

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

tarikh

DAVID S. KATZ

İngilizlerin Gözünde Türkiye

1776-1923

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YAPI KREDİ YAYINLARI

İNGİLİZLERİN GÖZÜNDE TÜRKİYE 1776-1923

David S. Katz (1953) Brandeis Üniversitesi Fikirler Tarihi Programı müdürü ve 1978'den emekli olduğu 2019 yılına kadar ders verdiği İsrail Tel Aviv Üniversitesi'nin erken modern Avrupa tarihi emekli profesörüdür. 1994-2019 yılları arasında Abraham Horodisch Kitap Tarihi Kürsüsü'nün başındaydı ve Lessing Avrupa Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü'nün müdürüydü. Katz doktorasını Hugh Trevor-Roper'in (Lord Dacre) öğrencisi olduğu Oxford Üniversitesi'nden 1978 yılında aldı. 1993 yılında İngiltere Kraliyet Tarih Derneği üyesi seçildi. Başlıca eserleri: *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews to England, 1603-1655*, Oxford University Press (Oxford), 1982; *Sabbath and Sectarianism in Seventeenth-Century England*, E.J. Brill (Leiden), 1988; *The Jews in the History of England, 1485-1850*, Oxford University Press (Oxford), 1994; (Richard H. Popkin ile) *Messianic Revolution: Radical Religious Politics to the End of the Second Millennium*, Hill&Wang (New York), 1998; *God's Last Words: Reading the English Bible from the Reformation to Fundamentalism*, Yale University Press (New Haven), 2004; *The Occult Tradition: From the Renaissance to the Present Day*, Jonathan Cape/Random House (Londra), 2005; *The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776-1923*, Palgrave Macmillan (Londra), 2016 (*İngilizlerin Gözünde Türkiye, 1776-1923*, YKY, 2021).

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar - Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirmesi*, Niall Ferguson (YKY, 2011); *1000 Muhteşem Resim* (YKY, 2012); *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*, Niall Ferguson (YKY, 2012); *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Orlando Figes (YKY, 2012); *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, Emine Fetvacı (YKY, 2013); *Ölümsüzlük Kurulu*, John Gray (YKY, 2013); *Yirminci Yüzyıl Üzerine Düşünceler*, Tony Judt (YKY, 2013); *Haberini Alayım, Yeter: Gerçek Bir Gulag Aşk Hikâyesi*, Orlando Figes (YKY, 2013); *Stalingrad*, Antony Beevor (YKY, 2014); *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, Peter Watson (YKY, 2014); *Tarihi İcat Eden Adam: Herodotos'la Seyahatler*, Justin Marozzi (YKY, 2015); *18. Yüzyılda Avrupa'da Türk Modası: Turquerie*, Haydn Williams (YKY, 2015); *Sıfır Yılı [1945'in Tarihi]*, Ian Buruma (YKY, 2015); *Ammut Dibine Düşmeyince*, Andrew Solomon (YKY, 2016); *Karanlık-Kültürel Bir Tarih*, Nina Edwards (YKY, 2020); *Meydan ve Kule*, Niall Ferguson (YKY, 2020).

DAVID S. KATZ

İngilizlerin Gözünde Türkiye

1776-1923

Çeviren
Nurettin Elhüseyni

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5807
Tarih - 154

İngilizlerin Gözünde Türkiye, 1776-1923 / David S. Katz
Özgün adı: *The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776-1923*
Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Kitap editörü: Ali Suat Ürgüplü
Düzeltili: Filiz Özkan - Serenad Demirhan

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: İlknur Efe

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar / İstanbul
Telefon: (0 212) 693 00 08
Sertifika No: 36150

Çeviriye temel alınan baskı: Palgrave Macmillan, 2016
1. baskı: İstanbul, Haziran 2021
ISBN 978-975-08-5057-8

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2019
Sertifika No: 44719

First published in English under the title *The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776-1923*
by David S. Katz, edition: 1
Copyright © The Editor(s) (if applicable) and The Author(s), 2016
This edition has been translated and published under licence from Springer Nature Switzerland AG..
Springer Nature Switzerland AG. takes no responsibility and shall not be made liable
for the accuracy of the translation.

The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776-1923 by David S. Katz,
edition: 1 ilk olarak İngilizce yayımlanmıştır.
Bu kitap Springer Nature Switzerland AG. izniyle çevrilmiş ve yayımlanmıştır.
Springer Nature Switzerland AG. çevirinin doğruluğu için sorumluluk kabul etmez.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/yapikrediyayinlari
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Kevin Sharpe'in (1949-2011) anısına

İçindekiler

Teşekkür • 9

BÖLÜM 1

Giriş: “Pılı Pırtıyı Toplama” • 13

BÖLÜM 2

Edward Gibbon'ın Doğu Sorunu (1776-1788) • 20

BÖLÜM 3

Türk Hayranı Lord Byron ve Doğu'ya Büyük Turu (1809-1811) • 63

BÖLÜM 4

Disraeli'nin Doğu Kariyeri, 1830-1880 • 119

BÖLÜM 5

Yeşil Kaftan Enformasyon Bakanlığı'nda:
John Buchan, I. Dünya Savaşı ve Türkler • 180

BÖLÜM 6

Arnold Toynbee İzmir Rıhtımında, 1921-1922 • 208

BÖLÜM 7

Sonuç: Avrupa'daki Türkiye, Asya'daki Türkiye,
Britanya'daki Türkiye • 236

Daha Kapsamlı Okuma Önerileri • 240

Dizin • 245

Teşekkür

Erken modern çağ İngiliz din ve fikir tarihinde uzman bir tarihçi nasıl olur da Türkiye üzerine bir kitap yazar? Son birkaç yılda bu soruyla karşılaşınca, şu cevabı verirdim: İngiltere'deki Yahudiler üzerine üç kitap, ardından İngiltere'deki Hristiyanlar üzerine üç kitap yazdım; belki bu da Müslümanlar üzerine bir üçlemenin ilki olur. İşin aslı ise evde öğrendikleri bir yabancı dille zaten donanımlı olarak tarih okumaya gelen öğrencilere verdiğim öğüde uymamdır. Birçoğu bildiği basit Rusçadan kaçır ve sözgelimi Fransızca öğrenmeye koyulur. Onlara sonunda iki yetersiz araç edinmek yerine, önce mevcut becerilerini daha üst bir düzeye çıkarmalarını söylerim.

Yıllar önce bir fakülte seminerinde Türk tarihine dair bir yorumum üzerine, meslektaşlarımdan biri “David’in evden gelme Türkçesi var” diye takıldı. Osmanlı tarihi profesörüyle evlendiğime göre, Türkçe öğrenmeye mecburdum; aksi halde İstanbul’a sıkça gidişlerimiz ve Türkiye’deki geniş çaplı gezilerimiz sırasında köşede gülümseyerek oturmaya mahkûm olur-
dum. Bir süre sonra “uzun erken modern çağ”da, yani Rönesans dönemi ile modern dünyanın kilit bir belirleyici özelliği olarak, 19. yüzyılın sonunda bilimin ayrı bir disipline dönüştüğü an arasında Türkiye’ye İngiliz bakışının şekillenışı üzerine çok az şey yazıldığını fark ettim. Gerçi 16. ve 17. yüzyıllarda Türkiye’ye ilişkin İngiliz algılarına dair daha fazla akademik çalışma yayımlanmıştı ama sonraki dönemle ilgili pek çalışma yoktu. Yayımlanan şeyler çoğunlukla metinlerde geçen Osmanlı kişilerine, yerlerine ve kültürüne çok sayıda göndermenin onsuz anlaşılamayacağı Türkçeyi bilmeksizin yazılmıştı. Türkiye üzerine Gibbon’dan itibaren İngiliz okurlar için bir dizi kitabın bulunduğu ve sundukları tablonun İngiliz klasik eğitimine ve Yunan dostluğuna karşın büyük ölçüde lehte olduğu açıktı.

Bu araştırmaya İstanbul’daki Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi’nde başladım. O dönemde merkezin başında (şimdi ise Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu direktörü) olan Scott Redford’a yardımları ve dostluğu için, ayrıca başta dönemin kütüphanecisi Duygu Kızılaslan ve idarecisi Esra Erol olmak üzere kurum personeline teşekkür etmek isterim. Sayın Ömer Koç emsalsiz malzemelerle dolu bir hazine olan harika ve geniş özel kütüphanesinden yararlanmama izin verme inceliğini gösterdi. Merkeze birçok kez dönüşüm, araştırma ve yazma süre-

cini tamamlamamı sağladı; bunların hiçbiri yerel Oset restoranı Ficcin'daki günlük öğle yemekleri olmaksızın mümkün olmazdı.

Okuma işinin epeyce bir bölümünü 2011'de Boğaziçi Üniversitesi'nde konuk profesörken yürüttüm. Oradaki meslektaşlarım Edhem Eldem ile Selim Deringil'in fikri şevki hem hoş hem özendiriciydi. Nihai taslağı 2014-2015 akademik yılında Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde konuk öğretim üyesiyken tamamladım. Bu fırsatı sağlayan Tony Grafton, William C. Jordan ve David Dobkin'e teşekkür ederim. Oradaki herkesten gördüğüm sıcak karşılama (ve David Bell'in verdiği kocaman oda) metni yeniden yazarken ve kaynakları gözden geçirirken hoş bir ortam oluşturdu. O yıl o kadar çok yeni dost edindim ki, kendimi bir listesini çıkarmaktan zorlukla alıkoyuyorum. Princeton Tarih Bölümü benim için akademisyenliğin, fedakârlığın ve en önemlisi, akademi dünyasında gerçekten var olduğunu sanmadığım meslektaş dayanışmasının bir modeli olarak kalacak.

Kitabın bazı kısımları çeşitli kurumlardaki konferanslarda sınamadan geçti: Koç Üniversitesi (İstanbul), Amerikan Araştırma Enstitüsü (İstanbul), College de France-CNRS-EHESS (Paris), St. Andrews Üniversitesi (İskoçya), Orient-Institut (İstanbul), Bahçeşehir Üniversitesi (İstanbul), Mississippi Üniversitesi (Oxford), Princeton Üniversitesi, Washington Üniversitesi (Seattle) ve Ankara İngiliz Enstitüsü. Bu kurumlarda beni ağırlayan ve konukseverlikleriyle her buluşmanın verimli olduğu kadar keyifli olmasını sağlayan Tony Greenwood, müteveffa Gilles Veinstein, Rob Bartlett, Chandrika Kaul, Richard Wittmann, Enver Yücel, Nicolas Trepanier, Max Weiss, Reşat Kasaba ve Stephen Mitchell'e teşekkür etmek isterim.

Bu kitabı Türkiye'yle bağlantısı Tommy Cooper taklitlerinin ötesine geçmeyen Kevin Sharpe'ın (1949-2011) hatırasına ithaf ediyorum. Kevin tanıdığım en çalışkan ve en nazlı tarihçiydi. Dostluğumuz yirmili yaşlarımızın başında Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nin Yukarı Okuma Odası'nda arı gibi çalışırken başladı; ikimiz de (henüz Lord Dacre unvanını almamış) Hugh Trevor-Roper'ın öğrencileriydik. Kevin için tarih bir işti ve işçi sınıfından gelme bir delikanlı olarak, haftanın beş günü saatlerce çalışırdı; böylece derin araştırmaya dayalı birinci sınıf kitapları bir sel halinde çıkardı. Adını 17. yüzyıl İngilteresi'nin "revizyonist" siyasal tarihiyle duyurdu. Atandığı son akademik görev Londra Üniversitesi'ne bağlı Queen Mary'de Rönesans araştırmalarını profesörlüğüydü. Harika bir karaktere sahip, sıcak ve sadık bir dost olan Kevin'i çok özlüyorum.

Ama Osmanlı tarihi profesörüne dönmeliyim. En büyük şükran borcunu *en can dostum ve hayat arkadaşım* Profesör Amy Singer'a duymam kimseyi şaşırtmayacaktır.

İngilizlerin Gözünde Türkiye

1776-1923

BÖLÜM 1

Giriş: “Pılı Pırtıyı Toplama”

ABD Başkanı Woodrow Wilson 18 Aralık 1916'da, daha sonraları I. Dünya Savaşı olarak anılacak çatışmada yer alan bütün ülkelere resmi bir diplomatik ileti göndererek, gelecekteki barışın nasıl olabileceğine dair görüşlerini sordu. ABD'nin savaşa girip girmemeyi ve bunu ne zaman yapacağını hâlâ düşünmesi nedeniyle, Wilson'ın sorusuna verilecek cevap son derece önemliydi. İtilaf hükümetlerinin 11 Ocak 1917'deki cevabında, “Antant'ın savaş hedeflerinin gayet iyi bilindiği” vurgulanarak, “ne anlama geldikleri uygar dünyaca bilinen” hususlar sıralandı. Bunlar arasında “Türklerin kanlı tiranlığına tabi halkların kurtarılması” ve “Batı uygarlığına kesinlikle yabancı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan kovulması” vardı. İtilaf devletlerinin “uygar dünya”sı Roma topraklarındaki kültürel temellere dayanan Avrupa dünyasıydı ve onun altındaki taban antik Yunanistan'dı. Ertuğrul'un ve imparatorluğa adını veren oğlu Osman Gazi'nin soyundan gelen Osmanlı Türkleri, Orta Asya'nın bir köşesinden akın eden ve varlıkları son altı yüz yılda gerçek Avrupalılara dertten başka bir şey getirmeyen istilacılar. Kaderini Almanlarınkine bağlama yönündeki Osmanlı kararı, İtilaf devletlerinin gözünde doğuştan gelme Türk barbarlığının yeni bir kanıtıydı sadece. Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgiye uğrayıp teslim olması ve İstanbul'un Kasım 1918'de İtilaf kuvvetlerince işgal edilmesi, kısmen Yunan ve Bizans dünyasının darmadağın şanını geri getirme yoluyla, Avrupa haritasını yeniden çizmek için bir fırsat sundu. İngiliz hükümetinin desteği ve İtilaf devletlerinin onayıyla, Yunan kuvvetleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkarak Batı Anadolu'nun geniş bir kesimini yutmaya yöneldi. Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan kovmakla yetinilmemeliydi; Osman'ın sülalesi “uygar dünya”nın doğduğu Akdeniz sahillerinden de sürülmeliydi. Bu İtilaf hayali son Yunan askerlerinin aynı liman kenti İzmir'de gemilerine apar topar bindikleri ve tam bozgun halinde yurda döndükleri 9 Eylül 1922'de yıkıldı. Bir yılı biraz aşkın bir süre sonra, 29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal (Atatürk) (1881-1938) Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.

İtilaf devletleri 1917'de “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan kovulması”nı isterken, aynı zamanda Türkiye'nin o sırada Avrupa'nın bir parçası olduğunu teyit ediyorlardı. Türkiye'nin 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılma yönündeki ilk başvurusuyla, Ankara aslında Avrupa'ya *yeniden alın-*

mak istediğini söylemiş oldu. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınışıyla ilgili kimi zaman hararetlenen tartışmanın sadece rasyonel söylem düzeyinde değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyasında algılanışına ilişkin tarihsel ve duygusal zeminde de yürütüldüğünü görmekteyiz.

Bu kitap Edward Gibbon'ın Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne dair eserini ortaya koyuşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına kadar, Britanya'daki bilgili okurlar açısından Türkiye algısını şekillendirmiş başlıca yazılardan bazılarını ele alırken, Türkiye'nin her zaman nasıl modern İngiliz ve Avrupa yaşantısının bir parçası olduğunu gözler önüne seriyor. Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazmış birçok kişi vardır. Ama burada ele alınan beş ünlü yazar, Türkiye imajını şekillendirmede özellikle etkili olarak, klasik edebiyat öğrenimine dayalı bir eğitim programının doğal sonucu olan Yunan dostu önyargıyı dengelemeye katkıda bulunmuştur. Hiç kuşkusuz kitaba alınabilecek başka yazarlar da vardı ama söz konusu beş yazarı şekillendirici kişiler arasında saymanın inandırıcı bir sava dayandığı kesindir. Bu eserler Britanya'da görüşlerine önem verilen siyasal kesimce okunmaları dolayısıyla son derece etkiliydi ve bu kesimin o dönemde aldığı kararlar Yakındoğu ve Ortadoğu üzerinde çok büyük bir etki yarattı. Tamamen siyasal tarih çerçevesinde bakılınca, Türk bağımsızlık hareketinin nihai sahneleri İngiliz stratejik ve kavramsal gaflarının zemininde gelişti; dolayısıyla bu araştırma çıkmaz sokaklardaki bir serüvenden ibaret olmaktan ziyade, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve şimdiki Avrupa haritasının yeniden çizilişine temel oluşturan yitik bir zihinsel manzaranın canlandırılışındır.

Elinizdeki kitap İngiltere'de uzun 19. yüzyılda yaşayan (ve kitap okuyan), edebiyat eleştirmeni Stanley Fish'in ifadesiyle "bilgili ya da aşına okur"un zihnindeki fikirlerin, özel olarak da Türkiye imajının tarihine dönük bir araştırmadır.¹ Fish'in eseri İngilizce konuşulan dünyaya Almanya'da Hans Robert Jauss'un (1921-1997) Konstanz Üniversitesi'nde Nisan 1967'deki açılış dersinin ardından geliştirilen ve kısa bir süre sonra yayımlanan "okura duyarlı eleştiri" ve "alımlama teorisi" yaklaşımını tanıttı. "Eser, okur kitlesi ve yeni eser arasında diyaloga dayalı ve aynı zamanda sürece benzer bir ilişki"nin varlığına inanan Jauss, "bir alımlama ve etkileme estetiği"ni ortaya attı. Metinleri art arda okumamızdan ve dolayısıyla okuma sürecinde daha önce okuduklarımızdan kaçınılmaz olarak etkilenmemizden dolayı, "edebi eserlerin tarihsel silsilesi"nin farkında olmamız gerektiğini ısrarla belirtti:

Sürekli ufuklar oluşturmaya ve değiştirmeye dayanan denk bir süreç, tekil metnin türü oluşturan metinler silsilesiyle ilişkisini de belirler. Yeni okur (dinleyici) açısından metin, önceki metinlerden bilinen beklentilerin ve kuralların ufkunu

1 Stanley E. Fish, "Interpreting the Variorum", *Critical Inquiry*, 2 (1975-1976), 476.

çağırıştırır; bunlar daha sonra çeşitlenir, düzeltilir, değiştirilir ya da sadece yeniden üretilir.²

Stanley Fish her okurun yeni bir metinle karşılaşınca başvurduğu bir "beklenti ufku" anlayışına, "metinleri (alışlagelmiş anlamıyla) okumaya değil, yazmaya yönelik yorumlama stratejilerini paylaşımlar"ın oluşturduğu "yorumlayıcı topluluklar" fikrini ekledi. Jauss gibi Fish de "bu stratejilerin okuma işinden önce var olduğu ve dolayısıyla genelde sanıldığı gibi okunan şeyle belirlenmek yerine onun şeklini belirlediği" kanısındaydı. Birbirini izleyen her beklenti ufkuna yaklaşıp onu aşmamızla birlikte stratejiler sürekli değişir.³

Edward Said'e göre, Avrupalılar ve Amerikalılar için Doğu "bir metin evreni"ydi, yani "bir yerden ziyade bir *topos* [geleneksel tema], bir göndermeler dizisi, kökeni bir alıntıda, bir metin parçasında, başka birinin Doğu'yla ilgili eserinden bir aktarmada, önceki bir tahayyül parçasında ya da bütün bunların bir karışımında yatıyor gibi görünen bir özellikler yığını"ydı.⁴ Hiç kuşkusuz bu saptama İstanbul'a, onun doğu ve güneyinde kalan yerlere hiç gitmemiş olan ve (Orta) Doğu'ya ilişkin görüşlerini basılı metinlerden edinen çoğu kimse için geçerliydi. Ama dünyanın bu kesimi üzerine yazılan her şey karikatüre ve eğreti bilgiye dayalı değildi. Bu yerlere giden ya da oraları fiilen gözlerinin önündeki şeylere dayalı görüntülere aykırı düşünce kolayca uyum sağlayan bir zihinsel beklenti ufkuyla tarafsızca inceleyen birçok yazar vardı. Ancak Said fikirlerin (ve ideolojilerin) sahiden somut etkilerinin olduğunu vurgularken kesinlikle haklıydı; tarihçilerin geçmişteki olaylara ilişkin maddi açıklamalara gark olunca çoğu kez unuttukları bir şeydir bu.

Burada ele alınan yazarlardan bazıları, sözelimi Edward Gibbon (1737-1794) kalıcı şana ulaştı. Başlığının uyandırdığı çağrışıma karşın,

2 Hans Robert Jauss, *Towards an Aesthetic of Reception* (Brighton, 1982), Bölüm 1: "Literary History as a Challenge to Literary Theory". Nisan 1967'deki asıl dersin başlığı "What Is and For What Purpose Does One Study Literary History?" şeklindeydi, yani "evrensel" yerine "edebi" kelimesinin kullanılması dışında, Friedrich Schiller'in Jena Üniversitesi'nde verdiği ilk dersin (1789) başlığıyla aynıydı. Ayrıca bkz. Wolfgang Iser, *Theorie ästhetischer Wirkung* (Münih, 1976), İngilizce çeviri *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response* (Baltimore, 1978).

3 Fish, "Variation", s. 465-485, özellikle s. 473-474, 481, 483-484. Krş. aynı yazar, "Literature in the Reader: Affective Stylistics", *New Literary History*, 2 (1970-1971), 123-162, özellikle s. 126-127, 140. Fish "okurun bilgili okur olduğu"nu (s. 145) açıklar.

4 Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978): (Penguin baskısı, Harmondsworth, 1985), s. 177. Birçok akademisyen Said'in paradigmasını Byron'a uygulamıştır; bunlardan biri olan yeğeni Saree Makdisi'nin yaklaşım için bkz. *Romantic Imperialism* (Cambridge, 1998), özellikle Bölüm 6. Daha öfkeli değerlendirmeler için bkz. Mohammed Sharafuddin, *Islam and Romantic Orientalism: Literary Encounters with the Orient* (Londra, 1994); Seyed Mohammad Marandi, "The Oriental World of Lord Byron and the Orientalism of Literary Scholars", *Critique*, 15 (2006), 317-337; G. K. Rishmawi, "The Muslim East in Byron's Don Juan", *Papers on Lang. & Lit.*, 35 (1999), 227-243; Shahin Kuli Khan Khattak, *Islam and the Victorians: Nineteenth-Century Perceptions of Muslim Practices and Beliefs* (Londra, 2008).

The History of the Decline and Fall of the Roman Empire (1776-1788; *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*) adlı eserinin altı cildinden son üçü aslında Anadolu ile Osmanlıları konu alır ve dolayısıyla günümüzde nadiren okunur ya da incelenir. Oysa bunlar 18. yüzyılın sonunda ve uzun bir süre daha temel metinlerdi. Gibbon'ın eseri başka bir sebeple, genel zihniyete "gerileyiş ve çöküş" mecazını yerleştirmesi açısından da önemliydi. Gibbon bu terimleri kullanan ilk kişi değildi ve büyük imparatorlukların gerileyiş ve çöküş paradoksuna kafa yorma yoluna gitmiş başka yazarlar da vardı. Ama Britanya'da her bilgili okurun okuduğu (ya da en azından koca ciltlerine göz gezdirdiği) Gibbon, imparatorluk çöküşünü anlamamanın çerçevesini belirledi ve bu model 18. yüzyıl sonlarından günümüze kadar Türk tarihinin algılanışını şekillendirdi.

Lord Byron (1788-1824) da Türkiye'ye bakılacak bir prizma sundu ama Gibbon'inkinden köklü biçimde farklı bir yaklaşımla. Türklere karşı Yunan bağımsızlık mücadelesinin sembolü haline gelen Byron'ın şöhreti Yunan dostu İngilizler ve Londra'daki Yunan sürgünler tarafından acımasızca istismar edildi. Şu işe bakın ki Byron aslında Yunanlara çok düşkün değildi. Onu Yunanistan'a çeken şey Doğu büyüydü ve Yunanistan'da asıl hayranlık duyduğu halk Müslüman Arnavutlardı. Byron 1809'da Yunanistan'a ilk gittiğinde bütün bölge Osmanlı yönetimi altındaydı. Üstelik Yunanlar, Türkler ve Yahudiler esas olarak dil ya da etnik kökenden ziyade dine göre tanımlanmaktaydı. Doğu'ya giden çoğu 19. yüzyıl İngiliz seyyahı gibi, Byron da modern Yunanların klasik edebiyatta okuduğu kahramanlarla uzaktan yakından bir benzerliği olduğu anlayışından çabucak sıyrıldı. O ve Victoria döneminin birçok insanı İstanbul'a varışla birlikte daha tatmin edici ve sahici deneyimler yaşayana kadar belirgin bir mutsuzluk duydu.

Benjamin Disraeli (1804-1881) Byron'ın ateşli bir hayranıydı ve büyük şairin izinden giderek, Doğu'da bir yıl (Haziran 1830 - Temmuz 1831) süren bir Büyük Tur'a çıktı. (Byron gibi) Londra'dan Cebelitarık, İspanya ve Malta yoluyla Yunanistan'ın Arnavut ağırlıklı kesimine giderek onun gördüğü yerlerin birçoğunu gezdi. Hatta Missolonghi'de son nefesini verirken Byron'ın yanında olan ve naaşını İngiltere'ye götüren sadık uşağı Giovanni Battista ("Tita") Falcieri (1798-1874) istihdam edilerek Disraeli ile arkadaşlarına seyahatleri boyunca eşlik etti. Byron gibi Disraeli de İstanbul'da harika bir zaman geçirdi, hayatını değiştiren bir tecrübe yaşadı. Türkiye'nin ardından Kudüs'e ve son olarak Mısır'a gidişi, ona Doğu hayallerini dayandıracağı gerçek bir zemin kazandı. Osmanlı topraklarına bu Büyük Tur daha sonraları Disraeli'nin ömür boyu Osmanlı yanlısı dış politikasına temel oluşturduğu gibi (modern antisemitizm dahil) ırk savlarının İngiliz siyasal söylemine girmesi sonucunu doğurdu.

Hristiyanları barbar Osmanlılardan kurtarmayı misyonu olarak gören ve Türkiye'yi Avrupa'dan çıkarma sürecini başlatan Gladstone için ne kadar Avrupa toprağının Osmanlı yönetimi altında olduğunun önemi yoktu:

Türkler mümkün olan yegâne yolla, yani bizzat çekip giderek kötülüklerini alıp götürsünler. Umarım ki zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşılı ve yüzbaşılı, kaymakamları ve paşaları harabeye çevirip kirllettikleri bölgeden hep birlikte pılı pırtıyı toplayıp defolurlar. Bu esaslı baştan savış, bu son derece kutlu kurtuluş, yığınlarca ölünün hatırası, anne, genç kız ve çocuk demeden ırzına geçilenlerin iffeti, aşağılanıp kepaze edilmiş uygarlık, Allah da diyebileceğiniz Tanrı'nın kanunları, genel olarak insanlığın ahlak duygusu adına sağlayabileceğimiz yegâne telafidir.⁵

Avrupa desteğine muhtaç Osmanlılar, Kayzer II. Wilhelm'in Ekim 1898'de İstanbul'u ziyaretinin simgelediği bir değişimle, Almanya'nın safına geçmek zorunda kaldılar. Yirmi yıldan az bir süre sonra I. Dünya Savaşı'nda zehirli meyvesini verecek can alıcı bir karardı bu.

John Buchan (1875-1940) askerlikle o Büyük Savaş'ta Fransa'da bir istihbarat binbaşısı olarak görev yaparken tanıştı. *The Thirty-Nine Steps* (1915; *Otuz Dokuz Basamak*) romanıyla elde ettiği başarının ardından, satış rekoru kıran *Greenmantle* (1916; *Yeşil Kaftan*) adlı başka bir roman yazdı. Orada Türkiye'yi ve halkını kısmen İstanbul'a beş yıl önceki ziyaretine dayanan gayet olumlu bir bakışla sundu. Popüler tarih yazılarıyla birlikte, İngiliz kamuoyunun gözünde Türkiye'yi I. Dünya Savaşı'nda düşman Almanya'yla ittifakından sıyırmaya katkıda bulundu. Öte yandan, *Yeşil Kaftan* İslami halifelik kurumuna o sıradaki İngiliz hayranlığını ve Hindistan'da İngiliz yönetimini sarsabilecek bir Müslüman ayaklanmasından duyulan korkuyu da yansıtır. Popüler edebiyatı seferber edilmiş tarihin başka araçlarla devamı olarak gören Buchan, kamuoyunu oluşturmanın incelikli bir yolu olarak genel okur kitlesine dönük kurmaca dışı eserleri ve tarihsel romanları kullanmanın bir öncüsüydü.

Yakın bir kişisel dostu olan ünlü klasik edebiyat uzmanı ve gizli casus hocası Gilbert Murray'nin (1866-1957) kızı daha sonraları tarihçi Arnold Toynbee'yle (1889-1975) evlenecekti. Toynbee de Yunanistan'a bir yıllık (1911-1912) Büyük Tur'a çıktı ve tıpkı Byron gibi, orada antik Yunanların torunlarının yaşadığı yolundaki İngiliz öğrenci hayalinden kurtuldu. Büyük Savaş sırasında Buchan'ın yolundan giderek, İngiliz savaş uğraşına yarayacak propaganda malzemesi sağlama işinde görev aldı ve Londra'da 1916'da *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Osmanlı

5 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra, 1876), s. 31.

İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916) adıyla yayımlanacak ayrıntılı bir rapor hazırladı. Olabildiğince doğruları yansıtmaya çalışmakla birlikte, görevi aslında Türkler aleyhine kullanılacak malzemeler toplamaktı. Soruşturmasında hiç değinmediği husus, Ermeniler ile Türklerin birbirlerinden niçin nefret ettikleri muammasıydı.

Savaşın ardından atandığı Bizans ve Modern Yunan tarihi profesörlüğünden beş yıl sonra izinle ayrılıp Türk İstiklâl Savaşı'nı izlemek üzere *Manchester Guardian*'ın özel muhabiri olarak Türkiye'ye giderken aklındaki soru buydu. Türkiye'de 1921'de yaklaşık sekiz ay kalan Toynbee, Yunanlar ve Türkler arasındaki muharebelerin bir cephe hattı tanığı olmakla kalmayarak fiilen olayların içinde yer aldı. Nitekim Mayıs ve Haziran 1921'de, geri çekilirken olabildiğince çok Türk'ü katletmeye kararlı Yunan kuvvetlerinin İstanbul'un hemen karşısında, Marmara Denizi'ne bakan Yalova sahilinde kısırdığı (ve aralarında birçok kadın ile çocuğun da bulunduğu) yüzlerce Türk sivilin hayatını karısı Rosalind'le (Murray) birlikte şahsen kurtardı. Doğu Ekspresi'yle Londra'ya dönüş yolunda, 17 Eylül 1921'de Osmanlı İmparatorluğu'nun bizzat tanık olduğu gerileyiş ve çöküşünden ilhamla ama *A Study of History* (1934-1961; *Tarih Bilinci*) gibi yanıltıcı bir [İngilizce] adla 12 ciltlik görkemli bir eser yazma fikrine kapıldı.

Günümüzde çok az kimse Toynbee hakkında olumlu şeyler söyler ve *Study* de aşırı sistemleştirmenin damga vurduğu anıtsal ama derme çatma bir delilik olarak görülür. Ancak Toynbee'nin yazıları Disraeli'nin ölümünden sonra Gladstone'un etkili biçimde benimsettiği yönelimi tersine döndürerek, İngiliz kamuoyunu bir kez daha Türkiye lehine çevirmeye katkıda bulundu. Atlantik'in öbür yakasında, Toynbee II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda Amerika'nın en ünlü tarihçisi haline geldi ve 1947'de *Time* dergisinin kapağında yer aldı.

Kanaat önderleri halkın hayal gücüne hitap ederek, olaylara ilişkin genel bilgiye ve inandırıcı bir açıklama ya da yoruma susamışlığını gidermeyi öyle ya da böyle başaran yazarlardır. Şimdi olduğu gibi o dönemde de akademisyenler yazdıkları eserlerin dolaşımının çoğu kez küçük bir meslektaş kitlesiyle sınırlı olmasından yakınırlandı. Eğitimli kesimin bile dikkatini çeken yazılar çoğu kez her türden tarihçi ile uzmanın kitapları ve makalelerinden asalak gibi yararlanırlardı. Samuel Huntington'ın kısaltılmış biçimiyle "uygarlıklar çatışması" kavramı Berkeley'den Pekin'e kadar İslam dünyası uzmanlarını kızdırsa da, *New York Review of Books*, *Times Literary Supplement* ve *New Republic* okurları açısından gündemi belirlemiştir. 19. yüzyılın kendine has Huntington'ları, Fukuyama'ları ve *Da Vinci Şifresi* tarzında milyonlarca okur için ikna edici bir tablonun çizilmesine kaçınılmaz biçimde temel oluşturan orta süsü kitapları vardı.

Elinizdeki kitap yazılarıyla İngiliz okurları açısından 1776'dan 1923'e kadar Türkiye'ye dair beklenti ufkunu belirleyen yazarları dikkatle gözden geçirmesi itibarıyla, fikirler tarihine dönük bir araştırmadır. Yayımcılığa ve baskı adetlerine ilişkin bir sosyal tarih değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun söz konusu dönemdeki bir siyasal tarihi olmadığı son derece kesindir ve İngiliz bakış açısını esas almıştır. Ama bir hikâyenin büyük bir dönemecidir: Standart okuma kitabı olarak Gibbon'la başlayıp Türk yanlısı şair Byron'la ve Doğu'ya özgü şeylerin romantik romancısı Disraeli'yle sürüyor; onları Gladstone'un Türk politikasındaki yüz seksen derecelik dönüşü, Buchan'ın *Yeşil Kaftan*'daki I. Dünya Savaşı casusluk fantezileri ve ardından *Manchester Guardian* muhabiri Arnold Toynbee'nin Türk bağımsızlık mücadelesini anlattığı izliyor. Bu uzun süreli perspektiften bakılınca, Türkiye Cumhuriyeti'nin günümüzde Avrupa'da yer edinme mücadelesi sadece oraya yeniden alınma yönünde bir talep değil, Gibbon'ın 18. yüzyıl sonlarındaki Konstantinopolis-İstanbul için ileri sürebildiği şeyin 21. yüzyıl başlarında hâlâ geçerli olduğu yönünde bir kavrayış olarak görülebilir. Gibbon şunu söylemişti: "Büyük bir imparatorluğun metropolü olmasını sağlayan emsalsiz konumundan yoksun bırakılamaz; mekânın koruyucu meleği zamanın ve talihin tesadüflerine hep üstün gelecektir."⁶

6 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Penguin baskısı, Londra, 1994), iii. 969-970 (Bölüm 68).

BÖLÜM 2

Edward Gibbon'ın Doğu Sorunu (1776-1788)

Edward Gibbon (1737-1794) *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'nin erken Hristiyanlık dönemine son derece eleştirel yaklaştığı bednam 15. ve 16. bölümlerle biten birinci cildini 1776'da yayımladı. Beş yılda tamamladığı sonraki iki ciltte hikâyeyi Batı Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyıldaki çöküşüne kadar götürdü. Ona göre, daha sonra "Roma'nın ihtişamı Konstantinopolis'in hükümdarlarınca, Augustus'un güçsüz ve göstermelik ardıllarınca soluk biçimde temsil edildi. Ancak Doğu'da Tuna'dan Nil ve Dicle'ye kadar hüküm sürmeye devam ettiler." Gibbon'ın umudu belki Batılı denkleri kadar soylu olmasalar bile, "Yunan imparatorların tarihinin hâlâ uzun bir dizi oluşturan öğretici dersler ve ilginç devrimler sunabileceği"ydi.¹

Gibbon aslında "Bizans İmparatorluğu" diye bir şeyin olmadığını gayet farkındaydı. Konstantinopolis'in sakinleri Roma İmparatorluğu'nda yaşadıklarını sanıyorlardı. Bu topraklar bir hayli küçülmüş ve uyruklarının hepsi Latince'den ziyade Yunanca konuşuyor olsa da, baştaki imparator çok somut ve hukuken bağlayıcı bir anlamda sahiden Augustus'un ardılıydı. Roma İmparatorluğu ancak 1453'te Sultan II. Mehmed komutasındaki askerlerin Konstantinopolis surlarına saldırmasıyla yıkıldı. Geride o dramatik anı gerçekten güçsüz bir Augustus'un (Romulus Augustus) kukla Batı imparatoru olarak oturduğu tahtından indirildiği MS 476'dan ayıran bin yıl vardı. Gibbon *Gerileyiş ve Çöküş*'ün altıncı ve son cildinde, ikinci ve üçüncü ciltleri (1781) "tarihini tamamlama umudundan ziyade isteğine kapıldığı bir dönemde kaleme aldığı"nı itiraf etti.²

Doğu "Bizans" İmparatorluğu tarihinde o kadar feci olan yan neydi? Gibbon'ın 1781 başında ikinci cildin bir nüshasını verdiği soğuk nevale arkadaşı Horace Walpole (1717-1797) kitabı sıkıcı bulduğunu yüzüne karşı söyledi:

"Bay Gibbon, Konstantinopolis tarihi gibi çirkef bir konuyu senin seçmene üzdüm. [...] Her ne kadar hikâyeyi olabildiğince iyi yazmış olsan da, korkarım ki çok az kişi okuma sabrını gösterecek." Sözlerim üzerine yüzü kızardı; bütün yu-

1 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Penguin baskısı, Londra, 1994), ii. 507 (Bölüm 38).

2 Agy, iii. 791 n. 1 (Bölüm 64).

muşak hatları büzüşüp keskin açılara büründü; ufacak ağzını buruşturdu ve enfiye kutusunu tıklayarak, “Konunun daha önce ortaya konuluşu hiç...” dedikten sonra, “bu kadar iyi olmamıştı” sözlerini ekleyemeden yutkundu. [...] Doğrusu, geçmişte bana haftada bir ya da iki kez uğrarken, o saatten şimdiye kadar onu hiç görmüşlüğüm yok; söz verdiği gibi, bana üçüncü cildi de göndermiş değil. Gülünç suratı ve kişiliği konusunda bile kibirli olduğunu gayet iyi bilirdim ama bunu böylesine açıkça belli etmeyecek kadar akli başında olduğunu sanırdım.³

Sekiz yıl sonra, Gibbon altı cildini tamamladığında ve Bizans tarihi bitmiş halde baskıya girdiğinde, Walpole bu “kitapları okurken, onun geriye ve ileriye sıçrayışlarıyla kafasının biraz karıştığı”nda hâlâ ısrarcıydı. “Konstantinopolis’in hareketli bir resimdeki aynı gemiler gibi ha bire karşıma çıkan bütün o *fainéant* [“aylak”] imparatorlarını bir türlü aklımda tutamadım. Böylesine büyük bir eseri kotarmak için bile, bu kadar kötü yazılmış tarihlerin geniş alanlarından geçebilmiş olması beni şaşırtıyor.”⁴ Günümüzde bazı Bizans tarihçileri ele aldıkları konudan özür dilercesine söz ederek, bize anlatılmış olabilecek şeylere karşın, o bin yılın aslında bir dizi ilginç anları ve heyecanlı olayları barındırdığını vurgularlar. Ama Gibbon dahi Bizans tarihinin “usandırıncı ve yeknesak bir zayıflık ve perişanlık hikâyesi” olmasına üzülmüştü.⁵

Ne var ki, Doğu Roma İmparatorluğu’nun gerileyiş ve çöküşü, sıkıcı olmaktan uzaktı. Anlatı açısından, dördüncü ve beşinci ciltler bizi altıncı ciltte Gibbon’ın şu saptamada bulunduğu Bölüm 64’ün ilk paragrafına hazırlar:

Bir kentin ve varoşlarının küçük kavgalarından, çöküş halindeki Yunanların korkaklığı ve uyumsuzluğundan, iç ilişkilerdeki köleliği askeri disiplin, dinsel şevk ve ulusal karakterin enerjisiyle soylulaşan muzaffer Türklere geçeceğim şimdi. Konstantinopolis’in şimdiki hükümlerleri Osmanlıların yükseliş ve ilerleyişi modern tarihin en önemli sahneleriyle bağlantılıdır. Ama hızlı fetihleri doğanın yeryüzünü kızıştırıp değiştirmiş ilkel çırpınmalarına benzetilebilecek Moğollar ile Tatarların büyük patlamasına dair önceki bir bilgiye dayalıdır. Roma İmparatorluğu’nun çöküşünde dolaysız ya da dolaylı rol oynayan halkları tanıtmaya savımı çoktan ortaya koymuş durumdayım; olağandışı çaplarıyla felsefi bir akli kanlı tarihle ilgilenmeye yöneltecek olaylardan kaçınmam da mümkün değildir.⁶

3 Horace Walpole’dan William Mason’a, 27 Ocak 1781, Berkeley Square: Horace Walpole, *Correspondence*, ed. W. S. Lewis vd. (New Haven, 1937-1983), 29: 95-99 özellikle s. 98-99.

4 Walpole’dan Leydi Ossory’ye, Berkeley Square, 10 Şubat 1789: 34: 38-41, özellikle s. 39-40.

5 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 23 (Bölüm 48). Gibbon’ın birçok çağdaşının Bizans tarihini genelde küçümseyişi için özellikle bkz. krş. Steven Runciman, “Gibbon and Byzantium”, *Dædalus*, 105 (1976), 103-110, s. 106-107. Runciman’a göre, bizzat Gibbon öylesine eleştireldi ki, “üslubunun harikahlığı ve hicvinin nüktedanlığı Bizans araştırmalarını yaklaşık bir yüzyıl yok etti” (s. 109).

6 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 791 (Bölüm 64).

Gibbon böylece Türkleri oturmuş klasik müfredatta Batı uygarlığının doruğu Roma İmparatorluğu'nun tarihine katma savını ortaya atmakla, Türkleri Avrupa'ya ve Avrupa tarihine de katmış oldu. Herkes Gibbon'ı okudu. Gibbon Osmanlı tarihinden kaçınmak yerine, "kendi eksikliklerinin bilincinde" olarak, anlatının onu götürdüğü yere ilerlemekle, Britanya'da eğitilmiş aşına okurlar için Türkiye'yi yerli yerine oturttu.⁷

I

Edward Gibbon'ın bir oryantalist olmasına ramak kalmıştı. Sonradan bizzat anlattığı üzere, gençlik yıllarında tarihi öğrenmeye ilgisi, şans eseri ortaya çıkmış bir durumdu:

Hayatımın birçok yılını verdiğim tarihsel sahnelerle ilk tanışmamı bir tesadüfe bağlamak gerekir. Babamla birlikte 1751 yazında Bay Hoare'un Wiltshire'daki evine gitmiştik. Ama Stourhead'in güzelliklerinden ziyade kütüphanede bulduğum sıradan bir kitaptan hoşlandım; Echard'ın *The Roman History* adlı eserinin öncekinden hakikaten daha fazla beceri ve zevkle yazılmış devamıydı bu. Constantinus'un ardıllarının hükümdarlık dönemleri benim için tamamen yeni bir şeydi; Tuna boyundaki Gotlarla ilgili pasaja dalmışken, yemek çanının çağrıları beni zihni şölenimden çekip çıkardı. Bu kısa süreli bakış merakımı yatıştırmaktan ziyade kıskırtmaya yaradı ve Bath'a döner dönmez, Howel'in Bizans dönemini daha geniş çapta gözler önüne seren *History of the World* (Dünya Tarihi) adlı eserinin ikinci ve üçüncü ciltlerini edindim.

Roma tarihinden Bizanslılara geçişten sonraki adım apaçıktı:

Muhammed ve Müslümanlar çok geçmeden dikkatimi çekti ve bir tür eleştiri içgüdüğü beni asıl kaynaklara yöneltti. Gözümü ilk açan ise her bakımdan özgün bir kişi olan Simon Ockley'ydı; Doğu tarihinin çevrimini dolanana kadar bir kitaptan ötekine geçtim. Daha 16 yaşına varmadan, İngilizcede Araplar, İranlılar, Tatarlar ve Türkler hakkında öğrenilebilecek her şeyi tüketmiştim; aynı şevk beni d'Herbelot'un Fransızcasını tahminle sökmeye ve Pocock'un Abulpharagius [Süryani yazar Ebü'l Ferec İbnü'l İbri (1225-1286), ed. n.] kitabındaki barbar Latincesini çözmeye itti. Böylesine müphem ve muhtelif okuma bana düşünme, yazma ya da hareket etme yolunu öğretmezdi; bu sindirilmemiş kargaşaya ışın tutan tek ilke, zaman ve mekân sırasına erken ve rasyonel bir başvuru idi.

7 "Gibbon'ın Peygamber, İslam ve tarihteki yerlerine dair Batı algısına etkisi muazzamdı": Bernard Lewis, "Gibbon on Muhammad", *Dædalus*, 105 (1976), 89-101, özellikle s. 100.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

“Oxford’a bir hocayı şaşkınlığa uğratabilecek birengin bilgi dağarcığı ve bir öğrencinin utanç duyacağı bir bilgisizlik düzeyiyle vardım.”⁸

Gibbon Magdalen College’a girdikten sonra, Doğu’ya ilişkin bilgilerini genişletmeye girişti. “Pocock ve Hyde döneminden beri, Doğu irfanı her zaman Oxford’un gururu olmuştur” diye anlatacaktı sonradan. “Bir ara Arapça öğrenmeye dönük bir eğilim gösterdim.” Gibbon’a rehberlik eden ve “hoca tayfasının en halislerinden biri” olan Dr. Thomas Waldegrave (1721-1784) onu “bu çocukça hayalden sağgörüyle caydırdı.” Böylece Gibbon Arapçadan, daha doğrusu herhangi bir Doğu dilinden yoksun kaldı ama “Roma İmparatorluğu’nun çöküşünde dolaysız ya da dolaylı rol oynayan” halklardan biri olarak Türklerle ilgilendiğinde, henüz bir delikanlıyken onu engin bilgileriyle etkilemiş olan yazarlarla başladı işe.⁹

Kendi anlatımına göre, Gibbon’ın okuduğu ilk tarih kitabı Constantinus’un ardıllarıyla ve Gotlarla tanışmasını sağlayan “Echard’ın Roma Tarihi’nin devamı”ydı. Laurance Echard (1672-1730) hayret uyandıracak ölçüde üretken bir rahip tarihçiydi; *History of England* (1707-18; İngiltere Tarihi) adlı eseri tek bir yazarca kaleme alınmış kitapların ilkiydi.¹⁰ Gibbon onun ilk kez 1695’te yayımlanan ve ardından beş cilde vararak insanın aklını alacak sayıda baskısı çıkan *The Roman History* araştırmasına tesadüfen rastladı. Ciltlerin sadece ilk ikisini yazmış olan Echard, üçüncü cildin önsözünde sonraki kitapların “şahsen tanımadığı biri” tarafından hazırlandığını itiraf eder.¹¹ “İntihal konularında her zaman kendi şöhretinden önce okurun yararına çalışma” düsturuna bağlı kalarak, metnin bazı kısımlarını içtenlikle düzeltti.¹² Echard’ın kitaplarındaki düzeltmeler uyumlu değildir ve *The Roman History*’nin kütüphane takımları çoğu kez değişik yorumları içerir.

Gibbon’ın anlattığı üzere, Echard onun merakını “yatıştırılmaktan ziyade kışkırtma”ya yaradı sadece. “Bizans dönemi üzerine daha geniş çapta” bilgi edinmek için sonraki adımı, monarşiye dönüş döneminin tarihçisi William Howell’in (1631/2-1683) ilk baskısı 1661’de çıkan ve Yaratılıştan Constantinus’a kadar kolay anlaşılır senkronik tarzda dünya tarihini konu alan *An Institution of General History* (Bir Genel Tarih Tanzimi) adlı kita-

8 Edward Gibbon, *Memoirs of My Life*, ed. Betty Radice (Penguin baskısı, Harmondsworth, 1984), s. 72-73.

9 Agy, s. 81, 82.

10 Deborah Stephan, “Laurence Echard - Whig Historian”, *Hist. Jnl.*, 32 (1989), 843-866; Ronald T. Riley, “The Forgotten Historian: Laurence Echard and the First History of the Roman Republic”, *Ancient Society*, 27 (1996), 277-315.

11 G. F. R. Barker, “Laurence Echard”, *Dict. Nat. Biog.* (1885-1900).

12 Laurence Echard, *A General Ecclesiastical History* (Londra, 1702), önsöz: Aktaran R. T. Ridley, “Echard, Laurence (1672-1730)”, *Oxford Dict. Nat. Biog.* (2004-2012).

Laurence Echard, *A General Ecclesiastical History* (Londra, 1702), önsöz: Aktaran R. T. Ridley, “Echard, Laurence (1672-1730)”, *Oxford Dict. Nat. Biog.* (2004-2012).

bına dalmak oldu. Howell bunun devamını yayımlayamadan öldü ama dul eşi insanlığın hikâyesini Doğu ve Batı Hristiyanlığını kapsayacak şekilde sürdürerek, 1685'te basılmasını sağladı.¹³

Bizanslılardan sonra “Muhammed ve Müslümanlar” a yönelmek doğal bir adımdı.¹⁴ “Bir tür eleştirel içgüdü beni asıl kaynaklara yöneltti” diyen Gibbon Arapça, Farsça ya da Türkçe bilmediği için, İslam üzerine asıl kaynağı haline gelecek Simon Ockley’yi (1679-1720) rehber edinmek zorunda kaldı. Ockley hem hırçın hem renkli biriydi. Antika meraklısı Thomas Hearne, Arapçadan söz ederken şunu belirtmişti: “Ockley bu dili oldukça iyi ve belki de İngiltere’de çoğu kimseden daha iyi anlar ama biraz kaçıktır.”¹⁵ Sir Thomas Adams’ın Cambridge’deki Arapça hocası olan Ockley, sahası üzerinde fiilen çalışması bakımından dolayı meslektaşlarına göre de tuhaftı. Doğu araştırmalarına İbraniceyle başlamış ama Norwich başrahibi Humphrey Prideaux’un (1648-1724) 1697’de yayımlanan *The True Nature of Imposture Display’d in the Life of Mahomet* (Muhammed’in Hayatında Teşhir Olan Düzenbazın Asıl Mahiyeti) adlı bir biyografisini görüp okuduktan sonra Arapçaya ve İslam’ı araştırmaya yönelmişti.¹⁶ Zamanla İslam’a daha olumlu bir bakışa vardı; ilk üç halifeyi (MS 632-656) konu alan ve 1708’de yayımlanan *The Conquest of Syria* (Suriye’nin Fethi) kitabında bunu açıkça gösterdi. Ockley’nin İslam anlatısının devamı on yıl sonra olayları 8. yüzyılına başına kadar götüren *The History of the Saracens* (1718; Müslümanların Tarihi) kitabını yayımlamasıyla geldi. Gibbon’ın döneminde her iki cilt, ikinci eserin adıyla takım (1757)

13 D. R. Woolf, “Howell, William (1631/2-1683)”, *Oxford Dict. Nat. Biog.*

14 Gibbon’ın dönemindeki İslam araştırmalarına ilişkin genel bilgi için bkz. Dorothy Vaughan, *Europe and the Turk* (Liverpool, 1954); Johann W. Fück [Fueck], *Die arabischen Studien in Europe bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1955); G. E. von Grunebaum, “Islam: the Problem of Changing Perspective”, *The Transformation of the Roman World: Gibbon’s Problem after Two Centuries*, ed. Lynn White, Jr. (Berkeley ve Los Angeles, 1966), Bölüm 5; G. J. Toomer, *Eastern Wisdom and Learning: the Study of Arabic in Seventeenth-Century England* (Oxford, 1996); Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685* (Cambridge, 1998); aynı yazar, *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery* (New York, 1999); David Womersley, *Gibbon and the “Watchmen of the Holy City”* (Oxford, 2002), Bölüm 4: ““Enthusiasm and Imposture”: Gibbon and Mahomet”, Robert Irwin, *For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies* (Londra, 2006).

15 Thomas Hearne, *Remarks and Collections*, c. iii, ed. C. E. Doble (Oxford, 1889), s. 286.

16 Humphrey Prideaux, *The True Nature of Imposture Fully Display’d in the Life of Mahomet* (3. baskı, Londra, 1698). Gibbon’ın elinde daha anlayışlı bir tutum takınan Boulainvilliers kontu Henri’nin (1658-1722) İslam’ı dinçleştirici derecede dogmatizm ve mistisizmden uzak, hoşgörülü olarak nitelendirdiği *La Vie de Mahomed* (Amsterdam, 1731) [kaynak 1730 tarihli Londra baskısı] kitabı da vardı. Her iki biyografiye eleştirel yaklaştı: “Bir düzenbaz ya da bir kahraman bulma yönündeki karışık istek doktorun ırfanını ve kontun hünerini sıkça bozmuştur.” Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 190 n. 111 (Bölüm 50). Gibbon “rehberlerimizin en halisi ve en sahici” olarak nitelendirdiği Jean/John Gagnier’den (yak. 1670-1740) daha çok etkilendi. Oxford’a gelen bu Fransız asıllı oryantalist, Ebu’l-Fida’nın (1273-1331) 14. yüzyılda Muhammed’in hayatı üzerine yazdığı metnin Arapça baskısını (notlarla birlikte Latince çevirisiyle) 1723’te yayımladı. Bu eser Gustav Weil’in (1808-1889) *Mohammed der Prophet* (Stuttgart, 1843) kitabını yayımladığı 19. yüzyıl ortalarına kadar güvenilir kaynak olarak kalan iki ciltlik *La Vie de Mahomet* (Amsterdam, 1732) araştırmasına temel oluşturdu. Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 190 n. 111 (Bölüm 50). Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

halinde yayımlanmış durumdaydı. Ockley'nin kitapları besbelli ki daha geniş bir okur kitlesine, özellikle de "o halkı yeterince tanımamış olmaktan dolayı hakkında çok kötü bir kanaat besleyen, sırf barbarlardan ibaretmiş gibi gören, bu yanlış anlayış yüzünden daha kapsamlı bir araştırmaya girişmeyen" kesimlere yönelikti. İslam tarihi 18. yüzyıl İngilteresi'nde akademik disiplinlerin en kazançlısı değildi ve tarih kitabının ikinci cildi yayımlandığı sırada, borçlarından dolayı Cambridge Şatosu'nda tutulan Ockley önsözün tarihini zindandan attı. Dostlarının araya girmesiyle serbest bırakıldıktan iki yıl sonra öldü ve ailesini meteliksiz bıraktı.¹⁷

Kendi açıklamasına göre, Gibbon daha 16 yaşına varmadan Echard, Howell ve Ockley'yi güçlkle okuyup bitirmiş ve Doğu araştırmalarının ilk ansiklopedik kaynağına, Collège de France'ın Süryanice profesörü Barthélémy d'Herbelot'nun (1625-1695) *Bibliothèque orientale* (Doğu Kütüphanesi) kitabına yönelmişti. Zamanla bu "makbul derleme"yi esas almasına karşın, eserin "alfabetik sırasını sindirme" noktasına asla varamadı; böyle bir düzenleme henüz başvuru eserlerinde olağan yöntem değildi.¹⁸ D'Herbelot XIV. Louis'nin Doğu kaynaklı şeylere hayranlık duyan, böyle araştırmalara destek sağlayan ve kitaplar ile yazmalar edinmeye yardımcı olan olağanüstü yetkili maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert'in (1619-1683) himayesindeydi. Büyük bir şans eseriyle, derlemedeki yazmalardan biri Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) 14.500 kitabı alfabetik sırayla anlattığı *Keşfü'z-Zünûn* adlı harika Arapça eseri idi. Belki de d'Herbelot kendi eserini İstanbullu büyük Türk ansiklopedicisine bir şükran borcu olarak harf sırasına göre düzenlemesi gerektiği sonucuna vardı. Her ne olursa olsun, d'Herbelot'nun Fransızcası yoluyla, bu önemli Arapça başvuru aracı, aslına bakılırsa İslam'ın ilk ansiklopedisi Edward Gibbon'ın zihinsel kütüphanesinde girdi. Tıpkı Humphrey Prideaux gibi, d'Herbelot da Muhammed'in bir düzenbaz olduğunu ileri sürdü ama diğer oryantalistlerden birçoğunun aksine, Ortadoğu'yu gezme zahmetine girmede. Ansiklopedisi ölümünden sonra arkadaşı Antoine Galland (1646-1715) tarafından yayımlandı. Fransız sefaretine bağlı olarak İstanbul'da ve Doğu'nun başka kesimlerinde 15 yıl kalmış olan Galland, 1709'dan itibaren

17 Simon Ockley ayrıca Leone Modena'nın (1571-1648) *Historia de gli riti hebraici* (Paris, 1637) kitabını *The History of the Present Jews, Through out the World* (Londra, 1707) adıyla İngilizceye çevirdi. Ertesi yıl yazarınca gözden geçirilmiş ve biraz ayıklanmış haliyle Venedik'te yayımlanan kitap daha önce Edmund Chilmead'in (1610-1654) İngilizce çevirisiyle *The History of the Rites, Customs, and Manner of Life, of the Present Jews, Through out the World* (Londra, 1650) olarak çıkmıştı. Ockley hakkında daha geniş bilgi için bkz. P. M. Holt, "Ockley, Simon (bap. 1679, d. 1720)", *Oxford Dict. Nat. Biog.* A. J. Arberry, "The Pioneer Simon Ockley", *Oriental Essays* (Londra, 1960), s. 11-47.

18 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 238 n. 15 (Bölüm 51). Ayrıca bkz. Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV's France* (Oxford, 2009); aynı yazar, "The Order of Oriental Knowledge: the Making of d'Herbelot's *Bibliothèque orientale*", *Debating World Literature*, ed. Christopher Prendergast (Londra, 2004), s. 233-252.

kariyerini Collège Royal'da Arapça profesörü olarak noktaladı. *Binbir Gece Masalları*'nın çeşitli Avrupa dillerine aktarılmasında esas alınan ve bu Ortaçağ klasiğini hayali bir Doğu'ya ilişkin Batı külliyyatına katan Fransızca çevirisini (1704-1717) o yaptı. Gibbon daha sonraları *Binbir Gece Masalları*'nın "Doğu dünyasının aslına uygun ve eğlenceli bir tablosu" olduğunu söyleyecekti.¹⁹

Gibbon büyük eserinin sonraki kısmını yazmaya koyulduğunda, *Mémoire historique sur l'origine des Huns et des Turcs* (Paris, 1748; Hunların ve Türklerin Kökenine İlişkin Tarihsel Bellek) kitabıyla 1752'de Londra Kraliyet Derneği üyeliğini kazanan Joseph de Guignes'in (1721-1800) uzmanlığını da esas aldı. De Guignes Collège de France'ta Süryanice kürsüsünün başındayken, *Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* (Paris, 1756-1758; Hunların, Moğolların, Türklerin ve Diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi) adıyla üç ciltlik daha kapsamlı bir kitap yayımladı. Gibbon Roma tarihindeki Hunların Çin yıllıklarında geçen Xiongnu (Hsiung-nu) kavmi olduğu savını, "M. de Guignes'in büyük emek ürünü olan Hunların Tarihi kitabı"ndan aldı. De Guignes daha da tuhaf bir savla, Çin ideogramları ve Mısır hiyeroglifleri arasındaki ilişkinin gösterdiği üzere, Çinlilerin Mısır kökenli olduğu kanısındaydı. Gibbon daha sonraları d'Herbelot ve de Guignes hakkında, "Bu bilgin iki Fransız olmadan, doğrusu Doğu dünyası konusunda kör olurum herhalde" diye yazacaktı.²⁰

Gibbon gençlik yıllarındaki bilgi arayışında "Pocock'un Abulpharagius kitabındaki barbar Latincesini çözmek" zorunda kalışından yakınıır. Doğu Akdeniz Kumpanyası'nın papazı olarak Halep'te kaldığı beş buçuk yılda Arapça, İbranice, Süryanice ve Habeşçe konusunda yetkinleştirdiği bileşik becerileri kıyaslanamaz olan koca Edward Pococke'tan (1604-1691) böy-

19 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 316 n. 199 (Bölüm 51). Sir James Porter'in *Observations on the Religion, Law, Government, and Manners, of the Turks* (Dublin, 1768) kitabı başka bir yararlı kaynaktır. İstanbul'da sefir (1746-1762) olarak görev yapan Porter'in (1710-1776) torunu Sir George Larpent *Turkey; its History and Progress* (Londra, 1854) adıyla ek yazıların yer aldığı bir hatırat yayımladı. Hugh Trevor-Roper'a göre, Porter "Türk meselelerinde en yetenekli İngiliz yazar"dı. Hugh Trevor-Roper, "Dimitrie Cantemir's Ottoman History and its Reception in England", *Revue roumaine d'histoire*, 24 (1985), 51-66; yeni baskı Trevor-Roper, *History and the Enlightenment* (New Haven, 2010), Bölüm 4 (s. 54-70, 284-286), özellikle s. 66. Büyük filolog Sir William Jones (1746-1794) Porter'dan "çok makul bir yazar" diye söz eder: "A Prefatory Discourse to An Essay on the History of the Turks", *Memoirs*, ed. Lord Teignmouth (2. baskı, Londra, 1806), Ek B [s. 491-513]. Jones 16 Ocak 1772 tarihli bir mektubunda şunu yazar: "Yazdığım Türk Tarihi Pazartesi günü matbaaya gidecek. Lord Radnor kitabı ona ithaf etmeme son derece onur verici ifadelerle izin vermiş bulunuyor." (Jones'tan Bay Hawkins'e, Westminster, agy, s. 106). Jones 1771'de Türkiye'deki İngiliz sefirliği makamını kapma uğraşı içindeydi: Agy, s. 101-102. Hauratin editörü Lord Teignmouth şu notu düşmüştü: "Bay Jones'un baskıya hazır olduğunu belirttiği Türk Tarihi'nin bitip bitmediği konusunda bilgim yok; orijinal metnin bir kısmı hâlâ duruyor; girişi basılmakla birlikte yayımlanmamış ve Ek'te yer alacak" (agy, s. 106). Girişin Ek B [s. 491-513] olarak kitaba alınmasına karşın, Teignmouth'un bir kısmını gördüğü anlaşılan metin o zamandan beri kayıptır.

20 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 541 n. 41 (Bölüm 57).

lesine saygısızca söz etmesi bazı bakımlardan tuhaftır.²¹ Pococke 1636'da önce Arapça profesörü olarak Oxford'a dönerken, Halep'ten beraberinde Kadim Süryani Kilisesi'nin piskoposu olan ve Arapça kaynaklarda Ebül-Ferec adıyla da anılan Grigoriyus Bar Hebraeus'un (1226-1286) kaleme aldığı "Hanedanların Tarihi"nin Arapça bir yazmasını getirdi.²² Aslı Süryanice olan metin iki kısım halindedir. Uzmanların verdiği adlarla *Chronicon Syriacum* siyasal tarihi, *Chronicon Ecclesiasticum* dini konu alır; her ikisinde de Yaratılıştan Bar Hebraeus'un dönemine kadar olan olaylar işlenir. Gibbon bizzat Bar Hebraeus'un gözden geçirip Arapçaya çevirdiği ve daha sonra Edward Pococke'un *Historia Compendiosa Dynastiarum* adıyla sözde "bar-bar Latincesi"ne aktardığı *Chronicon Syriacum*'u henüz bir delikanlıyken çözmeye çalışmıştı.²³

Bunlar genç Gibbon'ın bibliyografyasındaki kitaplardır ve "İngilizcede Araplar, İranlılar, Tatarlar ve Türkler hakkında öğrenilebilecek her şeyi" tüketme hedefine doğru ilerlerken, *Gerileyiş ve Çöküş*'te uzun bir dipnotta adlarını vereceği başka eserlerle tanışma gereğini çok geçmeden duydu.²⁴ Gibbon'ın yararlandığı başka bir kaynak da Richard Knolles'un (1540'ların sonları-1610) yazdığı, Paul Rycaut'un (1629-1700) güncelleştirdiği ve 1687'de Londra'da basılan ilk İngilizce Türk tarihiydi. Gibbon İstanbul'daki İngiliz sefirinin özel kâtibi ve daha sonra İzmir'de İngiliz konsolosu olarak görev yapmış Rycaut'un bizzat yayımladığı *The History of the Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1665; Osmanlı İmparatorluğu'nun Mevcut Durumunun Tarihi) kitabından da yararlandı.²⁵

21 Doğu Akdeniz Kumpanyası'na 1581'de Osmanlı İmparatorluğu'nda işanları kurma beratı verildi. "Türkiye tüccarları" olarak anılan mensupları Halep'i merkez edinerek İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de şubeler açtılar; çoğunlukla pamuk ithalatı ve biraz ipek ticaretiyle uğraştılar. Bu tekel 1754'te kaldırıldı ve Doğu Akdeniz Kumpanyası 1825'te dağıldı. Bkz. A.C. Wood, *A History of the Levant Company* (Oxford, 1935); M. Epstein, *The Early History of the Levant Company* (New York, 1908).

22 Malatyalı olan piskopos Ebra adlı yakın bir köyden; anlaşıldığı kadarıyla babasının Yahudi olması, böyle bir adla anılmasına yol açtı.

23 *Chronicon Syriacum*'un modern baskılarından Latincesi için bkz. *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum*, ed. Paul Bedjan (Paris, 1890), İngilizcesi için bkz. *The Chronicle of Gregory Abū'l Faraj*, ed. E. A. Wallis Budge (Londra, 1932). *Chronicon Ecclesiasticum*'un modern baskısı *Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum* (ed. Joannes B. Abbeloos ve Thomas J. Lamy [Leuven, 1872-1877]) Latince'dir ve orijinal Süryanice metin paralel sütunlarda yer alır.

24 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 190 n. 111 (Bölüm 50). "Gibbon'ın yararlandığı metinlerin yerini 19. yüzyılın sonuna doğru büyük ölçüde eleştirel baskılar almıştı; ancak çıkardığı herhangi bir sonucun metindeki bir yanlış okumayla saptırıldığının bir örneğini bulmak zordur. Gibbon bazıları günümüze kadar aşılamamış 17. ve 18. yüzyıl editörlerinin harika yorumlarından günümüzün çoğu uzmanına nazaran daha çok yararlandı." John Matthews, "Gibbon and the later Roman Empire: causes and circumstances", *Edward Gibbon and Empire*, ed. Rosamond McKitterick ve Roland Quinault (Cambridge, 1997), Bölüm 1, özellikle s. 26.

25 Bkz. Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678* (Oxford, 1989); Linda T. Darling, "Ottoman Politics through British Eyes: Paul Rycaut's *The Present State of the Ottoman Empire*", *Jnl. World Hist.*, 5 (1994), 71-97.

Önemli otoritelerden biri Londralı avukat George Sale'di (yak. 1696-1736). Tamamen mesleğiyle uğraşan Sale, İngiltere'nin dışına hiç çıkmadı ama Hristiyan İrfanını Yayma Derneği'nin (SPCK) Arapça bir Yeni Ahit (1727) hazırlamak üzere Middle Temple'da yürüttüğü projede yer aldı ve anlaşıldığı kadarıyla Arapçayı oradaki iki Kadim Süryani Hristiyan'dan öğrendi. Her halükârda, İslam'a duyduğu hayranlıkla 1734'te Kur'an'ın İngilizce çevirisini yayımladı ve bu metin 19. yüzyıla kadar neredeyse bütün diğer Avrupa çevirilerine temel oluşturdu.²⁶ Daha önce Fransızca çeviriyi esas alan bir İngilizce Kur'an 1649'da çıkmıştı.²⁷ Sale'in Kur'an araştırmasından daha da yararlı olan kaynak, Ludovico Marracci'nin (1612-1700) 1698'de Padova'da hazırladığı ve İslam'a yönelik sert eleştiriler içermesinden dolayı Gibbon'm "kindar olmakla birlikte bilgece" diye nitelendirdiği bir Latince Kur'an'dı.²⁸ Gibbon'ın yararlandığı üçüncü bir çeviri Claude Étienne Savary'ye (1750-1788) aitti. Ağırlıklı olarak Marracci ile Sale'i esas alan ve Mısır'da kapıldığı günlük Arapçayı biraz katan Savary, kitabında Muhammed'in bir biyografisine de yer vermişti.²⁹

Gibbon'ın "genel dayanak belgeleri" olarak nitelendirdiği bütün bu okumalardan sonra İslam üzerine düşünerek vardığı hüküm birçok çağdaşınkinden çok daha olumluydu: "Zerdüşt'ün sisteminden daha saf ve Musa'nın şeriatından daha hoşgörülü olan Muhammed dini, 7. yüzyılda İncil'in yanlışlığını gözden düşüren gizem ve hurafe itikadıyla karşılaştırılınca, akılla o kadar bağdaşmaz görülmebilir."³⁰

26 George Sale, *The Koran, Commonly called The Alcoran of Mohammed, Translated into English immediately from the Original Arabic* (Londra, 1734); kitapta "Bir Ön Bahis" başlığıyla İslam'a oldukça soğuk bir bölüm yer alır. Sale'in çevirisi John Rodwell'in (1808-1900) aynı şekilde "Everyman's Library" (1909) dizisinde ve George Margoliouth'un (1853-1924) girişle basılan *The Koran* (Londra, 1861) çevirisinin yayımlanmasına kadar standart İngilizce versiyon olarak kaldı. Sonraki İngilizce Kur'an, Friedrich Max Müller'in (1823-1900) hazırladığı 50 ciltlik "Doğu'nun Kutsal Kitapları" dizisi çerçevesinde, E. H. Palmer'in (1840-82) 1880'de iki cilt halinde yayımladığı çeviriydi. Bernard Lewis ("Gibbon", s. 91) Sale'i "ruhban sınıfından gelmeyen ilk önemli İngiliz Arap uzmanı ve Avrupa'daki ilk uzmanlardan biri" olarak nitelendirir. Krş. A. J. Arberry, "The Linguist: Edward Henry Palmer", *Oriental Essays*, s. 122-159.

27 [Alexander Ross], *The Alcoran of Mahomet* (Londra, 1649): Ross aslen Aberdeen'den olmakla birlikte, daha sonraları İngiltere'nin güneyinde kral yanlısı bir rahip olarak yaşadı: David Allan, "Ross, Alexander (1591-1654)", *Oxford Dict. Nat. Biog.* Baş sayfa kitabının "Malezair lordu Fransa kralının İskenderiye'deki temsilcisi Bay Du Ryer'in Arapçadan Fransızcaya tercümesinden çevrildiği"ni ve "Türk batıl inançlarını incelemek isteyen herkesi tatmin amacıyla yeni İngilizceye aktarıldığı"nı belirten Ross, kitabın başında "Türklerin Dinine İlişkin Bir Özet" başlığıyla dört sayfalık bir açıklama sunar. Orijinal Fransızca metni *L'Alcoran de Mahomet* (Paris, 1647) adıyla yayımlayan Andre du Ryer aynı zamanda *Grammaire turque* (1630) kitabının yazarıydı.

28 Ludovico Marracci, *Alcoranitextus* (Padua, 1698); Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 189 n. 110 (Bölüm 50).

29 [Claude Etienne] Savary, *Le Coran; traduit de l'Arabe, accompagné de notes, et précédé d'un abrégé de la vie de Mahomet* (Paris, 1783).

30 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 190 n. 111 (Bölüm 50); iii. 316 (Bölüm 51).
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

II

Edward Gibbon İslam'ın ortaya çıkışından sonraki yüzyıllarda Müslüman ülkelerin tarihine hiç kuşkusuz ilgi duydu ama olağanüstü çalışma ahlakına karşın, asla fildişi kulesine kapanmış bir bilgin değildi. Babasının binbaşı olduğu Güney Hampshire milislerinde bir yüzbaşı olarak çok aktif yer aldı, hatta yarbay rütbesine yükselerek, görevini 1770'e kadar sürdürdü. Kara Avrupası'ndaki zorunlu Büyük Tur'u (1763-1765) sırasında, Oxford'da kısa bir süre Katolikliğe ilgi duyması üzerine babası tarafından sürgün edildiği Lozan'da beş yıl (1753-1758) kalırken edindiği Avrupalı tanıdıklarla ilişkisini tazeledi. Ömrünün sonraki yıllarında Lozan'da daha fazla zaman geçirdi; mektupları sadece Roma İmparatorluğu döneminde değil, kendi döneminde de olup bitenlerden gayret haberdar olduğunu gösterir. Nitekim Gibbon'ın Türkler üzerine yazdığı şeyler Osmanlı İmparatorluğu'nda tam olarak aynı sıralarda gelişen çok önemli değişikliklerin arka planına dayanır.

Bernard Lewis "Osmanlı kudret ve ihtişamının gerileyişindeki aşamaların uluslararası resmi antlaşmalarda açıkça görüldüğü" savını ortaya atar. "İlki Kasım 1606'da Avusturya'yla imzalanan Zitvatorok Antlaşması'ydı."³¹ Günümüzde tarihin mahut teleolojik Whig yorumunun, yani olayları rahat bir bitiş noktasından geriye doğru yorumlamanın oryantalist bir varyantından ibaret olarak görülen Osmanlı Gerileme Tezi'ni savunmak uzun süreden beri zehirli sayılacak kadar rağbetten düşmüş durumdadır. Bununla birlikte, Gibbon'ın döneminde bir dizi sette gedikler açılmış, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki ilişkide bir dizi "ilk" ortaya çıkmıştı. Nitekim Avusturya ve Osmanlılar arasındaki Zitvatorok Antlaşması'nda, padişah artık kendisiyle eşit statüdeki Habsburg hükümdarını sıradan bir Nemçe kralı yerine "imparator" unvanıyla ilk kez tanımak zorunda kaldı. Viyana'yı ele geçirme girişiminde (1683) başarısızlığa uğrayan ve bu süreçte kaptırdığı (1687) Macaristan'ı Kutsal Birlik'le (Avusturya, Rusya, Polonya ve Venedik) varılan Karlofça Antlaşması'nda (26 Ocak 1699) Avusturya'ya bırakan Osmanlılar, iki savaşın ardından ilk kez uzun süredir hüküm sürdükleri Müslüman topraklarını kaybettiler. 18. yüzyıl başlarında Türk sıkıntısının başka birçok belirtisi vardı ama 1747'den 1768'e kadar Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan Avrupa arasında, Osmanlı tarihindeki en uzun süreli çatışma fasılasıyla barış havası hüküm sürdü.³²

Bu barışın sona ermesinde ve görünüşteki Osmanlı gerilemesinde yeni bir adımı getirmesinde Türklerin bir suçu yoktu. Rus tahakkümünden usanan

31 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (3. baskı, Oxford, 2002) [1. baskı 1961], s. 36.

32 Genelde hâlâ çok yararlı bir anlatı için bkz. M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923* (Londra, 1966).

Polonyalılar 1768'de ayaklandılar ve çarçabuk bastırıldılar. Haziran ayına doğru Kazakların kovaladığı Polonyalı âsiler sınırı aşıp Türkiye'ye kaçtılar. Fransızların teşvik ettiği Osmanlı makamları âsi mültecileri korumaya karar verince, Ekim başında Ruslar ve Türkler bir kez daha savaşa tutuştular. Bu sefer muharebeler bütün Karadeniz bölgesine, Balkan yakasının yanı sıra doğudaki Kafkasyaya da yayıldı. Osmanlı ordusunun Rus kuvvetlerinin üç katı büyüklükte olmasına karşın, İngilizler donanmada görev yapacak subaylar vererek Ruslara yardım ettiler; ayrıca Türk efendilerini devirmek isteyen birçok hoşnutsuz Kırım Tatarı vardı.

Rus-Osmanlı Savaşı son olarak baş gösterdiğinde yaklaşık altı yıl sürdü. Ateşkesin yürürlüğe girdiği 30 Mayıs 1772'den sonra, Rusya, Prusya ve Avusturya bir araya gelerek Polonya'nın birinci paylaşımı (5 Ağustos 1772) konusunda anlaşmaya vardılar; amaç mevcut savaşa yol açan zincirleme tepkiyi başlatmış ülkeyi cezalandırmaktı. On ay sonra ateşkes süresi dolunca, Rusların 1774 yazına doğru Tuna'yı aşmaları çatışmayı fiilen sona erdirdi. Varılan Küçük Kaynarca Antlaşması Bulgaristan'ın aynı adlı kasabasında iki imparatorluk arasında yürütülen müzakerelerin sonucuydu.³³ Ruslar taslağı ellerine geçer geçmez onayladılar. I. Abdülhamid (hd 1774-1789) onaylama sürecini Ocak 1775'e kadar geciktirdi; metin okunduğunda, bunun sebebi kolayca anlaşılır. Rusya birçok kazanım, en başta da bir Türk gölü olmaktan çıkacak olan Karadeniz'de ticaret gemileri bulundurma hakkını elde etti. Bu ticaret gemilerinden birçoğunun mürettebatı Rus bayrağı asan Yunanlardı ve Ruslar 1783'ten itibaren Karadeniz'de savaş gemileri yüzdürme cesaretini buldular; ancak Türkler İstanbul ve Çanakkale boğazlarını geçip Akdeniz'e inmelerine haliyle izin vermediler. Antlaşmayla bağımsızlık verilen Kırım en azından bir süre bunu koruduysa da, 1783'te Rusya tarafından düpedüz ilhak edildi.

Kırım'ın elden çıkışı Türkiye için bir darbeydi, çünkü uzun süredir Osmanlı yönetimi altındaki bir Müslüman kitle padişahın siyasal tebaası olmaktan çıkmıştı. Ama padişah aynı zamanda dinsel bir makamda oturduğu için, barış antlaşmasının üçüncü maddesinde öngörüldüğü gibi, Kırım Tatarlarının halifesi olarak kaldı. Bu da bir "ilk"ti. Ortaçağda klasik İslam halifeliğinin ortadan kalkışından beri, her hükümdar kendi topraklarında halife sayılmaktaydı. Hristiyan bir imparatorlukla varılan bu anlaşma uyarınca, halife aslında kendi uyruğu olmayan müminlere de hükmü geçen bir tür Müslüman papa olarak yeniden tanımlandı. Bu yeni tanım çerçevesinde, Türklerin 1517'de Kahire'yi ele geçirip Memlûk yönetimine son verirken,

33 Genel bilgi için bkz. M. S. Anderson, "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768-74", *Eng. Hist. Rev.*, 69 (1954), 39-58; Roderic H. Davison, "'Russian Skill and Turkish Imbecility': the Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slav. Rev.*, 35 (1976), 463-483.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

bizzat Muhammed'in hırkası ve kılıcını teslim almalarıyla son Abbasi halifesinin bu makamı Osmanlı padişah I. Selim'e devrettiği yönündeki tarihsel efsane o sırada uyduruldu.³⁴

Rusya da bazı dinsel kazanımlar elde etti; bunlardan biri fiilen hiç kullanılmasa bile, İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi kurma hakkıydı. Daha da önemlisi, Rusya'ya bu teorik kilise "ve ona hizmet edenler" adına fikir belirtme yönünde oldukça muğlak bazı haklar verildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hristiyanları korumayı sağlayacak bu yetkinin kasten müphem ve muğlak tutulduğu kanısına varılabilir. Kesinlikle böyle bakan ve aynı antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nda konsoloslar ve konsolos vekilleri bulundurma hakkını elde eden Rusya, ticari ve ruhani konuları gözetmek üzere çoğu kez Yunanları gönderdi. Rusların Boğdan ile Eflâk'ı Türkiye'ye geri vermek zorunda kalmasına karşın, bu ucu açık kazanımların hepsi ve dokuz yıl sonra da Kırım'ın ilhaki, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın açık seçik bir zafer olarak görülmesini sağladı.

Antlaşmaya büyük ölçüde Rusya gibi bakan Avrupa devletleri oldukça endişelendi. Karadeniz'de artık bir donanma varlığı bulunan Rusya, günün birinde bunu İstanbul'a karşı kullanma isteğine kapılabilirdi. Başka ülkeler de Karadeniz ayrıcalıklarına imrendi. Avusturya işi şansa bırakmadı ve Eylül 1774'te (Boğdan'ın kuzey sınırında Osmanlı yönetimindeki) Bukovina'yı işgal etti. Mayıs ayına doğru Türkler Avusturya kazanımlarını resmileştirmeye mecbur kaldılar. Ucu açık hususlar, 21 Mart 1779'da dört yıl önce varılmış antlaşmanın yeniden ifade edildiği Aynalıkavak Sözleşmesi'yle kesinleştirildi. Açıklığa kavuşturulan kilit noktalardan biri, Kırım Tatarları ile halife arasındaki dinsel bağlardı ama padişah Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal hükümdar sıfatıyla Kırım'ın içişlerine karışmada dini bir bahane olarak kullanmaması için uyarıldı. Bunu ancak Rusya yapabilirdi.

Ruslar içişlere karışmayı büyük şevkle yürüttüler. Avusturyalı Maria Theresa'nın Kasım 1780 sonunda ölmesiyle, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda oğlu II. Josef'le (hd 1765/1780-1790) paylaştığı sorunlu ortak hükümdarlık son buldu. Ama 40 yaşına girmesine birkaç ay kalmış olan bu aydın ve hırslı yeni hükümdar çok geçmeden başka bir çetin kadınla, Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmaya dönük daha da kapsamlı tasarıları olan Rus Çariçesi Büyük Yekaterina'yla (hd 1762-1796) ittifaka girdi. Yekaterina'nın fikri Osmanlı topraklarını Polonya modeline göre, yani herkesin bir pay alacağı şekilde bölmekti. Ayrıca yeterince bütünlüğe sahip topraklar, canlandırılacak bir Bizans İmparatorluğu'na bırakılacak ve

34 P. M. Holt, "Some Observations on the Abbâsid Caliphate of Cairo", *Bull. S. OA. S.*, 47 (1984), 501-507: "Memlûk Sultanlığı'nın devrilmesi üzerine III. Mûtevekkil'in halifelîği resmen Yavuz Selim'e devrettiği efsanesinin uydurma olduğu uzun süredir kabul edilegelmiştir."

henüz çocuk yaştaki torunu Grandük Konstantin Pavloviç (1779-1831) Konstantinopolis'ten oraya hükmedecekti.

Osmanlı İmparatorluğu 8 Ocak 1784'te Kırım'daki Rus ilhakını tanıdı ama bununla Karadeniz bölgesindeki kavganın bitmeyeceği açıktı. Üç yıl sonra Yekaterina ve Prens Grigoriy Potemkin (1739-1791) Dinyeper Nehri'ndeki bir gezide Avusturya İmparatoru II. Josef'e eşlik etti; onlar için alelacele kurulmuş "Potemkin Köyleri"ni hayranlıkla izlediler. Ardından Rusya Osmanlı yönetimindeki Gürcü topraklarının kendisine bırakılmasını talep etti ama I. Abdülhamid bunu reddettiği gibi Kırım'ı da geri istedi. Böylece Rus-Osmanlı savaşları dizisinin 1787-1792 evresi başladı.

Ne var ki, tam da o dönemde İngiliz ticari çevrelerinde Ruslara bakış pek olumlu değildi. Britanya 1786'da Rusya'yla 20 yıl önce imzalanmış ticaret antlaşmasını yenilemekten kaçınınca, Fransızların bu alanda kendi yerine geçtiğini dehşet içinde öğrendi. Bu Genç William Pitt'in (1759-1806) 26 Aralık 1783'ten 17 Mart 1801'e kadar süren birinci hükümet dönemi idi ve 1788'de Rusların uzun bir kuşatmadan sonra Osmanlı kalesi Özi'yi (Oçakov) ele geçirmeleriyle, İngiliz korkuları yoğunlaştı. Asıl endişe Rusların Bug ve Dinyester nehirleri yoluyla Karadeniz ve Akdeniz'e yönelik Polonya ticaretini engellemede kaleyi kullanması ihtimaliydi ve bu da yükselen Rus İmparatorluğu'nun aşırı güçlenmesi demekti. Nitekim Özi konusundaki İngiliz kaygıları ve Pitt'in savaşın bitişine kadar bu konuda sürdürdüğü takıntı, Rusya'ya karşı İngiliz tutumunda önemli bir değişimi ve kuzeyli saldırgana karşı sürekli kendini savunmak durumunda kalan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı buna denk düşen bir sıcaklığı getirdi.

İngiltere'nin işi Nisan 1789'da tahta çıkan yeni padişah III. Selim'in (hd 1789-1807) Balkanlar'a açılan eski Osmanlı başkenti Edirne'ye gidip savaşa hazırlanmasıyla bir nebze kolaylaştı. Doğrusu, İngiliz Parlamentosu özellikle işin içine diğer Batı ülkelerinin girmesiyle, olayların kontrolden çıkması ihtimalinden dolayı, Rusya'yla bir savaşa katılmaya pek hevesli değildi. Temmuz 1789'da Osmanlı İmparatorluğu ve İsveç bir antlaşma imzaladı. Ertesi yıl Avusturya'nın Türkiye'den bir şey ya da bir bölge kapmaya çalışmasını önleme kaygısı, Prusya'yı hem Türkiye hem Polonya'yla antlaşmalar imzalamaya yöneltti. Fransız Devrimi bir yana bırakılsa bile, Avusturya İmparatoru II. Josef'in 20 Şubat 1790'daki ölümü böyle bir ihtimali ortadan kaldırdı ama 18. yüzyıl sonunun istikrarsız diplomatik mevzilenişlerinden emin olmak mümkün değildi. Büyük Britanya 13 Ağustos 1788'den beri Prusya ve Hollanda Cumhuriyeti'yle, İngiliz diplomatik yalnızlığının bitişine ve uluslararası sahnede daha büyük bir rol oynama isteğine işaret eden bir Üçlü İttifak içindeydi.

Genç William Pitt'in Karadeniz'deki Rus saldırganlığından derin tedirginlik duyması itibariyle, Ortadoğu'nun İngiliz çıkarları, özellikle de Hindistan'a

giden kara güzergâhları açısından kritik önemde olduğunu kavrayan ilk başbakan olduğu savı ileri sürülebilir. Polonya'nın 1795'te diplomatik müzakere yoluyla sonunda ortadan kaldırılarak Avrupa haritasından silinişi, Rusya'yı daha da bir tehdit kaynağı haline getiriyor gibiydi. Öyle olsa bile, Pitt'in Osmanlı yanlısı dış politikası çok tuhaftı; çünkü Britanya ile Moskova Kumpanyası'nın Rusya'yla barışı korumada meşru finansal çıkarları vardı ve yeni bir dış politika mevzilenişiyle elde edilecek kazanımların kayıplara ağır basabileceğini çok az kimse anladı.

Pitt'in aralarındaki en son çatışmada Osmanlılara destek ve Ruslara düşmanlık politikası Mart 1791'deki Özi Krizi'nde sınımadan geçti. Rusların o kaleyi ellerinde tutmalarından hep endişe duyan Pitt, Yekaterina'ya kaleyi Türklere geri vermesini ve genelde mevcut husumetlerin başladığı 1788'deki sınırlara dönmesini, aksi halde Üçlü İttifak'ın öç alıcı gazabıyla karşılaşacağını bildiren bir ultiatom vermek üzere Prusya'yla güç birliğine girdi. Bu tehditkâr mektubu bizzat kaleme aldı ve Parlamento ertesi gün (28 Mart 1791) Osmanlı İmparatorluğu'nu Ruslara karşı savunmak için gerekli bir donanma takviyesini görüşmek üzere toplandı. Avam Kamarası'ndaki tartışmalar gergindi. Bir milletvekili Karadeniz'in "yerküredeki bütün denizler içinde tek bir İngiliz gemisinin boy göstermediği bir deniz" olduğuna dikkat çekti.³⁵ Charles James Fox Rusya'nın "ne saldırılabilecek, ne de saldırısı göze alınabilecek" olduğunu vurguladı. "İşte bu devletle savaşa girmek üzereyiz."³⁶ Pitt'in ultiatomu aleyhinde konuşan Edmund Burke, Britanya'nın "Türk vahşileri"ni savunmak için savaşa girmesi için bir sebep görmediğini belirtti. Pitt verdiği kısa cevapta, Montesquieu'nün Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da ve Avrupa açısından taşıdığı öneme ilişkin sözlerini aktardı ve oylamayı 135'e karşı 228 oyla kazandı. Ertesi gün önergenin sunulduğu Lordlar Kamarası'nda Vikont Stormont onu dinleyenlere Türkiye'nin "yeryüzünde en az alakamız bulunan bir devlet" olduğunu ve Britanya'nın çıkarlarının Rusya'yı desteklemekte yattığını hatırlattı. Yine de önerge 34'e karşı 97 oyla geçti.

Ama İngiliz askerleri ile gemilerini tehlikeye atmayı getirecek Türk yanlısı ve Rus karşıtı bir dış politikaya çok esaslı bir muhalefetin olduğu açıktı; dolayısıyla Pitt'in geri adım atmak ve ultiatomunu çekmek zorunda kalması, Yekaterina'nın Özi'yi serbestçe elinde tutmasını sağladı. Pitt böyle bir aşağılanmaya uğramanın "yaşadığı en büyük zillet olduğunu gözyaşları içinde" itiraf etti. Dışişleri Bakanı Lord Grenville (1759-1834) istifa etmek zorunda kaldı. Bu olaylardan sonra Osmanlı İmparatorluğu 1793'te Yusuf Âgah Efendi'yi İngiltere'ye sefir olarak gönderip Avrupa'daki ilk daimi sefaretini açtı.³⁷

35 Allan Cunningham, "The Oczakov Debate", *Middle Eastern Studies*, 1 (1965), 209-37, özellikle s. 228.

36 J. W. Derry, *Charles James Fox* (Londra, 1972), s. 285; Langford, s. 203.

37 Dört yıl sonra, 1797'de Paris'te de bir Osmanlı sefaretı açıldı. Mather Brown'in (1761-1831) "Majes-

III

Böylece 1768'den 1792'ye kadar, Avrupa dış ilişkilerine yükselen Rus İmparatorluğu ve debelenen Osmanlı İmparatorluğu arasında destansı çatışmanın görüntüsü damga vurdu. Her iki imparatorluğa yönelik İngiliz politikası istikrarsızdı ve üyeleri arasında Edward Gibbon'ın da yer aldığı Parlamento'da epeyce sallantılar yaşandı. Gibbon'ın mektupları Rus-Osmanlı nüfuz alanındaki gelişmeleri dikkatle izlediğini gösterir. Polonya'nın birinci paylaşımından iki ay kadar önce, 26 Mayıs 1772'de yakın dostu John Baker Holroyd'a (daha sonra 1. Sheffield Kontu; 1735-1821) yazdığı mektupta görüşlerini belirtti.³⁸ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, yine Holroyd'a "Rus zaferinin somut ama kesinlikten uzak" olduğunu yazdı.³⁹ 1768-1774 Rus-Osmanlı Savaşı'nda çok önemli bir rol oynamış olan General Pyotr Rumyantsev'e (1725-1796) hayranlığını Holroyd'a başka bir mektubunda şöyle ifade etti:

Türkler ve Ruslar hakkında ne düşünüyorsun? Romanzow büyük bir adam. Şaşırtıcı başarısının bir hikâyesini [Aleksy Semenoviç] Musin Puşkin'e [Londra'daki Rus sefiri, 1769-1778] yazmış ve orduyu yurda getirir getirmez emekliye ayrılma niyetini belirtmiş; Puşkin'den bir İngiliz centilmenin çiftliğini satın alabilmesi için en uygun planı göndermesini istemiş. Puşkin cevabında bunu sağlamaya söz vermiş ama aynı zamanda imparatoriçeye şık bir iltifat olarak bir *Blenheim planı* göndermesi gerektiğini eklemiş, sanırım.⁴⁰

Tesadüf eseri, Gibbon tam o sırada Strahan and Cadell yayıneviyle Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşünü konu alacak bir tarih kitabı önerisi için bir kontrata ilişkin görüşmelere oturdu. Geçmişte daha mütevazı bir dizi eser yayımlamış olsa da, bu girişimle istikametini ve hayatının projesini bulmuş oldu. Daha sonra bizzat anlattığı üzere, o yıllarda "sınırları ve kapsamı hakkında henüz çok yetersiz bir anlayışa sahip olduğu Roma çöküşünün biçimini düzenlemeye ve malzemeleri toplamaya" daha yeni başlamıştı.⁴¹ Metni Haziran 1775'te matbaaya teslim etti. *Gerileyiş ve Çöküş*'ün erken Hristiyanlık dönemine ilişkin bednam 15. ve 16. bölümlerle biten birinci cildi 17 Şubat 1776'da çıktı.

Derken Gibbon Eylül 1780'de talihsiz bir gelişmeyle, siyasal hamisinin seçmenlere oylarını muhalefete kaydırma talimatını vermesi yüzünden Par-

teleri ile Devlet Ricalinin Türk Sefiri ve Maiyetini Kabul Edişi" (1797) adlı bir gravürü vardır: Victoria ve Albert Müzesi, Baskılar ve Çizimler Çalışma Odası, Kademe D, Kutu 112, Raf 6.

38 *The Letters of Edward Gibbon*, ed. J. E. Norton (New York, 1956), i. 318-319 (mektup #184).

39 *Agy*, ii. 24 (mektup #257).

40 *Agy*, ii. 28 (mektup #260).

41 Gibbon, *Memoirs*, ed. Radice, s. 151.

lamento'daki sandalyesini kaybetti; mecburi boş zamandan yararlanarak yazdığı ikinci ve üçüncü ciltler 1 Mart 1781'de birlikte yayımlandı. Ardından yeni türden bir akademik sınavla karşı karşıya kaldı. Eserinin olumlu tepki alan üç cildini yayımlamış olduğu için, araştırmasını nasıl yürüteceğini, elindeki malzemeyi nasıl düzenleyip sindireceğini ve çarpıcı bir edebi nesri nasıl yaratacağını artık bilen biriydi. Ama bir aydın olarak rahat ettiği alanı geride bırakarak, Doğu Roma ("Bizans") İmparatorluğu'yla ve onu yenilgiye uğratan Osmanlı Türkleriyle tanışmaya dönük bir yolculuğa çıkmak üzereydi. Projesinin ikinci yarısına yazı masasına oturarak başlamadı. Bir yılını Yunanca kaynakları ve gençlik döneminin Osmanlı İmparatorluğu tarihine küçük bir pencere bile açabilecek büyük oryantalistlerini okumaya ayırdı.

Lord North'un çabaları sayesinde, Gibbon Haziran 1781'de bu sefer Lymington milletvekili olarak Avam Kamarası'na döndü. Bununla birlikte çalışmasını sürdürdü ve hikâyeyi Etiyopya Hristiyanlığının gelecekteki tarihini kapsayacak şekilde 17. yüzyıla kadar uzanan huruçlarla 7. yüzyıla kadar götüren dördüncü cildi 1783'e doğru neredeyse tamamladı. Lozan'da kendini her zaman Londra'daki kadar rahat hissettiğinden, İngiltere'de düşük maaşla içler acısı bir duruma düşmektense, yurtdışında oldukça daha iyi yaşayabileceği kararına vardı. Lozan'daki bir dostunun görkemli konağına gitmek üzere 1 Eylül 1783'te Londra'dan ayrıldı ve o kente yerleşti.

Son üç cildi, yani bütün eserinin yarısını Lozan'da tamamladı. Meşhur hatıratında "Bahçemdeki bir çardakta 27 Haziran 1787 günü, daha doğrusu gecesi saat on bir ve on iki arasında, son sayfanın son satırlarını yazdım" diye belirtecekti.⁴² Gibbon metni Ağustos 1787'de Londra'ya bizzat götürdü; *Gerileyiş ve Çöküş*'ün son üç cildi 8 Mayıs 1788'de 51. yaş gününde yayımlandı. Temmuz 1788 sonunda Lozan'a dönmesine karşın, Gibbon'ın İngiliz siyasetiyle temasını sürdürdü. Hatta Özi Krizi sonrasında 18 Mayıs 1791'de eski dostu Lord Sheffield'e şu tavsiyede bulundu: "Rusya'yla savaşa girmememiz için dua et; bu çok aptalca olur. Pitt'e gayet kızgınım."⁴³ İngiltere'ye Nisan 1793'te dönen Gibbon Londra'da testis torbasında kirli bir neşterle yapılan acemice bir ameliyatın ardından 16 Ocak 1794'te öldü.

IV

"Bu karanlık felaketlerin ortasında, Avrupa dünyaya Türk adını ve kavmini ilk kez duyuran bir devrimin sarsıntısını hissetti." Gibbon'ın bu sözleri *Gerileyiş ve Çöküş*'ün dördüncü cildinde, muhtemelen 1781'de yazdığı Bölüm

⁴² Agy, s. 169.

⁴³ Edward Gibbon, *Miscellaneous Works*, ed. Lord Sheffield (Dublin, 1796), i. 220.

42'de yer alır. Kitabının ikinci kısmında adları geçen unutulmuş kavimler ve halklardan birçoğunun aksine, Türklerin kaderinde büyük işler vardı ve Gibbon onları müstakbel emperyal yüceliğin parlak belirtileriyle sahneye çıkardı. "Tıpkı Romulus gibi, bu savaşçı halkın atası da ona daha sonra çok sayıda çocuk doğuracak bir dişi kurt tarafından emzirildi" diye belirtti.⁴⁴ Gibbon'ın "altı yüz yılı aşkın bir zaman diliminde kısa ömürlü Konstantinopolis ve Germen sezarlarının izini sürmesi"nden sonra, *Gerileyiş ve Çöküş*'ün beşinci cildinde (Bölüm 50) Türkler, Osmanlılar ve genelde İslam öne çıkar. "Bu ve sonraki bölümde epeyce Arap bilgi dağarcığı sunarken, Doğu dillerini hiç bilmediğimi ve bilgilerini Latince, Fransızca ve İngilizceye aktarmış olan mümtaz tercümanlara şükranımı belirtmeliyim. Onların derlemeleri, uyarlamaları ve tarihlerine arada bir değineceğim."⁴⁵ Gibbon Bölüm 52'yi "Britanya'daki atalarımızı ve Galya'daki komşularımızı Kur'an'ın kamusal ve dinsel boyunduruğuna girmekten kurtaran, Roma'nın ihtişamını koruyan ve Konstantinopolis'in esaretini geciktiren olayları ortaya koymaya" çalıştığı bir irdelemeye ayırır. Ardından Suriye'deki Bizans yönetimine son veren Yermuk Muharebesi'nden (MS 636) sonraki birinci Konstantinopolis kuşatmasını (MS 674-678) ve "Müslüman deniz kuvvetlerinin günümüzde Türklerin güçsüz ve düzensiz yönetimi altında bile başkentini doğal kalesi konumundaki korumasız Çanakkale Boğazı'ndan geçişi"ni anlatır.

Gibbon aynı bölümün en çok bilinen pasajlarının birinde, Charlemagne'ın dedesi Charles Martel'in Batı dünyasında İslam'ın ilerleyişini durdurduğu ve böylece Müslümanların kesin biçimde Pireneler'in gerisine çekilişini (MS 759) sağladığı can alıcı Tours Muharebesi (MS 732) üzerine şu düşünceleri belirtir:

Muzaffer bir yürüyüş kolu bin mili aşkın mesafeyi aşarak Cebelitarık'tan Loire kıyılarına ilerlemişti; buna denk bir ilerleyiş Müslümanları Polonya sınırlarına ve İskoçya'nın dağlık bölgesine ulaştıracaktı. Ren'in Nil ya da Fırat'tan daha aşılmaz olmaması nedeniyle, Arap filosu bir deniz muharebesi olmaksızın Thames ağzına kadar varabilirdi. Belki de şimdi Oxford okullarında Kur'an tefsiri öğretiliyor ve kürsülerinden sünnetli insanlara Muhammed'in aldığı vahyin kutsal ve doğru olduğu vaaz ediliyor olabilirdi.⁴⁶

44 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, ii. 694 (Bölüm 42). Krş. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, 1992), s. 115-120. Golden'ın köhne etnik-dilsel allameliğinin popüler bir çürütmesi için bkz. Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History* (Oxford, 2005), Bölüm 1.

45 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 151 ve n. 1 (Bölüm 50). Daha yakın dönemde yayımlanmış kaynaklar arasında şunlar sayılabilir: John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (gözden geçirilmiş baskı, Cambridge, 1990); Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997); Nadia Maria El-Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs* (Cambridge, ABD, 2004); Walter E. Kaegi, "Confronting Islam: Emperors versus Caliphs (641-c. 850)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard (Cambridge, 2008), s. 365-394; James Howard-Johnston, *Witness to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Cambridge, 2010).

46 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 326 ve n. 30 (Bölüm 52).

Gibbon Bölüm 55'te Bulgarlarla başlayarak ve hemen ardından Macarlara geçerek, dikkatini Doğu Avrupa'ya çevirir. "Doğu kökenli *Macar* adı bu halk tarafından benimsenmiştir" diye açıklar. "Ama İskit bölgesinin kavimleri arasında, Yunanlarca Çin'den Volga'ya kadar olan toprakları ele geçirip hüküm süren o kudretli kavmin soyundan geldiklerine işaret eden tuhaf *Türkler* özel adıyla ayırt edilirler." Göçebe kavimlerin göçlerine ilişkin bildik değerlendirmelerle yetinmeyen Gibbon, bir dipnotta Macarcanın Fin dil ailesinde mi yer aldığı, yoksa Türkçeyle akraba mı olduğuna ilişkin bu yeni çetrefilli filolojik mesele üzerinde durur. "Birkaç karşılaştırmalı tablo"yu incelemiş biri olarak, "yakınlığın sahiden çarpıcı olmasına karşın, listelerin kısa olduğunu, kelimelerin maksatlı seçildiğini" teslim eder. Gibbon genelde Macarca ve Fince arasında bir bağlantı görmeye eğilimli olmakla birlikte, sorunun hâlâ çözülemediği sonucuna varır.⁴⁷

Ardından Türklerle temasları hakkında söylemesi gerekenlerin o dönemde büyük anlam taşıdığının tam bilincinde olarak, Ruslara geçer:

Ruslar 190 yıllık bir dönemde Konstantinopolis hazinelerini yağmalamaya dönük dört girişimde bulundular. Her olay değişik olsa da, bu deniz seferlerindeki saik, araçlar ve hedef aynıydı. Rus tacirler sezarların oturduğu kentin ihtişamını görmüş ve şatafatının tadına varmışlardı. Bu şahane masal ve kıt kaynaklar, vahşi vatandaşlarının arzularını kızıştırdı. Yaşadıkları iklimin elvermediği doğa nimetlerine imrendiler; aşırı tembellikten taklit edemedikleri ve aşırı sefillikten satın alamadıkları sanat eserlerine göz diktiler. Varanger [Dönemin Yunan yazarlarınca Ruslara verilen Eski Norveççe kökenli ad (Rusların ilk hanedanı Viking asıllıydı), ed. n.] prensleri korsanlık serüveninin sancaklarını açtılar ve okyanusun kuzey adalarından en cesur askerleri topladılar. Geçen yüzyılda onlarınkini andıran donanma teçhizatına sahip Kazak filoları benzer bir amaç için aynı denizlerde dolaşmak üzere Borysthenes'ten yola çıktılar.

İlk istilalar 9. yüzyılda yaşanmıştı; 18. yüzyılda, değişmez Rus karakterinin bir kez daha Doğu Akdeniz'i kasıp kavurduğu görüldü. Gibbon birçok vesileyle dipnotlarda "eski Rusların şimdiki Kazaklar gibi görülebileceği"ne işaret eder.⁴⁸

Bizanslıları daha 9. yüzyılda Rus sorunuyla başa çıkamamalarından dolayı şöyle paylar: "Yunan imparatorları gidişatı sezip tedbir alma öngörüsüne sahip olsalardı, Borysthenes [Dinyeper Nehri] ağzını belki bir deniz kuvvetiyle kapatabilirlerdi." Karadeniz sahillerinin Rus saldırılarına açık olması onların "uyuşukluğu" yüzündendi. "Başkente dokunulmadığı sürece, uzak

47 Agy, iii. 447 ve n. 22 (Bölüm 55).

48 Agy, iii. 460 ve n. 58 (Bölüm 55).

bir eyaletin sıkıntıları gerek hükümdarın gerekse tarihçinin dikkatinden kaçtı.” Zamanla fırtına “Trakya’nın 25 kilometre uzunluğundaki İstanbul Boğazı’nı vurdu; orada kaba saba Rus tekneleri daha becerikli bir hasım tarafından durdurulup yok edilebilirdi.” Ruslar bir süre sonra kötü hava şartlarıyla karşılaşınca Konstantinopolis limanından çekildiler ama kenti ele geçirme girişimlerinde bulundular ve bunu 12. yüzyıla kadar sürdürdüler.⁴⁹ En önemlisi, Gibbon şu uyarıda bulunur:

Günümüzde bir Rus askeri gücü Borysthenes’ten denize açılmak yerine, Avrupa kıtasının çevresinden dolaşmış durumda; her biri atalarınınkine benzer yüz sandalı denizcilik becerisiyle ve gümbürdeyen toplarıyla batırabilecek ya da paramparça edebilecek sağlam ve kocaman savaş gemilerinden oluşan bir filoyla Türk başkentini tehdit ediyor. Belki mevcut kuşak kehanetin, şekli kesin ve tarihi tartışmasız bir nadir kehanetin gerçekleştiğini görebilir.⁵⁰

Aslında 9. ve 10. yüzyılların bu uzak olaylarının o dönemle doğrudan alakası vardı.

Günümüz tarihçileri gibi, Gibbon da Türklerin Müslümanlaşmasına dair somut verilerden yoksundur. Söyleyebildiği tek şey “bütün Türk kavminin Muhammed dinini şevkle ve samimiyetle benimsediği”dir. Diğer barbarlar da aynı yolu izlemişti. Gibbon’ı etkileyen husus, Hristiyanların da hükmettikleri yerlerde haliyle dinlerini benimsetmelerine karşın, “putperestliğe belirli bir benzerlikten dolayı paganlara çekici gelmiş olabilecek gözle görülür herhangi bir ibadet debdebesinden destek görmemiş olması itibarıyla, Kur’an’ın elde ettiği zaferin daha saf ve övgüye değer” oluşudur.⁵¹

Malazgirt Muharebesi (26 Ağustos 1071) Bizans tarihindeki en belirleyici anlardan biriydi. Her ne kadar daha yakın dönemde uzmanlar çoğu kez bizi belirleyici anlar kavramından vazgeçirmeye çalışsalar da, o yaz günü Doğu Anadolu’da olup bitenlerin öneminden bir kaçış yolu yoktur.⁵² Gibbon her zamanki tavrıyla, bu olayın dramatik potansiyelinden kaçınmadı ama tarihini sadece Bizans tarihçilerinin bakış açısıyla yazmada şüpheli davrandı: “Cehalet mi, haset mi, yoksa hakikat mi?” Gibbon okurlarına, hangi perspektiften bakılırsa bakılsın, “o can alıcı günde Roma’nın Asya eyaletlerinin geri

49 Agy, iii. 461 (Bölüm 55).

50 Agy, iii. 462-463 ve 463 n. 66 (Bölüm 55).

51 Agy, iii. 531 (Bölüm 57).

52 Malazgirt kasabası bugün Muş ilinde, muharebenin geçtiği yer ise Malazgirt kasabasının güneydoğusunda, Van Gölü’ne doğru giden yoldaydı. Günümüze ait tarihsel anlatılar için bkz. Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh, 2007); D. A. Korobeinikov, “Raiders and Neighbours: The Turks (1040-1304)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard (Cambridge, 2008), Bölüm 19 (s. 692-727), özellikle s. 701-704.

alınmaz şekilde feda edildiği"ni hatırlatır.⁵³ Gibbon'ın önemli muharebenin seyrini anlatışı günümüz tarihçilerinde okuduğumuz şeylerle çok az farklılık gösterir; buna esir Bizans imparatoru ve sonunda onu nankör uyruklarına fidye karşılığında bırakacak olan Türk sultanı Alp Arslan arasındaki meşhur konuşma da dahildir. Yenik IV. Romanos Diogenes çok geçmeden tahttan indirilip kör edildi ve kısa bir süre sonra da yaralarından öldü. Alp Arslan ise "zaferinin nişaneleriyle ve Antakya'dan Karadeniz'e kadar Anadolu'nun ganimetleriyle yetindi." Gibbon okurlarına Malazgirt'teki zaferin Türk boylarının savunmasız Bizans'a akın etmelerini getirmediğini hatırlatmaya da özen gösterir. Zira "sultan kaçan Yunanlıları kovalamaya tenezzül etmek yerine, Selçuklu hanedanının asıl yurdu Türkistan'ı fethetme gibi daha şanlı bir hedefi tasarladı"; orada saltanat çadırında bir âsi esirin suikastına uğradı. Gibbon'ın onunla ilgili hükmü şudur: "Alp Arslan bir Türk'e ve bir Müslüman'a özgü erdemlere sahipti."⁵⁴

Sıkça görüldüğü üzere, Gibbon okura bütün bu Türk tarihinin yadsınamaz biçimde ilginç olmakla birlikte, kitabının asıl büyük temasıyla doğrudan alakalı olduğunu da hatırlatır:

Halifelerin ilk fetihlerinden sonra, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi kilise ile imparatorluğun uğradığı en üzücü kayıptı. Müslüman inancının yayılmasıyla birlikte, Süleyman [Şah] "gazi" unvanını hak etti; kurduğu yeni "Rum" sultanlığı Doğu coğrafyası tablosuna eklendi. Bunun Fırat'tan Konstantinopolis'e, Karadeniz'den Suriye sınırlarına kadar uzandığı anlatılır.

Ama Anadolu'nun bu şekilde Türkleşmesinin önemi, askeri, siyasal ve coğrafi etkilerin ötesindeydi. Konstantinopolis dört yüz yıl daha imparatorların elinde kalacak olsa bile, nicel anlamda küçülmeye yüz tutan Doğu Roma İmparatorluğu'nun geniş hinterlandındaki her şey değişim halindeydi:

Camilerde Tanrı'nın birliği ve Muhammed'in elçiliği vaaz edilir, okullarda eğitim Arapça müfredata dayanır, kadınlar şeriata göre hüküm verir, kentlerde Türk töresi ve dili geçerlilik kazanır, Anadolu ovaları ve dağlarını Türkmen obaları sarar oldu. Ağır haraç ve esaret şartları altında, Yunan Hristiyanları dinlerinin gereklerini yerine getirebiliyorlardı ama en kutsal kiliselerine saygısızca giriliyor, rahiplerine ve piskoposlarına hakaretler ediliyor, paganların üstün tutuluşunu ve dindaşlarının döneğini içlerine sindirmeleri isteniyor, binlerce çocuk sünnet bıçağının altına yatırılıyor, binlerce esir efendilerinin hizmetine ya da keyiflerine sunuluyordu.

53 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 537 n. 34, 538 (Bölüm 57).

54 Agy, iii. 540-541 (Bölüm 57).

Ama Roma kalıntısına dönük Türk tehdidi anında açık seçik görüldü ve İmparator I. Aleksios Komnenos “başkentini koruyan surların ardında titredi.” Nitekim Gibbon’ın ifadesiyle, imparatorun “Latinlerde acıma duygusu uyardırmaya ve Constantinus’un kentindeki tehlikeyi, zayıflığı ve zenginlikleri allayıp pullamaya yönelik dokunaklı mektupları Avrupa’nın dört bir yanına dağıtıldı.”⁵⁵

“Ama Selçuklu Türklerinin en ilgi çeken fethi, kısa sürede halkların harekât alanı haline gelen Kudüs’tü” diye yazar Gibbon eğlenceli bir hafifsemeyle. Gibbon’a göre, Kudüs’teki Selçuklu yönetimi 1076’dan 1096’ya kadar sürdü. “Romalıların yenilgiye uğramasından sonra, Fatımi halifelerinin huzuru Türklerin istilasına uğradı.” Anadolu’da olduğu gibi, Kutsal Topraklar’da Türkmen kurucusuna atfen Artuklular olarak anılan bir Selçuk beyliği ortaya çıktı. “Doğu Hristiyanları ve Latin hacılar düzenli yönetimin ve halifelerle eski ittifakın yerine boyunlarına kuzeyli yabancıların demir boyunduruğunu geçiren bir devrimden hoşlanmadılar.” Türk sultanı “İran hüner ve adabını bir ölçüde benimsemişti ama Türk kavminin asıl kesimi, özellikle çoban boyları hâlâ çölün haşinliğini solumaktaydı.” Hristiyanların Kudüs’te Türklerden gördüğü hakaretlere dair hikâyeler “milyonlarca Batılıyı heyecana getirerek, Kutsal Topraklar’ın kurtarmak üzere haç sancağı altında yürümeye yöneltti.” Türkler tarihteki belirleyici anlardan birinin, Haçlı Seferleri’nin kıvılcımını istemeden çakmışlardı. “Din şövalyeliğine ve papalık hükmüne dayalı yeni bir ruh doğmuştu. Hassas bir sinire dokunuldu; bunun hissedilmesi Avrupa’nın yüreğini titretti.” Gibbon *Gerileyiş ve Çöküş*’ün beşinci, yani son dan bir önceki cildini bu sözlerle bitirir.⁵⁶

Altıncı cildin ilk altı bölümü (Bölüm 58-63) Haçlı Seferleri’yle ve Bizans İmparatorluğu üzerindeki etkisiyle ilgilidir.⁵⁷ Beklenebileceği üzere, Gibbon Haçlı Seferleri’nin bütün misyonuna, “iki bin mil uzaktaki bir mezar taşını elde etmeye ya da geri almaya dönük gözü kara serüvene” şüpheli yaklaşır.⁵⁸ “Türklerin muzaffer armasının bu kayıplara ilişkin somut ve ivedi bir endişe oluşturduğu” 1096’da kesinlikle doğrudur. “Otuz yıldan az bir sürede Kudüs’e ve Çanakkale Boğazı’na kadar Asya krallıklarına boyun eğdirmişlerdi; sendeleyeni Yunan imparatorluğu yıkılmanın eşiğindeydi.” Öte yandan, genel olarak İslam’dan, özel olarak Türklerden duyulan irrasyonel ve dayanaksız bir korku Avrupa’yı sardı:

55 Agy, iii. 546-548 (Bölüm 57).

56 Agy, iii. 548, 553-554 (Bölüm 57).

57 Agy, iii. 559-560 (Bölüm 58).

58 Agy, iii. 624 (Bölüm 59). Gibbon bir dipnotta “Birinci Haçlı Seferi konusunda yavan ve somurtkan Müslüman yazarları” da eleştirir: Agy, iii. 590 n. 80 (Bölüm 58).

Müslümanlara habîs bir akide, bütün diğer dinleri kılıçla *yok etme* görevi yakıştırılmıştır. Kur'an, Müslüman fatihlerin tarihi ve Hristiyan ibadetine gösterdikleri kamusal ve hukuksal hoşgörü, cehaletten ve bağınazlıktan kaynaklanan bu ithamı çürütür. Ama demir boyundurukları altında Doğu kiliselerinin bastırıldığı, barışta ve savaşta evrensel imparatorluk yönünde ilahi ve vazgeçilmez bir iddiayı dayatukları, katı inançlarına göre kâfir halkların dinden ya da özgürlükten mahrum kalma tehdidiyle sürekli karşılaştığı yadsınamaz.

Gelgelelim, o yılların bağınazlığında rasyonel sava pek fazla yer yoktu ve “böyle savlar ancak hurafenin kurşun kalkanının dışında göze ilişir”di.⁵⁹ Gibbon hikâyesinde Bizans İmparatorluğu’nun gerileyiş ve çöküşünü ortaya koymasına yaradığı ölçüde önemli olan Haçlı Seferleri’nin ayrıntılı bir tarihini yazmaktan kaçınır. “Ne kadar muhteşem görünürse görünsün, Haçlı Seferleri’nin düzgün bir hikâyesi aynı sebepler ve sonuçlar dizisine sürekli dönüşü gözler önüne serer; Kutsal Topraklar’ı savunmaya ya da geri almaya dönük sıkça girişimler, aslının birçok soluk ve başarısız kopyaları gibi görünür.”⁶⁰

Haçlı Seferleri’ne genel bir anlamda değinen Gibbon, Bölüm 60’ta 9. yüzyılda Latin Katolikler ile Yunan Ortodoksları ayıran dinsel krizle başlamak üzere, Konstantinopolis’e daha yakından yoğunlaşır. “Konstantinopolis bölünmesi en yararlı müttefiklerini uzaklaştırarak ve en tehlikeli düşmanlarının uzaklaştırarak, Roma İmparatorluğu’nun Doğu’daki gerileyiş ve çöküşünü hızlandırdı.” Ama Gibbon’ın ilgisinin odağı Latinlerin Kutsal Kabir’i kurtarma misyonunu bir yana bırakıp Konstantinopolis’i ele geçirmelerine ve 1261’e kadar işgal altında tutmalarına yol açan Dördüncü Haçlı Seferi’dir (1204). “Yunanlar bu son istilayla dokuz yüzyıllık bir rüyadan uyandılar; Roma İmparatorluğu başkentinin yabancı ordularca ele geçirilemeyeceği varsayımının kof olduğunu gördüler.” Uzun vadede “Konstantinopolis’i ele geçirmenin *mümkün* olduğu bilgisi bunun kenti savunmak üzere teşvik ettiği yerel tedbirlerden daha çok işe yaradı.” Ancak onarılamayacak düzeydeki en büyük hasar kültürel idi:

Antikçağın 12. yüzyılda hâlâ mevcut olan birçok yazılı eseri şu anda kayıptır. Ama dönemin hacıları bilinmeyen bir dildeki kitapları kurtarma ya da taşıma derdinde değillerdi. Dayanıksız kâğıt ya da parşömen malzeme ancak kopyaları çoğaltmakla korunabilir; Yunanların literatürü neredeyse tamamen metropolde toplanmıştı. Kaybımızın çapını hesaplayabilecek durumda olmadığımız için, Konstantinopolis’teki üçlü yangında yok olan kütüphaneler için sadece gözyaşı dökebiliriz.

59 Agy, iii. 564 (Bölüm 58).

60 Agy, iii. 615-618 (Bölüm 59).

Hemen ardından Gibbon, “yaratıcılık ruhunun dumanda uçup gitmesi”ne hayıflanır.⁶¹

Aydın merakından bu yoksunluk, Konstantinopolis’in Latin istilacılarının “Yunan ve Arap literatürüne gafilce kayıtsızlık”la bakmasını anlamakta zorlanan Gibbon’ı şaşırttı. Küçük çaptaki bazı Doğu bilgileri tüccarlara, askerlere ve hatta hekimlere bulaşmış olsa da,

Doğuluların ticareti Avrupa okullarında Doğu dillerini araştırma ve öğrenmeyi yaymamıştı. Benzer bir din ilkesi Kur’an’ın dilini itici kılarken, onlarda İncil’in asıl metnini anlama sabrını ve merakını uyandırmış olmalıydı; aynı gramer Platon’un anlamını ve Homeros’un güzelliklerini ortaya çıkarırdı. Ne var ki altmış yıllık bir hüküm döneminde, Konstantinopolis Latinleri uyruklarının konuşma dilini ve bilgi birikimini küçümsediler; yazmalar yerlilerin çapulculuğa ya da kıskançlığa maruz kalmadan yararlanabilecekleri yegâne hazinelerdi. Aristoteles elbette Batı üniversitelerinin kâhiniydi ama barbar bir Aristoteles’ti; ateşli Latin taraftarları membaya ulaşmak yerine, Yahudilerden ve Endülüs Mağribilerinden bozuk ve dolaylı bir aktarımı naçizane kabul ettiler.

Rönesans’ın 13. yüzyıl başlarında gerçekleşmemesi, varsayım ile akıl yürütmekten çekinmeyen Gibbon’ı rahatsız etmişti.⁶²

Gerileyiş ve Çöküş’ün altıncı ve son cildinin en büyük meziyetlerinden biri, Gibbon’ın Bizans ve Türk tarihlerini bütünleştirmesidir; bunu sadece birini ya da ötekini öne çıkardığı ve iç içe örülmüş bölümlerde değil, daha önce gördüğümüz üzere, gerektiğinde tek bir bölüm içinde de yapar. Gibbon’dan sonra bu birlikteliğin nadiren görülmüş olması sadece dillere bağlı sorundan değil, çok ayrı tarihyazım geleneklerinden, ayrıca ulusal ve siyasal eğilimlerden de kaynaklanır. Gibbon sonraki bölümde (64) tarihine büyük hayranlık duyduğu Müslümanlara geri döner. “Tarih kitabımın adı öylesine esnek ki, son dönemi kendi tercihime göre belirlemem mümkün” diye itiraf eder hatıratında. “Batı İmparatorluğu’nun çöküşünü anlatan ve okura ilk sözümü yerine getiren üç ciltle yetinmemin doğru olup olmayacağı konusunda uzun süre duraksadım.”⁶³ Sonuçta bu bölümün kahramanı bazı kaynaklarda Cengiz Han (1162?-1227) olarak anılan Moğol hükümdarı Timurçindir.

61 Agy, iii. 655, 685, 690, 697 (Bölüm 60).

62 Agy, iii. 726-727 (Bölüm 61).

63 Gibbon, *Memoirs*, ed. Radice, s. 164. Ancak üçüncü cildin önsözünde sonradan eklenen (1781) şu not yer alır: “Roma İmparatorluğu’nun Batı’daki gerileyiş ve çöküşünün şu anda yayımlanmış olan bütün tarihi kamuoyuna karşı görevlerimi fazlasıyla yerine getiriyor.” Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, i. 3. Daha önce alınulanan meşhur bir dipnotta, Gibbon büyük tasarısının gelişimine ilişkin yararlı bir işaret direği koyar: “Okuru ikinci ve üçüncü ciltlerin bölümlerine tekrar bakmaya davet etmek isterim; çoban kavimlerin törelerini, Atilla ile Hunların fetihlerini aslında tarihiimi tamamlama umudundan ziyade isteğine kapıldığım bir dönemde kaleme aldım.” Agy, iii. 791 n. 1. (Bölüm 64).

Gibbon'ın yazdıklarının bir kısmı sırf polemiğe dönüktür:

Ama hayret ve takdir duygumuzu en çok hak eden Cengiz'in [Han] dinidir. Avrupa'nın saçma şeyleri zalimce savunan Katolik engizisyoncuları, felsefe derslerini önceden gören ve yasalarıyla saf tanrıcılığa ve tam hoşgörüyeye dayalı bir sistem kuran bir barbar örneği karşısında şaşırabilirlerdi. Onun ilk ve tek iman akidesi bütün iyiliklerin yaratıcısı tek Tanrı'nın varlığıydı; ona göre, Tanrı kendi gücüyle yarattığı yeryüzünü ve gökyüzünü varlığıyla doldururdu.

Gibbon bu kısma düştüğü garip bir dipnotta şunu ileri sürer:

Cengiz Han'ın ve Bay Locke'un (*Carolina Anayasası*, c. iv. s. 535, 4. baskı, 1777) dinsel yasaları arasında olağandışı bir uyuşma görülebilir.

Gibbon'ın anlatısı işlediği temaya biraz teğet geçmekle birlikte önemli olan bir konuda biraz aşırı coşkulu olsa bile çarpıcıdır. Cengiz Han'ı anlatırken, onun "çiğneyip toz duman ettiği sultanlar, emirler ve atabekler sürüsünü saymayacağı"nı belirtir:

Arapların 8. yüzyıldaki istilasından beri, Avrupa benzer bir felakete hiç maruz kalmamıştı; Muhammed'in müritleri her dini ve özgürlüğü bastırdıklarına göre, İskit çobanlarının Avrupa'daki kentleri, sanatlar ve bütün sivil toplum kurumlarını yok etmeleri beklenebilirdi.

Besbelli ki, bu çapta yönelimler yaşanan dönemle alakasız değildi.⁶⁴ "Roma İmparatorluğu'nun bu kavimler enkazına katılmaktan kurtulmuş olması biraz şaşırtıcı bulunabilir" diye kırıtkan bir saptamada bulunan Gibbon, Bizanslıların aslında "İskit çobanlarınca" sıkıştırıldıklarına dikkat çeker. "Tatarlar bir kuşatmaya girişmiş olsalardı, Konstantinopolis herhalde Pekin, Semerkant ve Bağdat'ın akıbetine uğradı." Ama bir dizi talihli şart Tatarları o ganimete yönelmekten alıkoydu, Bizans başkenti kurtuldu ve "Moğolların gerileyişi OSMANLI İMPARATORLUĞU'nun ortaya çıkıp ilerleyişi için serbest bir alan bıraktı."⁶⁵

Gibbon'ın Osmanlıların köklerini anlatışı basmakalıptır ama okurlarının çoğu için bu ilk kez duydukları bir hikâyeydi ve eserinin güvenilir sayılıp rağbet görmesini, anlatımının paradigma olarak kalmasını sağladı. Gibbon'la aramızda iki yüzyılı aşkın bir sürenin bulunmasına karşın, onun anlatısını düzeltme becerimiz pek değişmemiştir. Profesör Colin Imber'in itiraf ettiği

64 Agy, iii. 793, 793 n. 6, 800, 803 (Bölüm 64). Bkz. J. G. A. Pocock, "Gibbon and the Idol Fo: Chinese and Christian History in the Enlightenment", *Sceptics, Millenarians and Jews*, ed. David S. Katz ve Jonathan I. Israel (Leiden, 1990), 15-34. Gibbon ve etkisiyle bağlantılı her şeye dair genel bilgi için bkz. J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion* (Cambridge, 1999-2015), 6 cilt.

65 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 807-809 (Bölüm 64).

üzere, “günümüzde bir tarihçinin yapabileceği en iyi şey, Osmanlıların ortaya çıkış tarihinin bir kara delik olduğunu dürüstçe kabul etmektir. Bu deliği kapatmaya dönük her girişim düpedüz daha fazla masalın yaratılmasıyla sonuçlanacaktır.”⁶⁶ Gibbon Moğolların geri çekilmesinden sonra, “sultanla kader birliğine giren birçok Türkmen boyu”nun bulunduğunu yazar. Küçük beylerden biri olan Ertuğrul, obasını Söğüt denilen yere kurdu ve Osman diye bildiğimiz bir oğlu oldu. “Bu göçebe beyini bir çoban ve soyguncu olarak nitelendirirsek, bu özelliklerden her türlü rezillik ve adilik fikrini ayırmamız gerekir.” Gibbon anlatımını şöyle sürdürür:

Osman bir askerin sıradan erdemlerine ve belki daha fazlasına sahipti; zaman ve mekân şartları bağımsızlaşmasına ve başarıya ulaşmasına uygundu. Selçuklu hanedanı artık yoktu; Moğol hanlarının uzaklığı ve gerileyişi çok geçmeden onu bir üste tabi olmaktan kurtardı. Konum olarak Bizans İmparatorluğu’nun eşiğindeydi. Kur’an kâfirlere karşı gazayı kutsamaktaydı; Bizans hükümdarlarının siyasal hataları Olympos Dağı’nın [Uludağ, ed. n.] geçitlerini açtı ve Osman’ı Bitinya’nın ovalarına inmeye çağırdı.⁶⁷

Onun ardılları Batı tarihinde Osmanlılar olarak bilinecekti.

Osman’ın Nikomedia (şimdiki İzmit) bölgesine dönük ilk istilasının tarihi, kayıtlara tam 27 Temmuz 1299 olarak geçti. “Verilen tarihin tuhaf doğruluğu canavarın hızlı ve yıkıcı büyümesine ilişkin belirli bir öngörüğü açığa vurur gibidir.” Osman’ın kuvvetleri “her seferde gazilere esirler ile gönüllülerin katılmasıyla” güç ve sayı bakımından arttı. Sonunda 1326’da Bursa kenti ele geçirildi; zaferin sahibi kuşatma sırasında ölen Osman değil, Osmanlı padişahı olarak orayı başkent edinecek olan oğlu Orhan’dı (hd 1326-1362). “Bursa’nın fethinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun asıl döneminin tarihini belirleyebiliyoruz” diye yazar Gibbon. Nitekim Osman ve ardıllarından beşi ilk Osmanlı başkenti Bursa’da gömülüdür.⁶⁸

Bizans İmparatorluğu Osmanlıların amansız yayılmasını durduramayacak kadar güçsüzdü; çünkü 14. yüzyıl ortalarında Gibbon’ın Bölüm 63’te anlattığı iç savaş yüzünden vahim derecede kötürümleşmişti. Ama Gibbon VI. İoannis Kantakuzenos’un Osmanlı askeri desteği karşılığında kızı Theodora’yı barbar Osmanlı beyi Orhan’a vermesi, “bir Hristiyan prensesin bir Muhammed dini mensubuyla evliliği” karşısında duyduğu öfkeyi tekrarlamaktan ken-

66 Colin Imber, “The Legend of Osman Gazi”, *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993), s. 67-75, özellikle s. 75.

67 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 809-810 (Bölüm 64). Bitinya Nikaeia (İznik) civarından Karadeniz’e kadar uzanan ve Bizans İmparatorluğu ile Türklerin denetim altında tuttuğu topraklar arasındaki sınırı oluşturan bölgeydi.

68 Agy, iii. 810-811 (Bölüm 64).

dini alamaz. Daha sonraları Kantakuzenos ve Orhan yanlarında aileleriyle Boğaziçi'nin Asya yakasındaki Üsküdar'da pek hoş bir gezintiye çıktılar ve Theodora'nın Konstantinopolis'te annesiyle birkaç gün kalmasına izin verildi. Orhan'ın desteği yalnızca geçiciydi ve işine geldiğinde saf değiştirdi.⁶⁹

Uzun vadede daha da vahim olan şey Türklerin Avrupa'ya sokulmasıydı. Nitekim Gibbon'ın önceki bölümde, Kantakuzenos'un Trakya'ya çekilişi sırasında "on bin kişilik bir Türk kuvvetinin İmparatoriçe Anna'ya yardım için gönderildiği"ni aktarırken, bu sürece hayıflandığını görürüz. Ama "bu felaketler geçici nitelikte"ydi ve ortalık yatışır yatışmaz, "iç ve dış savaşların bitişleriyle birlikte, Asya Müslümanları Avrupa'dan tamamen çıkarıldı." On yıl sonra, yani 1354'te durum bütünüyle farklıydı.

Kantakuzenos çömeziyle son kavgasında ardıllarınca asla kapatılamayan ve Muhammed peygamber aleyhindeki teolojik diyaloglarıyla kefareti yeterince ödeyemediği derin ve ölümcül bir yara açtı. Kendi tarihlerinden bihaber olan günümüz Türkleri, Çanakkale Boğazı'nı ilk ve son geçişlerini karıştırırlar ve Orhan'ın oğlunu seksen yoldaşıyla beraber hasmane ve meçhul bir sahili hileyle keşfe çıkan bir gece soyguncusu gibi anlatırlar. Oysa on bin atının başındaki Süleyman, boğazdan teknelerle taşındı ve Bizans imparatorunun dostu olarak ağırlandı. Romanya'daki iç savaşlarda bazı hizmetler görmekle birlikte, daha çok muzır işlere girişti. Khersonesos anlaşılmaz biçimde bir Türk kolonisiyle dolduruldu; Bizans sarayı Trakya kalelerinin geri verilmesi için boşuna uğraştı.

Sonunda Türkler "Çanakkale Boğazı'nın anahtarı konumundaki Gelibolu'yu yeniden imar ve iskân ettiler."⁷⁰

Gibbon Konstantinopolis'in etrafında daralan çembere odaklanarak, dramatik gerilimi canlı tutar. Orhan'ın oğlu ve ardılı I. Murad (hd 1362-1389) Avrupa yakasının içlerinde (ve günümüzde Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan sınırlarının bulunduğu noktada) yer alan Adrianopolis (Edirne) kentini ele geçirme şerefine erdi:

Bizans yıllıklarının soluk ve ölgün ışığında, Çanakkale Boğazı'ndan Haimos (Balkan) Dağları'na kadar uzanan ve başkentin eşiğinde bulunan Romanya (Trakya) eyaletinin tamamına direnişle karşılaşmadan boyun eğdirdiğini, Adrianopolis'i Avrupa'daki idari ve dinsel merkezi olarak seçtiğini sezeriz. Gerileyişi neredeyse kuruluşunda başlayan Konstantinopolis, bin yıllık zaman diliminde Doğu ve Batı barbarlarının saldırılarına sıkça uğramıştı ama o can alıcı dönemece kadar

69 Agy, iii. 814-815 (Bölüm 64). Krş. Anthony Bryer, "Greek Historians on the Turks: the Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage", *The Writing of History in the Middle Ages, Essays Presented to Richard William Southern* (Oxford, 1981), s. 471-493, yeni baskı *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900* (Londra, 1988), Bölüm 4.

70 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 815-816 (Bölüm 64).

Yunanlar hem Asya hem Avrupa'da aynı düşman monarşinin kuvvetlerince kuşatılmamıştı. Ancak Murad'ın ihtiyatlılığı ya da alicenaplığı bu kolay fethi bir süre geciktirdi.

I. Murad dikkatini Avrupa'ya yöneltti; Balkanlar'ın fethedildiği bu süreçte birçok oğlan zorla padişahın ordusuna alınarak “yeniçeri” yapıldı:

Halklara ve bazen bizzat padişahlara dehşet saçan bu mağrur birlikler işte böyle ortaya çıktı. Zamanla yiğitlikleri gerileyen ve disiplinleri gevşeyen yeniçerilerin kargaşalı dizilişi günümüzde modern taktiklerin düzeni ve silahlarıyla boy ölçüşmeyecek durumdadır ama kurulduklarında savaş alanında kesin bir üstünlüğe sahiptiler. Zira Hristiyan dünyasındaki hiçbir hükümdarın sürekli talim gören ve maaş alan düzenli bir piyade gücü yoktu.⁷¹

Yeniçeri Ocağı'nın dağıtılışına daha çok zaman vardı; bu eskimiş ve zarar verici askeri sisteme ancak 1826'da Sultan II. Mahmud (hd 1808-1839) son verecekti. I. Murad'ın 1385'te Sofya'yı ele geçirmesiyle ve dört yıl sonra (1389) Kosova'da Hristiyan ordularını yenmesiyle, Bulgaristan 500 yıl sürecek Türk boyunduruğuna girdi. Gibbon'ın anlatımına göre, I. Murad'ın zamansız ölümü “ceset yığınının doğrulan bir Sırp asker”in ona yaklaşan padişahın “karnını deşerek ölümcül bir yara açması” yüzündendi.⁷² Başka kaynaklar Sırp askerin istihbarat vereceğini söylemesi üzerine padişahın çadırına alınan bir firari olduğunu belirtir. Hangisi doğru olursa olsun, tıpkı üç yüzyıl önce Alp Arslan'ın başına geldiği gibi, I. Murad da yakın mesafeden suikastla can verdi.

I. Murad'ı öbür dünyaya gönderdikten sonra, Gibbon biraz geriye döner ve 1373 ilkbaharında IV. Andronikos Palaeologos (Bizans imparatoru V. İoannis'in oğlu) ile (Osmanlı padişah I. Murad'ın oğlu) Savcı Çelebi'nin ortak isyanının, “iki gencin kendi ebeveynlerinin otoritesine ve canına karşı tertibe girişmesi”nin neredeyse opera havasındaki hikâyesini anlatır. İkilinin “Adrianopolis'te yakın bir suç dostluğu kurduğu”nu yazar. Önceki yıl Türkleri savuşturmanın çaresizliği içinde resmen I. Murad'ın vasalı haline gelen V. İoannis'in aslında padişahın örneğini izleme ve oğlunun (ve her ihtimale karşı üç yaşındaki torunu müstakbel VII. İoannis'in) gözlerine mil çekilmesi emrini verme dışında bir seçeneği yoktu. “Ama işlem öylesine hafifçe ya da beceriksizce yerine getirildi ki, biri tek gözle görme yetisini korurken, diğerinde sadece şaşılık kusuru ortaya çıktı.” Gibbon'ın oğul ve torunun sonraki serüvenlerini anlatmasına karşın, isyanda bile Bizans-Osmanlı işbirliği görüntüsü harika bir hikâye oluşturur.⁷³

71 Agy, iii. 816-817 (Bölüm 64).

72 Agy, iii. 818 (Bölüm 64).

73 Agy, iii. 823 (Bölüm 64). Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

I. Murad'ın yerine geçen "Yıldırım" lakaplı oğlu I. Bayezid "hukukun yayılması yönünde gayretli bir uğraş vermekle birlikte, Avrupa ile Asya'nın Hristiyan ve Müslüman hükümdarlarına ayrımsız hırsla saldırdı."⁷⁴ Gibbon daha sonrasını şöyle anlatır:

Neyse ki, ilerleyişini bir havarinin mucizevi müdahalesi ya da Hristiyan devletlerin bir Haçlı Seferi değil, uzun ve ağırlı bir gut durdurdu. Ahlaki bozukluklar bazen bedensel, dünyevi bozukluklarla düzelir; bir insanın tek bir dokusuna giren haşin bir salgı halkların perişanlığını önler ya da erteler.

Gelgelelim, Bizanslıların durumu kötüydü:

Roma dünyası artık Marmara ve Karadeniz arasında, Trakya'nın yaklaşık 80 kilometre uzunluğunda ve 50 kilometre genişliğinde bir köşesine sıkışmış durumdaydı; Konstantinopolis'ten geriye kalan yapı hâlâ bir krallık çapındaki zenginliği ve nüfus yoğunluğunu barındırıyor olmasa, Almanya ya da İtalya'nın küçük prensliklerinden daha geniş olmayan bir alandı bu.

Konstantinopolis'i 1394'ten 1402'ye kadar kuşatma altında tutan I. Bayezid'in başka emelleri de vardı. Bulgaristan ile Balkanlar'da çeşitli muharebelere girdi; Niğbolu'da (Nikopol) 25 Eylül 1396'da Burgonya dükü Dazlak Philippe ile Macaristan kralı Zsigmond'un birleşik kuvvetlerine karşı önemli bir zafer elde etti. Bu arada yakında başlatacağı saldırıya hazırlık için Boğaziçi'nin en daraldığı yerde, Asya yakasına Anadolu Hisarı'nı yaptırdı:

Böyle bir düşman karşısında, dualar kadar direniş de boşunaydı; vahşi adam can alıcı anda ondan daha güçlü başka bir vahşi tarafından devrilmeseydi, avını yutacaktı. Timur'un zaferi sayesinde, Konstantinopolis'in düşüşü yaklaşık elli yıl ertelendi; bu tesadüfi olmakla birlikte önemli hizmet, Moğol fatihinin hayat ve karakterini vermeyi haklı gösterir.

Gibbon anlattığı hikâye sanki yeterince görkemli değilmiş gibi, loş tarihini çok ilginç bulduğu Orta Asya'ya döner.⁷⁵

"TİMUR'un emelinde ilk hedef dünyayı fethedip hükmü altına almaktı" diye yazar Gibbon Bölüm 65'in başında. "Gelecek çağların anısında yaşamak ve saygı görmek asil ruhunun ikinci dileğiydi." Büyük göçebe önderlerin sonuncusu olan Timur (1336-1405) Semerkant yakınındaki küçük bir bölgeden başlayarak, edindiği gaza erdemiyle 14. yüzyılın sonuna doğru Anadolu'ya kadar varan bağımlı beyliklerin yer aldığı bir konfederasyon kurdu. Sebasteia

74 "Yıldırım lakabı her çağda fatihler ile şairlerin yüceliği şiddet ilkesinden kaynaklanan bir sistemin ardındaki gerçeği sezmiş olmalarının bir örneğidir." Agy, iii. 818 ve n. 56 (Bölüm 64).

75 Agy, iii. 820, 823, 825 (Bölüm 64).

(Sivas) ile Melitene'yi (Malatya) ele geçirmesiyle birlikte, bölgesi Osmanlı yönetimi altındaki yörelerle örtüşmeye başladı; bu durum yerel yöneticileri hangi hükümdarın himaye haracını alacağını seçmek zorunda bıraktı. Sonu gelmez yerel çatışmalar I. Bayezid'i Orta Asya'dan gelen bu son istilacıya karşı harekete geçmeye yöneltti:

İki kıskanç ve mağrur komşu arasında kavga saikleri nadiren eksik olur. Moğol ve Osmanlı fetihleri Erzurum ve Fırat civarında birbirine değer hale geldi; üstelik kararsız sınır zamanla ve antlaşmayla saptanmış değildi. Her iki hırslı hükümdar da rakibine topraklarını çığnediği, vasallarını tehdit ettiği ve ülkesindeki âsileri koruduğu suçlamasını yöneltebilirdi; âsilerin adlarından yola çıkarak, geçmişte topraklarına el koydukları, acımasızca canlarını ya da özgürlükleri almaya çalıştıkları kaçak beyleri anlamaları mümkündü. Karakter benzerliği çıkar karşıtlığından daha da tehlikeliydi; zaferlerle dolu geçmişlerinden dolayı, Timur'un bir dengine tahammülü yokken, Bayezid de bir üstü tanımaya yatkın değildi.

Gibbon yine de karşılıklı bir saygının bulunduğunu ileri sürer. Timur'un 1400'de Sivas'ı ele geçirip yıktıktan sonraki tavrını şöyle anlatır:

Moğol fatih bir Müslüman olması itibariyle, hâlâ Konstantinopolis ablukasıyla meşgul Bayezid'in dindar uğraşına saygı gösteriyor gibiydi; verdiği hayırlı dersin ardından takibini durdurdu ve Suriye ile Mısır'ı istilaya yöneldi. Söz konusu yazışmalarda Osmanlı hükümdarı Doğulular ve Timur tarafından "Rum kayzeri" olarak anılır. Constantinus'un ardıllarına ait eyaletlere sahip olan ve onun kentini tehdit eden bir hükümdara ufak bir öngörüyle verilebilecek bir unvandı bu.

Ama ortaya çıkan durum Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde bir ertelemekten ibarettir ve Gibbon'ın anlatısı önceden belirlenmiş hedefine doğru ilerler.⁷⁶

Ankara'da 28 Temmuz 1402'de "Timur'un şanını ve Bayezid'in utancını ölümsüzleştiren unutulmaz bir muharebe" yaşandı. Osmanlıları yenen Timur "yağma ve yıkım vezirlerini dört bir yana saldı." Gibbon'ın Ankara Muharebesi'ne özel ilgi duymasının sebebi, Türk tarihi üzerine biraz allame-like bulunma fırsatını vermesindendi. Christopher Marlowe'un *Tamburlaine the Great* (1587; Büyük Timurlenk) kitabına açık göndermeyle şu sonuca varır: "Bayezid'in Timur tarafından kapatıldığı söylenen, bir ibret olarak çok uzun süre ve sıkça tekrarlanan *demir kafes* olayı bu kaba saflığı gülümsemeyle karşılayan günümüz yazarlarınca bir masal sayılıp reddedilir." Aslına bakılırsa, Bayezid'in Akşehir'deki esareti zamanla daha da süslendiği için, yemek

76 Agy, iii. 826, 831, 835, 837 (Bölüm 65)

artıklarıyla karnını doyurduğunu, Timur tarafından ayak taburesi olarak kullanıldığını, eşi Zabina'ya [Maria Despina, ed. n.] hizmetçilik yaptırdığını hâlâ okumak mümkündür. Bu hakaretlerin mağrur padişahı sonunda çıldırttığı ve kafasını demir parmaklıklara vurarak canına kıydığı söylenir. Başka kaynaklar ise ölüm sebebinin gözetim altındayken bile takmasına izin verilmesi oldukça tuhaf sayılacak bir yüzükte saklı zehir olduğunu ileri sürer.⁷⁷

Gibbon ipuçlarını inceleyene kadar, hikâyeyi doğru ya da yanlış saymaktan kaçındı. “Voltaire'in şüpheciliği her durumda olduğu gibi, bunda da popüler bir hikâyeyi reddetmeye ve iyilik ve kötülük çapını küçültmeye hazırdır; çoğu durumda da onun inanmayışı makuldür.”⁷⁸ Ama “Bayezid'in sert ve küçük düşürücü muamele gördüğünün bazıları zaman ve ülke sırasına göre sunulacak bir dizi tanıkça doğrulanması” nedeniyle, bu önemli konuda açık görüşlü bir tutum takınılmalıydı. Tanıkların sunan Gibbon, birkaç sayfa boyunca demir kafese ilişkin delilleri beş önemli öbek altında toplar. Son öbek “demir kafes esaretini görüş birliğiyle esef verici bulan [...] Leunclavius, Pocock ve Kantemiroğlu'nun başvurduğu ya da aktardığı Türk vakayinameleri”dir. Ama Gibbon hikâyeye Türk desteğini “ulusal tarihçilerin kendi hükümdarlarının ve ülkelerinin utancını açığa vurmada Tatar'ı rezil edemeyişi”yle açıklamaya eğilimlidir. Soruşturmasının sonunda demir kafes olayını doğrulamaya razı olurken, bunu “sebepsiz bir hakaret” değil, esirin kaldığı çadırın altındaki bir tünelle ortaya çıkan bir kaçma girişiminden sonraki “sıkı bir tedbir” sayar. Bayezid'in hasmı Timur'un esiriyken ölmesinin bir tesadüf olmakla birlikte, “haksız sayılmayacak bir yaklaşımla, Timur'un haşinliğine bağlanabileceğini” belirtir.⁷⁹

77 Agy, iii. 841-843 (Bölüm 65).

78 Gibbon'ın Voltaire alıntısının kaynağı *Essai sur l'histoire générale*, s. 88. Genel bilgi için bkz. G.-H. Bousquet, “Voltaire et l'Islâm”, *Studia Islamica*, 28 (1968), 109-126; Djavad Hadidi, *Voltaire et l'Islam* (Paris, 1974); Magdy Gabriel Badir, *Voltaire et l'Islam* (Banbury, 1974).

79 Gibbon ayrıca Timur'un “soyul esirini zafer alayıyla Semerkand'a götürme gibi bir tasarısı”nın olduğunu kabul eder: Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 844-847 (Bölüm 65). Leunclavius birincil kaynakların kullandığı ilk Türk tarihi kitaplarından *Historiae Musulmanae Turcorum*'un (Frankfurt, 1591) yazarı Johann Loewenklaudy (yak. 1533-1593). Birkaç yıl önce de Johann Gaudier'in (Spiegel) Türkçeden Almancaya çevirdiği ve Gibbon'ın atıfta bulunduğu *Annales sultanorum Othmanidarum* (Frankfurt, 1588) eseri yayımlamıştı. Dimitri Kantemiroğlu (1673-1723) Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Boğdan'ın son yerli prensiydi; 15 yaşından itibaren, hatta babasının yerine geçtiği 1693'ten sonra bile İstanbul'da yaşadı. Fiilen 1710'da iktidarı almasının hemen ardından 1710-1711 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Büyük Petro'yla (hd 1682-1725) işbirliği yaptı. Rusya'nın yenilgiye uğraması üzerine, 12 yıl sonra ölünceye kadar orada kaldı. Üretken bir Aydınlanma yazarıydı ve tarih, din, müzik dahil birçok konuda kitaplar yazdı. Gibbon'a göre, kilit eseri Britanya'da Rus elçisi (1732-1738) olarak bulunan oğlu Antioh Kantemir'in (1708-1744) çabaları sayesinde, Londra'da 1734-1735'te yayımlanan *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*'di. Aynı görevle Paris'e geçen Antioh orada Voltaire, Montesquieu ve dönemin diğer aydınlarıyla dostluk kurdu. Eserin özgün Latince metni kaybolduğundan, Gibbon ile başka herkesin kullandığı kaynak Essex'teki Great Waltham'ın papazı Nicholas Tindal (1687-1774) tarafından yapılan İngilizce çeviriydi. Fransızca (1743) ve Almanca (1745) baskıları da çıkan eser İngiltere'de 1756'da yeniden basıldı. Bkz. Trevor-Roper, “Dimitrie Cantemir's Ottoman History”.

Asya Timur'un elindeydi; orduları yenilmezdi, hırsı sınırsızdı ve şevki Batı dünyasının daha adını duyunca titreyen Hristiyan krallıklarını alt edip imana getirmeye yönelebilirdi. O diyarın en uç sınırına dayandı ama Avrupa ve Asya kıtaları arasında dar olmakla birlikte aşılması güç bir deniz vardı; birçok tümene ve süvariye komuta eden adamın ise tek bir kadirliği yoktu. İstanbul ve Çanakkale boğazlarından, yani Konstantinopolis ve Gelibolu yoluyla iki geçişten biri Hristiyanların, diğeri Türklerin elindeydi. Bu büyük olayda din farklılığını unutup, ortak dava için birlikte ve kararlılıkla hareket ettiler. İki boğazı gemiler ve tahkimatlarla korudular; her biri de Timur'un karşı düşmana saldırma bahanesiyle talep ettiği gemileri vermekten kaçındı. Aynı zamanda biat hediyeleriyle ve ricacı heyetlerle gururunu okşadılar ve sağduyuyla onu zaferin onuruyla geri çekilmeye özendirdiler.

“Oluk oluk akıttığı Müslüman kanının kefarecini ancak kâfirlere dönük eşit bir yıkımla ödeyebileceği”ni düşünen Timur'un gönlü Çin'deydi. Ankara zaferinden sonra Anadolu'da bir yıl kaldı ve 1403 sonlarında “Azrail tarafından beklendiği” Semerkant'a döndü.⁸⁰

Timur'un ardılları imparatorluğunu bir arada tutamadılar ve Osmanlılar onların gelişine anlaşılır tavırla çok sevindiler:

Koca ağaç gövdesi yere serildi ama kasırga geçer geçmez, yeni zindelle ve daha canlı yapraklarla yine doğruldu. Timur Anadolu'yu her anlamda boşaltırken, kentleri saraysız, hazinesiz ve hükümdarsız bıraktı. Kirlara Tatar ya da Türkmen kökenli çoban ve soyguncu sürüleri yayıldı; Bayezid'in fethetmiş olduğu yerler önceki beylerine geri verildi ve içlerinden biri alçakça öç duygusuyla, kabrini yıktı; beş oğlu iç karışıklıktan yararlanarak, baba mirasından kalanları kapma yarışına girdi.

Belli bir savaş ve kıyımdan sonra, I. Bayezid'in oğlu I. Mehmed üstün çıktı ve 1413'ten 1421'e kadar padişah olarak hüküm sürdü. “Çatışmalarda en akıllı Türklerin ve keza asıl halk kitlesinin güçlü biçimde imparatorluğun birliğine bağlı kaldığını” belirten Gibbon şu yorumda bulunur:

Onların çabaları Hristiyan devletler için ders niteliğinde olabilirdi; birleşik bir filoyla da Gelibolu'nun geçiş noktalarını işgal etmiş olsalardı, herhalde Osmanlılar en azından Avrupa'da hızla imha edilirdi. Ama Batı'nın bölünmüş olması, hizipleşmeler ve Fransa ile İngiltere arasındaki savaşlar, Latinleri bu yüce girişimden alıkoydu. Geleceği hiç düşünmeksizin, mevcut rahatlamının keyfini sürdüler; çoğu kez anlık bir çıkarın peşine düşerek, dinlerinin ortak düşmanına hizmet ettiler.

Bizans'ın düşüşünün ertelenişi Hristiyan dünyasından gelen bir maddi yardım sayesinde değildi. Timur "hırs dürtüsüne kapıldı; Konstantinopolis'in kurtulması bunun tesadüfi sonucuydu."⁸¹

Gibbon Bölüm 65'i Osmanlılara ve Türk halkına dönük olağanüstü bir övgü ilahisiyle bitirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonlarında hâlâ güçlü bir devlet olmasının ötesinde, ulusal karakterin ve ahlaki erdemlerin çok öne çıkarıldığı bir çağda epeyce tartışma konusu olduğu hep akılda tutulduğunda, bu durum daha da çarpıcı görünür. Gibbon değerlendirmesine "insan yaşamında en önemli sahnelerin tek bir oyuncunun karakterine bağlı olmasından dolayı, Türk imparatorluğunun kuruluşunda ve toparlanışında ilk payenin hiç kuşkusuz padişahların kişisel vasıflarına verilmesi gerektiği"ne işaret ederek başlar. Tarih felsefesine ilişkin bu açık saptamadan sonra, "tek bir örnek dışında" ilk dokuz Osmanlı padişahının hüküm sürdüğü iki buçuk yüzyıllık döneme "nadir bir cengâver ve cevval hükümdarlar dizisi"nin damga vurduğunu belirtir. Bu Osmanlı hükümdarları "sarayın miskin şatafatı"nda yetişmemişlerdi; aksine bu "saltanat vârislerinin divanda ve sahada eğitilmiş" olması ve onlara küçük yaştan itibaren büyük sorumluluk verilmesi "monarşinin disiplinine ve zindeliğine herhalde esaslı katkıda bulunmuş" olmalıydı. Dahası, Gibbon'a göre, Osmanlılar ne İslami ata hiyerarşisini ne de Tatar hanlarından kalma şanlı bir mirası sahiplenerek durumda değildi; çünkü "Cengiz hanedanı"yla sözde ailevi bağlantıları "görünüşe bakılırsa hakikatten ziyade dalkavukluğa dayalı"ydı. Bütün farklılık yaratan şey bu padişahların sağlam karakterleriydi: "Kökenleri belirsiz olsa da, zamanla silinemeyecek ve şiddetle çiğnenemeyecek kutsal ve dokunulmaz bir hak taşıdıkları anlayışı uyruklarının zihnine kısa sürede ve değişmez biçimde yerleşti. [...] Osmanlı veraseti beş yüzyıllık uygulamayla teyit edilmiştir ve günümüzde Türk halkının hayati ilkesiyle bütünleşmiş durumdadır." Gibbon analizini "o halkın ruhu ve yapısı" için bir genetik temeli yadsıyarak sürdürür:

Osman'ın ilk uyrukları Ceyhun'dan Sengar'a [Sangarius/Sangaris (Sakarya) Nehri, ed. n.] kadar atalarını takip etmiş olan dört yüz gezgin Türkmen ailesiydi; Anadolu ovaları hâlâ onların kırsal akrabalarının ak ve kara çadırlarıyla kaplıdır. Ama bu ilk damla ortak din, dil ve töre bağlarıyla Türk adı altında kenetlenen gönüllü ve yenik uyrukların oluşturduğu kitlede eridi. Erzurum'dan Belgrad'a kadar, kentlerde bu ulusal ad bütün Müslümanlarca benimsenir.

81 Agy, iii. 853, 855-857 (Bölüm 65). Gibbon sivri dipnotlarının birinde, "egzotik erdem tutkunu bizim mahir Sir William Temple (eserleri, c. iii. s. 349, 350, sekiz yapraklı baskı)" diye andığı yazarı sertçe eleştirerek, Timur hakkındaki yorumlarını derinleştirir. "Onun Tatar kahramanı Rusya gibi ülkeleri ve Tuna geçişini ele geçirdikten sonra, Constantinus'un kentini kuşatmadan kurtarır, gezip beğenir ve almaktan kaçınır. Yazarın pohpohlayıcı kalemi, her satırıyla tarihin hakikatinden sapar ama keyifli kurmacaları Kantemiroğlu'nun kaba hatalarından daha çok mazur görülebilir." Agy, iii. 856-857 n. 79 (Bölüm 65).

Gibbon Bölüm 64'te eleştirel yaklaştığı yeniçerilere karşı artık hayranlıkla doludur; onları "eğitim disipliniyle itaat, fetih ve hüküm ruhuna sahip olacak şekilde yetiştirilmiş köle bir sınıf, yapay bir topluluk" olarak nitelendirir. "Avrupa'nın atılgan ve savaşkan yerlileri"nden devşirildikleri için, Balkanlar ve Trakya "Türk ordusunun tükenmeyen kaynağı haline geldi." Vezir ve komutan mertebelerine bile yükselebilen yeniçeriler sonuçta "ebeveynsiz ve vârisizdi, onları yoktan var eden ve en ufak hoşnutsuzlukta, Türk atasözünün yerinde ifadesiyle tuzla buz edebilecek ele bağımlıydı." Jacob Burckhardt'ın Rönesans bireyciliğiyle ilgili meşhur pasajının ürkütücü bir habercisi olarak, Gibbon "çıplak ve yalnız insanın kişisel liyakatinin standardına indirgendiği"ni vurgular. Her ne kadar kendi döneminde daha sağlam bir Türk ordusu önünde bir kösteğe dönüşmüş olsalar da, yeniçerilerin 15. yüzyıl bağlamında "Avrupa ordularına uzun süredir bulaşmış" cehalet ve zafiyetin yanında oldukça üstün sayılabileceği kanısını taşır.⁸²

"Yunan imparatorlarının son dört yüzyılında, papaya ve Latinlere dostça ya da hasmane bakışları, içinde bulundukları refahın ya da sıkıntının termometresi, barbar hanedanların yükseliş ve çöküşünün kantarı olarak gözlemlenebilir."⁸³ Gibbon Bizanslılara döndüğü Bölüm 66'ya bu sözlerle başlar. I. Bayezid'in Konstantinopolis'i kuşatmasıyla oldukça anlaşılır telaşa kapılan ve Orta Asya'dan yola çıkmış Timur ile Moğolların yakında Türk askeri planlarını boşa çıkaracağından hâlâ bihaber olan II. Manuel, Avrupa'da çok uzun bir hac yolculuğuna (Aralık 1399-Haziran 1403) çıktı. Venedik, Padova ve Milano'ya uğrayarak gittiği Paris'te bir buçuk yıl Louvre Sarayı'nda kaldı. Sonraki durağı Londra'da IV. Henry'yi ziyaret etti. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu da dolaşarak, Danimarka kraliçesiyle görüştü ve Aragon'u bile ihmal etmedi. Türklere karşı hatırı sayılır askeri yardım elde etme gibi boş bir umutla Batı'yı yokladığı sırada, işlerin başında bıraktığı yeğeni İoannis [VII] (ö. 1408) iç savaşa tutuşmuş Osmanlı taht taliplerinden biriyle müzakereye oturup antlaşmaya vardı. II. Manuel'in 1425'te ölmesiyle başa geçen oğlu VIII. İoannis Palaeologos (hd 1425-1448) aynı stratejiyi sürdürerek, Ferrara-Floransa Konsili'ne (1438-1439) katıldı. Hatta yanına aldığı Patrik II. İosefos 1439'da Floransa'da ölünce oraya gömüldü. Konsile katılanlar arasında iki ünlü Yunan bilgini de vardı: Türk fethinden sonra ilk patrik olarak görev yapacak olan Georgios Skholarios Gennadios (yak. 1400-1473) ve Cosimo de' Medici'nin onuruna bir Platon Akademisi kuracağı Georgios Gemistos Plethon (yak. 1355-1452). Sonunda 6 Temmuz 1439'da Floransa Katedrali'nde Ortodoks temsilcileri papalığın üstünlüğünü tanıdılar ve Doğu

82 Agy, iii. 859-862 (Bölüm 65).

83 Agy, iii. 864 (Bölüm 66).

ile Batı arasındaki bölünmenin sembolü haline gelmiş *filioque*⁸⁴ anlaşmazlığını büyük ölçüde geçıştirdiler.

Rönesans'ın ortaya çıkışı ve yayılması açısından Osmanlıların 15. yüzyılın başından itibaren Konstantinopolis'i kuşatmasının önemine ve onunla ilgisine geleneksel anlatımızda her zaman yeterince ağırlık verilmez. Jacob Burckhardt'ın çığır açıcı *The Civilization of the Renaissance in Italy* (1860; *İtalya'da Rönesans Kültürü*) araştırmasının etkisiyle, genelde Ortaçağ sonlarındaki İtalya'nın siyasal parçalanmışlığı ve bunun sonucu olan türedi yöneticilerin kendi kendini yetiştirmiş başka bir kesim sayılabilecek sanatçılar ile bilginleri hükümdarlık şansı kazandıracak eserler vermeleri için etraflarında toplayarak, halkın gözünde konumlarını güçlendirme arzusuyla konuya başlarız. Gibbon da aynı şekilde şunu belirtir: "İtalya birçok bağımsız devlete bölünmüş durumdaydı; o dönemde hırslı hükümdarlar ve cumhuriyetler edebiyatı teşvik edip ödüllendirme yarışı içindeydi."⁸⁵ Ama Gibbon'a göre, Türkler daha ziyade şans eseri olsa bile, İtalyan Rönesansı'nın mimarları arasında sahiden sayılabiliirdi; çünkü elit bilgin tabakasının Floransa'ya yönelmesine kadar, mesele sırf Konstantinopolis'in kuşatılmasından ibaret değildi. "Türk kuvvetleri hiç kuşkusuz ilham perilerini sıkıştırıp kaçmaya zorladı" diye yazar Gibbon. "Ancak Avrupa'nın barbarlık tufanını atlatmasından önce Yunanistan'ın okulları ve kütüphaneleriyle bastırılmış olabileceği, bilim tohumlarının İtalyan toprağının ekilmelerine hazır olmasından önce rüzgârlarla savrulmuş olabileceği düşüncesi aklımıza geldiğinde titreyebiliriz."⁸⁶ Rönesans İtalyası'nın bilginleri "Bizans uyruklarının antikçağ hazinelerini açabilecek altın bir anahtara, müzikal ve üretken bir dile hâlâ sahip olduğunu" fark ettiler.⁸⁷ Türk korkusu Katolik korkusunu bile aşan Yunan bilginlerinin Konstantinopolis'ten çıkmaya başlamalarıyla birlikte, daha önce bilinmeyen metinler Batı'ya ulaştı:

Her kaçak, Bizans kütüphanelerinin enkazında böyle bir gayret olmaksızın yok olabilecek bir hazine parçasını, bir kitap nüshasını kapıp aldı. İtinalı ve bazen zarif bir kalem tarafından çoğaltılan metin bizzat onun ya da daha yaşlı tefsircilerin yorumlarıyla düzeltilip açıklandı.

Bu bilgi yayılmasının etkileri müthişti:

84 *Filioque*: "ve oğlundan" manasına gelen Latince kelime. Bu kelime Hristiyanların amentüsünün Ortodoks versiyonunda ("Babadan sadır olan Kutsal Ruh...") yokken 1014 yılında Katolik versiyonuna ("Babadan ve oğlundan sadır olan Kutsal Ruh...") eklenmesiyle 1054 yılında Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılmasının (schisma) başlıca sebeplerinden biri olmuştur, ed. n.

85 Agy, iii. 906 (Bölüm 66).

86 Agy, iii. 896 (Bölüm 66).

87 Agy, iii. 894 (Bölüm 66).

Yabancı öğretmenlerin kısa süreli akının ardından göç dalgası yatıştı ama Konstantinopolis'in dili Alpler'in ötesine yayıldı; Fransa, Almanya ve İngiltere'den gelenler Floransa ve Roma okullarında tutuşturdukları kutsal ateşi kendi ülkelerine taşıdılar.

Bizanslıların geri kalan Hristiyan dünyasını kurtulmaları için yalnızca duanın ötesinde bir şeyler yapmaya ikna etmeye dönük umutsuz ve küçültücü girişimlerine uzun vadede bakan Gibbon şu sonuca varır:

Üç imparatorun yolculukları dünyevi ve belki de manevi kurtuluş açısından boşuna olsa da, yararlı bir sonuç doğurdu; İtalya'da canlanan Yunan öğrenimi oradan Batı ve Kuzey halklarına yayıldı.

İtalyan Rönesansı'yla ilgili bu sayfalar Gibbon açısından konudan bir sapışın çok ötesinde bir anlam taşımakla birlikte, aslında Avrupa tarihi üzerindeki başka bir Türk etkisinin öngörülmemiş sonuçlarının bir yansımasıydı.⁸⁸

Hristiyan dünyası Bizans İmparatorluğu'nun yardımına koşma yönünde toplu bir karar almadığı sürece, Konstantinopolis'in düşüşü artık kaçınılmazdı:

Ama Haçlı Seferleri'nin ruhu sönmüştü; Frenklerin soğukluğu pervasız hırslarından daha az mantıksız değildi. 11. yüzyılda bağnaz bir keşiş Avrupa'yı kutsal kabri kurtarmak uğruna Asya'nın üzerine sürebilirdi ama 15. yüzyılda en acil din ve politika saikleri Latinleri Hristiyan dünyasını savunmak için birleştirmede yetersizdi.

Hâlâ vakit vardı: "Batı filoları Çanakkale Boğazı'nın geçiş noktalarını aynı anda tutabilselerdi, Osmanlı monarşisi koparılıp yok edilecekti."⁸⁹

Bölüm 68 altı cildin son kısmı olmamakla birlikte, Osmanlıların 29 Mayıs 1453'te Konstantinopolis'i fethini ve Roma İmparatorluğu'ndan geriye kalan Bizans'ın nihai, geri dönülmez çöküşünü konu alması açısından doruk noktasıdır. Bizans İmparatorluğu'nun son günleri ve saatlerini tasvir edişiyle birinci cildin bednam 15. ve 16. bölümlerinden bile daha sürükleyici, hatıta canlandırıcıdır. Gibbon II. Mehmed'e açıkça hayranlık duyar ama "esir gençlerden en soylularının namusunu acayip şehvetiyle sıkça kirlettiği" yolundaki mesnetsiz bir iddiada bulunmaktan geri kalmaz. Gentile Bellini'ye (yak. 1429-1507) saltanat portresini yaptırırken, "kasların hareketini ressamı öğretmek için bir kölenin kellesini kasten uçurttuğuna dair saçma hikâye"ye ise "Voltaire'le birlikte güldüğü"nü itiraf eder.⁹⁰

88 Agy, iii. 894, 904-905, 907 (Bölüm 66).

89 Agy, iii. 910, 916 n. 13, 917-918, 919 (Bölüm 67).

90 Agy, iii. 934, 935 n. 7, 936 (Bölüm 68).

“Konstantinopolis kuşatmasına girmeden önce,” diye belirtir Gibbon, “Kantemiroğlu ile Leunclavius’un kısa ipuçları dışında, bu fethe ilişkin hiçbir Türk anlatımını elde edemediğim saptamasında bulunacağım. [...] Dolayısıyla önyargıları duydukları üzüntüyle bir ölçüde yatışan Yunanlara dayanmak durumundayım.” Gibbon standart Yunan kaynaklarını kullanır ama “uzaktaki Latinler”in “kulaktan dolma aktarımlar”ını “bir tarafa bırakma” yoluna gider.⁹¹ Boğaziçi’nin Avrupa sahilinde I. Bayezid’in yarım yüzyıl önce, Moğol istilasının Osmanlı önceliklerini çarpıcı bir biçimde değiştirmesinin hemen öncesinde yaptırdığı kalenin tam karşısında Rumeli Hisarı’nın inşasıyla başlamak üzere, dramatik hikâyeyi baştan sona anlatır. Boğaziçi’nden geçişin artık Türk denetimi altında olduğu, haraç ödmeden ablukayı yarmaya çalışan bir Venedik gemisinin top ateşiyle batırıldığı ve sağ kalan denizcilerin öldürüldüğü bilgisini verir.

Muhammed Doğu başkentini tehdit ettiğinde, Yunan imparatoru ateşli dualarla yer ve gökten yardım dilemişti. Ama görünmez güçler yakarışlarına duyarsız kalmıştı. Hristiyan dünyası da Mısır sultanının kıskançlıktan kaynaklanan geçici politikası sayesinde en azından biraz ikmal sözü alan Konstantinopolis’in düşüşünü kayıtsızlıkla seyretti. Bazı devletler çok zayıf, diğerleri ise çok uzaktı; tehlike bazılarınca hayali, bazılarınca kaçınılmaz sayıldı. Batılı hükümdarlar sonu gelmez iç kavgalarıyla meşguldü; Roma papası da Yunanların yalancılığına ya da inatçılığına kızgındı. V. Nicholas İtalya’nın askeri gücünü ve hazinelerini onlar için kullanmak yerine, yakında mahvolacakları öngörüsünde bulunmuştu; kehanetinin doğru çıkmasında onuru söz konusuydu. Sıkıntı had noktaya vardığında yumuşadığı söylenebilirse de, merhameti gecikmişti, çabaları gevşek ve yararsızdı; Cenova ve Venedik filoları daha limanlarından çıkmadan, Konstantinopolis düştü.⁹²

Bu arada Konstantinopolis’te son Bizans imparatoru XI. Konstantinos Dragases (hd 1448-1453) Katoliklerle onların istediği şartlarda dinsel birliğe razı olmaya dayanan bayat stratejiye bir kez daha başvurarak, Avrupa hükümdarlarını yardım göndermeye yöneltecek umutsuz bir girişimde bulundu. Görkemli Ayasofya Kilisesi’nde 12 Aralık 1452’de imparatorun ve papalık temsilcisi Kardinal Isidoros’un huzurunda Floransa Birliği (1439) teyit edildi. Yunan asıllı olmakla birlikte artık üst düzey bir Katolik kilise görevlisi olan Isidoros fetih sırasında Konstantinopolis’te yakalandı ama muhtemelen köle olarak alınıp satıldığı için, “sıradan bir adam kılığıyla Galata’dan” kaçmayı başardı.⁹³ Floransa Birliği’nin imzacılarından Gennadios (kısa bir süre sonra Zeyrek

91 Agy, iii. 937 n. 11 (Bölüm 68).

92 Agy, iii. 944-945 (Bölüm 68).

93 Agy, iii. 965 (Bölüm 68).

adıyla camiye çevrilecek olan) Pantokrator Kilisesi'ndeki hücrelerine çekilerek, ancak fetih sırasında ortaya çıktı. Gibbon "imparatorluğun ilk nazırı" Lukas Notaras'ın "Konstantinopolis'te papalık tacı ya da bir kardinal külâhı yerine Müslüman sarığını görmeyi tercih ettiği" yolundaki sözlerini de aktarır.⁹⁴ "Sahiden ödek ve alçak millet" olarak nitelendirdiği Bizanslıları sevmemekle birlikte, son Konstantinos'un inancının gereklerinden kaçınmış olsa bile, "kahraman olarak anılmayı hak ettiği"ni belirtir.⁹⁵ Bir kez daha şöyle hayıflanır:

Anadolu çöllerinde ve Filistin kayalıklarında milyonlarca Haçlı askeri gönüllü ve kaçınılmaz bir mezara gömülmüştü ama imparatorluk kenti düşmanlarına karşı sağlam ve dostlarınca ulaşılabilir konumdaydı; denizci devletlerin makul ve vasat bir askeri gücü, Roma adının emanetlerini kurtarabilir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrında bir Hristiyan kalesini ayakta tutabilirdi.⁹⁶

Sultan II. Mehmed 21. yaş gününe bir hafta kala, 23 Mart 1453'te başkenti Edirne'ye döndü ve iki hafta sonra Konstantinopolis surlarının önüne bizzat vardı. Kente yönelik top atışları ertesi gün, 6 Nisan 1453'te başladı ve daha sonra Topkapı adı verilecek Ayios Romanos Kapısı'nı hedef aldı. Gibbon Konstantinopolis kuşatmasının dramatik hikâyesini, özellikle de gemilerin çok sarp vadiden yukarıya sürüklenip şimdiki Taksim Meydanı'na çıkarıldığı, ardından Haliç'e doğru itildiği ve Bizanslılar tarafından liman boyunca gerilmiş zincirin arkasında suya indirildiği kısmı iyi anlatır. "Bu harekâtın asıl önemi, uyandırdığı şaşkınlık ve verdiği güvenle büyüdü" diye açıklar. "Fakat tartışma götürmez bu mahut olay gözler önünde yaşanmış ve iki tarafın kalemlerce kayda geçirilmiş durumdadır."⁹⁷

Gibbon Roma İmparatorluğu'nun son saatlerini ondan beklenecek duygusal havada anlatmakla birlikte, eleştirel değerlendirmesini baştan sona, anlatısı son hızla ilerlerken bile korur:

Ama bir genel saldırının yeknesak ve tiksindirici resimlerinde, kan, dehşet ve şaşkınlık her yana siner; ben de izleyicileri olamayacak ve bizzat katılanların tam ya da yeterli fikir edinemediği bir sahneyi üç yüzyıllık aradan ve bin millik uzaklıktan tasvir etmeye kalkışmayacağım.⁹⁸

Konstantinopolis 53 gün süren bir kuşatmanın ardından, 29 Mayıs 1453'te Türklerin eline geçti. "Geçmişte Latinler sadece imparatorluğu yıkmıştı"

94 Agy, iii. 949 (Bölüm 68). Dileği yerine gelen Lukas Notaras, fetih sırasında esir alınan en önemli Bizans yetkilisiydi.

95 Agy, iii. 950 (Bölüm 68).

96 Agy, iii. 955 (Bölüm 68).

97 Agy, iii. 956 (Bölüm 68).

98 Agy, iii. 961 (Bölüm 68).

diye ileri sürer Gibbon. “Bu sefer Müslüman fatihler kentin dinini çiğneyip toz duman etti.”⁹⁹

İki buçuk yüzyıl önce Haçlıların 1204'te Konstantinopolis'i azgınca yakıp yıkmasını anlatışında olduğu gibi, birçok Bizans hazinesinin tahrip edilmesi de Gibbon'a derin acı verir.¹⁰⁰

Genel karışıklıkta yok edilen ya da etrafa saçılan Bizans kütüphanelerinin kayboluşundan bir filozof daha ağır üzüntü duyacaktır. Yüz yirmi bin yazmanın kaybolduğu söylenir. [...] Klasik hazinelerimizin paha biçilmez bir kısmının İtalya'da güvenle saklandığını, zamanın ve barbarlığın hasarıyla alay eden bir sanatın bir Alman şehrindeki ustalarca icat edildiğini keyifle düşünebiliriz.¹⁰¹

II. Mehmed Ayios Romanos Kapısı'ndan Ayasofya'ya kadar Konstantinopolis'in anacaddesini zafer alayıyla geçti.

Ayasofya'dan büyük Constantinus'un yüz ardılının heybetli ama harap sarayına yöneldi ama birkaç saat içinde saltanat ihtişamından yoksun bırakıldığını gördü. İnsan büyüklüğünün cilvelerine dair hüznü bir düşünce aklına geldi ve bir Farsça şiirin şu zarif beytini yüksek sesle okudu: “Perdedârî mîkuned der kasr-ı Kayser ankebût/ Bûm nevbet mîzened ber tarum-i Efrasyâb [Kayzerin kasrında örümcek perdedarlık ediyor/ Afrasyab'ın balkonunda baykuş nevbet çalıyor, ed. n.].”

Dimitri Kantemiroğlu'nun yetersizliklerine ilişkin bütün alaylarına karşın, Gibbon İngiliz edebi bilincine giren ve sıkça kullanılsa bile bütünüyle unutulmamış bir alıntı olarak orada duran bu harika sözleri Kantemiroğlu'ndan aktarır. “Kantemiroğlu'nun özgün haliyle verdiği bu beytin ortama uyarlanması yeni güzellikleri ortaya çıkarır” diye itiraf eder.¹⁰²

99 Agy, iii. 963 (Bölüm 68). Gibbon burada dönemin Yunan hümanisti Demetrios Khalkokondyles'le ilgili şöyle bir not ekler: “Son derece saçma bir yaklaşımla, Konstantinopolis'in antikçağdaki Troya faci-asının öcünü almak üzere Asyalılarca yağmalandığını varsayar; 15. yüzyılın gramer uzmanları Türkler şeklindeki kaba adlandırmayı daha klasik *Teuceri* adıyla kaynaştırmaktan hoşlanırlar.” Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 963 n. 63 (Bölüm 68). Krş. Steven Runciman, “Teuceri and Turci”, *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*, ed. Sami A. Hanna (Leiden, 1972), s. 344-348.

100 Ne var ki, Gibbon II. Mehmed'e Hipodrom'da bulunan burmalı sütündeki üç yılanın birinin başını “bir güç gösterisi” mahiyetinde şahsen parçalayıp koparma suçunu yıkar. Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 967-968 (Bölüm 68). Aslında, bu korkunç işi yapan kişi, Gibbon'ın dönemindeki sarhoş bir Polonyalı soyluydu. Gibbon eserinin daha önceki bir kısmında, “Hipodrom'un güzelliği uzun süre önce Türk fatihlerin ellerinde bozulmuş olsa da, buranın aynı anlamdaki Atmeydanı adıyla atlar için bir talim yeri işlevini gördüğünü” ileri sürer ve bir dipnotta “İkinci Mehmed'in yılanlardan birinin alt çenesini bir teber darbesiyle yıktığını” açıklar. Agy, i. 597 ve n. 48 (Bölüm 17). Başsız heykel şimdiki adıyla Sultanahmet Meydanı'nda hâlâ durmaktadır.

101 Agy, iii. 967 (Bölüm 68).

102 Agy, iii. 968 ve n. 77 (Bölüm 68). “Örümcek” alıntısına ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Anthony Bryer, “Gibbon and the later Byzantine Empires”, *Gibbon*, ed. McKitterick ve Quinault, Bölüm 5, özellikle

Ayasofya artık bir camiydi. Bizans'taki en kutsal ikon olan ve bizzat Aziz Lukas tarafından yapıldığı söylenen "Yol Gösterici Meryem Ana" Türklerin kent surlarında ilk gediğin açıldığı noktanın neredeyse aşağısında yer alan Khora Manastır Kilisesi'ni yağmalayışı sırasında tahrip edildi. II. Mehmed maiyetiyle birlikte 21 Haziran 1453'te Edirne'ye dönerek, Konstantinopolis'te kalmasına uygun sarayların onarılıp yeniden inşa edilmesini bekledi; bu arada "hipodromda en soylu esirlerin kanları oluk gibi aktı."

Konstantinopolis dımdızlak ve yıkık haldeydi; ne hükümdarı ne de ahalisi vardı. Ama o kent büyük bir imparatorluğun metropolü olmasını sağlayan cimsalsiz konumundan yoksun bırakılamaz; mekânın koruyucu meleği zamanın ve talihin tesadüflerine hep üstün gelecektir. Osmanlıların eski merkezleri Bursa ve Edirne taşra kasabası konumuna düştü; II. Mehmed kendisinin ve ardıllarının ikametgâhını Constantinus'un seçmiş olduğu hâkim noktada kurdu.

Gibbon kendi dönemine ince göndermenin ötesine geçen bir saptamayla, İstanbul'da "(İtalyanların ısrarla kullandığı adla) *grandesignor*'un Avrupa ve Asya'ya hükmediyor gibi görünmesine karşın, şahsen Boğaziçi sahillerindeyken düşman bir donanmanın saldırılarına karşı her zaman güvende olmadığını" hatırlatır bize. Bu donanmanın Rus mu, yoksa İngiliz mi olacağı 18. yüzyıl sonlarında kilit bir soruydu.¹⁰³

"Konstantinopolis'in önemi, kaybıyla kafalara dank edip büyüdü" diye yazar Gibbon:

Her göğüs aynı şevkle çarpsaydı, Hristiyanların birliği cesaretlerine denk düşseydi, İsveç'ten Napoli'ye kadar her ülke uygun bir oranda süvari ve piyade, asker ve para sağlamış olsaydı, Konstantinopolis'in kurtulmuş olacağı ve Türklerin Çanakkale Boğazı'nın ya da Fırat'ın ötesine sürülmüş olabileceği elbette akla yakındır.¹⁰⁴

Gibbon Bölüm 68'in son dipnotunda sözlerine şöyle başlar: "Yunan imparatorluğuna ebedi olarak veda ederken, adları ve tanıklıkları bu eserde sırayla aktarılmış büyük Bizans yazarları topluluğuna kısaca değineceğim." Nitekim öyle de yaparak, harikulade kitabının bu enfes bölümünü bitirir.¹⁰⁵

s. 110 n. 33.

103 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 969-970 (Bölüm 68).

104 Agy, iii. 974-5 (Bölüm 68).

105 Agy, iii. 976-977 n. 97 (Bölüm 68).

V

Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşünün ilk evrelerinde, gözümüz hep yerkürenin en adil kesimine kanunlar vermiş olan asil kente dikilidir. Onun kaderine önce hayranlıkla, sonunda acımayla ve her zaman dikkatle kafa yorarız; aynı dikkat Jüpiter tapınağından eyaletlere çevrildiğinde, bunlar imparatorluk gövdesinden peş peşe koparılmış birçok dal gibi görülür. Boğaziçi sahillerinde ikinci bir Roma'nın kuruluşu, tarihçiyi Constantinus'un ardıklarını izlemeye zorlamıştır; merakımız bizi Bizans monarşisinin uzun süren çöküşünün sebepleri ve faillerini araştırmak üzere, Avrupa ve Asya'nın en uzak ülkelerini gezme-yeye yöneltir.¹⁰⁶

Gibbon Bölüm 70 ve Bölüm 71'le birlikte altı cildini tamamlayan Bölüm 69'a bu sözlerle başlar. "Okuduğunuz eseri aşağı yukarı Konstantinopolis'in Türk kuvvetlerince köleleştirilmesiyle aynı sırada papaların mutlak hâkimiyetine boyun eğen ROMA KENTİ'nin durumunu ve yaşadığı dönüşümleri gözden geçirmeden bitirmeyeceğim."¹⁰⁷ Amacı Roma tarihini en azından 15. yüzyıl ortalarına kadar götürerek, Doğu tarihini çarpıcı biçimde ortaya koyduktan sonra, Batı tarihini yakalamaktır. Neredeyse özür dilercesine, bir tavsiye dipnotu ekler: "Uzun süredir Roma'dan ayrı kaldığı için, okura bu kitabın beşinci cildindeki Bölüm 44'ü hatırlamasını ya da gözden geçirmesini tavsiye edeceğim."¹⁰⁸

Gerileyiş ve Çöküş'ün bittiği Bölüm 71 bir özetleme zamanıdır. "Bu tarih kitabının önceki ciltlerinde, barbarlığın ve dinin zaferini anlattım" diye yazar Gibbon. "Antik Roma'nın harabeleriyle gerçek ya da uydurma bağlantısını ancak birkaç sözle özetleyebilirim." Ağırlığı birincisinin zaferinden ziyade ikincisinin zaferine vermesini, "İskit ve Germen çobanları"nın asıl sorun olmamasına bağlar. "Sitem bu masum barbarların yerine Roma Katoliklerine yöneltilebilir."¹⁰⁹ Hristiyanların üstün gelince yaptıkları ilk iş, pagan öncel-lerinin bütün izlerini silmekti:

Antik mimari formlar onların yararından ve güzelliğinden bihaber bir halkça umursanmadıysa da, bolca malzeme sökülüp her türlü ihtiyaç ya da hurafe için kullanıldı; en zarif İyon ve Korint sütunlarına varıncaya kadar, Paros ve Numidia'nın en gösterişli mermerleri belki de bir manastıra ya da ahıra payan-da yapıldı. Türklerin Yunanistan ve Asya kentlerinde her günkü tahribatı, bu-nun hazin bir örneğini sunar; Roma anıtlarının tedricen yıkılmasında, sadece

106 Agy, iii. 978 (Bölüm 69).

107 Agy, iii. 979 (Bölüm 69).

108 Agy, iii. 979 n. 2 (Bölüm 69).

109 Agy, iii. 1068-1069 (Bölüm 71).

Septizonium'un taşlarını harikulade San Pietro Bazilikası'nın inşasında kullanan V. Sixtus mazur görülebilir.

Gibbon "ne kadar bozulmuş ya da kirletilmiş olursa olsun, ufak bir parçanın, bir harabenin bile keyif ve esefle seyredilebildiği"ni ama antik yapılardan birçoğunun Hristiyanlarca yıkıldığını ve mermerlerin harç yapılmak üzere yakılıp kirece dönüştürüldüğünü acıyla belirtir.¹¹⁰

Tarihi işlediği konunun önemini ve çeşitliliğini beğenebilir ama kendi kusurlarının bilincinde olmakla birlikte, çoğu kez suçu elindeki malzemelerin eksikliğine yıkmak zorunda kalır. Hayatımın yaklaşık yirmi yılını avutup dolduran ve istediğim ölçüde yeterli olmasa da, nihayet okurların merak ve tarafsızlığına sunduğum bu eseri yazma fikri Jüpiter tapınağının harabeleri arasında dolaşırken aklıma gelmişti.

LOZAN,
27 Haziran 1787.¹¹¹

VI

Özenli çalışma ve doğruluk bir tarih yazarının kendisine yakıştırabileceği yegâne meziyetlerdir, tabii kaçınılmaz bir görevi yerine getirmede bir meziyet bulunabilirse. Dolayısıyla işlemeye giriştiğim konuyu gözler önüne serecek orijinal malzemelerin hepsini dikkatle incelediğimi söylemem mazur görülebilir.¹¹²

Gibbon'ın gereksiz yere tevazu göstermesinin ilk örneği değildi bu. Günümüz uzmanları maddi olgular ve anlatı açısından, Gibbon'ın genellikle hatasız olduğunda mutabıktır. İleri görüşlülüğünün belki de en olağanüstü göstergesi olarak, gazi tezine bu terimin kullanılışından bir buçuk yüzyıl önce kafa yoruşuna bakmak yeterlidir.

Avusturyalı büyük Osmanlı uzmanı Paul Wittek (1894-1978) 4-6 Mayıs 1937'de Londra Üniversitesi'nde ertesi yıl yayımlanacak olan bir dizi ders verdi.¹¹³ Orada ilk Osmanlıların bir etnik boydan ziyade bir gazi topluluğu,

110 Agy, iii. 1072 (Bölüm 71).

111 Agy, iii. 1085 (Bölüm 71).

112 1. cildin "Tanıtım" yazısı, agy, i. 5.

113 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938); Wittek'in başka eserlerinden çevirilerin ve Colin Heywood'un eleştirel bir giriş yazısının (s. 1-27) yer aldığı yeni baskı Londra, 2012). Wittek hakkında daha geniş bilgi için bkz. Colin Heywood, "Witteck and the Austrian Tradition", *Jnl. Roy. Asiatic Soc.*, 120 (1988), 7-25; aynı yazar, "Boundless Dreams of the Levant: Paul Wittek, the George-Kreis, and the Writing of Ottoman History", *Jnl. Roy. Asiatic Soc., Gr. Brit. & Ireland*, 1 (1989), 32-50; aynı yazar, "A Subterranean History: Paul Wittek (1894-1978) and the Early Ottoman State", *Die Welt des Islams*,

Bizans Hristiyanlarına karşı İslam adına savaşmak üzere bir araya gelmiş bağlantısız savaşçılar olduğu yolundaki gözde tezini savundu. Ona göre, Osmanlılarca ortaya atılan soyağaçlarının uydurma olmasından dolayı, köklerini Moğolların baskısıyla Orta Asya'dan göç ettikten sonra Anadolu'ya ulaşıp yerleşmiş bir Türk boyuna dayandıran Osmanlı tarihsel geleneklerine inanmak yanlıştı. Wittek'in kişiliği ve Osmanlı araştırmaları alanındaki nüfuzu, "gazi tezi"nin ölümüne kadar bazı açılardan düzeltilmekle birlikte bütünüyle vazgeçilmeyen geçerli görüş olarak kalmasını sağladı.¹¹⁴

Gazi figürüne tam anlamıyla aşına olan Gibbon, Süleyman bin Kutalmış'ın (hd 1077-1086) "gazi sanını hak ettiği" sonucuna vardı.¹¹⁵ Ona göre, hanedanın kurucusu Osman'ın "kâfirlere karşı gazası Kur'an'da kutsanmış" bir şeydi.¹¹⁶ Timur da "gaza liyakatini elde etmiş" biriydi.¹¹⁷ Ama İskit kabilelerini incelemiş ve onlara modern bir antropoloğun keskin gözüyle bakmış olan Gibbon şu saptamada bulundu:

Göçebe kavimler soyağaçlarının paha biçilmez hazinesini bilinçli gururla korurlar; pastoral zenginliğin eşitsiz dağılımıyla hangi mertebe ayrımları ortaya çıkmış olursa olsun, kabilenin ilk kurucusunun soyundan gelmeleri itibariyle, birbirlerine karşılıklı saygı gösterirler. Esirlerin en cesur ve en sadık olanlarını içlerine almalarını sağlayan ve hâlâ süren görenek, bu geniş çaplı soydaşlığın büyük ölçüde tüzel ve kurmaca olduğu yönündeki çok muhtemel kuşkuyu destekleyebilir. Ama zamanın ve inancın onayını almış olan yararlı önyargı hakikate özgü sonuçlar doğurur.¹¹⁸

yeni dizi, 38 (1998), 386-405. Krş. aynı yazar, "Between Historical Myth and 'Mythohistory': the Limits of Ottoman History", *Byz. & Mod. Greek Stud.*, 12 (1988), 315-345. Bu makaleler Heywood'un *Writing Ottoman History* (Variorum baskısı, Farnham, 2002) kitabında da yer alır. Ayrıca bkz. Colin Imber, "Paul Wittek's 'De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople'", *Osmanlı Araştırmaları*, 5 (1986), 65-81; aynı yazar, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (1987), 7-27; aynı yazar, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990); aynı yazar, "What Does Ghazi Actually Mean?", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, ed. Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber (İstanbul, 2000), s. 165-178. Krş. Stanford J. Shaw, "In Memoriam: Professor Paul Wittek, 1894-1978", *Intl. Jnl. Mid. East Stud.*, 10 (1979), 139-141.

114 En ayrıntılı inceleme için bkz. Rudi Paul Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, 92 (1981), 3-19; aynı yazar, "What Was a Nomadic Tribe?", *Comp. Stud. Soc. Hist.*, 24 (1982), 689-711; aynı yazar, "Stimulus and Justification in Early Ottoman History", *Greek Orthodox Theological Rev.*, 27 (1982), 207-224; aynı yazar, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, 1983). Lindner göçebelerin sosyal kenetlenme açısından çoğu kez soyağaçları uydurmalarına karşın, göçebe kabilelerin geçmişte olduğu gibi şimdi de kendini tanımlamaya dayandığını ve kabileye katılmak için yakın bir kan ya da aile bağının gerekmediğini göstermek için modern antropoloji araştırmalarından yararlanmışır. Ayrıca bkz. Peter Heather, "The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe", *Eng. Hist. Rev.*, 110 (1995), 4-41.

115 Gibbon, *Decline and Fall*, ed. Womersley, iii. 546 (Bölüm 57).

116 Agy, iii. 809-810 (Bölüm 64).

117 Agy, iii. 831 (Bölüm 65).

118 Agy, i. 1031 (Bölüm 26).

Gibbon'ın antropolojisi 11. yüzyıldaki bir kavim göçünü 18. yüzyılda kavramasını sağlayan güncel bir olaya dayalıydı.

Kara Kalmuklar yaklaşık bir yüzyıl Rusya'nın himayesinde kaldıktan sonra, Çin İmparatorluğu sınırlarındaki asıl yurtlarına dönmüş bulunuyorlar. Birleşik obaları elli bin çadırdan, yani aileden oluşan bu gezgin Tatarların yürüyüşü ve dönüşü, kadim Hunların uzak yerlere göçlerini gözler önüne serer.

Gibbon ilgi alanları Orta Asya'ya kadar uzanmayanlar için, açıklamalarına yararlı bir dipnot düşerek, "sayıca 300.000'e varan Kalmukların ya da Turgutların büyük göçünün 1771 yılında yaşandığı"nı belirtir.¹¹⁹ Ayrıca genelde göçebelerin "pastoral töresi"ni, "âdetleri"ni, beslenme, yerleşim ve yönetim biçimlerini anlamak için antikçağdan itibaren bolca kaynaktan yararlanır.¹²⁰ Modern antropolojinin sağladığı bilgilerin yokluğunda bile, Gibbon'ın göçebe bir kabile içinde yer almanın ne anlama geldiğine ilişkin derin bir kavrayışı vardı. *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'ni zorunlu bir bibliyografya içinde saymayan Osmanlı tarihçilerinin gözünde bugün bile manevi bir varlığını koruyan Paul Wittek'in "gazi tezi"nden hoşlanırdı herhalde.

Gibbon'ın İngiliz kültüründe Türkiye'yi masaya yatırmasını sağlayan şey sadece büyük bir yazar olması değil, gazi tezini geçerli sayılmasından önce ortaya atması gibi olağanüstü bağlamlarda dahi genellikle haklı olmasıydı. Harika eserinin çok büyük bir kısmını Türk tarihine ayırması, bunu bilmeden kendi dünyasını anlayamayacağının farkında olmasındandı. İngilizler Gibbon'ı klasik eserlerin etkisi altında yetişmiş olmaları nedeniyle okudular ve onu okuduktan sonra Türkiye'ye boş bir sayfaymış gibi bakmaları imkânsızdı.

119 Agy, i. 1041-1042 ve n. 51 (Bölüm 26).

120 Agy, i. 1025-1032 (Bölüm 26).

BÖLÜM 3

Türk Hayranı Lord Byron ve Doğu'ya Büyük Turu (1809-1811)

Yunanistan'daki birçok şehrin Hellas'ı Osmanlı boyunduruğundan kurtarmaya gelen romantik İngiliz lordunun anısını yaşatmaya yönelik bir Vyronis Caddesi vardır. Lord Byron'ın (1788-1824) Yunanlara kıyasla Türkler ve genelde Müslümanlarla ahablığı çok daha tercih ettiğini öğrenen hemen her Yunan şaşkınlığa uğrar. İşin doğrusu, Byron Yunan diasporasının anayurda bağımsızlığı ve siyasal birliği benimsetme mücadelesine daha ziyade kandırılarak katıldı ve 1824'te Yunanistan'a ayak bastığı anda gittiğine pişman oldu. Üç ay sonra hastalanınca pişmanlığı daha da arttı ve kısa bir süre sonra Missolonghi'de öldü. Bu gerçekten pisi pisine bir ölümdü; çünkü Yunan kurtuluşu uğruna tek bir mermi sıkma şansını hiç bulamadı ve bizzat tuttuğu Arnavut paralı askerler güruhu sağ olan başka hamilerin hizmetine hemen girdiler. Yunanistan'ı kurtarmak uğruna canını veren yakışıklı genç İngiliz kahraman olarak hatırlanması herhalde en çok onu eğlendiriş olacak bir ironidir.¹

I

Müstakbel şair George Gordon Byron 22 Ocak 1788'de Londra'da doğdu ve on yaşında Rochdale'in altıncı Byron baronu oldu. Harrow'da dört yıl (1801-1805) öğrenim gördükten sonra, Ekim 1805'te Cambridge'e bağlı Trinity College'a girdi. Soyluluk payesiyle Lordlar Kamarası'ndaki yerini 1809'da aldı ama aynı sınıf ve eğitimden gelen başka birçok kişi gibi, çok geçmeden zorunlu Büyük Tur'a çıkma planlarını yapmaya koyuldu.² Ömür boyu (ve hatta ölümünden sonra) dostu olarak kalacak ve 1851'de Baron Broughton

1 Avrupalıların Yunanistan'a ilişkin yazıları için bkz. Terence Spencer, *Fair Greece, Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron* (Londra, 1954). Krş. Timothy Webb, *English Romantic Hellenism* (Manchester, 1982); aynı yazar, "Romantic Hellenism", *The Cambridge Companion to British Romanticism*, ed. Stuart Curran (Cambridge, 1993), s. 148-176.

2 Özel olarak Byron ve "Büyük Tur" için bkz. William A. Borst, *Lord Byron's First Pilgrimage* (New Haven, 1948); James Buzard, "The Uses of Romanticism: Byron and the Victorian Continental Tour", *Vict. Stud.*, 35 (1991), 29-49; Nigel Leask, "Byron and the Eastern Mediterranean: *Childe Harold* II and the 'polemic of Ottoman Greece'", *The Cambridge Companion to Byron*, ed. Drummond Bone (Cambridge, 2004), s. 99-117.

unvanını alacak olan John Cam Hobhouse'la (1786-1869) birlikte, 20 Haziran 1809'da Falmouth limanına doğru yola çıktı. Yıllar sonra onun için "harbiden en eski dostum, daha doğrusu yegâne dostum" diye yazacaktı.³ Hobhouse'un genellikle Byron'ın Boswell'i ve hatta Sancho Panza'sı olarak görülmesi muhtemelen kaçınılmazdır ama ağırbaşlılığıyla soylu dostuna taşkın olma özgürlüğünü sağlayan yoldaş gibi görülmesi daha doğru olabilir. Byron yaklaşık bir yıl sonra, Doğu'ya yolculuğunun ortasında İngiltere'ye bir mektubunda, yaptığı şeylerin kabataslak bir listesiyle yetinirken, şu mazereti belirtti: "Hobhouse günün birinde sizi bütün serüvenlerimiz hakkında bilgilendirecektir; ben anlatmaya kalkışırsam, ne önümdeki kâğıt ne senin sabrın buna dayanır."⁴ Sahiden de Hobhouse'un destansı yolculuklarına ilişkin yayımlanmış anlatımı⁵ ve buna esas oluşturan yayımlanmamış günceleri⁶ bize Byron'ın Doğu'ya Büyük Tur'unu, hayatı ile eserleri ve İngiltere'deki Türkiye imajı üzerinde yarattığı silinmez etkiyi değerlendirmede temel tanıklığı sunar.

İnsan bir İngiliz centilmenin Büyük Tur'unu düşündüğünde, gözlerinin önünde normal olarak Fransa, Almanya ve İtalya'yı kapsayan bir yol haritası canlanır. Ama 1809 yazında Napoléon Avrupa'yı fethetmekle meşguldü ve bir gencin yurtdışındaki araştırma tatilinin buna uygun olarak planlanması şarttı. Daha kuzeydeki bir hat yerine, Doğu'ya varma seçeneğini de içerecek bir yolculuğa Akdeniz'den başlamak daha uygun gibiydi.⁷ Byron ile Hobhouse'un bindiği *Princess Elizabeth* 2 Temmuz 1809'da Falmouth'tan Lizbon'a doğru yelken açtı. Portekiz'i iki haftada gezdiler ve 20 Temmuz 1809'da Tajo Nehri'ni tekneyle aştıktan sonra, at sırtında dört nala İspanya içlerine daldılar.

Yolculuğun İberya kısmı Hobhouse'un güncesinde ve yayımlanmış anlatımında okununca, Byron'ın gezginlik gösterisinin kalıbı şekillenmeye başlar.

3 Byron'dan Leydi Melbourne'a, 24 Mayıs 1813: Byron, *Letters and Journals*, ed. Leslie A. Marchand (Londra, 1973-1982), bundan sonra BLJ. Bu gönderme, BLJ iii. 51. Diğer standart baskılar şunlardır: *Lord Byron: The Complete Poetical Works*, ed. Jerome J. McGann ve Barry Weller (Oxford, 1980-1993); *Lord Byron: The Complete Miscellaneous Prose*, ed. Andrew Nicholson (Oxford, 1991). Ayrıca bkz. *Byron's Bulldog: the Letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, ed. Peter W. Graham (Columbus, OH, 1984); Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse: A Political Life 1819-1852* (Columbia, MO, 1973); Peter Cochran, *Byron and Hobby-O: Lord Byron's Relationship with John Cam Hobhouse* (Newcastle, 2010).

4 Byron'dan Francis Hodgson'a, 5 Mayıs 1810, *Salsette* firkateyni, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ, i. 241.

5 J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810* (Philadelphia, 1817), 2 cilt, 1. baskı (Londra, 1813).

6 J. C. Hobhouse'un (çoğu el yazılı) günceleri (1809-1865) British Library tarafından 3 Nisan 1971'de satın alındı ve halen Brit. Lib. Addl. MSS. 56527-56568 (Ek Broughton Belgeleri) olarak kayıtlıdır. Arnavutluk'ta kaldığı süre Addl. MS. 56527'de, İzmir ve İstanbul ziyaretleri ise Addl. MS. 56529'dadır. Peter Cochran'ın bazı güncelerden çıkardığı kopya internette <https://petercochran.wordpress.com> adresinde bulunabilir: Bundan sonra, Hobhouse, "Diary".

7 Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey* (Amsterdam, 1999); Philip Mansel, "The Grand Tour in the Ottoman Empire, 1699-1826", *Unfolding the Orient: Travellers in Egypt and the Near East*, ed. Paul ve Janet Starkey (Reading, 2001).

Özellikle manastır türünden tarihsel binaları kapsayan epeyce gezinti vardır. Yerel hanlarda veya bir geceliğine ya da birkaç günlüğüne tuttukları yerlerde kalarak, atla gezintilere olabildiğince çok çıkarlar. Başka İngilizlerle, özellikle de diplomatik ya da başka resmi görevde olanlarla birlikte yemek sofrasına bolca otururlar. Bir boğa güreşini seyrederek, bir komedi oyununu izlerler ve bir tür vodvil tiyatrosuna uğrarlar. Ama muharebe alanlarını da dolaşırlar. Byron'ın seyahatleri sırasında eve yazdığı mektuplarındaki sürekli uçarılığına karşın, savaşın sonuçları ve tortularıyla ilk karşılaşmasının onda köklü bir izlenim bıraktığı ve Büyük Tur'unun şiirsel ifadesi olan *Childe Harold's Pilgrimage* (Soylu Genç *Harold'un Hac Yolculuğu*) eserinde yansımaları bulduğu açıktır.

Portekiz ve İspanya'da kaldıkları ayın sonuna doğru Akdeniz'e daha derinlemesine girme zamanının geldiği besbelliydi. Cadiz'den Cebelitarık'a 3 Ağustos 1809'da yelken açan *Hyperion* firkateyninde iki genç kahramanımız da vardı. Ertesi gün karaya çıktılar ve üç haftayı aşkın bir süre kaldıkları Cebelitarık'ta, Byron İngiliz garnizonunun kütüphanesine sıkça uğrayarak oyalandı. İkili 27 Ağustos 1809'da Malta'ya giden *Townshend* posta vapuruna bindi. Bu sadece dört günlük bir yolculuktan ve herhalde sorunsuz geçmiş olmalıydı ama 31 Ağustos 1809'un öğle sonrasında Malta'ya vardıklarında, Malta sahil bataryalarının genç ve tanınmamış İngiliz lordunu top atışlarıyla karşılamaya yanaşmaması üzerine, hoşnutsuzluklarını göstermek amacıyla gemiden inmeyip orada uyudular.

Malta'nın İngiliz valisi Sir Alexander Ball (1756?-1809) işi tatlıya bağlamak için ertesi gün onları davet ettiği öğle yemeğinde, fazla gecikmeksizin İzmir'in yolunu tutmalarını öğütledi. Daha sonra birlikte akşam yemeği yedikleri İngiliz sivil ve askeri komutanı Tümgeneral Hildebrand Oakes (1754-1822) İzmir'i boş verip dosdoğru İstanbul'a gitmelerini tavsiye etti. Öyle ya da böyle, Byron ile Hobhouse'un her iki üst düzey İngiliz yerel temsilcisinden aldıkları mesaj, Osmanlı İmparatorluğu'na gideceklerse, yolculuğu pekâlâ sürdürebilecekleriydi.

Spiridion Foresti (1752-1822) ve oğlu Georgios Foresti'yle kaldıkları pansiyonda tanıştılar. Baba daha önce Zante'de konsolos vekili (1783-1789) ve konsolos (1789-1797 ve 1799), ardından Korfu'da mukim elçi (1799-1807) olarak İngilizlere hizmet etmişti. Ağustos 1807'den beri Malta'daydı ve 1810'da Zante'ye (1814'e kadar sürmek üzere) mukim elçi olarak dönecekti. Oğlu Georgios 1815'te Yanya'ya İngiliz konsolosluğuna atanacaktı. Byron ile Hobhouse'un peşinden ayrılmayan Forestiler, onları Malta sosyetesine ilişkin yerel dedikodular ve hikâyelerle eğlendirdiler, etrafı gezdirip eğlenceli insanlarla tanıştırmayı önerdiler. Sözlerinde durdular ve Spiridion tam da ertesi gün Byron'ı İstanbul'daki Avusturya sefirinin 24 yaşındaki hoş kızı

Constance Spencer Smith'le (1785-1829) tanıştırdı. Genç kadın bir ara Bâbiâli nezdinde tam yetkili elçi olarak görev yapmış bir İngiliz'in eşiydi. Byron büyüldü ve daha sonra itiraf ettiği üzere, "Malta'da evli bir kadına yönelik tutkuya" çarçabuk kapıldı.⁸ Sonraki iki hafta boyunca beraber bir hayli zaman geçirdiler; görünüşe bakılırsa karşılıklı hoşlandıkları bir durumdu bu.

Byron'ın kaçamağında yer almaktan memnun olan Spiridion Foresti, gittikçe Malta hikâyelerine Tepedelenli Ali Paşa'ya (1750?-1822) dair ilginç rivayetleri ekledi. Güney Arnavutluk'a (daha doğrusu Batı Yunanistan'daki Epir'e) hükmeden bu Yanya derebeyi, oraya Osmanlılarca "*derbentler başbuğu*", yani bir tür yerel vali olarak atanmıştı. Gücünün doruğuna ulaştığı 1812 dolaylarında, daha doğuya düşen Trikala (Tırhala) mutasarrıflığına da atanacaktı. Ali Paşa daha 1809'da oldukça nam salmış kurt bir hayduttu, soylu bir vahşiden ziyade vahşi bir soyluydu. Epir'de merkez edindiği Yanya'dan neredeyse bütün Yunan anakarasına boyun eğdirmesini sağlayacak yırtıcı bir diktatörlük oluştururken, tam bağımsızlık ve gücünün gerçekliğini fark edip onu sahadaki Osmanlı adamı olarak yanına çeken padişaha bağlılık arasında bir ip cambazı gibi oynamıştı.⁹

Foresti iki genç İngiliz'i Ali Paşa'nın sarayına bir ziyaretin kolayca ayarlanabileceğine temin etti. Bu tam da özlemini duydukları türden sahici deneyim olduğu için, Akdeniz'in öbür ucuna gitme düşüncelerini bir tarafa bıraktılar. Constance'a ve diğer yeni dostlara 19 Eylül 1809'da veda eden Byron ve sadık dostu Hobhouse, bir İngiliz ticaret filosunu Malta'dan Patras ve Preveze'ye götürecek *Spider* savaş gemisine bindiler. Yedi gün sonra, 26 Eylül 1809'da Yunanistan'a ilk kez ayak bastılar. Nihayet 29 Eylül 1809'da Preveze'ye çıkınca, askeri üniformalarını kuşandılar:

Derken Harold sonunda kendini yalnız hissetti,
Hristiyan dillerine uzun sürelğine elveda dedi.
Herkesin hayranlık duyduğu ama birçoğunun
Görmekten korktuğu meçhul bir sahilde serüvene daldı.¹⁰

8 Byron'dan Francis Hodgson'a, 5 Mayıs 1810, *Salsette* firkateyni, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları, Byron, *Letters and Journals*, ed. Marchand, i. 240-241.

9 Genel bilgi için bkz. K. E. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, 1999); Dennis N. Skiotis, "From Bandit to Pasha: First Steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750-1784", *IJMES*, 2 (1971), 219-244; Peter Cochran, "Byron and Ali Pasha", internetten <https://petercochran.wordpress.com>. Daha eski kaynaklardan bazıları şunlardır: William Plomer, *The Diamond of Janina: Ali Pasha 1741-1822* (Londra, 1970), daha önceki *Ali the Lion* (1936) kitabının yeni baskısı; Alphonse Beauchamp, *The Life of Ali Pasha, of Janina, Vizier of Epirus* (Londra, 1822); Richard Alfred Davenport, *The Life of Ali Pasha* (Londra, 1837).

10 *Childe Harold's Pilgrimage* [bundan sonra, CHP], ii. 43.

Lord Byron'ın baygın hayranlarının inanmak istediğinin aksine, Soylu Genç Harold hayal meyal hac yolculuğu yaratıcısının gerçek yolculuğuna uyan kurmaca bir karakterden ibaretti. Asıl Byron neşeli, nüktedan ve oldukça matrak biriydi, üstelik yanında alaya alacağı erdemli Hobhouse vardı; yani yapayalnız seyahat eden asık suratlı ve can sıkıcı Soylu Genç Harold'la pek benzerliği yoktu. Öyle olsa bile, Byron şimdi kesinlikle Yunanistan'ın bir parçası sandığımız ama 1809'da genellikle Arnavutluk'un bir parçası olarak görülen Epir'de karaya çıkınca, bir tür görünmez sınırı aşmış olma duygusuna kapılmış olmalıdır. Kendini bulduğu diyarla ilgili Gibbon'ın meşhur tasvirini gayet iyi bilmekteydi: "İtalya'nın görüş alanı içinde olmakla birlikte, Amerika'nın yaban kırlarından daha az tanınan ülke."¹¹ Byron'ın ikinci kişiliği Soylu Genç Harold bunu şöyle ifade eder:

Arnavutluk diyarı! Gözlerimi çevireyim sana,
Sen ki vahşi insanların gürbüz dadısısın!
Haç inerken, senin minarelerin yükseliyor,
Ve küçük vadide solgun hilâl ışıldıyor.¹²

II

Tepedelenli Ali Paşa hoş bir adam değildi. Doğduğu Arnavut kasabası Tepedelen (yerel ağızda Tepelenë) civarında genel talan ve eşkıyalıkla geçen tehlikeli ama romantik gençlik yıllarından sonra, 1787'de Osmanlı yöneticilerince yöreden sorumlu derebeyi olarak resmen tanındı. Böylece neredeyse bütün Yunan anakarasını kapsayan ve son iki yıl dışında bizzat padişahın himayesinde yürüttüğü 35 yıllık tahakkümü başladı. Solyotlara, yani Batı Yunanistan'daki Epir'in Suli Dağları'nda yaşayan ve Yunanca konuşan Arnavutlara boyun eğdirmek için 1792'den itibaren giriştiği seferle, Avrupa'da daha yaygın tanındı. Onları alt etmesi on yılını aldı ve 1803'te yurtlarından ayrılıp liman kasabası Parga'ya ya da kıyı açıklarındaki İyon Adaları'na taşınmaları kaydıyla Solyotların canları bağışlandı. Anlaşıldığı kadarıyla birçok Solyot, Ali Paşa'nın oç alma tehdidine karşın yerinde kalma yolunu seçti. Ata yurtlarını terk etmektense, çocuklarını bir dağ vadisine atan ve ardından bizzat aşağıya atlayan Solyot kadınlarının hikâyesi bütün Avrupa'yı dehşete düşürecekti. Bu trajik ve çarpıcı sahne yaklaşık 25 yıl sonra Fransız akademik ressam Ary Scheffer'in (1795-1858) Louvre'da hâlâ asılı duran bir tablosuyla ölümsüzleştirildi.¹³

11 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Penguin baskısı, Londra, 1994), ii. 750, n. 25 (Bölüm 43).

12 CHP, ii. 38.

13 "Solyot Kadınları" (1827).

Ali Paşa'nın emelleri Campo Formio Antlaşması'nın imzalandığı ve Avusturya'ya bırakılan Venedik Cumhuriyeti'nin tarihe karıştığı 17 Ekim 1797'de daha da uluslararası mahiyete büründü. İyon Adaları ise Fransızlara verildi. Yunanistan'ın batı kıyısı açıklarındaki bu yedi stratejik ada Dördüncü Haçlı Seferi'nden (1204) beri çoğunlukla Venedik kolonileri ve son 300 yılda (1499-1797) aralıksız Venediklilerin elinde kalmıştı. Türkler 1715'te Mora'yı ele geçirdiklerinde bile, Venediklilerin adalarda kalmalarına izin vermişlerdi. İyon kolonileri, adaları yaşanılabilir kılan ikmal can damarları konumundaki dört anakara kasabası da Venediklilerin elindeydi: Butrinto, Parga, Preveze ve Vonitza. Ali Paşa anakara üzerindeki denetimini daha eksiksiz hale getirmek amacıyla bu kasabalara göz dikti; Akdeniz'deki uluslararası istikrarsızlık da düşünü gerçekleşmeye yaklaşıyor gibiydi.

Ağustos 1798 başında Nil (Abukir Koyu) Muharebesi'nde Amiral Horatio Nelson (1758-1805) Doğu Akdeniz'deki Fransız emellerine öldürücü bir darbe indirdi. Bunun üzerine Sultan III. Selim (hd 1789-1807, ö. 1808) ve Çar Pavel (hd 1796-1801) İyon Adaları'nı Fransızlardan alıp birlikte yönetmeye dönük bir harekâta girişti; Korfu'nun Mart 1799'da düşüşüyle girişim başına ulaştı. Ama Fransızların ayrılmasından sonra, Ali Paşa fırsatı kaçırmayıp anakaradaki Preveze'yi işgal etti ve nam için ana meydanı kesik başlardan oluşan bir piramitle süsledi. Vonitza ile Butrinto'yu da kapmayı başarmasına karşın, içeriden hâlâ duran Fransız askerlerinin, dışarıdan Solyotların koruduğu Parga direndi. Ali Paşa ayrıca Korfu'yu almak için 12.000 asker gönderdi ama ondan önce davranan Ruslar çekip gitmesini bildirdiler.

Ali Paşa'yı hayal kırıklığına uğratan bir gelişmeyle 21 Mart 1800'de kurulan Yedi Ada Cumhuriyeti ancak yedi yıl ayakta kalabildi; bu hızlı çöküşü öngörebilmesi haliyle mümkün değildi. Rus himayesine giren yeni devlet İstanbul'da Osmanlılarla varılan bir antlaşmayla güvenceye alındı. Ali Paşa tamamen göz ardı edildi ve bu aslında bekleyebileceği tek şeydi. Ama uluslararası siyasette bir yıl uzun bir süredir; nitekim yeni cumhuriyetin doğuşundan bir yıl iki gün sonra Çar Pavel suikasta uğradı ve oğlu Çar I. Aleksandr (hd 1801-1825) böylesine uzak bir dış serüveni anlamlı bulmayarak, birliklere dönme emrini verdi. Çok geçmeden fikrini değiştirdi ve Ağustos 1802'de Yedi Ada Cumhuriyeti'ne Rus desteği yine resmi hükümet politikası haline geldi. Ruslar 1803'ten sonra fiilen İyon Adaları'nın yegâne işgalcileri oldular.

Venedikliler, Fransızlar, Türkler ve hatta Ruslar 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında şu ya da bu aşamada İyon Adaları'ndan bir pay alırken, çok zorlu bir sömürgeci devlet sanılan İngilizler paylaşımın dışında kaldı. Bu eksiklik bağlılıkların değiştiği ve geçici egemenliklerin belirlediği böyle bir bölgeye sızmaya hiç kuşkusuz hevesli İngilizlerin ağına gitti. Bâbiâli nezdinde İngiliz sefiri (1803-1804) William Drummond (1770?-1828) idi

ve Ali Paşa'dan Arnavutluk sarayına bir İngiliz temsilci gönderilmesi yönünde bir mesajın (1803) alınmasına herhalde şaşırmış olsa gerek. Drummond'un adamı William Hamilton'ın (1777-1859) oraya gidişi, Büyük Britanya hükümeti ve halkı adına Ali Paşa'ya destek sözlerini iletmek içindi. Ali Paşa yanlısı bu politikayı sürdüren sonraki İngiliz sefiri Charles Arbuthnot (1767-1850) Yanya'ya majestelerinin hükümetini temsil edecek uygun bir başkonsolos bile gönderdi. Bu kişi İzmir doğumlu ve henüz 20 yaşında olan David Richard Morier'di (1784-1877). Genç olmasına karşın, İstanbul'da Türkiye Kumpanyası nezdinde başkonsolosluk yapan ve daha sonraları uzun ve seçkin diplomatik kariyeriyle tanınacak olan Isaac Morier'nin (1750-1817) oğluydu.¹⁴ Ali Paşa'nın sarayında 1804-1805'te bulunması, dünyaya en azından İngilizlerin bu adamı dünya sahnesinde (tam anlamıyla bağımsız bir hükümdar olmasa bile) bir figür olarak ciddiye aldığı gösterdi.

Ali Paşa'nın avuçlarında olduğunu sanan İngilizler, zamanla onu ve karakterini daha iyi tanıyacaktı. Napoléon'un 2 Aralık 1805'te Austerlitz Muharebesi'nde Avusturyalıları karşı elde ettiği zaferle Dalmaçya Fransızların eline geçti. Çok geçmeden Fransız birlikleri Ali Paşa'nın elindeki toprakların kuzey sınırında boy gösterdi. Otoritesinin sınırı artık bir uluslararası sınırdı ve öbür tarafta Fransızlar, yani yeni en yakın dostu İngilizlerin geleneksel düşmanı vardı. Fransızlar Manş'ın diğer yakasındaki rakiplerinden aşağı kalmayan bir sezgiyle, gelecekte Ali Paşa'nın Akdeniz meselelerinde ne kadar yararlı olabileceğini kavradılar ve bir diktatörün hassas egosunun taleplerini anladılar. Ali Paşa'nın öncelikle istediği şey İngiliz elçilerine denk düşecek mukim bir Fransız başkonsolosuydu. Napoléon'un ona gönderdiği François Charles Hugues Laurent Pouqueville'in (1770-1838) Arnavutluk ve civarı üzerine uzmanca yazıları, Byron için önemli bir kaynak olacaktı, her ne kadar onu eleştirse ve maddi hatalarını bulsa bile.¹⁵

Ali Paşa'nın tamamen işlevsel bakışı açısından, Fransızlar gittikçe iyi bir seçenek gibi görünme yolundaydı. Rus-Osmanlı işbirliği 1806'da son buldu ve iki imparatorluk sonraki altı yılı aralıklı savaşlarla geçirdi. Ali Paşa'nın oğlu Veli (bu sefer her nasılsa İstanbul'un açık emriyle) dört İyon kolonisinden üçünü, Vonitza, Preveze ve Butrinto'yu ele geçirdi; ancak Korfu'dan Rus kuvvetlerini yardıma çağıran Parga bir kez daha karşı koydu. Hatta Ocak 1807'de İngilizler aynı çatışma çerçevesinde İstanbul'u bombardımana tuttu. Bazı cephelerde barışa varılmasını sağlayan Tilsit Antlaşması (7-9 Temmuz

14 David Richard Morier aynı zamanda *Photo the Suliote: A Tale of Modern Greece* (1857) adlı bir roman üçlemesinin yazarıydı.

15 F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople et en Albanie* (Paris, 1805); İngilizce çeviriyle birlikte üç ciltlik baskısı Londra, 1806; aynı yazar, *Travels in Albania* (Londra, 1820); aynı yazar, *Travels in Greece and Turkey* (2. baskı, Londra, 1820).

1807) uyarınca İyon Adaları Fransızlara geri verildi; Fransızların kalmalarına izin verilen müstesna Parga dışındaki anakara kolonileri ise Türklerin denetiminde kaldı.

Sadık bir Osmanlı memuru olması itibariyle, Ali Paşa'nın uzun süredir göz diktiği kıyı kasabalarından kendi efendilerinin çıkarılması için ortalığı kızıştırması zordu. Öte yandan, İyon Adaları üzerindeki Fransız hak iddiası sadece bir uluslararası anlaşmaya dayalıydı ve bu da Akdeniz standartlarında bile kaypak türden bir kişisel ilişkiydi. İngilizler zor durumda olduğunu anladıkları Ali Paşa'yı hoş tutmaya çalıştılar. Bâbüâli nezdindeki İngiliz sefiri 1809'dan sonra Robert Adair'di (1763-1855). Napoléon Savaşları sırasında yerine bakan maslahatgüzarı ise dışişleri bakanının genç yeğeni Stratford Canning'di (1786-1880) ve daha sonraları Britanya'nın Doğu Sorunu'nda kilit kişilerden biri olacaktı. Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Adair ile Canning'in birlikte kotardıkları bir antlaşma Ocak 1809'da imzalandı. Adair 9 Nisan 1809'da Ali Paşa'ya yazdığı mektupta, Britanya'nın dostluğu ve desteğini teyit etti.

O sırada Ali Paşa'yla ilişkiler bir hayli güçlenmişti. Dışişleri Bakanı George Canning (1770-1827) Fransızların M. Pouqueville hamlesine cevap mahiyetinde, 21 Ekim 1808'de can alıcı bir adım attı ve topograf William Martin Leake'i (1777-1860) Yanya'ya (1810'a kadar sürecek görevle) özel elçi olarak atadı. Leake önceden tanınan bir kişiydi ve sonraları daha da meşhur olacaktı.¹⁶ İstanbul'a 1799'da Osmanlı orduna en son top donanımını öğretmek üzere gönderilmişti. Preveze'nin kuzeyine düşen bir kumsaldaki gizli buluşmada Ali Paşa'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da daha çok toprak kaybetmesi halinde, bu fırsattan yararlanıp Arnavutluk'un bağımsızlığını ilana ikna etmekle görevlendirildiği için, onunla 1807'de tanışma keyfine bile varmıştı. Bunu yapması ve Ruslar ile Fransızların tatlı sözlerine kanmaması halinde, İngiliz donanması ona destek verecekti. Leake Yanya'daki mukim İngiliz temsilcisiydi ve ileride göreceğimiz üzere, Byron ile Hobhouse'u şehre geldiklerinde karşılamaya hazırды.

III

Genç Lord Byron ile sadık yoldaşı Hobhouse'un 19 Eylül 1809'da "İskender Bey'in yetiştiği Arnavutluk diyarı"na¹⁷ gitmek üzere denize açılırken bilmediği çapraşık siyasal durum işte böyleydi. Arap ülkelerine, Türk Anadolu'ya ya da

16 Eserleri önemli kaynaklar haline gelecekti: *Researches in Greece* (Londra, 1814); *Journal of a Tour in Asia Minor* (Londra, 1824); *Travels in the Morea* (Londra, 1830); *Travels in Northern Greece* (Londra, 1835).

17 CHP, ii. 38.

bizzat İstanbul'a gitme yönündeki ilk planından serüven ruhuyla vazgeçen Byron'ın Arnavut bölgesi Epir'in yolunu tutması, geniş çevreli yeni dostu Spiridion Foresti sayesinde. Aklındaki tek şey artık Arnavutluk'tu. Byron ile Hobhouse'un daha sonra öğrenecekleri şey ise, Spiridion'un iki İngiliz gençle birlikte kafayı çekerken ya da Ali Paşa'ya dair "yanlış ama romantik" hikâyeleri uydururken, gizli bir deniz yolculuğu için sandığını denkleştirdiği idi.

Byron ile Hobhouse'un *Spider* gemisiyle Malta'dan ayrılmalarından sadece üç gün sonra, 22 Eylül 1809'da çok daha büyük bir kafil yelken açtı. Tümgeneral Sir John Oswald'ın (1771-1840) komuta ettiği 1.857 kişilik bir İngiliz sefer kuvvetiydi bu ve özel danışmanı da Spiridion Foresti'nin ta kendisiydi. Onlara verilen görev Britanya adına İyon Adaları'nı Fransızlardan bir baskınla almaktı. Bir başka deyişle, Byron ile Hobhouse'un kaprisli zalimliğiyle nam salmış bir diktatör olan Ali Paşa'nın huzuruna çıkmak üzere kıydan kuzeye doğru pürneşe ilerlediği sırada, vatandaşları ve önceki hafta ikisini ağırlayan adamlar, bu Arnavut'un başlıca arzusunu boşa çıkarma süreci içindeydi.

İki dost ilk günün (30 Eylül 1809) tamamını sahilde geçirdi ve atla Preveze'nin kuzeyindeki Niğbolu (Nikopolis) harabelerini gezmeye gitti. Ertesi sabah tekneyle Salora'ya geçerek, Ali Paşa'nın sarayına doğru kara yolculuğuna başladı. Yanlarında epeyce eşya vardı: Yedi sandık, (sadece ikisi haşerelerden uzak durmayı sağlayacak tahta kerevetli) üç döşek, dizginli dört İngiliz eyeri ve bir yemek takımı sandığı. Üçüncü döşek Byron'ın uşağı William Fletcher içindi. Kafilenin iki muhafız edecek asker ile George adlı bir tercümandan oluşan diğer kısmı kendi başının çaresine bakmak durumundaydı. Ulaşım toplam on atla sağlandı.

Kafile kuzeye doğru yol alırken, Byron ve Hobhouse bu ilerleyişin İngiliz sefer kuvvetinin İyon Adaları etrafında toplanmasıyla gölgelendiğinden bihaberdi. İngilizler 2 Ekim 1809'da Zante'yi ele geçirdi; o gün yağmura yakalanan Byron ve Hobhouse asker muhafızlarla beraber kapalı bir yerde kaldı. Kafile sonraki gün Arta'ya vardı ve ertesi sabah Yanya'ya giden yolun ortasındaki bir handa uyudu. Öbür gün (5 Ekim 1809) İngilizler Kefalonya'yı ele geçirdi ve kahramanlarımız Ali Paşa'nın merkezi Yanya'ya ulaştı; ancak büyük adam onları daha da kuzeye düşen Tepedelen'de beklemekteydi.

Nasıl bir badireye düştüklerinin henüz farkında olmayan Byron ve Hobhouse, gençliğin havailiğiyle hoşça vakit geçiriyorlardı. Çok ücra bir yere saptıklarını ve Gibbon'ın meçhul Arnavutluk'a ilişkin hükmüne kafa tuttuklarını bilmek onlara gurur veriyordu. Bu gerçek bir serüvendi ve romantik dönemin çocukları olduklarından, doğaya ve güzelliklerine özel dikkat gösterdiler. Hobhouse bunu şöyle anlatır: "Nehir kıyısından ayrılıp doğuya yönelmemizden hemen önce, solumuzda kalan zarif bir sedirin ve Mora'nın Vostizza kasabasındaki çok ünlü ağacın dışında gördüğüm en büyük çına-

rın yanından geçtik.”¹⁸ Ertesi gün, 5 Ekim 1809’da Yanya’ya vardıklarında, dikkatlerini başka bir ağaç, özellikle de bir suçlunun ibret için ağaca asılmış kesik kolunun görüntüsü çekti.

Ali Paşa’nın başkenti iki seyyah için şaşırtıcıydı. “Yanya diye bir kentin varlığı çok yakın zamana kadar adeta bilinmiyordu” diye açıklar Hobhouse. “Oysa Selanik ve Edirne’den sonra, Avrupa Türkiyesi’nin en kayda değer yeri olduğunu söylemeliyim. Knolles’in sıkıcı tarihinde bir kez geçişi dışında, herhangi bir eski kitapta onunla ilgili bir değinmeye rastlama şansına hiç ermedim.”¹⁹ Doğu’nun Batılılar için bir “metin evreni” olduğu savı doğru olsa bile, Yanya gezegeni bilinen bir dünya değildi.²⁰ Keşfedilmemiş topraklar tam da Byron’ın bulunmak istediği yerd; hükümdarının *Binbir Gece Masalları*’ndan çıkmış zalim ve muhtemelen habis bir “paşa” oluşu o anı daha da enfes kıldı.

İkilinin ilk durağı hem nezaket hem uygunluk açısından, İngiliz hükümetinin Yanya’daki resmi temsilcisi William Martin Leake’in konutu oldu. Ne yazık ki, bir İngiliz lordu ile yoldaşının yaklaştığı haberini önceden almasına karşın, yerinde değildi. Bununla birlikte, İtalyanca konuşan bir Yunan’ın evinde onlara kalacak yer bulma zahmetine girdi.²¹ Leake belki de İngiliz-Arnavut ilişkilerindeki o can alıcı anda İngiliz diplomasisinin güvertesine çarpan iki serseri mayının gerek duyduğu son şey olduğu düşünceyle, seyyahlarımızı adam yerine koymamış olabilir. Ali Paşa ise İngilizlerle karşılıklı sadakat beyanlarına karşın devre dışı bırakılmaya kızmak şöyle dursun, konukseverliğin timsaliydi adeta. Byron ile Hobhouse kalacakları eve sağ salım yerleşir yerleşmez, Yanya’nın Yunan başpiskoposu ve Ali Paşa’nın Spiridion Kolovo adlı kâtibi tarafından ziyaret edildi.²² Hobhouse sunu itiraf eder:

Fransızca konuşan kâtibin söylediği birçok hoş şeyle basbayağı mahcup oldum. Bana paşa hazretlerinin Yanya’yı ziyaret etme niyetimizden haberdar olduğunu, ağırlanmamız için her şeyin hazırlanması emrini verdiğini, uğraştığı küçük bir savaş (*une petite guerre*) bitirmek üzere başkentinden ayrılmaya mecbur kalışına üzüldüğünü ama peşinden gitmemizi rica ettiğini, son olarak da bu amaçla emrimize amade bir refakatçinin sağlandığını anlattı. [...] Özellikle bütün erza-

18 Hobhouse, *Journey*, i. 51. Bu efsanevi çınar 2009’da ayakta idi ve muhtemelen hâlâ öyledir.

19 Hobhouse, *Journey*, i. 68, “History of the Turks, s. 205” şeklinde bir dipnotla birlikte. Kastedilen kişi İngilizcedeki ilk Türk tarihi kitabı Paul Rycaut (1629-1700) tarafından güncellenen ve 1687’de Londra’da basılan Richard Knolles’tir (1540’ların sonları-1610).

20 Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978): (Penguin baskısı, Harmondsworth, 1985), s. 52.

21 Bu evin bulunduğu sokağın günümüzde Vyronis adını taşıması herhalde şaşırtıcı gelmeyecektir.

22 Hobhouse’a (*Travels*, i. 67) göre, Spiridion Kolovo 1820’de Ali Paşa’nın isyanı için cephane tedarikleriyle görevli olarak Korfu’dayken Türklerce yakalandı ve ardından işkenceyle öldürüldü.

kımızın her gün vezirin sarayından temin edileceğini öğrendiğimizde, şaşkınlığımız hiç de az değildi.²³

Ertesi gün (6 Ekim 1809) kaçak Bay Leake herhalde genç konuklarını Ali Paşa'nın arka avlusunda ülkesinin savaşa dönük faaliyetleri konusunda bilgilendirmek üzere nihayet uğradığında, çok rahat durumda olduklarını gördü. Leake'in hafif düşmanca tavrı bile, "sülün gibi Arnavut elbiselerini giyip deneyen" iki gencin keyfini kaçırmadı.²⁴

Byron ve Hobhouse soğuk nevale Bay Leake'e ertesi gün (7 Ekim 1809) nezaket amaçlı bir iadei ziyaretten sonra, Ali Paşa'nın on yaşındaki torunu Muhtar Ali'yle bir görüşme için sarayın yolunu tuttu. Bu yapının tarihe karışmış olması nedeniyle, Hobhouse'un tasviri özellikle önemlidir.²⁵

Sarayın ahşap kaplamaları çay tepsilerimizle aynı tarzda boyanmış, sağlam döşemeli, uzun ve açık bir galerisi vardı. Bir bölmede gördüğümüz cascaflı Konstantinopolis tasviri, Türkiye'de resim asılmış hemen her evde karşımıza çıkan gözde bir konuydu. Şık olduğu kadar çok ferahça düzenlenmiş birkaç oda gördük; bu özellikle bize kışlık daire olduğu söylenen kısım için geçerliydi. Kanepelerin örtüleri zengin işlemeli ipektendi; yerlere en güzel Türkiye halıları serilmişti. Venedik camıyla kaplı geniş ve içerlek pencerelerin perdelerle örtülmüş olması halinde, bölmelerin zarafetini tamamlamada hiçbir eksiklik kalmamış olacaktı. İçinde banyo ve çeşme bulunan mermer girintiyle donatılmış bir oda hariç, bütün saray aynı tarzda düzenlenmiş gibiydi. Bu durum Türkiye'de uyumaya ayrılmış odaların bulunmayışıyla, hepsinin ayırım gözetilmeksizin bu amaç için kullanılışıyla kolayca açıklanabilir; çünkü her bölmede Doğuluların yatak takımını oluşturan hasır döşekler ile yorganların konulduğu bir yükük ya da dolap bulunur.²⁶

Besbelli ki, Ali Paşa'nın sarayı egzotik beklentilerini karşılamış olsa da, bu durum onları ayrıca etrafı gezip görmekten alıkoynadı.

Alicenap olmakla birlikte ürkütücü mihmandarlarının kuzeye birkaç günlük yolculukla varılacak Tepedelen'e gelişlerini beklemesine karşın, Byron ile Hobhouse'un Yanya'dan ayrılmak için acelesi yoktu. Ertesi gün (8 Ekim 1809) yöreyi atla dolaştılar, kentin tahsildarına uğradılar ve sonunda sevimsiz Bay Leake'le birlikte akşam yemeğini yediler.²⁷ Ramazan ayı olması itibarıyla,

23 Hobhouse, *Journey*, i. 57.

24 Hobhouse, "Diary". Thomas Phillips daha sonraları Byron'ın (anlaşıldığı kadarıyla) bu kıyafet içinde bir resmini yapacaktı.

25 Ali Paşa'nın sarayının bulunduğu yerde şimdi 1958'de temelleri üstünde inşa edilmiş Bizans Müzesi vardır.

26 Hobhouse, *Journey*, i. 60.

27 Leake iki yıl sonra Byron'ı Londra'da ziyaret etti: "Yakınlarda beni görmeye gelen Binbaşı (Yüzbaşı)

günbatımında yemeğe üşüşme manzarasını izleme fırsatını buldular. Yanya sakinleriyle birlikte hoşça vakit geçirdikleri gün, İngiliz askerlerinin ele geçirmeye başladığı İthaki, Binbaşı Richard Church (1784-1873) ile Korsikalı komandalara teslim oldu.

Byron ve Hobhouse Yunanistan'daki ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dinsel azınlıkların çapraşık durumunu da anlamaya başladılar. Hobhouse okurları için durumu şöyle açıklığa kavuşturmaya çalışır:

Yanya Hristiyanları Arnavutluk'un bir parçasında yaşamakla ve Arnavut efendilerce yönetilmekle birlikte, kendilerini Yunan olarak nitelendirirler; aynı şey Arta'nın, Preveze'nin ve hatta daha yukarıdaki birçok köyün sakinleri için geçerlidir. Ne Arnavut elbiseleri giyer ne de Arnavutça konuşurlar; Mora, Rumeli ve Türkiye'nin Avrupa ile Asya'daki diğer Hristiyan kesimlerinin Yunanlarına has adap ve âdetlere her bakımdan katılırlar. Ne var ki, bir zamanlar çok gurur vericiyken şimdi esaret nişanına dönüşen "Rum" sanının ulusal değil, dinsel bir ayrım olması, Yunan kilisesine bağlı bir Hristiyan anlamına gelmesi, birçok Arnavut'un o mezhebe mensup olmaktan dolayı böyle anılması nedeniyle, ülkenin çeşitli halklarına bu ortak adı verirken, karışıklıktan kaçınmak zordur. Herhangi bir hatayı önlemek açısından, değinme vesilesini bulacağım kişilerin dinine değil, diline ve milliyetine bir göndermeyle, her zaman Yunan ve Arnavut kelimelerini kullanacağım. Öte yandan, tersine bir tutumla kendimi Türk kelimesine dinsel bir adlandırma yüklemekte mazur göreceğim; bu hiç kuşkusuz amiyane bir tabir olsa da, Doğu Akdeniz Yunanları arasında yaygındır ve görebildiğim kadarıyla, Müslümanlarda bir yerlerde okuduğum gücenikliği yaratmaz.²⁸

Hobhouse elbette Byron değildir ama Byron'ın bu meselelere merakı onunkinden aşağı kalmaz. Yunanistan diye anılan ülkede daha iki haftası dolmadan, Byron da hangi Yunanların kurtarılması gerektiğinin asla açığa kavuşamayabileceğini öğrenmişti.

Şirin Yanya'da iki gün daha geçirdiler; ancak hep içeride kalmalarına yol açan şiddetli yağmur son günün tadını kaçırdı. Yine de şaşırtıcı olmayan bir durumla, "Ramazan ayından dolayı Türklerle dolu" olan bir hamamı ilk kez görme fırsatını buldular. Elbiseleri çıkarıldığında ise cesaretlerini kaybettiler ve göbek taşında gereğince keselenme tehlikesini göze alamadılar. Nihayet 11 Ekim 1809'da, öğleden hemen sonra sağanak altında Yanya'dan ayrıldılar. Tepedelen'e yolculuk Ali Paşa'nın davetiyleydi ve yol onun sayesinde güvenliydi; genç İngilizlerin yanına verdiği silahlı refakatçi bunu vurgular nitelikteydi.

Leake laf arasında Ali Paşa'nın yanına döneceğinden söz etti; [...] daha az ketum, daha iyi giyimli ve Yanina'daki haline kıyasla bu dünyanın bir (İngiliz) adamına daha çok benziyor." Byron'dan John Cam Hobhouse'a, 20 Eylül 1811, Newstead Abbey: BLJ, ii. 102.

28 Hobhouse, *Journey*, i. 70-71.

Yolculuğun kısa olan birinci aşaması Yanya'nın kuzeybatısına düşen komşu Zitsa köyüne kadardı; orada geceleyin manastırda kaldılar. Bunu (Byron'a göre) çekici kılan şeylerden biri, pek romantik sayılamayacak William Leake dışında hiçbir İngiliz'in daha önce başkentin ötesine geçmemiş olmıydı. İngilizlerin gitmediği bir yere de haliyle uygarlık gerçek anlamda girmiş sayılmazdı.²⁹ Zitsa (şimdi de olduğu gibi) harika bir yerdi; Byron ve Hobhouse için kutsal güzelliğin keşfedilmemiş bir noktasına rastlamak gibiydi. Kılı kırk yaran Hobhouse bile neredeyse şair kesildi:

Bir tepenin sarp yamacında yer alan köyün biraz yukarısında, bir meşe korusunun taçlandırdığı yeşil bir tümsek var; dünyanın bu kesimindeki hemen her güzel yer gibi, burası da bir manastır alanı olarak seçilmiş. Manastırın hemen aşağısında vezirin büyük ve sağlam bir konağı var ama on kat daha şahane olsa bile, o sarayın yanından geçip yakındaki komşu koruya yönelmeyecek bir kişi çıkmaz. Dünyada o tepenin zirvesinde görülenden daha romantik bir manzara belki yoktur.³⁰

Byron ise *Childe Harold's Pilgrimage*'in beş kıtasını "Manastır Köyü Zitsa"ya övgülere ayırırken, klasik romantik tarzda ıssız ve görkemli doğal güzelliğini öne çıkarır. "Burada insanlar az,/ Mezra ufacık, yalnız beşik nadirdir."³¹ Şiirin kısmen antropolojik bir seyahat anlatısı niteliğindeki yapısına uygun olarak, Byron bu küçük cennete nasıl varılacağına tam tarifini veren bir dipnot da ekler. "Yunanistan'da durumun belki de en iyi olduğu yerdir" diye ileri sürer. "İçimden adeta Konstantinopolis'e varışı eklemek geliyor."³² Byron'ın Zitsa Manastırı'nı ziyaret ettiği gün (12 Ekim 1809), İngilizlerin Kythira'yı ele geçirdiklerini bilmesi mümkün değildi. Eğer Byron ile Hobhouse o sırada Ali Paşa'nın uluslararası diplomasisinin çözüldüğünü ve onu eli boş bıraktığını anlamış olsalardı, zalimliğiyle ve planlarının bozulmasına tahammülsüzlüğüyle nam salmış bir adamın sarayına keyifli bir yolculuğa çıkmada daha vesveseli olabilirlerdi.

Zitsa'dan zorlukla kopan kahramanlarımız köyden 13 Ekim 1809 sabahı ışıklar sökünce ayrıldılar ve kuzeye doğru yollarına devam ettiler. Bir hafta daha süren seyahatin sonunda, Perşembe'ye denk düşen 19 Ekim 1809'da Tepedelen'e ulaştılar; çünkü "yolculukları dağlardan inen ve yolları kesen seller yüzünden çok uzamıştı." Byron bir ay sonra annesine, "Tepedelen'e ikinci vakti güneş batarken girişteki eşsiz sahneyi asla unutmayacağı"nı yazarken samimiydi. Daha da açık sözlülükle, ona Tepedelen'i ilk görüşü-

29 CHP, ii. 38, notlar.

30 Hobhouse, *Journey*, i. 80.

31 CHP, ii. 38, notlar.

32 CHP, ii. 48, notlar.

nün “aklına (biraz giyim değişikliğiyle) Scott’ın laik ve feodal sistemdeki Branksome Şatosu’nu tasvir edişini getirdiği”ni belirtmekten çekinmedi.³³ Byron’ın Tepedelen’e girişteki izlenimlerinin *Childe Harold’s Pilgrimage*’da on bir kıtaya yayılmış halde eksiksiz şiirsel ifadesini bulduğunu söylemeye gerek yok.³⁴ Hobhouse da Tepedelen’i Avrupa’nın geçmişine açılan bir pencere gibi gördü. “Tepellen’deki saray ilk girişimizde bize belki yüz yıl kadar önce büyük bir feodal beyin şato avlusunda gözümüze ilişmiş olabilecek bir manzarayı sundu” diye yazdı.³⁵

Ertesi gün öğleden hemen sonra (20 Ekim 1809), Byron ve Hobhouse

Vahşi ve cüretkâr bir halka kanlı eliyle hükmettiği için,
Ürkütücü emri nizamsız kanun olan
Arnavutluk başbuğunu selamlama

fırsatını nihayet buldu. Byron daha sonraları biraz fazlaca ukalalık ederek, *Childe Harold’s Pilgrimage*’da Arnavutluk başbuğuyla “meşhur Ali Paşa”yı kastettiğini açıklayan ve “Pouqueville’in Seyahatler kitabında bu olağanüstü adamın yanlış anlatıldığı”nı belirten bütünüyle gereksiz bir dipnot ekleyecekti. Mesele Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bednam adamlarından birinin hayatını, yaptığı işleri ve karakterini özetlemeye geldiğinde, genç Byron elbette meşhur Fransız diplomat ve coğrafyacından daha bilgiliydi. Nitekim daha sonra yarattığı kahramanlardan Don Juan, “İnsana bilgi aktarıp yersiz itiraz etmeyi öğretmedikçe,/ Neye yarar ki seyahat?” der.³⁶ Hobhouse ise Ali Paşa’nın huzuruna bu ilk çıkışı ve saray içinde efendisine gereğinden yüksek maaş aldığı izlenimini vermemek için kasten hırpani giyinmiş tercüman ve kâtip Kolvo eşliğinde, çöplerin üstünden ve bazı salaş odalardan geçişlerini uzun uzadıya anlatır. Ali Paşa’nın genç İngilizleri ayakta karşılayışı, onlarda bir ince iltifat kanısını uyandırdı.

Vezir bir altmış beşe yakın boyuyla kısa bir adamdı ve öyle cüsseli falan olmasa bile çok şişmandı. Türk ciddiyetini hiç taşımayan açık tenli, yuvarlak ve çok hoş bir yüzü, kıvrak mavi gözleri vardı. Diğer her Türk’ün herhalde gurur duymuş olacağı beyaz sakalı upuzundu; ancak kendisinden ziyade konuklarıyla meşgul olduğu için, genellikle vatandaşlarının sohbet aralarını doldurmak üzere âdet edindiği gibi, sakalını seyretmeye ya da okşayıp koklamaya kalkmadı. İnce yaldızlı tülbent gibi görünen birçok küçük sargı şeklindeki yüksek sarıgi dışında

33 Byron’dan annesine, 12 Kasım 1809: BLJ, i. 227.

34 CHP, ii. 55-66.

35 Hobhouse, *Journey*, i. 97.

36 *Don Juan*, xiii. 47.

giyimi çok ihtişamlı değildi; “yatağan”ı, yani uzun hançeri ise pırlanta kakma-lydı. Son derece kibardı; bizi çocukları gibi gördüğünü söyledi.

Hobhouse giyim kuşamı gözlemleninin yanı sıra, Ali Paşa'nın “mühim bir adamda pek alışılmamış” tavrıyla kahkaha atmaya yatkın oluşu gibi ayrıntılara da dikkat etti. “Türkiye’de bunun başka bir örneğini hiç görmedim.” Hobhouse çok sayıda saraylıyla haşır neşir olmaktan da kaçınarak, asıl görevi ev sahibi ile konuklarına yeterince tütün çubuğu, kahve ve tatlı ikram etmek olan dört ya da beş genç Arnavut’la ahabplığı tercih etti. Belki Byron kadar gösterişli olmasa da, şu gözlemin açıkça gösterdiği üzere akıllıydı:

Bir Türk veziri ile bir seyyah arasında, özellikle sohbetlerin her zaman soru-cevap tarzında olmasından dolayı, iki tarafın yeteneklerini açığa vuracak ortak hasbıhal konuları yoktur. Ancak bir Frenk karşısındaki Türk’ün çok aptalca sorgulamalara tabi tutmaması halinde, vasatın üzerinde olduğu kanısına varabilir ve Ali de bize bilgisizliğini ele verecek herhangi bir soru yöneltmedi. Canlılığı ve rahatlığı bizde doğal yeteneğine ilişkin çok olumlu izlenimler bıraktı.³⁷

Bu birçok bakımdan gayet zekice bir saptamaydı.

Byron için ise, her zamanki gibi, mesele ondan ibaretti. Annesine uzun bir mektubunda Ali Paşa’yla bu ilk görüşmesini anlatırken, Hobhouse’un orada oluşuna hiç değinmeyerek, söz konusu nazik konukseverliği Ali Paşa’nın “topraklarında ileri gelen bir İngiliz’in bulunduğunu duymuş olması”na bağlar. Henüz şekillenmemiş ama kısa bir süre sonra ücra ve vahşi Arnavutluk’tan tek başına geçecek olan yalnız hacı Soylu Genç Harold rolünü daha o zaman prova ediyor gibidir. Annesine “çok muhteşem bir kılıç”la birlikte tam bir üniforma giymiş olarak takdim edildiğini anlatmayı unutmaz ve ayrıca Ali Paşa’nın kafileyi ayakta karşıladığını ve onu yanına oturttüğünü belirtir. Latince bilen hekimi aracılığıyla iletişim kuran Ali Paşa, Byron’a Arnavutluk’u ziyaret amacını sordu ve Leake’ten aldığı bilgiye göre “büyük bir aileden gelen” genç lordun “annesine hürmetlerini iletmesi”ni istedi.

Küçük kulaklarım, kıvrık saçım ve ufak beyaz ellerim nedeniyle soylu bir kişi olduğuma kesin kanaat getirdiğini söyledi, görünüşümden ve giyim kuşamımdan memnuniyetini ifade etti. Türkiye’deyken onu bir baba yerine koymamı istedi ve beni oğlu gibi gördüğünü söyledi. Nitekim bana bir çocuk gibi davranarak, günde yirmi defa badem, şekerli şerbet, meyve ve tatlı gönderir oldu. Ona sıkça

37 Hobhouse, *Journey*, i. 101-103: Güncede ilk görüşmenin anlatıldığı kayıt BL Add MSS 56527, f.59r. Krş. Peter Oluf Brøndsted, *Interviews with Ali Pacha of Ioannina in the autumn of 1812; with some particulars of Epirus, and the Albanians of the present day*, ed. Jacob Isager (Aarhus, 1999); Tessa de Loo, *In Byron’s Footsteps* (Londra, 2010).

ve boş zamanının daha çok olduğu geceleyin uğramamı rica etti. İlk görüşme kahve ve tütün faslıyla bitti. Daha sonra onu üç defa gördüm. Soydan geçme payeleri bulunmayan ve padişahın dışında çok az büyük aileye sahip Türklerin soya böylesine saygı göstermeleri garip; çünkü kökenimin unvanımdan bile daha çok önemsendiğini gördüm.³⁸

Byron'ın Ali Paşa'yı tarifi şöyleydi: "Altmış yaşında, çok şişman, boyu uzun değil ama zarif bir yüzü, açık mavi gözleri ve ak bir sakalı var; tavrı çok kibar olduğu gibi, Türklerde genellikle gördüğüm vakara sahip." Bununla birlikte Byron, adama ve yaptığı işlere ilişkin pek yanılısamaya düşmedi:

Görünüşünün asıl karakteriyle hiç alakası yok; çünkü acımasız bir tiran, en korkunç zalimliklerden suçlu, çok cesur ve o kadar iyi bir komutan ki, Müslüman Bonaparte diye anılıyor. Napoléon iki kez onu Epir kralı yapmayı önermiş ama bana bizzat söylediği üzere, İngiliz ilgisini tercih ediyor ve Fransızlardan tiksiniyor. Her iki tarafın ona epey iltifat edişini kendisinin çok önemli ve Arnavutların da padişahın en savaşkan uyrukları olmasına bağlıyor; ancak Ali sadece görünüşte Bâbü'lîye bağımlı. Geçmişte güçlü bir savaşçı olduğunu göstermiş ama başarılı olduğu kadar barbar, âsileri kızarttığı türünden şeyler söyleniyor. Bonaparte ona kendi resminin yer aldığı bir enfiye kutusu göndermiş [;] enfiye kutusunun çok güzel olduğunu ama resmi bunun dışında tuttuğunu, çünkü ne *ondan* ne *aslından* hoşlandığını söyledi.

Ali Paşa ertesi akşam (21 Ekim 1809) daha şık mefruşatlı bir dairede İngiliz konuklarıyla buluştuğunda, Fransız aleyhtarı temasını sürdürdü. "Sonraki sohbetlerimiz savaş, seyahat, siyaset ve İngiltere üzerineydi" diye aktarır Lord Byron.³⁹ Hobhouse'un bu görüşmeyi anlatışı ise şöyledir:

Zante, Kefalonya, İthaki ve Kythira'nın İngiliz filosuna teslim olduğu yönünde iki hafta önce gelen haberlerden dolayı bizi kutladı. İngilizlerle komşu olmaktan memnun olduğunu, geçmişte Ruslar ile Fransızların yaptığı gibi, firari soyguncuları korumayacaklarına kesin inandığını, Türkiye'yle savaş sırasında bile her zaman ülkemizin bir dostu olduğunu ve barışın sağlanmasında kilit rol oynadığını söyledi.

Byron ve Hobhouse mihmandarlarını Ali Paşa'nın şanlı adının İngiltere'de çok iyi bilindiğine ve keza "çok yaygın bir sohbet konusu" olduğuna temin ettiler. Ali Paşa ise Napoléon'u kötülemeyi sürdürerek, genç centilmenlere imparatorun hediye ettiği bir tüfeğin çok pespaye olmasından dolayı, Te-

38 BLJ, i. 227-228.

39 Byron'dan annesine, 12 Kasım 1809: BLJ, i. 228.

pedelen gibi taşra bir yerde bile sergilenmeden önce adamakıllı süslenmesi gerektiğini anlattı.⁴⁰

Byron ile Hobhouse'un antik eserlere meraklı olması nedeniyle, Ali Paşa yakındaki eski bir suru görmeye gitmeleri için birkaç at hazırlanmasını emretti. Ertesi gün bu geziye çıkan ikili akşamleyin veda etmek üzere üçüncü ve son kez Ali Paşa'ya uğradı. Trikala yoluyla karadan güneye seyahat etme niyetinde olduklarını öğrenen Ali Paşa, "oraların büyük soyguncu çeteleriyle dolu olduğu" uyarısında bulunarak, kıyıya yönelmenin ve dosdoğru denizden Mora'ya geçmenin muhtemelen bir daha iyi fikir olacağını, orada "paşa" olarak bulunan oğlu Veli'nin işlerine yarayabileceğini belirtti. Güzergâha ilişkin ayrıntılı bir incelemeden ve ürpertici birkaç şakadan sonra, iki genç "bu tuhaf adamla vedalaşıp ayrıldı."⁴¹

Anlatıyı bazı ilginç antropolojik gözlemlerle ete kemiğe büründüren yine Hobhouse'tur. Ali Paşa'yla ilgili olarak şunu ifade eder:

Anadilinin yanı sıra, Yunancayı akıcı konuşmakla birlikte Türkçeyi çok az biliyor; geçmişte Doğu ve Batı imparatorluklarına aynı dönemde hükmetmiş İstianios ve Theodoric gibi, o da herhangi bir alfabenin harflerini belki bilmeksizin mevcut gücüne kendi çabasıyla ulaşmış biri.⁴²

Hobhouse'un Tepedelen'de karşılaştıkları öbür kişilerle ilgili saptaması şöyledir:

İçlerinde Yunanca konuşamayan çok az kişi var ve Arnavutçanın yazılı bir dil olmamasından dolayı, birçoğu Yunanca yazıp okur. Bunlar edindikleri becerilerden büyük gurur duyarlar ve eğitilmiş olduklarını gizlemeleri gerektiğini düşünmek şöyle dursun, okumuşluklarını yiğitlikleri kadar gösterişli biçimde sergilerler. Bir Arnavut resminin yapılması için poz verecek olursa, takdire şayan Creighton gibi bir elinde kılıçla, diğerinde kitapla çizilmek ister. Müslümanlar arasında bile Türkçe bilenler çok azdır. Arnavutça için burada kâğıda dökülmüş neredeyse ilk örnek olarak, incelemeniz için bir derleme vereceğim. Temelinin çeşitli başka dillerle karışmış Sklavon dili olduğu söylenir; bu garip karışımın bileşiminde en çok Türkçe öne çıksa bile, modern Yunanca, İtalyanca, Fransızca ve hatta bazı kelimelerin çağrıştırdığı İngilizce de bir pay taşır. İnsana "ti" hecesiyle sonsuz kelime türetilbilirmiş gibi gelir.⁴³

Doğu Büyük Turu'nu ciddiye alan Hobhouse tercihen filolojik nitelikte olmak üzere, eski tarz bir bilgiçliği gösterme fırsatını hiç kaçırmaz. Byron ise

40 Hobhouse, *Journey*, i. 103-104.

41 Agy, i. 104-105.

42 Agy, i. 112-113.

43 Agy, i. 128-129.

Arnavutların kadınlara karşı tutumu konusunda gözlemlediği şeylerden daha çok etkilenmiş görünür:

Çhrc bakımından belki dünyadaki en güzel ırkırlar; kadınları da bazen alımdır ama köle muamelesi görür, *dövülür* ve yük hayvanlarının azlığından dolayı çift sürme, toprak kazma, tohum ekme gibi işlerde çalıştırılırlar. Odun taşıdıklarını ve yolları onardıklarını gördüm; hepsi asker olan erkeklerin yegâne uğraşları savaş ve avdır; kadınlar sonuçta o kadar hoş bir iklimde pek güçlük çıkarmayan ırgatlığı yaparlar.⁴⁴

Byron'ın Arnavutluk'ta gördüğü yeni dünyaya dönük şevkini azaltacak pek fazla şey yok gibidir.

Ertesi gün, 23 Ekim 1809'da Lord Byron ve dostu Hobhouse namı Ali Paşa'yla sohbetlerinin onlara ömür boyu bir sofraya başı malzemesi sağlayacağını gayet iyi bilerek, Tepedelen'den ayrıldılar. O gece yolda uyudular ve sonraki geceyi Delvinaki'de, kuzeye yolculukta ağırlanmış oldukları aynı evde geçirdiler. Büyüleyici Zitsa'daki manastırda geçirdikleri başka bir gecenin ardından, 26 Ekim 1809'da atlarını bir kez daha Yanya'ya sürdüler ve orada bir hafta daha kaldılar. "Tepellene'ye gidişimizden hem önce hem sonra, Yanya'da çok hoşça vakit geçirdik" diye yazar Hobhouse. "Sabahlarımızı gölde bir tekne gezintisi, kırdan bir at gezintisi ya da çarşılarında ve bedestende bir yürüyüş doldururken, akşamlarımız bizi ağırlayan kişiyle evde sohbetle veya dışarıda şehrin ileri gelenlerine ziyaretlerle geçti."⁴⁵

Byron'ın mizahtan biraz yoksun bir ukala gibi sunmaktan her zaman hoşlandığı dostu Hobhouse'un geleneksel bir "karagöz" gösterisini izlemekten keyif alamadığı kesindir:

Yanya'dan ayrılışımızdan bir ya da iki akşam önce, Türklerin sahne temsilleri yönündeki tek atılımını görmeye gittik. Ramazan sırasında mukallit adamlarıyla birlikte oraya gelen bir Yahudi'nin icra ettiği bir kukla gösterisiydi bu. Bir tür gölge oyunu şeklindeki gösterinin düzenlendiği yer, çoğu genç erkek olan seyircilerle dolu çok kirli bir kahvehane köşesiydi. Giriş bir fincan kahve karşılığı olan iki paraydı; gösteriden sonra dolaştırılan bir tabağa iki ya da üç para atmak da âdetlendi. Oyunun kahramanı "Carakeus" [Karagöz] denilen bodur ve kambur bir adamdı; bir seyyahın çok güzel ifade ettiği üzere, boynundaki bir sicime tutturduğu azık torbası vardı. Mertebe olarak sonraki sırada Carakeus'un Sancho'su sayılabilecek Codja-Haivat [Hoca-Hacivat] adlı bir maskara vardı; Şeytan'ın asıl

44 Byron'dan annesine, 12 Kasım 1809, BLJ, i. 228-229.

45 Hobhouse, *Journey*, i. 158. Byron ise Yanya'ya atla üç saatlik mesafedeki bir anıtiyatroyu "keşfedişleri" konusunda küçümseyici saptamalarda bulunur: Byron'dan Peder Dr. Valpy'ye, 19 Kasım 1811, 8 St. James Sokağı: BLJ, ii. 134.

kişiliğiyle ortaya çıkması üzerine oyunun vardığı facia bir yana bırakılırsa, öbür figürler bir erkek ile bir kadındı. Tamamı Türkçe olan ve Yahudi'nin farklı tonlamalarla seslendirdiği diyalogları anlayamadım; seyircileri yüksek sesli ve sık kahkahalara boğsa da, rahatça anlaşılabilen aksiyon tarif edilemeyecek derecede müthiş berbatı. İngiltere'nin bazı illerindeki bahar dansını görmüşseniz, az çok bir fikir edinebilirsiniz. Söylenđiđi gibi, bir halkın karakterini, keyif aldığı eğlen celere bakarak değ erlendirmenin mümkün olduğu doğ ruysa, bu kukla gösterisi her gözlemcinin takdirinde Türkleri çok düşük düzeyde bırakır. Bize daha dü z- gün bir eğ lence biçimlerinin olmadığı söylen di.⁴⁶

Hobhouse seyahatlerinin yayımlanmış versiyonunun dayandığı güncesinde, gösterinin “müthiş berbat” kısmının ayrıntılarına girerken, pantomimin kahramanını şöyle tarif eder:

Koca bir kafası ve eşekarısınınki gibi bele doğru incelen bir gövdesi var; diz kısımlarından gözle görülür bir sicim parçasıyla boynuna tutturulmuş ve başka hiçbir karakterde bu düzeneğin bulunmaması nedeniyle ona mahsusmuş gibi görünen çok büyük bir değ nek çıkıyor. [...] Oyunda en çok beğ enilen pasaj- lardan biri yukarıda sözünü ettiğim önemli karakterin kısaca değ inilen ikinci kişiye hitaben çektiği nutuktı; ardından ona yumruğuyla adamakıllı haddini bildirmesi, yukarıdan inen şeytanın düzeneği önceki yerinden çıkarıp kıcına taktığı sahneye bir girizgâhtı. Yatađa saat on ikide girdim.

Hobhouse “Hiçbir şey daha sevimsiz olamaz” diye kanaatini belirttikten sonra şunu ekler: “Ama Lord Byron bana İngiltere’de aynı ölçüde berbat kukla gösterileri gördüğ ünü ve Nottinghamshire’daki bahar danslarının daha da beter olduğ unu söylüyor.”⁴⁷

Byron ile Hobhouse Yanya’da Ali Paşa’nın küçük torunu, yani Veli’nin en büyük ođ lu Mahmud Paşa’yı ziyaret etmenin keyfine de vardı. Byron onun ikisine “Parlamento’nun üst ve alt kamaralarının hangisinde olduklarını sorması”ndan etkilendi. “On yaşı nda bir çocuktan bu sorunun gelmesi eğ i- timinin ihmal edilmediğ inin kanıtıydı.”⁴⁸ Hobhouse ise Mahmud ile küçük kardeşinin çok daha hazin ve dokunaklı bir tablosunu çizer.⁴⁹

Ali Paşa’yı ziyaret ettikten sonra Yanya’ya döndükleri Ekim 1809’un bu son günlerinde, Byron ile Hobhouse bir şeyin farkına vardılar. Önceden tanıdıkları bu şehre bir turist tavrıyla geri gelmişlerdi. Hobhouse yayımlanmış anlatısının bu noktasında, Arnavutluk’un görkemli güzellikleri üzerine bir sevinç şarkısı döktürmekten kendini alamaz:

46 Hobhouse, *Journey*, i. 159-160.

47 Hobhouse, “Diary”.

48 CHP, ii. 74, notlar.

49 Hobhouse, “Diary”.

Ülkemizin birçok zeki seyyahını muhtemelen Yanya ile Arnavutluk'a uğramaya yönlerebilecek teşvik unsurları hiç de az değil; onların araştırmalarıyla dünya hiç kuşkusuz daha önce bilinmeyen birçok ilginç husus hakkında bilgi sahibi olacaktır. Adalar civarının artık elimizde oluşu, Ali'nin yönetimi altında ülkenin sakin hali, bu hükümdarın İngilizlerle sağladığı iyi uyum, uzun süre karanlığa gömülmüş ve adeta Avrupa haritasından silinmiş bölgeleri araştırma isteği, bu girişimleri kolaylaştırıp özendirecek ve çok geçmeden Arnavutluk halkı ve ülkesini, bir süredir kafaya takduğumuz Yunanistan ve Türkiye'nin diğer eyaletleri kadar tanıyacağız. Bizzat Yanya seyyahlara güvenli ve hoş bir barınma ortamı sunuyor. Oranın Yunanları daha iyi cinsten, ayrıca Hristiyan dünyasının âdetleri ve dilleri konusunda gayet eğitimli.⁵⁰

Byron'ın heyecanı ise tamamen farklı bir yöneydi. Hobhouse 31 Ekim 1809 tarihli günce girişinde, "Ben Davies türünden fıkraları derlerken, günlük Yunancayla yazılmış (ve en barbar İtalyan ifade biçimleri içeren) *Binbir Gece Masalları*'nı okurken, Byron da Spenser tarzı kıta şeklinde uzun bir şiir yazıyor" diye belirtir.⁵¹ Nitekim *Childe Harold's Pilgrimage*'ın özgün metninin kapağında şu sözler yazılıdır: "Byron—Arnavutluk'taki Yanya Başlangıç 31 Ekim 1809 İkinci Kantonun Bitişi 28 Mart 1810. Byron." Harold'un hayatına "Soylu Genç Burun [*Burun* Türkçedeki "burun" olmayıp Childe Harold'un İngilizce özel adıdır, ed. n.] olarak başlamasına boş verin; Byron kahramanının Yanya'da ortaya çıkması, sadece Lord Byron değil, sonraki Avrupa edebiyatı açısından önemli sonuçlar doğurdu.

Byron ve Hobhouse bu hoş ve mühim haftadan sonra, 3 Kasım 1809'da öğleyi bir saat geçe, nihayet Yanya'dan ayrılarak güneye yöneldiler. Ertesi gün günbatımına doğru Arta'ya, sonraki gün Salora'ya vardılar. Ali Paşa'nın şakiler hakkında anlattıklarını (eşkiya başı olması itibarıyla kimsenin daha iyi bilemeyeceği düşüncesiyle) ciddiye aldıkları için, onları ağırlayan Arnavut'un Preveze'den Patras'a silahlı bir tekne tutma teklifini kabul ettiler ve 8 Kasım 1809'da denize açıldılar. Ne yazık ki, beceriksiz çıkan mürettebat tekneyi neredeyse batırarak, ertesi gün bir Fransız limanı olan Parga'ya uzak sayılmayacak bir noktada zar zor sahile çıktı. En feci akıbetten korkan kahramanlarımızın aklına, yağma umuduyla kazalar ve olası kazalar için ufku tarayan Cornwall'li hemşerileri geldi. Bu heyecanlı serüvenin Soylu Genç Harold'un hayatına da girdiğini söylemeye gerek yok:

LXVII.

Ters rüzgârlar bir keresinde sandalını

50 Hobhouse, *Journey*, i. 160-161.

51 Hobhouse, "Diary".

Suli'nin pürüzlü sahiline hızla sürükledi,
 Etraf baştan aşağı ıssız ve karanlıktı;
 Karaya çıkmak ve hele orada kalmak tehlikeliydi;
 Kallesliğin nerede pusuya yatmış olabileceğini
 Kestiremeyen denizciler bir süre çekindiler:
 Sonunda ileriye atılırken içleri ürperdi
 Frenk ve Türk nefretleri birbirine denk olanların
 Kadim hunharlığının canlanabileceği kuşkusuyla.

LXVIII.

Boş korku! Dostça el uzatan Solyotlar onları
 Kayalıklardan geçirip tehlikeli bataklığın ötesine
 Götürdüler ite kaka ama has kölelerden daha kibarca,
 Ocağa odun yığıp yaktılar ve ıslak giysilerini astılar,
 Kandili yağla doldurup yanık ve titrek fitilini kıptılar,
 Elde avuçta ne varsa serdiler sofraya gösterişsizce:
 Böyle davranış taşır insancılığın ender damgasını –
 Yorgunları dinlendirmek ve üzgünleri yatıştırmak,
 Ders verir daha mutlulara ve en azından utandırır kötülerini.⁵²

Ertesi gün (10 Kasım 1809) öğleden kısa bir süre sonra tekrar yola düştüler ve günbatımına doğru Preveze'ye varınca, İngiliz konsolosunun evinde kaldılar.

Gerekli dersi almamış olan Byron ve Hobhouse 13 Kasım 1809'da aynı beceriksiz kaptanla birlikte Preveze'den denize açılarak, esintisiz bir yolculuktan sonra ertesi gün "içerlek koydaki تنها Utrayke"ye vardılar.⁵³ O gece harika, romantik ve iz bırakıcı bir deneyim yaşadılar; Ali Paşa'nın sarayına ziyaretlerindeki gibi, bütün Doğu Büyük Turu'nun zahmete değermiş gibi görüldüğü başka bir andı bu. Hobhouse her zamanki gibi olguları anlatır:

Akşamleyin kapılar tutuldu ve yanımızdaki Arnavutların karnını doyurmak için hazırlıklar yapıldı. Bir keçi kesilip şişte bütün olarak kızartıldı ve askerler avluda yakılan dört etrafına öbekler halinde yerleşti. Yeme içme faslından sonra, bizler ve kafilenin yaşlıları yerde otururken, askerlerin büyük kısmı en büyük ateşin çevresinde bir halka oluşturup kendi şarkılarını okuyarak, daha önce anlatılan tarzda ama şaşırtıcı enerjiyle dansa başladı. Bütün şarkılarının konusu birtakım soygun serüvenleriydi. Bir saatten fazla süren bir tanesi "Parga'dan yola çıktığımızda, toplam altmış kişiydik" diye başlıyor ve ardından şu nakarat geliyordu:

52 CHP, ii.

53 CHP, ii. 70.

“Soyguncuların hepsi Parga’da!
 “Soyguncuların hepsi Parga’da!”

[...] Bu kıtayı kükrercesine okurken, ateşin etrafında dönüyor, dizlerini kırıp ardından sıçırıyor ve koronun sözleri tekrarlamasıyla birlikte yeniden dönüyorlardı. Dalgaların oturduğumuz yerin kenarındaki çakıllı alana çarpışı, şarkı aralarını daha yumuşak ve o kadar monoton olmayan bir müzikle dolduruyordu. Gece çok karanlıktı ama ateşlerin ısıtılarıyla gözümüze ilişen kuru, kayalar ve göl, dansçıların çılgın görüntüsüyle birlikte bize Udolpho Gizemleri’nin yaratıcısı gibi bir sanatçının eliyle hoş bir tabloya dönüşebilecek bir sahne sunuyordu. Arnavutların karakterine artık aşına olduğumuzdan, bazıları çok kısa süre önce olmak üzere bütün muhafızlarımızın geçmişte soyguncu olduğunu öğrenmek keyfimizi azaltmadı. İçlerinden en muteber ve en edepli olanı bölükbaşı, dört yıl önce Lepanto’nun [İnebahtı] ardındaki dağlarda iki yüz kadar adamıyla çok belalı biriymiş ama şimdi çetesiyle birlikte teslim olduğu Ali’nin hizmetinde. Arnavutların pelerinlerine sarınmış halde ateşlerin etrafında uykuya dalmaları üzerine, odamıza çekildiğimizde saat on birdi.⁵⁴

Soylu Genç Harold kişiliğindeki Byron bu müthiş akşamın tamamına *Pilgrimage*’da yer verirken, “dalgalarla bir arada yaşayan Parga korsanları”na ilişkin dipnotlarla birlikte, ikinci kantonun 69’dan 72’ye kadar olan kıtalarını (son kıtada Arnavutça şarkıyı da eklemek üzere) bu konuya ayırdı. Ancak kaptanın kazası pek mazur görülmedi; Utrayke’ye sağ salım çıkan iki İngiliz genci yolda soyguncular olsun ya da olmasın, karadan ayrılmamaya ve yerel milis gücünden alınmış on Arnavut askerin muhafızlığında, geçitleri aşıp güneye inmeye karar verdi. Nihayet 20 Kasım 1809’da Missolonghi’ye, Byron’ın 15 yıldan az bir süre sonra can vereceği sivrisinekle dolu ücra yere ulaştı.

Byron ve Hobhouse Yunanistan’da kaldıkları dört ayda Delphoi, Thebai ve özellikle Atina’ya uğradılar. Ama onları asıl çağıran İstanbul’du ve İngiliz sefiri Robert Adair aracılığıyla istedikleri seyahat fermanını elde ettiler. İzmir’e gidecek olan İngiliz savaş şalupası *Pylades*’in kaptanı 4 Mart 1810’da onlara teknesinde bir yer vermeyi önerince, bunu memnuniyetle kabul ettiler ve yirmi dört saat içinde yola çıkarak, menzillerine 7 Mart 1810’da vardılar. Arnavutluk ve Yunanistan elbette Osmanlı İmparatorluğu’nun parçasıydı ama orası “haçın inişi, minarelerin yükselişi” tasvirinin Epir’dekinden daha da geçerli olduğu Türkiye’ydi.

54 Hobhouse, *Journey*, i. 169-170. Krş. Gustav Meyer, “Die albanischen Tanzlieder in Byron’s Childe Harold”, *Anglia*, 15 (1893), 1-8.

IV

İzmir'de bir ay uzun bir süre gibi görünse de, bu kent Anadolu'yu keşfetmek için uygun bir üstü. Byron ve Hobhouse İngiliz başkonsolosu Francis Werry'ye (1745-1832) konuk oldular. Hobhouse kaldıkları yerden özellikle memnun kaldı: "Werry'nin evinin mükemmelliğine şaşırdım; bir handaki galeri ve bölmeler gibi uzun ve dar bir ev. Pek geniş değil ama her şey İngiliz tarzında ve rahat."⁵⁵ Efes (Ephesos) ile Selçuk'a üç günlük gezi bir yana bırakılırsa, orada epeyce zaman geçirdiler. Byron neredeyse tam iki yıl sonra yayımlandığında onu üne kavuşturacak *Childe Harold's Pilgrimage*'in ikinci kantosunu 28 Mart 1810'da bitirdi.

İkilinin hedefi İstanbul'du ve İzmir'de bulundukları sırada birkaç gelişme, kabul görme ihtimallerini daha sağlamlaştırmıştı. İngilizler Preveze'ye yakın kıynın açıklarındaki Santa Maura (Lefkada) Adası'nı biraz zayıyla da olsa 22 Mart 1810'da ele geçirdiler. Ertesi gün Sefir Adair Türklerle görüşerek, Rusya'ya Tuna prenslikleri Boğdan ile Eflâk'ın Osmanlı denetiminde kalmasını ve telafi olarak İngilizlerin "savaşla majestelerinin kucağına bırakılan sömürge üsleri fazlalığının bir kısmı"nı Ruslara bırakmasını önermenin uygun olup olmayacağını sordu. Bu İngiliz alicenaplığına olumlu Türk tepkisi Adair'i öylesine büyük bir yerel kahraman haline getirdi ki, zirvedeyken görevinden ayrılmaya karar verdi.⁵⁶ Byron ve Hobhouse 11 Nisan 1810'da, Sefir Adair'i alıp memlekete götürme emriyle İstanbul'a gidecek olan Albay Walter Bathurst'un (1764-1827) komutasındaki *Salsette* firkateyniyle İzmir'den ayrıldı.⁵⁷ Byron dostu Hobhouse'a Bayan Werry'nin gidişine çok üzülerken, "bir tutam saçını basbayağı kesip aldığı"nı anlattı. Hobhouse da "en az 56'yı bulan yaşıyla gayet hoş" görünümlü kadını "ayrılık vaktinde ağlarken gördüğü"nü doğrular.⁵⁸

İzmir'den İstanbul'a sekiş, Boğazlar'a giriş için kesinlikle gerekli izni, "Hükümdar sözlerinin en amiranesi/ Yüce fermanın gelişini bekleyen" ikilinin elverişsiz rüzgârlarla iki hafta alıkonulması yüzünden uzun bir geziye dönüştü.⁵⁹ Ama bu gecikmenin iyi bir tarafı da vardı; çünkü Byron ile Hobhouse'un Troya harabelerini, daha doğrusu onun biraz güneydoğusuna düşen ve Jean Baptiste Le Chevalier'nin (1752-1836) Troya sandığı Pınarbaşı adlı yeri gezmek üzere küçük bir tekne tutarak sahile çıkmasının önünde

55 Hobhouse, "Diary".

56 Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution* (Londra, 1993), i. 138.

57 "Yarın ya da bu akşam 36 toplu Salsette firkateyniyle Konstantinopolis'e doğru yola çıkıyorum; Oradaki sefirimizi alıp İngiltere'ye dönecek." Byron'dan annesine, İzmir, 10 Nisan 1810: BLJ, i. 235.

58 Hobhouse, "Diary".

59 *Don Juan*, iv. 91.

hiçbir engel yoktu.⁶⁰ Troya'yla alakalı her şeye dair kuşkular çoktan Byron'ın kafasına yerleşmişti ama İngiliz mitoloji araştırmacısı Jacob Bryant'ın (1715-1804) etkisiyle tamamen yanlış istikamette.⁶¹ Buna çok kızan Byron yıllar sonra şöyle yazacaktı:

O ovada 1810'da bir ayı aşkın bir süre her gün durup etrafa baktım; aldığım keyfi azaltan bir şey varsa, o da hikâyenin doğruluğuna dil uzatan Bryant'ın alçaklığıydı. "Maskara edilmiş Homeros"u (ilk 12 kitap) okuduğum doğrudur; çünkü sorgulamayı sevdiğimden, Hobhouse ve diğerleri kulaktan dolma yerel bilgileriyle canımı sıktılar. Oysa ben (maddi *olgular* bakımından) tarihin ve yerin hakikati olarak, görkemli özgün esere hâlâ saygı duyan biriydim. *Aksi halde bana hiç keyif vermezdi*. Koca bir mezarın üstünde uzandığım zaman, içinde bir kahramanın yatmadığına beni kim ikna edebilirdi? Bizzat büyüklüğü bunu kanıtlar gibiydi. İnsanlar sıradan ve önemsiz ölümlerle uğraşmazlar. Üstelik o ölümler niçin Homeros'un ölümleri olmasındı?⁶²

Ama antik Yunanistan'da değil, Türkiye'deydiler artık ve tezat bazen çarpıydı:

Sağda solda dolaşan bakımsız at sürüleri,
Tuhaf yeni adlar verilmiş bazı ufak mezzarlar;
Paris'e benzemeyen bazı çobanların gözlerini
Oranın öğrencilikteki duygularını depreştirdiği
Avrupalı gençlere şöyle hafiften dikişi;
Elinde tespihiyle ve ağzında tütün çubuğuyla,
Kendini dinine aşırı biçimde kaptırmış bir Türk;
Orada bulduklarım bunlar – ama bir Frigyalı mı, hak getire!⁶³

(Frigya'nın çok daha doğuda, Ankara'nın bulunduğu bölgede oluşuna boş verin.)

Sözde Troya harabelerini gezmek heyecan vericiydi ama Çanakkale Boğazı açıklarındaki ters rüzgârlar daha sonraları bütün Byron efsane ve sektörünün temel bir unsuruna dönüşecek başka bir beklenmedik serüveni beraberinde getirdi: Çanakkale Boğazı'nın bir yakasından öbür yakasına yüzme çığırını

60 Asıl yer ancak Heinrich Schliemann'ın (1822-1890) 1871'de Hisarlık'ta kazı çalışmalarına başlamasıyla ortaya çıkarıldı.

61 Jacob Bryant, *Observations upon a Treatise, entitled A Description of the Plain of Troy, by Monsieur le Chevalier* (Eton, 1795); aynı yazar, *A dissertation concerning the war of Troy, and the expedition of the Grecians, as described by Homer; shewing that no such expedition was ever undertaken, and that no such city of Phrygia existed* (Londra, 1796).

62 Ravenna güncesi, 11 Ocak 1821: BLJ VIII 21-22. Benzer duyguların ifade edilişi için bkz. *Don Juan*, iv. 76.

63 *Don Juan*, iv. 78.

açışı. Bunun ne kadar çılgır açıcı olduğunu asla öğrenemeyeceğiz. Çanakkale Boğazı'nı yüzerken geçme belki hiçbir Türk'ün girişme düşünüyü kurmayacağı türden anlamsız bir uğraştı. Belki Byron gerçekten de boğazı kendi başına geçen ilk kişiydi. Onun açısından, mesele Yunan mitolojisinin doğruluğunu sınamaktan ve Leandros'un bir Aphrodite rahibesi olan ve Avrupa sahilindeki Sestos'un bir kulesinde yaşayan sevgilisi Hero'ya kavuşmak için Asya yakasındaki Abydos'tan geceleyin yüzüşünü canlandırmaktan ibaretti. Genç kız ona karanlıkta yüzerken yol göstermek amacıyla kulesine bir fener koyarmış ama karanlık ve fırtınalı bir gecede ışığın sönmesiyle Leandros boğulmuş. Hero aşağıya baktığında sahile vuran cesedini görünce kedere kapılmış ve dalgalarda onunla birlikte can vermek üzere kuleden atlamış. Bu harika hikâyeyi daha da ilginç kılan şey, Pers kralı Kserkses'in (Serhas) MÖ 480'de aynı yerde ordusunu teknelerden yapılmış bir köprüyle karşıya geçirip Yunanlarla çarpıştığı bilgisidir. Büyük İskender'in de MÖ 334'te aynı geçişi ters yönde başarıyla tamamladığı söylenir.⁶⁴ Leandros, Kserkses ve Büyük İskender'den sonra, şimdi de çok güçlü bir yüzücü olan 22 yaşındaki Byron, hasarlı ayağının ileriye gidişini engellemediği yegâne yer olan sudaydı.

Asya'dan Avrupa'ya ilk geçiş girişimine geminin deniz subaylarından Yüzbaşı William Ekenhead'le (ö. 1810) birlikte 16 Nisan 1810 akşamının erken saatlerinde başladı. "Lord Byron ve perde arkasındaki kahraman Bay Ekenhead (ö. 1810) karşıya yüzmek üzere kalenin biraz yukarısında suya saldırlar" diye not düştü güncesine Hobhouse. "Ama bir saat boyunca akıntının gücüyle kalenin aşağısına doğru en az bir buçuk mil sürüklendiler ve yolun yaklaşık yarısında suyun aşırı soğukluğuna dayanamayıp mecburen vazgeçtiler."⁶⁵ Byron'ın açıklaması ise "kuzey rüzgârı ve gelgitin müthiş ivintisi yüzünden başarısızlığa uğradığı"ydı.⁶⁶

Nisan'ın son gününde giriş fermanı ulaşınca, *Salsette* Çanakkale Boğazı'na fiilen girebildi.⁶⁷ Bunun belki iyiye alamet olduğu düşüncesiyle, Byron ve refakatçisi Ekenhead bu sefer Leandros'un Avrupa yakasından Asya sahiline dönüş yolculuğunu izleyerek, bir denemeye daha giriştiler. "Daha ılık havada yeni bir girişimde bulunmaya kararlıydılar" diye açıklar Hobhouse.

Böylece 3 Mayıs sabahı saat onu biraz geçe, Asya kalesinin aşağısındaki demirleme yerinde fırkateynden ayrılarak, antik Madytos'un bulunduğu yerdeki Maito

64 O bölgede teknelerden yapılan diğer meşhur köprüyü Kserkses'in babası Büyük Darius Boğaziçi üzerinde şimdi Rumeli Hisarı'nın bulunduğu yerde kurdurmuştu. Besbelli ki tekne köprüler bir tür aile geleneğiydi.

65 Hobhouse, "Diary".

66 Byron'dan Henry Drury'ye, 3 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i. 237.

67 Hobhouse, "Diary". Bu arada Byron'a gayret gelmiş gibiydi: "Lord Byron yola çıkışımızdan beri ilk kez kahvaltuya geldi" diye yazdı Hobhouse 26 Nisan 1810 tarihli günce girişinde.

[Maydos] kasabasının baktığı derin koyun batı yakasını oluşturan Chelit-Bawri [Kilitbahir] adlı burnun yaklaşık bir buçuk mil yukarısında suya daldılar. Sandalda onlara çlik etmedim ama firkateynden çıkışlarını izledim. Önceki gibi yukarıya doğru yüzüşleri pek uzun sürmedi ve yarım saat dolmadan sonra akıntı boyunca süzülerek geminin yakınına geldiler. Ardından kalenin arkasındaki koya girmek üzere hızlıca yüzdüler, kısa sürede durgun suya varmayı başardılar ve demirleme yerimizin bir buçuk mil kadar yukarısında karaya çıktılar. Lord Byron suda bir saat on dakika, refakatçisi Bay Ekenhead ise ondan beş dakika az kaldı.⁶⁸

Nihayet İstanbul'a vardıklarında, Byron bu şaşırtıcı başarıyı anmak üzere Hobhouse'un güncesine kendi eliyle bir not düştü:

Not. Konstantinopolis. E. ile birlikte yüzdüğüm mesafenin tamamı dört milden fazlaydı, akıntı çok güçlü ve soğuktu; boğazı yarıladiğimizda yanımızdan bazı iri balıklar geçti; yorulmamakla birlikte biraz üşüdük. Bu işi fazla zorlanmadan başardık. 26 Mayıs 1810. Byron.⁶⁹

Ovidius bize Leandros'un da sudaki refakatçilerinin farkında olduğunu ve Hero'ya "Kıvrık hatlı yunuslar narin sevişmelerimizi biliyor artık; denizdeki balıklar da yabancı değil aşkıma" dediğini anlatır.⁷⁰ Byron allamelikliğini sergileme fırsatını hiç tepmezdi; nitekim Hobhouse güncesinde Byron ile Ekenhead'in Çanakkale Boğazı'nı yüzerek aştıkları sırada, "Ovidius'un Hero'dan Leandros'a kitabının önünde açık durduğunu"nu belirtir.⁷¹

Byron destansı yüzüşü hakkında konuşmaktan hiç geri kalmadı ve bilinçli olarak ironik tavır takındığında bile, hikâyeye gurur havasını hep kattı. "Sestos'tan Abydos'a Yüzdükten Sonra Yazılmıştır" adlı ve 9 Mayıs 1810 tarihli bir şiir yazdı. Refakatçisinin ondan önce gemiye çıkmış olması ihtimali bile şevkini kırmadı; bu belki de kısmen Ekenhead'in o yıl ömrünü doldurmasındandı: *Salsette*'in Malta'ya dönmesinden sonra, albaylığa terfi ettirilen Ekenhead sarhoş halde dolaşırken bir köprüden düşüp öldü. Byron son büyük şiiri *Don Juan*'da geçici dostuna yer vererek, onun İngiliz edebi kanonuna girmesini sağladı:

Daha iyi bir yüzücüyü nadiren görebilirdiniz;
Leandros'tan sonra Bay Ekenhead'le birlikte
Geçmişte başarmaktan gurur duyduğumuz gibi
O da belki Çanakkale Boğazı'nı geçebilirdi.⁷²

68 Hobhouse, *Journey*, ii. 219-220.

69 Hobhouse, "Diary".

70 Ov., Ep. 18. 131-132.

71 Hobhouse, "Diary".

72 *Don Juan*, ii. 105, 7-8.

Byron'ın dostu Henry Drury'ye mektubunda övünüşü şöyleydi: “[Bu] sabah Sestos'tan Abydos'a yüzdüm; doğrudan mesafenin bir milden fazla olmamasına karşın, akıntıdan dolayı tehlikeli. Öyle ki, Leandros'un cennete geçişinde kocalık güçlerini tüketmemiş olduğundan kuşkuluyum.”⁷³ Byron destansı yüzüşünü birkaç gün sonra Francis Hodgson'a da yazdı. Annesine ise “Gemi-miz Çanakkale Boğazı'nda demirliyken, hikâyesini hiç kuşkusuz girişimimde onunki kadar hoş bir saikin olmadığını belirtmek dışında bir şey eklememi gerektirmeyecek ölçüde iyi bildiğin Leandros Bey'i taklit ederek, Sestos'tan Abydos'a kadar yüzdüm” diye bildirdi.⁷⁴ Avukatı John Hanson'a “Çanakkale Boğazı'nda Sestos'tan Abydos'a kadar yüzdüğün”nü aktarırken, “Tanıdığın klasik edebiyat uzmanları (Hargreaves ya da Charles) sana son gösterinin anlamını ve onunla bağlantılı eski hikâyeyi açıklayacaktır” demekle yetindi.⁷⁵ Byron'ın boğaz yüzüşünü sonu gelmez biçimde anlatışına muhatap olma şerefine başkaları da erdi.⁷⁶ Biraz kendisiyle dalga geçtiği umulabilecek şekilde, annesine bir kez daha şunu yazdı: “Sanırım, sana son mektubumda şu sıralar tek dikkate değer maceramın aşkıyla hafızalara kazınmış *Leandros*'a mütevazı öykünmeyle bu ayın üçünde Sestos'tan Abydos'a yüzmek olduğunu belirttim; ancak Çanakkale Boğazı'nın diğer sahilinde beni karşılayacak bir *Hero* yoktu.”⁷⁷ Sonunda bu şakanın tadını kaçırmış olarak, Francis Hodgson'a Temmuz 1810 başındaki bir mektubunda şunu belirtti:

Sana daha önce iki kez anlatmış olsam da, Sestos'tan Abydos'a kadar yüzdüğümü anlatmakla başlayacağım. Bunu becerdiğim işten dolayı bana gerekli saygıyla hayranlık duyabilesin diye yapıyorum; bu başarımla siyasal, şiirsel ya da retorik nitelikteki her türlü şandan belki daha fazla övünüyorum. Bundan başka hiçbir şey söylemeyeceğim sana, çünkü Cam'in anlatısını engellemek acımasızlık olur; sırası gelmişken, görgü tanığı olarak tarafımdan doğrulanmadıkça buna inanmanın gerektiğini belirtiyim. Büyük kısmını yalanlamaktan bir hayli keyif almayı umuyorum.⁷⁸

73 Byron'dan Henry Drury'ye, 3 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i.237; krş. Byron'dan Henry Drury'ye, 17 Haziran 1810, İstanbul: BLJ, i. 246.

74 Byron'dan Francis Hodgson'a, 5 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i. 240-241; Byron'dan annesine, 18 Mayıs 1810, İstanbul: BLJ, i. 242-243.

75 Byron'dan John Hanson'a, 23 Mayıs 1810, İstanbul: BLJ, i. 243.

76 Byron'dan Robert Charles Dallas'a, 23 Haziran 1810, İstanbul: BLJ, i. 247-248; Byron'dan Edward Ellice'e, 4 Temmuz 1810, İstanbul: “Sestos'tan Abydos'a yüzdüğümü bir maharet olarak sana belirtmemi hoş görmeni dilerim.” BLJ, i. 254-255.

77 Byron'dan annesine, 24 Mayıs 1810, İstanbul: BLJ, i. 243-244. Arkası geldi: Byron'dan annesine, 28 Haziran 1810: BLJ, i. 250. Sekiz ay sonra yüzüşünü anlatmayı belki unuttuğu yolundaki aynı şakayı tekrarladı: Byron'dan annesine, 14 Ocak 1811, Atina: BLJ, ii. 34.

78 Byron'dan Francis Hodgson'a, 4 Temmuz 1810, İstanbul: BLJ, 253.

Öyle olsa bile, harika bir hikâye ve çarpıcı bir başarıydı bu. Birçok kişiye göre, Byron'ın boğazdan geçişi olaylarla dolu hayatına dair az sayıdaki unutulmaz gerçeklerden biridir.

Ama Byron açısından bile mesele bir şakadan ibaret değildi. Dostuyla birlikte gizemli Doğu'ya Büyük Tur'un üçüncü kısmını oluşturan İslam dünyasının bağrına girmek üzereydi. Arnavutluk ve Yunanistan, daha önce ve daha sonra gelen başka birçok kişi gibi, onlar için de Avrupa ve Doğu arasında bir tür eşik alanı, hilâlin yanı sıra haçın görülebileceği bir yerdi. Ama aynı zamanda yabani ve ücraydı; genç Byron mektuplarında bir ya da iki vesile dışında üslubunu ciddi düzeyde tutamazsa bile, vahşi çekiciliklerinden bağıışık değildi. Nitekim Çanakkale Boğazı'nın dışında hâlâ gemide oyalanırken, İstanbul'a varıştan on gün önce dostu Henry Drury'ye şunu açıklamıştı:

Arnavutluk'u elbette (Bay Leake diye biri hariç) her İngiliz'den daha fazla gezip görmüş durumdayım; çünkü Yunanistan'ın hâlâ çok şirin olan klasik bölgelerinden daha fazla doğal güzelliği barındırsa bile, yerlilerinin vahşi karakteri yüzünden nadiren uğranılan bir ülke. Bizler ve Türkler arasında pek fark görmüyorum, tabii bizim sünnetsiz, onların ise sünnetli oluşu, bizim kısa elbiseler giymemiz, onların ise uzun elbiseler giyişi ve bizim çok fazla konuşmamız, onların ise çok az konuşması bir yana bırakılırsa. İngiltere'de fuhuş ve içki, Türkiye'de ise oğlanlık ve tütün içme gözde kötü huylardır; bizler bir kız ile bir şeyi tercih ederiz, onlar ise bir oğlan ile bir tütün çubuğunu.

Bizzat gezip görmüş biri olarak, Byron'ın gözünde Arnavutluk aslında Yunanistan'ın bir parçasıydı ve insan soyunun timsali İngilizlerden bile pek farklı olmayan Türklerin de yaşadığı bir ülkeydi. Öte yandan, Byron'da şunu okuruz: "Onlar kadar cesur olmamakla birlikte, Türklerin bütün muzırlıklarına sahip tatlı keratolar olan Yunanlıları seviyorum. Ama bazıları cesur ve hepsi Alkibiades büstlerini epeyce andıracak kadar yakışıklı; kadınları ise pek alımlı sayılmaz." Yani, Türkler kadar harika olmasalar da, Yunanlılar bakılmayacak kadar fena değildi.⁷⁹

Salsette 13 Mayıs 1810'da İstanbul'a vararak, o sırada hâlâ padişahın resmi ikametgâhı olan Topkapı Sarayı'nın bulunduğu Sarayburnu'nun yakınında demirledi. Sultanahmet Camii ile Ayasofya'nın minareleri görüş alanına girdiğinde, Hobhouse "Cambridge'deki King's College Şapeli'nin birbirine uzak kuleleri gibi, aşağı yukarı aynı düzende oldukları ve aynı görünümü taşıdıkları" kanısına vardı.⁸⁰ Byron ve Hobhouse karaya çıkar çıkmaz, biraz

79 Byron'dan Henry Drury'ye, 3 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i. 237-239. Robert Charles Dallas'a 23 Haziran 1810 tarihli mektubunda benzer bir ifade yer alır: "Üstelik Avrupa'da çok az İngiliz'in gittiği en vahşi bölge olan Arnavutluk'un çok yüksek kesimlerini gezdik.": BLJ, i. 247-248.

80 Hobhouse, *Journey*, ii. 229.

ileride Boğaziçi kıyısındaki Tophane'ye sandalla götürüldü. "Bir mile yakın ve tamamen yokuş bir yolu atla çıkarak, kalacağımız otele vardık. Burası Pera'nın anacaddesinin köşesinde, hepsi Wapping'in dar sokaklarından aşağı kalmayacak kadar pespaye ve kirli dört yolun buluştuğu yerdeydi."⁸¹ Hobhouse şu açıklamada bulunur: "Pera'nın yaklaşık yarısını küle çeviren bir yangın, pansiyon tutmayı zorlaştırmıştı ama üç gün sonra ana caddede, küçük bir rahibe manastırının hemen karşısında ve dar bir sokaktan 'Fransız Sarayı'na, yani Fransız sefarethanesine varılabilen bir eve yerleştik."⁸²

İkilinin uğradığı ilk yer sadece birkaç dakika ötedeki İngiliz sefareti oldu. Amaçları Robert Adair'i ziyaret etmektir. Sefirin binadaki bir dairede kalmalarını önerdiği genç centilmenler, bulundukları yerde kalmayı tercih ederek, teklifi geri çevirdiler. Hobhouse'a göre, geniş odaları ve daireleri olan bina "taş yapısıyla çok enfes" olmakla birlikte rutubetliydi.⁸³ İkili bir yeniçerinin yanlarına tercüman olarak verilmesini ise kabul etti ve fırsat buldukça akşam yemeklerini İngiliz sefarethanesinde yemekten memnun oldu. Hobhouse "çok solgun ve cılız, siyah gözlü, çirkin, yumuşak huylu" diye tarif ettiği Adair'e pek ısınmadı. Adair ona babasını tanıdığını ve genellikle "Türklerden nefret ediyormuş" izlenimini verdiğini anlattı. Memurlarından Stratford Canning ise "kaba sesli hoş bir genç adam" olarak onda daha iyi bir izlenim bıraktı.⁸⁴

Canning de ziyaretçilerinden hoşlandı ve yayımlanmamış (ve şimdi kayıp) hatıratında şunu belirtti:

İkisi de seçkin meziyetli ve biri dünya çapında tanınmış iki genç seyyah *Salsette* gemisiyle gelip ufkumuza girdi. Söz konusu aydınlar Lord Byron ve daha sonra Lord Broughton unvanını alacak olan arkadaşı Bay Hobhouse'tu. Birlikte camiamıza son derece ilginç bir hava kattılar. Şair olanını daha önce Eton ve Harrow öğrencileri arasındaki bir kriket maçında görmüştüm; ikimiz karşılıklı takımlardaydık ve omzunda sopasıyla formalı halinin bende uyandırdığı izlenim aklımdan çıkmamıştı. Onunla tanışma keyfine "turunc ve üzüm" diyarında vardım. Daha sonra öğrendiğim üzere, o sırada *Childe Harold* adlı eserini yazmakla meşguldü. *Poems of a Minor* (Bir Küçükün Şiirleri) kitabı çoktan *Edinburgh Review* dergisiyle kavgasındaki başarısının gölgesinde kalmıştı. Beraber birkaç at gezisine çıktık; iyi mizacına ve renkli sohbetine ilişkin son derece hoş bir hatırayı hâlâ taşıyordum.⁸⁵

81 Agy, ii. 239. Kaldıkları otel Galatasaray Lisesi'nin bulunduğu köşede idi.

82 Agy, ii. 242. Görünüşe bakılırsa bu pansiyon, İstiklal Caddesi'nde şimdi Odakule'nin bulunduğu yerdeydi.

83 Hobhouse, "Diary".

84 Hobhouse, "Diary".

85 Stratford Canning'in [kayıp] hatıratından aktaran Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning* (Londra, 1888), i. 84.

Byron'ın da onu "epeyce övdüğü"nü Hobhouse'tan öğreniriz.⁸⁶

İkili için artık turistliğe soyunma zamanıydı. Hobhouse'un sayarak 147 basamaklı olduğunu saptadığı Galata Kulesi'ne çıktılar ve İstanbul'un yedi tepesinin yerlerini kestiremeseler de, manzarayı hayranlıkla izlediler.⁸⁷ Pera gezilerini bitirince, birkaç gün sonra İstanbul'un eski kısmını, yani asıl Konstantinopolis'i keşfetmeye koyuldular ve hayal kırıklığına uğramadılar. Çok etkilenen Hobhouse, kayıt meleşği göreviyle güncesine şunları yazdı:

Mezarlıktan yukarıya yürüyüp İngiliz sarayına vardıktan ve oradan da eve geçtikten sonra, bende Konstantinopolis'e dair öncekinden çok daha olumlu bir fikir bırakan o günkü gezinin bu çok eksik anlatımını yazdım. Sokaklar temiz, Pera'dakilerden daha düzgün, daha geniş ve daha sağlam; çarşı ile bedesten Londra'nın zenginliğine ve mağazalarına aşına ve alışkın bir kişi için bile çok çarpıcı. Her yerde Yahudiler sayıca çok, üstelik hakarete maruz kalmıyorlar. Silahlı birçok adam gördüm.⁸⁸

Hobhouse seyahat kitabının yayımlanmış versiyonunda daha da övücüdür:

Bence şimdiki kent son imparatorların dönemindeki Yunan İmparatorluğu'nun metropolünden çok üstün. Sokakların dar olduğu ve bozuk döşendiği ya da hiç döşenmediği doğru ama Balat, Fener ve Ermeni mahallesi dışında, Pera'dakilerden çok daha temiz ve bir İngiliz şehrinin tertibi ve intizamıyla karşılaştırılmadığı sürece, seyyahlarca genellikle yakıştırılan tiksinti ve kibir dolu sıfatları hak etmekten uzak.⁸⁹

Bu sözler Byron'a değil, Hobhouse'a ait olsa da, Byron'ın "Böyle şeylere daha fazla değinmeme ne gerek var? [...] Hobby'nin tuttuğu bir günce yok mu?"⁹⁰ açıklaması unutulmamalıdır. "O yönde ciddi merakın varsa, yazar kardeşimiz Bay Hobhouse bütün serüvenlerimizi hiç kuşkusuz anlatacaktır."⁹¹

İkilinin İstanbul'daki harikulade gezisi sadece bir tuhaf olayla gölgelendi ve o da az çok mutlu sonla bitti. Byron ve Hobhouse 28 Mayıs 1810'da, Sultan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) Topkapı Sarayı'nda önceden belirlenmiş bir huzura kabul törenine katılmak üzere "şenlikli askeri üniforma"larını kuşandılar ve İngiliz sefaretinin yolunu tuttular. Stratford Canning'in daha sonra hatıratında yazdığı üzere, işler tasarlandığı gibi gitmedi:

86 Hobhouse, "Diary".

87 Agy, 19 Mayıs 1810.

88 Agy, 21 Mayıs 1810.

89 Hobhouse, *Journey*, ii. 356.

90 Byron'dan Henry Drury'ye, 3 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i. 238.

91 Byron'dan Robert Charles Dallas'a, 23 Haziran 1810, İstanbul: BLJ, i. 247-248.

Bu kabul törenleri vesilesiyle, soylu ozanımıza özgü öylesine şaşırtıcı bir olay yaşandı ki, aktarmaktan kendimi alamıyorum. İlki için sözde sarayımızın salonunda toplanmışken, Lord Byron bolca tüylü kıvrık şapkası ve kırmızı askeri üniformasıyla içeriye girip yanıma geldi ve bir Lordlar Kamarası mensubu olarak, tören alayındaki yerinin neresi olacağını sordu. Onu henüz odasından çıkmamış olan Bay Adair'e gönderdim ve aralarındaki özel görüşmeden çıkan netice, Türklerin resmi yetkililer dışında kimseyi umursamaması nedeniyle, bir soylu olsa dahi, her amatörün sefaret kadrosunun peşinden gitmekle yetinmesi gerektiği idi. Bunun üzerine beyefendi buyurgan zarif çehresine iyi oturan alaycı öfke dolu bakışıyla çekip gitti. Avusturyalı papalık elçisine danışan ve kendi görüşünü teyit edici bir yorum alan sefir ertesi gün bir pusulayla durumu Lord Byron'a bildirdi. Ondan gelen cevap eksiksiz memnuniyet teminatını vermekte ve izin verilmesi halinde, şanlı tövbeğin sonraki huzura kabul törenine ekselemlerinin peşinde katılacağı ve "onun öküzlü, eşeğini ya da başka bir şeyini" tevazuyla takip edeceği yönünde bir beyanla bitmekteydi. Byron zamanı gelince tören alayına basit bir kişi olarak katılmakla sözünü yerine getirdi; en yakınında olanları kibar neşesiyle ve güleryüzlü nüktedanlığıyla keyiflendirdi.⁹²

Hobhouse güncesine Byron'ın "Bay Canning'in kendi önünde yürümesini içine sindirmediğinden çekip gittiği" ve o gece İngiliz sarayındaki akşam yemeğini boykot ettiği notunu düştü. Eve vardığında, onu "ertesi gün olmasa bile bir an önce İzmir'e dönmek üzere eşyalarını toplarken" bulmuştu.⁹³ Her şey sonunda tatlıya bağlandı ama Byron'ın gururu incinmişti ve İstanbul serüveni adeta orada ve o anda sona erdi.

Etrafı gezip görme ise sürdü. Öncelik krizinden sonraki gün, kahramanlarımız bir kez daha İstanbul surlarının yolunu tutarak, son Bizans imparatoru XI. Konstantinos Dragases'in nişanını söküp attığı ve Konstantinopolis'in fethedildiği 29 Mayıs 1453'te Türklerle çarpışarak öldüğü Eğrikapı'ya uğradılar. Hatta savaş çıktığında geleneksel olarak yabancı sefirlerin zindanına atıldığı Yedikule'ye girmeye çalıştılar ama kapıda durduruldular.⁹⁴ İki hafta sonra tekrar oraya giderek, "118 burcun bulunduğu surlar boyunca bir saat 17 dakika yürüdüler."⁹⁵ Ayrıca gezip görülecek Sultanahmet, Ayasofya, Nuruosmaniye ve Süleymaniye küllieleri vardı. Byron ile Hobhouse'un tam iki ay kaldıkları İstanbul'un altını üstüne getirdiklerine hiç kuşku yok.

Ama geldikleri gemi Sefir Robert Adair'i almak için gönderildiğinde, sonunda ayrılma vakti geldi. Adair 10 Temmuz 1810'da Sultan II. Mahmud'un

92 Stratford Canning'in [kayıp] hatıratından aktaran Lane-Poole, *Canning*, i. 85-86. Krş. Byron'dan Adair'e, 4 Temmuz 1810, Pera: BLJ, i. 256.

93 Hobhouse, "Diary".

94 Agy.

95 Agy.

huzuruna son kez çıktı ve bu sefer Byron da oradaydı.⁹⁶ Ardından Byron, Hobhouse ve Adair birlikte İstanbul'dan ayrıldı. Hobhouse 17 Temmuz 1810'da Keos'ta ("Zea") Byron'la vedalaştı ve Malta yoluyla İngiltere'ye döndü. Böylece Byron 14 Temmuz 1811'deki dönüşüne kadar Yunanistan'ı tam bir yıl daha tek başına dolaştı. Adair yüksek şövalyelik payesi alırken, başka bir diplomatik göreve atanmadı. Henüz 24 yaşındayken Bâbüâli nezdinde tam yetkili İngiliz elçisi olan Stratford Canning ise İstanbul'da yapayalnız kaldı. Kendi ifadesiyle, yaptığı ilk şey odasının kapısını kilitlemek ve gözyaşlarına boğulmak oldu.⁹⁷

V

Lord Byron ve John Cam Hobhouse dokuz ayını Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirmek üzere bir yıl İngiltere dışında kaldıktan sonra kendilerini oldukça uzman sayar oldular. Byron'ın Osmanlı yönetimindeki Yunanistan'da kendi başına bir yıl daha kalması, izlenimlerini içselleştirmesi açısından daha kapsamlı bir fırsat sağlayacaktı ama daha Temmuz 1810 itibariyle, ikisinin de Türklere, tarihlerine ve kültürlerine dair sağlam kanaatleri vardı. Kısacası, gördükleri şeylerden hoşlanmalarının sebebi sadece farklı olmaları değil, Büyük Tur sayesinde önyargılarının ve geçerli fikirlerinin yıkılmasıydı.

Hobhouse kaçınılmaz Türk gerilemesinin 17. yüzyıl sonlarında başladığı anlayışından temelli kurtuldu:

Çoğu yazara göre, güçlü Avrupa devletlerinin Osmanlıları kıtadan kovmasını engelleyen tek şey çıkara dayalı kıskançlıkları ve karşılıklı çekişmeleridir. Oysa bu barbar gücün her tarafta düşman krallıklarla veya bir Hristiyan unsurla çevrilmiş halde, Avrupa'nın en canlı bölgelerinde sürdürdüğü varlığın bir yüzyıldır bütün uygar halklar için bir ayıp ve ucube sayılmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişinin hiç de üstünkörü gözlemcilerin inanmaya yatkın oldukları kadar hızlı olmadığını ya da o kadar sürekli ve kesintisiz kepezellikler barındırmadığını kabul etmek gerekir.⁹⁸

Hobhouse Türk gerileyişine çok emin olan masa başı strateji uzmanlarından birçoğunun, Lord Byron'ın ve kendisinin aksine, Doğu'ya hiç gitmediklerinin farkına varmıştı artık:

Onları kıtanın uzun süredir ellerinde tuttukları kesiminden kovmanın haklı ve akılcıca oluşu, benzer yorumlara alışkın olanlarca tartışılabilir ama bu hedefe

96 Hobhouse, *Journey*, ii. 407.

97 Lane-Poole, *Canning*, i. 90.

98 Hobhouse, *Journey*, ii. 374-375.

ulaşmanın kolaylığı meselesi, Türklerin karakterini yerinde incelemiş ve paradoksal yapılarını şahsen tanıma avantajını kullanmış olanlarca daha ehil yaklaşımla ele alınır.⁹⁹

İstanbul'a gidebilen Avrupalıların bile çoğu zaman anlayamadığı husus şuydu:

Kent ile kenar mahalleler arasında akan Haliç, Frenk sakinlerin nadiren ihlal ettikleri bir ayrılık hattıdır. İngiliz bir yabancı, Doğu Akdeniz Kumpanyası'nda ki vatandaşlarının önerilerini bekleyecek olursa, Konstantinopolis'e hiç uğramaksızın haftalarca Pera'da kalır. [...] Bir gezginin herhangi bir Türk'e usulca sokulup ahablık kurması ya da Pera'da olanlar dışındaki bir topluluğa girmesi beklenmez. Frenkler başkentin o dalına adeta aşılarmış durumdadır ve fidanın ana bitkininkinden çok daha fazla egzotik özellikleri vardır.¹⁰⁰

Her halükârda, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını istemede fazla aceleci olmamak gerekirdi:

Ama Türkiye'yi paylaşmanın Hristiyan devletlerce barışçıl biçimde halledilmesi gerektiği varsayılsa bile, bana öyle geliyor ki, mücadele uzun süreli ve kanlı olacaktır; Mısır'da Fransızlara saldıran Mekke gönüllüleri gibi, Müslümanlar da canları pahasına ülkelerini ve dinlerini son ferde kadar savunacaklardır. Bütün Hristiyan dünyasının birliği karşısında dostsuz kalmalarını sağlayacak şekilde, çekişen çıkarların bağdaştırılması gibi son derece ihtimal dışı bir duruma değinmiyorum bile.¹⁰¹

Thames kıyıları yerine Boğaziçi sahillerinden bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu çok farklıydı.

O sırada daha ziyade İstanbul'un beklenmedik güzelliğine tutulmuş olan Lord Byron, annesine şunları yazdı:

Sarayın duvarları daha yüksek olmakla birlikte, Newstead Bahçeleri'nin duvarları gibi ve aşağı yukarı aynı *düzende*. Kentin kara tarafındaki surları boyunca gezinti ise güzel; uzunluğu altı kilometreyi aşan, *sarmaşıklarla* kaplı ve 218 burcun taçlandığı üçlü muazzam mazgallı siperleri bir düşün; yolun öbür tarafında heybetli servilerle dolu Türk mezarlıkları (dünyanın en şirin yerleri) var. Atina, Efes ve Delphoi harabelerini gördüm, Türkiye'nin büyük bir kısmından, Avrupa'nın başka birçok kesiminden ve Asya'nın bazı yerlerinden geçtim ama Yedikule'den Haliç'in ucuna kadar her taraftaki manzara gibi bir izlenim uyandıran bir doğa ya da sanat eserini görmedim.

99 Agy, ii. 376.

100 Agy, ii. 232-233.

101 Agy, ii. 377.

Byron bir halk olarak Türkleri de sevdi. “Ne hayal kırıklığına uğradım ne de tiksinti duydum” diye yazdı. “En üst ve en alt kesimlerle birlikte yaşadım, bir paşanın sarayında günlerce kaldım ve inek ahırında geçirdiğim birçok gecem oldu; edindiğim izlenim insanların kendi halinde ve sevecen olduğu.” Mora’da ve Atina yolunda karşılaştığı Yunanları ise “Türklerden aşağı” buldu; ancak “Portekizlilere üstün sayılacak İspanyollardan daha iyi oldukları”nı hafif övgüyle ekledi.¹⁰²

Her ne olursa olsun, Byron ertesi yıl Atina’yı merkez edinerek, Yunanistan’ın çeşitli yerlerini dolaştı. Chatham’ın torunu ve 1806’daki ölümüne kadar ev işlerini çekip çevirdiği Genç Pitt’in yeğeni heybetli Leydi Hester Stanhope’la (1776-1839) birkaç gün geçirme şansını buldu. Leydi Hester sonunda onu sefil düşürecek ve Lübnan tepelerindeki pis bir evde ölüme götürecek eksantrik ama romantik Doğu döneminin henüz başındaydı. Ancak Byron’ın onunla tanıştığı sırada, hiç de öyle acınacak durumda değildi.

Suriye ve Mısır seyahati için bir fermanın Ocak 1811 sonunda nihayet gelmesine karşın, Lord Byron’ın gözü artık memlekete dönüş yolundaydı. Pire limanından 22 Nisan 1811’de, garip bir cilveyle Lord Elgin’in İngiltere’ye gönderdiği mermerlerin son partisini de taşıyan *Hydra* yük gemisiyle denize açıldı; Atina’da 17 Mart 1811’de yazdığı *The Curse of Minerva* (Minerva’nın Laneti) şiirinde bu kültürel yağmacılığı çok sert biçimde eleştirmişti. Malta’ya 30 Nisan 1811’de vardı ve Bayan Spencer Smith’le yine baş başa görüşmeleri oldu. Bindiği *Volage* gemisi 2 Haziran 1811’de yelken açarak, 15 gün sonra Cebelitarık’a ulaştı ve Lord Byron bir daha dönmeme sözüyle Falmouth’tan ayrılışından iki yıl 12 gün sonra 14 Temmuz 1811’de Sheerness sahiline çıktı. Böylece annesinin 1 Ağustos’taki ölümüne ucu ucuna yetmişti. Şimdi gerçek anlamda kendi başına kalmış biri olarak, bir Türk dalgası üstünde edebiyat tarihindeki yerini almasının zamanıydı.

VI

Londra’da Byron’a uğrayan ilk kişilerden biri, iki romanı ile bazı şiirleri yayımlamış hevesli bir yazar ve uzaktan akrabası olan Robert Charles Dallas’tı (1782-1826). Elinde bazı yazılı eserlerinin bulunduğunu duymuştu ama bu görüşmede Byron ona *Hints from Horace* (Horatius’tan Öğütler) adını verdiği hicivli bir parçayı verdi. Dallas’ın pek de öyle bir şey ummadığını anlayınca, okuması için *Childe Harold’s Pilgrimage* metnini verdi. Bunu çevresine gösteren Dallas, edebi bir altın madeni üstünde oturduğunun farkına vardı; işin özellikle kışkırtıcı yanı, yazdığı sözlerden alelade bir gazeteci gibi para

kazanmanın bir İngiliz lorduna yakışmayacağına hâlâ inanan Byron'ın telif hakkını ona vermesiydi. Dallas fiilen Byron'ın edebiyat temsilciliğini üstlenerek, *Childe Harold*'u John Murray II'nin (1778-1843) işlettiği yaynevine sattı.

Byron'ı bir ödemeyi reddetse bile, şiirlerine kendi adını koymamasının düpedüz yanlış olduğuna ikna etmeye çalıştı. Byron ona, "Soylu Genç Harold karakterinin benimle özdeşleştirilmesinden kaçınmayı çok istiyorum ve işin doğrusu, başlık sayfasında adımın yer almasına ikinci itirazım bundandır" açıklamasında bulundu. Ayrıca birkaç gün sonra John Murray'ye bizzat yazarak, şunu bildirdi: "Yayına karar verecek olursanız, kitabın sonunda yer alması uygun olacak daha küçük çapta (hiç yayımlanmamış) bazı şiirlerim, birkaç notum ve günümüz Yunan edebiyatı üzerine (Atina'da yazdığım) kısa bir tezim var."¹⁰³ Byron *Childe Harold's Pilgrimage*'ı gözden geçirmeyi sürdürürken, "Daha fazla not yazmalı mıyım? Bu kadarı yeterli değil mi?" diye yakındı.¹⁰⁴ Doğu Büyük Turu'na ilişkin çok daha düz anlatımlı anılarını toparlamakta olan Hobhouse'un bir dizi sorusuna da cevap verdi.¹⁰⁵ Edebiyat dostunun içini şöyle rahatlatmaya çalıştı:

Benimki bittiği anda ve okura ulaşmadan sana gönderilmiş olacık!.. seni engellemek şöyle dursun, önünde bir ayak bağından ziyade bir atlama taşı olmasını umarım. Notlarım kapsamlı, örneklerim de öyle çok olmayacak; dilinin grameri ya da ayrıntıları üzerine tek söz dahi etmeyeceğim. Dolayısıyla beni düşünerek bir fikirden vazgeçmeye kalkma; bana ters düşmenc gelince, bunu sadece yalınlığımda yapacaktır ve tıpkı benim gibi, dünya da seni mazur görecektir. Doğrusu, notlarımda çok az şey söylememin bir sebebini, o konuda senin söyleyecek çok daha fazla sözünün olmasına bağladım. Yani, hiç olmazsa bu açıdan beni yalancı çıkarma.¹⁰⁶

Çok şükür ki, Byron'a inanan Hobhouse projesini sürdürdü.

Childe Harold's Pilgrimage'ın ilk iki kantosu 10 Mart 1812'de çıktı ve bir başarı bombasının fitilini tutuşturdu. Byron'ın hatıratını yok edilmeden önce okumuş olan yakın dostu Thomas Moore, bunu "bizzat 'Bir sabah uyanınca, kendimi meşhur olmuş buldum' diye kısaca tarif ettiği"ni aktarır.¹⁰⁷

103 Byron'dan John Murray'ye, 23 Ağustos 1811, Newstead Abbey: BLJ, ii. 78.

104 Byron'dan Robert Charles Dallas'a, 11 Ekim 1811, Newstead Abbey: BLJ, ii. 111.

105 Byron'dan Hobhouse'a, 2 Kasım 1811, 8 St. James Sokağı: BLJ, ii. 123-124; ayrıca 3 Kasım 1811: Hobhouse'dan BLJ, ii. 124-127.

106 Byron'dan Hobhouse'a, 3 Aralık 1811, 8 St. James Sokağı: BLJ, ii. 135.

107 Thomas Moore, *Life, Letters and Journals of Lord Byron* (Londra, 1839), s. 159: 1. baskı 1830. Byron 1819'da Venedik'te Moore'a hatıraunun yazma metnini teslim etti ve ölümünden sonra yayımlanmak üzere John Murray'ye satmasına izin verdi. Byron'ın ölümünden sonra, hatıraat Moore'un itirazlarına rağmen yakıldı: BLJ, ii. 285. BLJ, xii: "Thomas Moore'a mektuplar onun tarafından *Letters and Journals of Lord Byron* (1830) adıyla ilk kez yayımlanırken, birçok eksiklikle basıldı ve yazma metinler o zamandan beri kayıptır. Moore'un genellikle asterisklerle işaret ettiği eksiklikler burada da metnindeki gibi yer almaktadır.

VII

Devonshire düşesi “Şu andaki sohbet, merak ve neredeyse büyük ilgi konusunun İspanya ya da Portekiz, savaşçılar ya da yurtseverler değil, Lord Byron olduğu söylenebilir!” diye yazdı Washington’daki oğluna. *Childe Harold’s Pilgrimage* “her masada duruyor ve yazarın kendisi ne zaman görülse ilgi çekiyor, lafa tutuluyor, iltifat ve takdir görüyor”du.¹⁰⁸ Şiir kitabının kısa sürede tutulmasının hiç kuşkusuz birçok sebebi vardı; yazarın kamuoyunca tanınması ve yayımcı John Murray’nin ürünleriyle oluşturduğu etkili marka da bunlar arasındaydı. Ama şiirin övgüye değer nitelikleri bir anlığına bir yana bırakıldığında, göze hemen çarpan şey şiirde dipnotların yer almasıdır. Aslına bakılırsa, “dipnotlar” kelimesi yanıltıcıdır; çünkü Byron’ın açıklamaları sayfanın dibinde değil, ilgili kıtadan hemen sonra, yani çoğu kez sayfanın tam ortasındaydı. Bu notların yanı sıra, dipnotlardan çok daha uzun olan ve bizzat dipnotlar barındıran üç “makale” ve o zamana kadar açıklanmamış birkaç hususu daha içeren bir “ek not” vardı. *Childe Harold’s Pilgrimage*’ın bütün Londra kaymak tabakasını mest eden dramatik gücüne karşın, anlatı gerilimini kesintiye uğratacak bundan daha iyi bir yol bulunamazdı. Byron eserlerinin şimdiki baskılarında notlar sanki bir retorik süslemeden ya da yazarın kendini beğenmişliğinin bir başka örneğinden ibaretmiş gibi, genellikle kitabın sonuna atılır. Oysa bu notlara sadece Byron’ın bizzat şiirle birlikte okunmalarını öngörmüş olmasından dolayı değil, Byron’ın 19. yüzyılda başlarında Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin İngiliz-Amerikan tutumlarını şekillendirmedeki kilit rolünü onlarsız yanlış anlayacağımız için daha yakından bakmamız gerekir.

“Arnavutluk Diyarı! Gözlerimi çevireyim sana”, yani ikinci kantoda Soylu Genç Harold’un Batı ile Doğu arasındaki sınırı geçiş anını haber veren mısra Byron’a uzun bir dipnot ilhamını verir. Haliyle açıklamasına Gibbon’dan (biraz çarpıtılmış) zorunlu alıntıyla, Arnavutluk’un (yani Epir) “İtalya’nın görüş alanı içinde olmakla birlikte, Amerika’nın iç kısımlarından daha az bilindiği”ni belirterek başlar. “Değinmeyi gerektirecek kadar önemli olmayan şartlar, Bay Hobhouse’u ve beni Osmanlı topraklarının başka bir kesimine uğramadan önce o ülkeye yöneltti. O sırada Yanya’da resmen görevli olan Binbaşı Leake dışında, bu zatın çok yakında beni temin ettiği üzere, başka hiçbir İngiliz başkentini ötesine geçip iç kısımlara girmiş değildi.” Byron

Aynı şey Prothero’nun Moore’dan satın alarak yayımlamasından sonra yazma metni kaybolan 1813-1814 güncesi için de geçerlidir.” Bir değerlendirme için bkz. Thomas B. Macaulay, “Moore’s Life of Lord Byron”, *Complete Works* (Londra, 1898-1906), vii. 528-569, ilk yayımlanışı *Edinburgh Rev.* (Haziran 1830). Ayrıca bkz. Jeffery Vail, *The Literary Relationship of Lord Byron and Thomas Moore* (Baltimore, 2001); *The Letters of Thomas Moore*, ed. Wilfred S. Dowden (Oxford, 1964).

108 Aktaran Marchand, *Byron*, s. 121.

namlı Ali Paşa'nın diyarına seyahatlerinin kısa bir özetini verir ve meraklı okura Hobhouse'un kitabını işaret eder. Bununla birlikte, "metin açısından birkaç gözlemin gerekli" olduğu kanısını taşır. *Childe Harold's Pilgrimage*'ın sırf okunup keyif alınacak sıradan bir şiir olmadığı ve tam keyif almanın tam anlamıyla birlikte sağlanacağı düşüncesiyle, daha önce (ketum Bay Leake dışında) hiç kimsenin (hiçbir İngiliz'in) gitmediği o egzotik diyara tehlikeli ve zorlu seyahatteki doğrudan ve yerinde gözlemlere dayalı maddi bilgileri ve (belki daha da önemlisi) kişisel izlenimleri aktarmaya özen gösterir.

Birçok Avrupalı seyyahın aksine, Byron baktığı şeyi gerçek anlamda görebilen biriydi. Arnavut bölgesi Epir'de sahile çıkarken taşıdığı önyargılar ne olursa olsun, yeni izlenimlere meraklı ve tam açıktı. Ancak zihni hiç de boş bir sayfa sayılmazdı. En azından 18. yüzyıl klasik ana müfredatında iyi eğitim görmüş biri olarak, Doğu'da gördüğü şeylerden anlam çıkarmada tarih ve filoloji bilgilerini kullandı. "Arnavutlar giyim, endam ve yaşam tarzı bakımından İskoçya'nın dağlılarına benzerlikleriyle beni güçlü biçimde etkilediler. Bizzat dağları daha yumuşak iklimli bir Kaledonya gibiydi. Beyaz olsa bile eteklik, ince ve kıvrak yapı, ses itibarıyla kulağa Keltçe gibi gelen lehçe ve atılınca alışkanlıklar beni ta Morven'e götürdü." Her ne kadar "uzun saçları Spartalıları hatırlatsa" da, Arnavutları İskoçlarla karşılaştırmak doğru olurdu. Sözünü ettiği elbette Culloden Muharebesi sonrasında Britanya'nın boyun eğdirdiği İskoçlar değil, geçmişin mağrur İskoçlarıydı. Byron Arnavutlarda "bu neredeyse feodal sadakatin yaygın olduğunu" saptadı.¹⁰⁹

Onu İskoçya'yı arketip ilkel (ama erdemli) toplum olarak görmeye ve Avrupa'nın kuzeybatısındaki çeper toplumu güneydoğusundaki eşik toplumla karşılaştırmaya yönelten şey sadece İskoçya'daki çocukluk anıları değildi. Sir Walter Scott'tan (1771-1832) ve onun hayal ettiği çetin İskoç savaşıları topluluğundan ister istemez etkilendi. "Arnavutluk Diyarı!" diye haykırışında, Scott'ın 1805'te, yani *Childe Harold's Pilgrimage*'dan sadece yedi yıl önce yayımlanmış olan *Lay of the Last Minstrel* şiirindeki "Ey Kaledonya!" ibaresinin yankısı vardı. Ali Paşa birçok bakımdan Scott'ın kahramanı Roderick Vich Alpine Dhu'nun bir Doğu versiyonuydu. Byron gerçek hayatta "Ürkütücü emri nizamsız kanun olan/ Arnavutluk başbuğunu selamlama" fırsatını bulurken, Scott'ın okurları (Byron dahil) bir zamanlar İskoçya'da "Roderick Dhu'nun emri dışında hiçbir kanun"un bulunmadığını çoktan biliyorlardı.¹¹⁰

109 CHP, ii, 38, notlar.

110 III. 24. Arnavutluk'u İskoçya'yla karşılaştıran başka bir yazar, Byron'ın biyografisini yazan dostu John Galt'tu (1779-1839); bkz. *Voyages and Travels* (Londra, 1812) ve *Letters from the Levant* (Londra, 1813); krş. Galt, *Life of Lord Byron* (Londra, 1830). Genel bilgi için bkz. Massimiliano Demata, "From Caledonia to Albania: Byron, Galt, and the Progress of the Eastern Savage", *Scot. Stud. Rev.* 2 (2001), 61-76.

Sıcak ve güneşli sema altında Keltçe konuşan etekli Arnavutlar hayalinin yüzümüzde bir gülümseme yaratmasından önce, Byron'ın 1812'de Auguste Comte (1798-1857) tarzındaki sözde "karşılaştırmalı yöntem"e dönük rağbetin eşiğinde olduğunu hatırlamalıyız. Aslına bakılırsa, bu yöntem 19. yüzyılda anatomi, zooloji, embriyoloji ve filoloji alanlarında ilk büyük bilimsel atılımları sağlayan çok başarılı bir teorik çerçeveydi; öyle ki, kısa bir sürede her türlü bilimsel sorunu ele almada izlenen asıl yol haline geldi. İlk antropologlar bütün insanların ruhsal birlik taşıdığını varsayarak, sadece zayıf bir bağlantıyla büyük miktarda etnografya verisi topladılar. Bizzat Darwincilik karşılaştırmalı yöntemin bir ürünüydü ve Byron'ın ölümünden 35 yıl sonra evrimin fikir sahnesine çıkmasıyla, dünya kültürlerini araştıranlar insan bedeninin evrimiyle birlikte insan zihninin düzenli bir evrimini varsaydılar. Yani, Byron Ali Paşa'nın sarayında İskoçları görürken, dünya kültürlerinde evrensel kalıplar arayışıyla bir bakıma çağının ilerisinde sayılırdı.

"Hiçbir halk komşularında Arnavutlar kadar nefret ve korku uyandırmaz" diye aktarır Byron. "Yunanlar onları pek Hristiyan, Türkler de pek Müslüman saymaz; aslında ikisinin bir karışımıdır ve bazen ikisinin de dışında kalırlar."¹¹¹ Ama Byron her şeye rağmen Arnavutları sevdi, Yunanlara ise o kadar hayranlık duymadı; ölümünden sonra Yunanistan'ı özgürleştirmeye çalışırken can vermiş bir kişi olarak şöhrete kavuştuğu düşünülünce, garip bir durumdur bu. Aslına bakılırsa, özgür bir Yunanistan fikri ona göre tamamen ihtimal dışıydı: "Yunanlar asla bağımsız olmayacaklar, bundan önce de olduğu gibi, asla egemen olmayacaklar. Tanrı onları ileride böyle olmaktan korusun! Ama köle olmaksızın uyruk olabilirler. Sömürgelerimiz bağımsız olmamakla birlikte özgür ve çalışkan; Yunanistan da bundan sonra öyle olabilir." Byron Yunanları çektikleri acılar bakımından "İrlanda Katoliklerine, dünyanın her yanındaki Yahudilere ve hırpalanan diğer aykırı halklara" benzetir.¹¹² "İngilizler hizmetlerindeki zencilere sonunda acımışlardır ve daha az bağınaz bir yönetim altında, muhtemelen günün birinde Katolik kardeşlerini serbest bırakabilirler; genel olarak insanların baskısı altındaki Yahudiler gibi, kendi başlarına Türklerden kurtulma şansları düşük olan Yunanları ise sadece dış müdahale kurtarabilir" diye belirten Byron sözünü sakınmaz:

Bizzat Yunanların yaptığı gibi, eski üstünlüklerine kavuşmalarından söz etmek saçma olur, çünkü Yunanistan'ın egemenliğini kabul ettirmesinden sonra, geri kalan dünyanın barbarlık haline dönmesi gerekir. Ama uygun bir güvenceyle

111 CHP, ii. 38, notlar.

112 CHP, ii. 73 şu sözlerle başlar: "Güzel Yunanistan! Göçmüş değerini hazin yadigarı!/ Artık var olmasan bile ölümsüz, yıkılmış olsan bile yücesin!/ Çocuklarına kim yol gösterip/ Çoktan alışıkları esaret zincirini kıracak?". Byron bu mısralara şu notu düşer: "Bu konudaki bazı düşünceler eklenmiş makalelerde bulunacaktır." Yukarıdaki alıntı üç makalenin ilkinden alınmadır.

işleyen bir bağımlı devlete ve hatta özgür bir devlete sahip olmalarının önünde, Frenklerin kayıtsızlığı dışında çok büyük engel yok gibi; yanılma payı bırakarak belirtmek gerekirse, sağlam bilgili birçok kişi bunun bile uygulanabilirliğinden kuşku duyuyor.

Byron ayrıca jeopolitik duruma ilişkin değerlendirmesini (üstelik bir şiirde!) sunar:

Yunanlar muhtemel kurtarıcılar konusunda şimdi daha çok görüş ayrılığı içinde olmakla birlikte, umutlarını hiç yitirmiş değiller. Din Ruslara yönelmeyi salık veriyor ama bu devletçe iki kez aldatılıp yüzüstü bırakılmışlar. [...] Fransızlardan hoşlanmıyorlar; ancak Avrupa'nın geri kalan kısmına boyun eğdirilmesine muhtemelen Yunanistan anakarasının kurtulması eşlik edecektir. Adalılar yakın dönemde Korfu hariç İyon cumhuriyetini ele geçirmiş olan İngilizlerin yardımına bel bağlıyor. Ama elinde silahla kim ortaya çıkarsa hoş karşılanacaktır; o gün geldiğinde Tanrı'nın merhameti Osmanlılar üstünde olsun; zira bunu gâvurlardan bekleyemezler.

Byron'a göre, güncel siyasete eski Yunan şanına dair bazı yorumları yamanın “şimdiki duruma etkisi İnkaların varlığının Peru denilen ülkenin gelecekteki kaderine etkisinden daha fazla olamaz”dı.¹¹³

Okur 24 yaşındaki bir gencin siyasal sezgisini küçümseme eğilimine kapılsa da, Byron 19. yüzyıl başlarındaki bir *Edinburgh Review* abonesi bir yana, günümüzün bir akademisyenini yumuşatacak bir dizi kaynak eleştirisine ve filolojik gösteriye başvurarak, böyle acımasız düşünceleri bertaraf etmeye girişir. Düzeltmeleri ve sert eleştirileri bildik oryantalist seyyahlara yöneliktir: Thomas Thornton (ö. 1814), William Eton (ünlenişi 1798), Pouqueville ve ötekiler. En tuhaf bilgiçlik gösterisi şiir dipnotuna düştüğü bir dipnotta, Türkçe ortacları ele aldığı ve “padişahın Türkçesini maalesef doğramaktan müştereken suçlu” Thornton ile Pouqueville'i topa tuttuğu uzun bir değerlendirmede karşımıza çıkar:

Dr. Pouqueville çok miktarda sülümen yediği için “Süleyman Yeyen” adının takıldığını ileri sürdüğü bir Müslüman'a dair uzun bir hikâyeyi anlatır. Doktor'a elli defa kızmış olan Bay Thornton, “Hah, işte şimdi seni kısırdım mı?” diye düşünür. Ardından Doktor'un anekdotunun iki katı uzunlukta bir notla, Doktor'un Türkçeye ne kadar hâkim olduğunu ve kendi dilini ne kadar doğru bildiğini sorgular. Türkçe bir fiilin kaba ortacı üzerine bize ahkâm kestikten sonra, “ibarenin düpedüz ‘yiyici Süleyman’ anlamına geldiği” saptamasında bulunur ve “sülümen” ekini tamamen bir tarafa atar. İmdi ikisi de doğru ve ikisi de yanlış. Bay

113 Bu alıntılar “Fransiskan Manastırı, Atina, 23 Ocak 1811” notu düşülmüş ikinci makaledendir.

Thornton bir dahaki sefere “işhanında 14 yıl kaldığı” zaman, Türkçe sözlüğüne bakacak ya da İstanbullu bir tanıdığına soracak olursa, usturupluca bir araya getirildiğinde “*Sülcyma’nyecyn*” ibaresinin, herhangi bir “*Süleyman*” söz konusu olmaksızın, “*sülümcn yiycn*” anlamına geldiğini öğrenecektir. Burada “*Süleyma*” her ne kadar “n” harfi eklendiğinde yerleşik bir ada dönüşebilse de bir özel adı değil, “*sülümcn*”i belirtir. Derin oryantalizmin sık ipuçlarını veren Bay Thornton, Dr. Pouqueville karşısında böyle sevinç nidaları atmadan önce bunu çözebilirdi.¹¹⁴

Özetle, Byron şunu ileri sürdü: “Bay Thornton Pera’da 14 yıl kalmış olmaktan dolayı kendini kamuoyunun güvenine layık sayıyor; belki Türkler konusunda öyle olabilir ama bu ona Yunanistan’ın ve sakinlerinin gerçek durumuna ilişkin, Wapping’de yıllarca kalmanın Kuzey İskoçya’nın batı kesimini tanımayı sağlayacağından daha fazla kavrayış kazandırmaz.” Öte yandan, Byron Yunanistan’ın, özellikle Arnavutluk olarak adlandırdığı kesiminin gerçek durumuna ilişkin tam da o kavrayışa sahip olduğu itirazında bulundu ve okurları ona inandı.¹¹⁵

Ama savını dayatışıyla “Türkler Üzerine Ek Not”ta karşılaşırız ve bu da bekleyeceğimiz şekilde olmaz. Byron işe Osmanlı İmparatorluğu’na hiç gitmemiş Türkiye uzmanlarını incelikle azarlayarak başlar. “Türkiye’de seyahatin güçlükleri çok abartılmıştır” diye belirtir. “Daha doğrusu bunlar son yıllarda oldukça azalmıştır. Seyyahları çok rahatlatıcı bir tür somurtkan nezaket Müslümanlara dayatılmıştır.” Ancak yalnızca orada bulunmak uzman kesilmek için yeterli değildir. “Türkler ve Türkiye konusu üzerine çok şey söylemek tehlikelidir” diye açıklar Byron. “Zira aralarında yirmi yıl yaşayıp onlara dair hiçbir şey bilmemek, en azından bu bilgileri onlardan edinmemiş olmak mümkündür.” Byron daha sonra Müslümanların (Yunanlarda “hep görülen” tutuma hiç benzemeyen) mali dürüstlüğü ve “hediye verme konusundaki” alicenaplığını övmeye koyulur. Ona göre, “halis Türk taşra ağasının, yani Müslüman köy eşrafının” karakteri takdire şayandır. Türkiye’de sokaklar bile “uygarlık açısından daha büyük iddialar taşıyan ülkeler”e kıyasla daha güvenlidir; ancak Batılılar için “en uygun seyahat elbisesi askeri üniforma”dır. Genelde Byron’ın vurguladığı nokta şudur:

Osmanlılar bütün kusurlarına rağmen, horlanacak bir halk değildir. En azından İspanyollara denk, Portekizlilerden üstündür. Ne olduklarını ifade etmek zor

114 Türkçede “*sülümcn*” olarak bilinen cıva klorür, frengi tedavisinde yaygın olarak kullanılırdı.

115 Bu alıntılar “Fransisken Manastırı, Atina, 23 Ocak 1811” notu düşülmüş ikinci makedendir. “Atina, Fransisken Manastırı, 17 Mart 1811” notu düşülmüş üçüncü makale, *Edinburgh Review*’nın 31. sayısındaki bir makaleye cevaptır; Yunan dili, edebiyatı ve tarihine ilişkin daha geniş çapta allameliği gözler önüne serer.

olsa da, en azından ne olmadıklarını söyleyebiliriz; kalles *değildirler*, korkak *değildirler*, sapkınları *yakmazlar*, suikastlara *girişmezler*, bir düşmana *kendi* başkentlerinin kapısını açmazlar. Hükmetmekten âciz hale gelmedikçe padişahlarına sadıktırlar ve inandıkları Tanrı'ya sorgusuz sualsiz bağlıdırlar. Yarın Ayasofya'dan çıkarılacak ve yerlerine Fransızlar ya da Ruslar başa geçirilecek olsa, Avrupa'nın bundan kazançlı çıkıp çıkmayacağı bir soru işaretidir. İngiltere'nin kaybeden taraf olacağı kesindir.

Asıl suçlanması gereken ise önyargı ve Avrupa etnik-merkezciliğidir:

Onlara genellikle ve bazen haklı olarak yöneltilen cehalet suçlamasına gelince, her zaman Fransa ile İngiltere'yi dışta tutmak kaydıyla, hangi yararlı bilgi alanlarında diğer ülkelerin gerisinde kaldıklarından kuşku duyulabilir. Yaygın yaşam tarzında mı? Mamul ürünlerde mi? Bir Türk kılıcı bir Toledo kılıcından düşük kalitede midir? Yahut bir Türk'ün giyim, barınma, beslenme ve eğitim şartları bir İspanyol'unkinden daha mı kötüdür? Paşaları bir İspanyol ya da Portekiz asilzadesinden, bir efendi bir St. Jago şövalyesinden daha kötü mü eğitim görür? Sanmıyorum.

Byron burada sözü yine Ali Paşa'nın İngiliz Parlamentosu hakkında çok şey bilen akıllı torununa getirir. "O yaştaki bir İngiliz çocuğunun divan ve dergâh arasındaki farklılığı bildiğinden kuşku duyulabilir ama bir İspanyol çocuğunun bilmediğinden çok eminim." İspanya Avrupa halklarının kardeşçe birliğine alınmış olsa da, *reconquista*'dan üç yüz yılı aşkın bir süre sonra güya kurtarıldığı Müslümanların hâlâ gerisindeydi. İslam'a inananların lehindeki bu savın temel bir unsuru yine Katoliklerle bir karşılaştırmaydı.¹¹⁶

Byron'ın Türkçedeki ortaçların çapraşıklığına ilişkin bilgiççe "dipnota dipnotu" bir yana bırakılsa bile, notlar metninin gerisinde yatan epeyce somut bilgi vardır. Bunları nereden almıştı? Günümüze ulaşan bazı ipuçları vardır.¹¹⁷ Eski dostlarından Thomas Moore bizzat şairin 30 Kasım 1807 tarihini düştüğü, yani Cambridge'e bağlı Trinity College'daki öğrencilik

116 "Additional note on the Turks".

117 Byron'ın oryantalist kaynaklarına ilişkin genel bilgi için bkz. Harold S. L. Wiener, "Byron and the East: Literary Sources of the 'Turkish Tales'", *Nineteenth-Century Studies*, ed. Herbert Davis vd. (Ithaca, NY, 1940), s. 89-129; Bernard Blackstone, "Byron and Islam: The Triple Eros", *Jnl. European Stud.*, 4 (1974), 325-363; Abdur Raheem Kidwai, *Orientalism in Lord Byron's Turkish Tales* (Lewiston, NY ve Lampeter, 1995); A. R. Kidwai, "A Bibliography of Byron's Oriental Reading", *Notes & Queries*, 39 (1992), 167-168; Massimiliano Demata, "A Bibliography of Byron's Oriental Reading: Addenda and Corrections", *Notes & Queries*, 46 (1999), 39-41; Naji B. Oueijan, *A Compendium of Eastern Elements in Byron's Oriental Tales* (New York, 1999); Wallace Cable Brown, "Byron and English Interest in the Near East", *Stud. Philology*, 34 (1937), 55-64.

döneminden kalma bir okuma listesini basmıştır.¹¹⁸ Türkiye'ye dair kitaplar başlı başına bir kategori oluşturur:

Türkiyc. Knolles'u, Sir Paul Rycaut'yu ve Prens Kantemiroğlu'nu, ayrıca yazarı bilinmeyen daha modern bir tarih kitabını okudum. Osmanlı tarihi konusunda Tangralopi [Ertuğrul?] ve daha sonra I. Osman'dan, 1718'deki Pasarofça Barış'ına, 1739'daki Cutzka [Hisarcık] Muharebesi'ne ve Rusya ile Türkiye arasında 1790'daki antlaşmaya kadar her olayı biliyorum.¹¹⁹

Ayrıca Arap ve İran kaynakları da karşımıza çıkar:

Arabistan. Avrupa şiirini çok aşan son derece ulvi şiirsel pasajlar barındıran Kur'an'ıyla Muhammed.

İran. Farsça *İlyada* destanı sayılabilecek *Şehname*'nin yazarı Firdevsi, Sadi ve Doğu'nun Anakrion'u ölümsüz Hafız. İranlılar antik ya da modern çağların bütün ozanlarının ötesinde bir saygı gösterdikleri sonuncusunu anmak üzere Şiraz yakınındaki türbesini ziyaret ederler. Eserlerinin enfes bir nüshası anıtına zincirle bağlanmıştır.¹²⁰

Moore şunu da belirtir:

Bay D'Israeli edebi karakteri konu aldığı denemesinin son baskısında, Lord Byron'ın bu eserin elindeki nüshasına yazdığı bazı garip kenar notlarını verir. Notlardan biri, daha o yaşta Doğu'ya ilgisini çeken yazarların listesidir:

"Rycaut'un yanı sıra Knolles'i, Kantemiroğlu'nu, De Tott'u, Leydi M. W. Montagu'yu, Hawkins'in çevirisiyle Mignot'nun *Türklerin Tarihi* kitabını, *Binbir Gece Masalları*'nı, Doğu üzerine karşılaştığım seyahatnameler, tarihler ve kitapların hepsini on yaşımdan önce okumuştum. Sanırım ilki *Binbir Gece Masalları*ydı..."¹²¹

Yine Moore'a göre, Byron ölümünden birkaç ay önce besbelli ki Missolonghi'de Yunan yurtsever Aleksandros Mavrokordatos'a (1791-1865) şunu anlatmıştı: "Türk Tarihi çocukluğumda bana keyif veren ilk kitaplardan biriydi; daha sonra Doğu Akdeniz'i gezip görme isteğime epey etkide bulunduğu ve belki de şiirlerimde gözlemlenen Doğulu havasını verdiği kanısındayım."¹²²

118 Thomas Moore, *The Works of Lord Byron, with his Letters and Journals, and his Life*, ed. J. Wright (Londra: Murray, 1832-1833, 17 cilt; 1830'da çıkan *Life, Letters and Journals*'ın genişletilmiş baskısı. Byron'ın okuma listesi i. 140-148, özellikle s. 140, Doğu kaynakları s. 143. Bu alıntı i.140. 1807 tarihli okuma listesinin yer aldığı başka bir kaynak *Lord Byron: the Complete Miscellaneous Prose*, ed. Andrew Nicholson (Oxford, 1991), s. 1-7.

119 Moore, *Works*, i. 141 (1832 baskısı).

120 Agy, i. 146.

121 Thomas Moore, *Life of Lord Byron, With His Letters and Journals* (Londra, 1851), s. 119n.

122 Agy, s. 119n., alıntının kaynağı "Count Gamba's Narrative".

Yirmi dört yaşındaki Lord Byron'ı bilgili bir oryantalist gibi sunmak akademik abartının berbat bir örneği olur. Nitekim ertesi yıl prova baskıyı düzeltme sürecinin ortasında, yayımcısı John Murray'ye telaşla yazdığı bir notta şunu rica etti:

Ansiklopedide Mekke maddesine bakıp Peygamber'in orada mı, yoksa Medine'de mi defnedildiğini öğreniver; eğer Medine ise yaptığım değişikliğe göre ilk mısralar şöyle olmalı:

Medine'nin kubbesinden okunan ezanla müminler
Peygamber'in türbesine çağılırken dua etmelisin
vesaire.

Eğer "Mekke" ise mısralar önceki gibi kalabilir. Sayfa 45. 2. K[ant]o — Abydoslu Gelin.

Saygılarımla
B.

Bunu Mekke, Medine ya da Muhammed maddelerinden birine bakarak öğreneceksin. Yanımda bir başvuru kitabı yok.¹²³

Murray'nin Lord Byron için araştırma asistanı olarak çalışmaktan başka yapacak işleri vardı ama bu durum yazarını ilk mektubunu takiben bir pusula göndermekten alıkoymadı. "Baktın mı?" diye sordu. "*Kutsal* kabrin bulunduğu yer *Medine* mi, yoksa *Mekke* mi? İhmalinle beni küfre düşürme. Hiç başvuru kitabım yok; öyle olmasa, konuyu karıştırmış halis bir Müslüman gibi yüzümün kızarması derdinden kurtarırdım seni."¹²⁴ Gelgelelim, *Childe Harold's Pilgrimage*'ın ilk iki kantosunun 10 Mart 1812'de Londra edebiyat kamuoyuna sunulduğu andan itibaren, hoşla gitsin ya da gitmesin, "Türkiye" kelimesi duyulduğunda akla gelen ilk kişi Byron oldu. "Byron" adı gündeme geldiğinde de hayal edilen ilk yer Türkiye oldu ve hep öyle kaldı.

VIII

Byron'ın biyografisini yazan ilk kişilerden biri olsa da, Thomas Moore'un şimdi Soylu Genç Harold ile yaratıcısının tamamen gölgesinde kalmış kendince edebi emelleri vardı. Bu dostuna "Kendini birbirinden kopuk parçalara serpiştirmek yerine, bize *eksiksiz* bir eser vermediğin için hep üzölmüşümdür" diye yazan Byron şu tavsiyede bulundu:

123 Byron'dan John Murray'ye, 3 Aralık 1813: BLJ, iii. 190-191.

124 Byron'dan John Murray'ye, 3-4 Aralık 1813?: BLJ, iii. 191.

Güzel olduğunu kabul ediyorum, üstelik dilimizde gayet çşiz; yine de bize gazellerin yanı sıra bir *Şchname* (adı öyle mi?) bekleme hakkını veriyor. Doğuya yoğunlaş; kâhin [Madam de] Staël [(1766-1817)] bana bunun yegâne şiirsel politika olduğunu söyledi. Kuzey, Güney ve Batı hep tüketilmiş durumda.

Childc Harold's Pilgrimage Byron'ın Moore'a girişmesini önerdiğiyle aynı minvalde bir eserdi ama Byron tevazula şunu vurguladı: "Bu yöndeki azıcık uğraşım senin için 'yabandaki bir ses'ten ibarettir; bunun bir rağbet görmesi de okur kitlesinin Doğuya alıştığını ve senin önünü açtığını kanıtlayacaktır."¹²⁵

Byron 10 Kasım 1813'te müstakbel eşi "Annabella" Milbanke'e (1792-1860) "Bir süredir başka bir şiiri, öyle tabir edilen bir metni karalamaktayım" diye yazdı.

Konu daha önce olduğu gibi Türkler (Doğuyu bir türlü kafamdan çıkarıp atamıyorum) ve gayet dehşet verici olsa da, pek o kadar hüznü değil. Gâvur gibi telaffuzu zor bir adı var ve anlaşılabilirliği sağlama açısından bir parça değil. Olayın geçtiği yer (bir süre kalmaktan hoşlandığım) Çanakkale Boğazı'nda ve eğer kabul edersen sana bir nüshasını göndereceğim; içinde başına musallat edeceğim bazı Müslüman tabirleri var.¹²⁶

Byron'ın "Türk Hikâyeleri"nden ilk dördünün 1813-1814'te çıkması kısmen okur talebini karşılamak içindi ama Türkiye'ye süren hayranlığının da bir payı vardı. *The Giaour* adlı ilki 5 Haziran 1813'te yayımlandı ve hemen ardından hepsine yeni mısraların eklendiği çeşitli baskılar çıktı. Türkçede gayrimüslimler için kullanılan ve İngilizceye ilk kez Hakluyt'un 16. yüzyıl seyahat anlatılarından biriyle giren "gâvur" uzun süredir ortalıkta vardı.¹²⁷ Ama Byron'ın heyecan verici uydurma Türk hikâyesi sayesinde artık herkesin dilindeydi.

Bu harika hikâyede Ali Paşa'nın en zalim haliyle tasvir edilmesi Lord Byron'ın, namı diğer Soylu Genç Harold'un yakın dönemde yanına gidişini haliyle daha da cüretkâr kıldı. Byron bolca notlarının birinde şiirin arka planını şöyle verir:

Yukarıdaki hikâyenin anlatıldığı ortam Türkiye'de pek olağandışı değildi. Birkaç yıl önce Muhtar Paşa'nın eşi kayınpederine oğlunun sözde sadakatsizliğinden yakınmış; kimlerle yatıp kalktığını sorması üzerine, Yanina'daki [Yanya] en alımlı on iki kadının bir listesini verme gaddarlığını göstermiş. Bu kadınlar aynı

125 Byron'dan Thomas Moore'a, 28 Ağustos 1813: BLJ, iii. 101. Moore kısa bir süre sonra Doğu temalı *Lalla Rookh, An Oriental Romance*'i (Londra: Longman, 1817) yayımlayacak ve kitap yüksek satışa ulaşacaktı. Krs. *The Poetical Works of Thomas Moore* (Londra: Longman, 1855).

126 Byron'dan Annabella Milbanke'e, 10 Kasım 1813: BLJ iii. 160.

127 *Oxford English Dictionary*, 2. internet baskısı (1989), "Giaour".

gece çuvallara konulup atıldıkları gölde boğulmuşlar! [...] Kurbanların en güzeli Frosine'nin akıbetini konu alan birçok Rumca ve Arnavutça şarkı vardır. [...] Olayı Doğu Akdeniz'de çokça rastlanan ve anlatılarını şarkı halinde veya ezbere sunan kahvehane meddahlarının birinden tesadüfen duydum.¹²⁸

Kyra Frosine, Ortodoks Kilisesi tarafından bir şehit ilan edildi ve Yanya'daki Hagion Anargyron Manastırı'nda olduğu söylenen mezarı bir ziyaretgâha dönüştü. Hikâyenin bazı versiyonlarında kayınpederi Ali Paşa'nın Aslan Paşa Camii'nin medresesinde ona tecavüz etme girişimlerine başarıyla karşı koyduğu anlatılır. Her nasılsa, Kyra Frosine Yunanistan'da Osmanlı baskısına direnişin bir sembolü haline geldi.¹²⁹ Byron'ın şiiri İngiliz okurların Ali Paşa'nın alçaklığı karşısında ürpermelerini sağladı.

Bu ilk hikâyeyi 2 Aralık 1813'te *The Bride of Abydos* (Abydoslu Gelin), ardından Şubat 1814'te *The Corsair* (Korsan) ve Ağustos 1814'te *Lara* izledi. John Murray *Lara*'nın telif hakkı olarak Byron'a 700 sterlin ödedi; böylece şairimiz kendisi için harcamak üzere ilk kez bir yayımcıdan para kabul etti. Son iki Türk hikâyesi *The Siege of Corinth* (Korinthos Kuşatması) ve *Parisina* Şubat 1816'da, Byron'ın son sekiz yılını yurtdışında geçirmek üzere İngiltere'den temelli ayrılışından hemen önce çıktı.

Byron Türk hikâyelerine görünüşte sonu gelmez talebi karşılama düzeyinden hoşnut olmadığını insanlara anlatmayı sürdürdü. William Gifford'a bir mektubunda, "Abydoslu Gelin'in bir haftalık uğraşın ürünü olduğunu ve *stanspede in uno* ('sağlam tek ayağının üstünde') karalandığını" ileri sürdü.¹³⁰ Güncesinde ise şu itirafta bulundu: "Rüyalarım ** girmesin diye, dört gece oturup yazdım. Öyle olmasaydı, asla kaleme alınmazdı; o sırada oyalanacak bir şeyler yapmasaydım, kendi kendimi yemekten mutlaka delirirdim!"¹³¹ Dört gün ibaresi Lord Holland'a bir mektupta da geçer: "Gelin'in tamamı dört geceme mal oldu; dakikalara sığacak kadar hızla dizilebilen mısralara çok büyük saygımın olmayacağını kolayca tahmin edebilirsin."¹³²

Ama Byron kaleme almanın rahatlığından ve okurdan kabul görmesinin daha da büyük rahatlığından mutsuz olmakla birlikte, Türkiye'ye ve kültürüne sevgisini kamuoyuna şiirleri aracılığıyla iletebilmiş olmaktan teselli buldu. Lord Holland'a aynı mektubunda bunu şöyle açıkladı:

128 "The Giaour", mısra 1328'e not. Krş. *Don Juan*, v. 92; Byron'ın "Marmara'ya tekne olmaksızın ulaşabiliriz / Ağzı dikilmiş çuvallar içinde yol almak/ Buralarda çokça başvurulmuş bir âdettir" mısralarına düştüğü not.

129 Fleming, *Muslim Bonaparte*, s. 167-170. Aslan Paşa Camii şimdi İoannina Belediye Müzesi, medresesi ise Fotis Rapakusis Müzesi'dir.

130 Byron'dan William Gifford'a, 12 Kasım 1813: BLJ iii. 162.

131 Moore'un Byron güncesini aktarışı: 16 Kasım 1813: BLJ, iii. 208.

132 Byron'dan Lord Holland'a, 17 Kasım 1813: BLJ, iii. 168.

Gelin ile Gâvur'un gördüğü rağbet gerçekten şaşırtıcı ve (sana belki yapmacık tavır gibi gelse bile) kamuoyunun zevkine ilişkin kanaatimi kesinkes yukarıya çekmedi. Kafam Doğu adları ve sahneleriyle dolu; yaptığım tek şey bana çarpıcı gelen bir hikâyeyi anlatmak ya da bir yeri tasvir etmek üzere *nesirce* ya da o vezni seçmek.

Byron'ı hayıflandıran husus "kamuoyunun Doğu'ya alışmış" ve hikâyesinin çoğu kez abartılı oluşuydu.

Ama bu benim hikâyem ve benim bildiğim Doğu; üstelik çağdaşlarımın ancak başkalarına ait çizimleri kopyalayıp sunmak zorunda oldukları şeyleri görmüş biri olarak, bunları anlaşılır kılmayı istememden dolayı, hiç kimseyle boy ölçüşmeye kalkışmıyorum. Kafam (benden bir yıl önce yurda dönen Hobhouse'tan sonra) onlarla bir arada ve onların tarzında yaşamış olmaktan dolayı, onların sahneleri ve tavırlarıyla öylesine tıka basa dolu ki, bu şekilde içimi dökmezsem, umarhaneyi boylayacağım kanısındayım.¹³³

Dolayısıyla Byron dostu Thomas Moore'a da ısrarla şunu tavsiye etti:

Kitabımın başarısı henüz sorunlu; ancak 'Gâvur'u ve bu tür 'dehşet verici gizem'leri okumaya meyilli olmalarına bakılırsa, insanlar muhtemelen belli bir miktar satın alacaklardır. Tek avantajım orada bulunmuş olmam; bu da beni tekrar okumamda yarar olan kitapları karıştırma zahmetinden kurtarıyor sadece. Eğer *hazın* aynı şekilde döşeliyse, anlatmak, yani *doğru* anlatmak için *oraya gitme* gerek yok; çünkü ben hafızamdaki bilgilerden yararlandım.¹³⁴

Son olarak, Byron (aslına bakılırsa içeriği Thomas Moore sayesinde bize ulaşan) özel güncesinde bile şu itirafta bulunur:

Abydoslu Gelin Perşembe'ye denk gelen 2 Aralık'ta yayımlandı ama ne kadar beğenildiğini ya da beğenilmediğini bilmiyorum. Tutup tutmamasında hiçbir şikâyetle bulunamayacağım okurların bir kusuru yok. Ama hikâyeye en taraflı okura olabileceğinden çok daha fazla borçluyum; çünkü düşüncelerimi gerçeklikten hayale, bencil pişmanlıklardan canlı anılara yöneltti ve bana hafızamın *en aydınlık* ve *en karanlık* ama her zaman *en canlı* renkleriyle dolu bir ülkeyi hatırlattı.¹³⁵

The Bride of Abydos'un yayımlanmasından Byron'ın büyük bir servet edindiği doğrudur ama mesele asla para değildi ve Byron'ın Türk akımını yakalama konusundaki kuruntularının hiç de samimi olmadığından kuşku duymak bir sebep yoktur.

133 Byron'dan Lord Holland'a, 17 Kasım 1813: BLJ, iii. 168.

134 Byron'dan Thomas Moore'a, 8 Aralık 1813: BLJ, iii.194.

135 Moore'un Byron güncesini aktarışı: 5 Aralık 1813: BLJ, iii. 230-231.

Byron Hıristiyan dünyanın sınırını aşmış ve dönüp hikâyeyi anlatmış biri olması itibarıyla, kendi sahiciliğinin tutsağıydı. Müslüman dünyasını ve Türkçeyi en az diplomatlar ve uzmanlar kadar bildiğine Londra aydınlarını inandırmakla kalmadı; bulaşıcı güveni çok uzaktaki Arnavutluk'ta bile iz bıraktı. Türk Hikâyeleri'nin ilkinin tam yazdığı sırada, ünlü seyyah Dr. Henry Holland (1788-1873) ona eski dostu Ali Paşa'dan bir mektup getirdi. Byron hikâyeyi Leydi Melbourne'a (Caroline Lamb'in kaynanası) keyifle anlattı:

A[nnabella]'dan, senden ve az önce de Dr. Holland aracılığıyla Ali Paşa'dan bu sevimli derebeyinin bana 'en seçkin ve en candan dost' diye hitap ettiği bir mektup geldi. Bu 'candan dost'un son marifetini tahmin edebilir misin? Kırk iki yıl önce hasım bir kentin sakinleri onun annesi ile iki kız kardeşini ele geçirmiş ve onlara Bulgar süvarilerinin Bayan Cunegonde'u istismar ettiği gibi davranmış. Derken, bu yıl nihayet söz konusu kente hâkim olunca, (Türkiye'de hakaret sayılan) bu tecavüzün failleriyle en uzak derecede akrabalığı olanların çocuklarını, torunlarını, kuzenlerini vs. saptıyor. Sayıca 600'ü bulan bu kişileri huzurunda öldürtüyor. Her ne kadar hayret etmezsem de, aradan 42 yıl geçmişken bunu yapması oldukça tuhaf. H[ollan]'d'ın bana söylediğine göre, olay bu yılın ilkbaharında yaşanmış. Mektupta onun için bir top yaptırmamı istiyor ve beni sevecenlikle ve derin saygıyla andığını belirtiyor.¹³⁶

Byron toplu katliam işlemiş bir Arnavut derebeyiyle yazışıyor olmaktan gururluydu; çünkü bu uzak kültürün bir aktarıcısı olarak güvenilirliğini artırdığı gibi, onu Londralı okurlara ilaç gibi gelecek şeyleri yazmaktan kurtardı. "İnsanlar o sefih vezinde yazılmış şeyleri okuyacak olurlarsa, bu kendi kusurları" diye uyardı. "Bu örnekle ondan hoşlanmamaya başlarsa, zevksiz idollerine bir yenisini eklemektense, onları iyileştirmekten daha çok mutlu olacağım."¹³⁷

IX

Lord Byron 2 Ocak 1815'te Anne Isabella Milbanke'le ("Annabella") evlendi ve kızları Augusta Ada'nın 10 Aralık'ta doğmasından dört ay sonra, çift bir ayrılma senedi imzaladı (21 Nisan 1816).¹³⁸ Dört bir yanda dünya hızlı değişim içindeydi. Napoléon'u 11 Nisan 1814'te tahttan çekilmeye zorlayan o yılın Eylül ayında Viyana Kongresi oturumlarına başlamıştı. Sürgün edildiği

136 Byron'dan Leydi Melbourne'a, 7 Eylül 1813: BLJ, iii. 110-111. Aynı hikâye Thomas Moore'a başka bir mektubunda da yer alır: Byron'dan Thomas Moore'a, 8 Eylül 1813: BLJ, iii. 111-112.

137 Byron'dan Lord Holland'a, 17 Kasım 1813: BLJ, iii. 168.

138 Ada Lovelace (1815-1852) bir matematikçi olarak ünlendi ve kızı Anne (1837-1917) Ortadoğu'daki olaylarda önemli rol oynayacak olan Wilfrid Scawen Blunt'la (1840-1922) evlendi.

Elba Adası'ndan kaçan Napoléon 1 Mart 1815'te Fransa'ya çıktı ve "Yüz Gün" olarak bilinen yeni iktidarı 18 Haziran'daki Waterloo Muharebesi'yle başına yıkıldı. Dört gün sonra ikinci ve son kez tahttan çekildi.

Tekrar güvenli hale gelen Avrupa, İngiltere'den ayrılmaya ve yedi yıl önce fırsat bulamadığı büyük kıta turuna çıkmaya can atan Byron gibi biri için ardına kadar açıldı. Böylece Benelüks ülkelerine gitmek üzere 25 Nisan 1816'da gemiye bindi ve anayurduna bir daha hiç dönmedi. Çok geçmeden hekim dostu John William Polidori'yle (1795-1821) birlikte Waterloo tarlalarında dörtnala at sürerken, "Türkçe ya da Arnavutça binici ezgileri"ni okudu.¹³⁹ İkili o yaz Cenevre Gölü kıyısındaki Villa Diodati'ye yerleşti ve orada Percy Bysshe Shelley (1792-1822) ve müstakbel eşi Mary Godwin'le (1797-1851) harika bir dostluk kurdu. Byron Londra'da düşüp kalktığı çok sayıda kadından birinin üvey kız kardeşi Claire Clairmont (1798-1879) olmasından dolayı, Mary'yi önceden tanımaktaydı. Canını sıkran bir aksilikle ondan hamile kalan Claire, ikinci kızı Allegra'yı (1817-1822) doğuracaktı. Bilindiği üzere, bu İngiliz kafilesi Haziran 1816'da yağmurlu beş gün boyunca korku hikâyeleri yazma yarışına girdi. Mary Shelley *Frankenstein*, Polidori de *The Vampyre* eseriyle edebiyat kanonunda bir yer edindi. Kasım 1816'da Venedik'e geçen Byron, San Lazzaro Adası'ndaki Mehitar tarikatına uğradı; H. Avgeryan adlı rahipten Ermeniler hakkında bilgiler edindi ve Ermenice öğrendi. İki Ermenice gramer kitabı ve bir Ermenice sözlük üzerindeki çalışmalara katılarak, kendini kayda değer gayretle bu yeni Doğu uzmanlık konusuna adanmıştı.¹⁴⁰ Türkiye'yle işi bitmiş değildi; 1820'de Ravenna'dan "Türkiye'ye gitme niyetinden olduğunu ve bu geziyle yetinmeyeceğine emin olmadığını" yazdı.¹⁴¹

Ne var ki, bütün bunlar olup biterken, Byron'ın asla gerçekleşemeyeceğini sandığı şey şekillenme yolundaydı. Yunanlar (ya da en azından diaspora Yunanları) bir ulusal bağımsızlık hareketi örgütlenme sürecinin başındaydı. Odessa'da yaşayan üç Yunan 1814 dolaylarında Türklerin eline 350 yıl önce geçen Bizans İmparatorluğu'nun ardılı bir Yunan devlet yaratmayı amaçlayan Filiki Eteryay'ı ("Dostlar Cemiyeti") kurmuştu. Oldukça garip bir çakışmayla, Byron'ın eski dostu Ali Paşa beklediği fırsatı nihayet yakaladı ve dünya sahnesinde gerçekten önemli bir rol oynadı. Şubat 1820'de çeşitli ithamlara cevap vermek üzere İstanbul'a çağrıldığında, baş belası ama sadık uyruk rolünü sürdürmeye yanaşmadı; bunun üzerine unvanları

139 Polidori'den Hobhouse'a, 11 Mayıs 1816: John William Polidori, *The Diary of John William Polidori*, ed. William Michael Rossetti (Londra, 1911), s. 213.

140 *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* (Venedik, 1870). Genel bilgi için bkz. Anahit Bekaryan, "Byron and Armenia: A Case of Mirrored Affinities", *The Reception of Byron in Europe*, ed. Richard A. Cardwell (Londra, 2004), ii. 386-405.

141 Richard Milbanke Lovelace, *Astarte: A Fragment of Truth Concerning George Gordon Byron, Sixth Lord Byron* (yeni baskı, New York, 1921), s. 112.

alınarak âsi ilan edilirken, onu dize getirecek Osmanlı birlikleri gönderildi. Koca Ali Paşa çok geçmeden Pamvotida (Yanya) Gölü'ndeki Nisi Adası'na kapatıldı. İki yıl sonra, 24 Ocak 1822'de Aziz Panteleimon Manastırı'nın misafirhanesinde, Osmanlı askerlerinin aşağıdaki koridordan tavana açtığı ateşle öldürüldü.¹⁴² Rivayete göre, naaşı Yanya'daki Hagion Anargyron Manastırı'na gömüldü; İstanbul'a gönderildiği kesinlikle bilinen kellesi ise sarayın dışında teşhir edildi. Dört oğlunun kelleleri de kısa bir süre sonra babalarınıninkine katıldı.

Ali Paşa'nın iki yıl süren isyanı Osmanlı makamları açısından zaman ve enerji tüketici bir gaile oldu ve gelişen Yunan bağımsızlık hareketi bundan yararlanmasını bildi.¹⁴³ Mart 1821'de Türk egemenliğindeki Tuna prenslikleri Eflâk ve Boğdan'da Prens Aleksandr İpsilantes'in (1792-1828) öncülük ettiği cılız bir askeri isyan çıktı. Yunan kökenli bu Rus subayı yerel Hristiyanları ayaklandırma umuduyla, sürgün Yunanlardan oluşan küçük bir kuvvetle Prut Nehri'ni aştı. Beklediğini bulamayınca kaçtığı Avusturya'da derhal hapse atıldı. Türkler isyanın bariz başarısızlığına karşın, ardındaki somut tehlikeyi kavradılar ve 22 Nisan 1821'de İstanbul'un Rum Ortodoks patriği kilisesinin dışındaki bir ağaca asıldı. Üç gün sonra naaşı sürüklenerek sokaklardan geçirildi ve denize atıldı. O zamandan beri Patrikhane'nin ana kapısı, o korkunç sahnelerin hatırası olarak kapalıdır. Bu arada Yunan anakarasında 1821 ilkbaharı boyunca yerel Türkler ortalıktan kaybolmaya başladı ve birkaç hafta içinde on binlercesi öldürüldü.¹⁴⁴

Prens Aleksandr'ın yine Rus ordusunda subay olan kardeşi Demetrios İpsilantes (1793-1832) Filiki Eteryası tarafından Yunan devriminin başına geçmekle görevlendirildi ve Tuna'daki isyanın tam çöktüğü sırada 15 adamıyla Hydra Adası'na çıktı. Bunlardan biri 18. yüzyılda Tuna prensliklerini yönetmiş eski bir İstanbullu Rum aileden gelen Aleksandros Mavrokordatos'tu. Aslına bakılırsa, Fransızcası Yunancasından daha iyi, gayet şişman ve gözlüklü bir adamdı ve bir savaşçıdan ziyade bir vali havası vardı; dolayısıyla diaspora Yunanları Ocak 1822'de onu sanal bağımsız ülkenin ilk cumhurbaşkanı olarak

142 Günümüzde oldukça gözde bir turist uğrağı olan odada merminin delikleri (ya da belki matkapla bilerek açılmış delikler) hâlâ görülebilir.

143 Krş. Yanya'da 1819'dan 1935'e kadar İngiliz başkonsolosu olarak bulunan William Meyer'in raporları (1819-1822): *Epirus, Ali Pasha and the Greek Revolution: Consular Reports of William Meyer from Preveza*, ed. E. Prevelakes ve K. Kalliatake Mertikopoulou (Atina, 1996).

144 Genel bilgi için bkz. William St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: the Philhellenes in the War of Independence* (Londra, 1972); C. M. Woodhouse, *The Philhellenes* (Londra, 1969); Roderick Beaton, *Byron's War: Romantic Rebellion, Greek Revolution* (Cambridge, 2013); Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970* (Princeton, 1996); Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece* (Stanford, 1996); T. J. W. Spencer, *Fair Greece, Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron* (Londra, 1954); aynı yazar, *Byron and the Greek Tradition* (Nottingham, 1960); Fani-Maria Tsigakou, *The Rediscovery of Greece: Travellers and Painters of the Romantic Era* (Londra, 1981).

atadılar. Mavrokordatos daha sonra Byron'la dost olacak ve Shelley "Hellas" adlı övgü şiirini ona ithaf edecekti.¹⁴⁵

Yunanistan'a 1821 yazında yaklaşık 200 yabancı gönüllü gitti; ancak birçoğu Yunan ayaklanmasının bir askeri gerçeklikten ziyade bir kavram olduğunu görünce geri döndü. İngiltere'de bir klasik eserler sözlüğü hazırlamış olan Dr. John Lemprière (1765-1824) pek iyiye gitmeyen Yunan savaş uğraşına yardımcı olmak için bir bağış kampanyası başlattı. Samos [Sisam] Adası'ndan birkaç yüz Yunan Mart 1822'de Khios [Sakız] Adası'nı işgal ederek bağımsızlık ilan etti ve birkaç camiyi yıktı. Hisara çekilen Türklerin çağırdığı takviye kuvvetleri, işgalci Yunanlıları ve başkalarını öldürdükten sonra, sağ kalanları da köle olarak satmak ya da daha feci işlerde kullanmak üzere İstanbul'a götürdüler. Delacroix'nın hezimetini konu alan dokunaklı tablosu Avrupalıların Yunan davasına desteğini artırdı.¹⁴⁶

Londra Yunan Komitesi 3 Mart 1823'te oluşturuldu ve sonraki iki yıl boyunca dünyada Yunan dostu en önemli kuruluş oldu; Yunan davasına destekten geriye kalanı toparlayıp derledi. Komitedeki kilit kişi Akdeniz'de İngiliz donanmasında görev yapmış İrlandalı bir gazeteci olan Edward Blaquiere'di (1779-1832). Ama ilk baştaki 26 üye arasında çoğu parlamenter olan daha çarpıcı başka kişiler de vardı. John Bowring (1792-1872) daha sonraları seçkin bir kariyere kavuşacaktı.¹⁴⁷ En çok öne çıkan ünlü felsefeci Jeremy Bentham (1748-1832) kamuoyunu sağlam tasarlanmış bir yazılı anayasanın desteğiyle, en uygun politikaları saptayıp benimsemenin en etkili yolu sayan kendi liberalizm anlayışını sınamak için Yunanistan'ı çok elverişli bir yer olarak gördü. Londra Yunan Komitesi o ülkedeki durumdan ne kadar kopuk olursa olsun, Bentham liberalizminin bir merkezi haline geldi.

Bizim açımızdan, ilk baştaki 26 üye arasında en önemli kişi Lord Byron'ın "harbiden en eski dostu, daha doğrusu yegâne dostu" John Cam Hobhouse'tu. Blaquiere'e o sırada Cenevre'de olan meşhur şaire iletmek üzere bir tavsiye mektubu verdi.¹⁴⁸ Byron onunla temasa geçen Blaquiere'in duruma ilişkin anlatımının doğrulanması şartıyla, Yunan bağımsızlığı gibi soylu bir davaya yardımcı olmaya karşı değildi. Ama onayı alınmaksızın mektuplarının Blaquiere tarafından basına sızdırılması, onu Missolonghi'de ölümüyle sonuçlanacak bir yola soktu. İtalya'da canı sıkılan Byron'ın önünde

145 Bkz. Stephen Minta, "Lord Byron and Mavrokordatos", *Romanticism*, 12 (2006), 126-142; aynı yazar, *On A Voiceless Shore: Byron in Greece* (Londra, 1998).

146 Lee Johnson, "Delacroix and *The Bride of Abydos*", *Burlington Mag.*, 114 (1972), 579-585; Paul Joannides, "Colin, Delacroix, Byron and the Greek War of Independence", *Burlington Mag.*, 125 (1983), 495-500.

147 Bkz. John Bowring, *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, ed. L.B. Bowring (Londra, 1877).

148 Byron'dan Leydi Melbourne'a, 24 Mayıs 1813: BLJ iii. 51.

kaçırılmayacak kadar harika, üstelik hareketli yaşamının bazı bakımlardan zirvesi olan gençlik sahnelerine dönmesini sağlayacak bir serüven vardı. Temmuz 1823 ortalarında masraflarını tamamen cebinden karşıladığı atlar, top, teçhizat ve şahsi personeli arasındaki zorunlu romantik siyahi uşakla beraber bir kiralık gemiyle Cenova'dan yola çıktı. Kefalonya'da İyon Adaları'na vardığında ise Blaquiere'in onu bekleme zahmetine bile girmeksizin, Lord Byron'ın kılıcını kaptığı ve harekete geçmek için kuşandığı haberini yaymak üzere Londra'ya sıvıştığını öğrendi. Rolünün askeri olmaktan ziyade dekoratif olacağını ve esasen kandırılarak Yunanistan'a getirilmiş olduğunu hemen kestirdi.

Ama yanındaki atlar, top ve teçhizatla artık orada olduğu için, ilanla subay arkadaşlar bulmaya çalıştı ve (maaşlarını bizzat ödediği) yaklaşık 50 tanesi fiilen ordusuna yazıldı; ancak gönüllülerden bazıları tecrübeli savaşçılardan ziyade gazetecilerdi. Edgar Allan Poe (1809-1849) bile, "O sırada özgürlük için mücadele eden Yunanlara katılmak üzere donkişotça bir girişimle tek bir dolarım olmaksızın evden kaçtım" diye bir hikâye uyduracaktı.¹⁴⁹ Aslında Boston'un ötesine gitmemesine karşın, mavalı Yunan devrimine katılmanın hevesli bir romantik yazar için ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Byron Doğu Büyük Turu'nda izlediği kalıba uyarak, Kefalonya'daki İngiliz görevlisinin, sonradan Trafalgar Meydanı'nda bir heykele layık görülecek Victoria dönemi emperyalizminin kahramanlarından Charles James Napier'nin (1782-1853) evinde kaldı. Yunan dostu Avrupalılarca yüzüstü bırakılmasına rağmen, adada birçok Solyot savaşçının varlığıyla büyüldü. Mavrokordatos'un 1822'deki başarısız Epir seferine destek verdikleri için, ceza olarak Arnavutluk'tan sürüldükten sonra Kefalonya'ya yerleşen bu mülteciler, Ali Paşa'nın konuğu olarak birlikte heyecanlı günler geçirdiği harika ve renkli savaşçılarla aynı türdendi. Solyotlar maaş ödediği sürece, Byron'ın özel ordusuna yer almaya istekliydiler ve çok geçmeden onlara Solyot olsun ya da olmasın başka Arnavut paralı askerler de katıldı.

Byron Londra Yunan Komitesi'nin temsilcisi olarak İtalya Yunanistan'a gitmekte olan Leicester Fitz Gerald Charles Stanhope'la (1784-1862) Kasım 1823'te Kefalonya'da tanıştı. Harrington kontunun büyük oğlu olan (ve sonradan 5. Harrington Kontu unvanını alan) Stanhope, İngiliz ordusunda bir yarbaydı. Ayrıca özgür basının erdemlerine ve pratik etkilerine kafayı takmış olan, bunun özgürlük yönündeki Yunan şevkini kamçılamanın anahtarı olduğuna inanan ateşli bir Bentham'cıydı. Aralık 1823 sonuna doğru Stanhope siv-

149 Edgar Allan Poe, "Memorandum", Poe'dan Rufus W. Griswold'da (29 Mayıs 1841) bir mektupla birlikte yazma metin: *Collected Letters*, ed. J. W. Ostrom, B. R. Pollin ve J. A. Savoye (Cambridge, ABD, 1948 ve New York, 1966 ve 2008) i. 273 (mektup #112'ye ve çizim #24'e duşülen notlar); Edgar Allan Poe, *Complete Works*, ed. James A. Harrison (New York, 1902), i. 344-346.

risinek dolu bir bataklığın ortasında yer alan ve klasik çağ çağrıştırmacı hiçbir özelliği olmayan Missolonghi'ye gitti. Byron ile Hobhouse'un üç gün geçirdiği 14 yıl önceki haline göre bir düzelme olmamakla birlikte, orada artık hiç Türk yoktu. Hepsini 1821'de öldürmüş olan Yunanlar, ertesi yılın kışından beri bir Türk kuşatmasına direnmekteydi. Missolonghi aynı dönemde Stanhope'un yanı sıra, zengin bir İskoç olan Cairness'li Thomas Gordon'u (1788-1841) da ağırladı. Yunanca ile Türkçe bilen ve yöreyi tanıyan bu eski İngiliz subayı, tıpkı Byron gibi kendi gemisi ve silahlarıyla Yunanistan'a (1821'de) gelmişti ve Tripolitsa'daki İpsilantes'le işbirliği içindeydi.¹⁵⁰ Hastalanması üzerine, kısa bir süre sonra ayrıldı ama Londra Yunan Komitesi'nin fiilen Yunanistan'a gönderdiği tek sefer kuvvetine öncülük etmesi, merkezinde Londra'nın yer aldığı başka bir gönüllüler dalgasını tetikledi.

Byron 5 Ocak 1824'te Missolonghi'ye vardığında görkemli bir törenle karşılandı ve Cumhurbaşkanı Mavrokordatos'la güç birliğine girdi. Ertesi ay Londra Yunan Komitesi'nden William Parry'nin (ünlenişi 1825) komutanlığında bir ikmal gemisi geldi. Bu oldukça sıradan esnaf her nasılsa Byron'la harika bir dostluk kurdu. Kısmen çabalarına Byron'ın çok aktif katılımı sayesinde, Şubat 1824'te Londra Yunan Komitesi'nin adına ilk ikraz Londra Borsası'na sunuldu ve çok büyük rağbet gördü.

Byron ise çok iyi durumda değildi. 15 Şubat 1824'te bir sara nöbeti geçirdi ve ardından nisan başlarında kapıldığı ağır soğuk algınlığı hummaya dönüştü ve sonunda böbrek yetmezliğine yol açtı. Lord Byron 19 Nisan 1824'te ölürken, meşhur son sözleri "Zavalı Yunanistan" oldu. Edward Blaquiére'in nihayet sahneye dönüşü, Byron'ın adı sayesinde toplanan ikrazın birinci taksitini oluşturan 30.000 İngiliz altını ve 50.000 İspanyol gümüş doları yüklü İngiliz *Florida* ticaret gemisinin altı gün sonra Zante'ye varışıyla gerçekleşti. *Florida* dönüşünde Byron'ın naaşını İngiltere'ye götürdü. Halk Nottingham'a bağlı Hucknall'daki St. Mary Magdalene Kilisesi'nde 16 Temmuz 1824'te gömülmeden önce, 10-11 Temmuz 1824'te katafalkta yatan Byron'ı ziyaret etme fırsatını buldu. Ölüsü bile Londra Yunan Komitesi'ne yaradı; Blaquiére, Parry ve Stanhope Yunanistan hakkında onun adının kullanıldığı kitapları anında piyasaya sürdüler.¹⁵¹

Yunan bağımsızlık hikâyesinin geri kalan kısmı iyi bilindiğinden, burada kısaca anlatılacaktır. Padişah 1824'te garip bir cilveyle Kavalalı bir Arna-

150 Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution* (Edinburgh, 1832); Margaret Chapman, "Thomas Gordon of Cairness: The Struggle for Greek Independence", *Aberdeen Univ. Rev.* 47 (1978), 238-248.

151 Edward Blaquiére, *The Greek Revolution* (Londra, 1824); aynı yazar, *Narrative of a Second Visit to Greece* (Londra, 1825); William Parry, *The Last Days of Lord Byron* (Londra, 1825); Leicester Stanhope, *Greece, in 1823 and 1824* (Londra, 1824). Krş. Peter Gamba, *A Narrative of Lord Byron's Last Journey to Greece* (Londra, 1825). Daha yakın dönemdeki bir kaynak Harold Nicolson, *Byron: The Last Journey, April 1823-April 1824* (Londra, 1934).

vut aileden gelen Mehmed Ali Paşa'dan (1769-1849) Yunan ayaklanmasını bastırmak için yardım istedi. Paşanın oğlu İbrahim (1789-1848) bir Mısır ordusunun başında Şubat 1825'te Güney Yunanistan'a çıktı. Britanya, Fransa ve Rusya bir bozgunu önlemek ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla, Yunanları savunmada kenetlendiler ve 4 Nisan 1826'da St. Petersburg'da Yunanistan'daki durumla ilgili bir İngiliz-Rus protokolü imzalandı. İki hafta geçmeden, 22 Nisan 1826'de Missolonghi Türklerce ele geçirildi ve bu süreçte bazı Avrupalılar öldürüldü. Ama Osmanlılar Missolonghi'nin Byron sayesinde Yunan bağımsızlık savaşının sembolü haline geldiğini kavrayamamışlardı ve bu sıradan kasabanın kaybedilişi Avrupa'da Yunan dostluğunun canlanmasını sağlayan kıvılcımı tutuşturdu. Delacroix'nın "Missolonghi Harabelerinde Son Nefesini Veren Yunanistan" adlı devasa tablosu bunu çok iyi yansıtır. Britanya, Fransa ve Rusya Londra Antlaşmasıyla (6 Temmuz 1827) Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu'na husumetleri sona erdirmeye ve bağımsız bir Yunanistan konusunda mutabakata varma çağrısında bulundu. Türkler bunu haliyle reddetti.

Sultan II. Mahmud Haziran 1826'da yeniçerileri yok etti ve Mısırlıların yaptığı gibi, Avrupa tarzında yeni bir ordu kurmaya girişti. Ama bu pek işe yaramadı. Mısır donanmasının tamamı 20 Ekim 1827'de Navarin'de Amiral Edward Codrington'ın (1770-1851) komutasındaki Avrupa (Britanya, Fransa, Rusya) müttefik filosunca batırıldı. Bu olay aslında çıkırından çıkmış bir çatışmadan ibaret olmakla birlikte, yelkenli gemi çağının son büyük muharebesiydi. Ruslar Türkiye'ye savaş açma ve Balkanlar'ı işgal etme fırsatını sağladığı için, olayların böyle beklenmedik bir yönde gelişmesinden memnundu. Mehmed Ali Paşa ise donanma kayıplarının telafisi için padişah'tan Suriye'yi istedi ve talebi reddedilince, filosu ile ordusunu yeniden inşa ederek, Osmanlılara karşı isyan hazırlığına başladı. Bu kalkışma ancak 1840'ta, Osmanlı topraklarından birliklerini çekme karşılığında, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'ı kendi soyuna geçmek üzere yönetme hakkının verilmesiyle son buldu.

Bu arada Yunanistan'daki ayaklanma başarılı bir sonuca doğru ilerliyordu. Petra Muharebesi (26-28 Temmuz 1829) Yunan bağımsızlık savaşının son gerçek çatışması oldu. Mayıs 1832'de Londra'da müzakereye oturan Britanya, Fransa ve Rusya, monarşiyle yönetilecek bağımsız bir Yunanistan kurulmasını kararlaştırdı ve Yunanların görüşünü almaksızın, tahtı Otto adlı bir Baviera prensine önerdi. Byron'ın eski dostu Stratford Canning'in arabuluculuğuyla, yeni Yunan devletinin sınırlarını belirleyen İstanbul Antlaşması 21 Temmuz 1832'de imzalandı. John Murray ertesi yıl Byron'ın bütün eserlerini meydana dikili devasa bir heykelin edebi dengi sayılacak 17 cilt halinde yayımladı.

X

Belli bir sınıf ve eğitim düzeyindeki bir genç için Büyük Tur, Avrupa'yı bilinen evrenin merkezi haline getiren Batı kültürel geleneğini kutlamayı sağlayacak bir fırsattı. Napoléon da 19. yüzyıl başlarında klasik dünyanın imparatorlarına saygı gösterisi olarak, Avrupa'da kendince bir büyük tura çıkmıştı. Bunun ilk başta bir sıkıntıya soktuğu 21 yaşındaki Lord Byron, Avrupa başkentlerinden geçen bildik yoldan sapmak ve Napoléon'un ilerleyiş hattının dışındaki bir güney rotasını izlemek zorunda kaldı. Yunanistan akla gelebilecek her anlamda bir eşik alanı, Batı uygarlığının asıl kaynağı olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası, Doğu'nun arketip sembolüydü. Edward Said'in vurguladığı üzere, Doğu öncelikle "bir metin evreni", "bir yerden ziyade bir topos [geleneksel tema], bir göndermeler dizisi, kökeni bir alıntıda, bir metin parçasında, başka birinin Doğu'yla ilgili eserinden bir aktarmada, önceki bir tasarımda ya da bütün bunların bir karışımında yatıyor gibi görünen bir özellikler yığını" olabilirdi.¹⁵² Ama Yakındoğu, Uzakdoğu, Yenidünya ve başka yerlere giden başka birçok seyyahın aksine, Byron gördüklerini gerçek anlamda kavrayabilen biriydi ve Yunanistan'da gördüğü şeyler kesinlikle hoşuna gitmedi. Klasik dünyaya dair hikâyelerle büyümüştü; Yunanistan'da karşılaştığı Yunanların ise atalarıyla hiçbir alakası yoktu. Byron'ın Büyük Tur'a çıkmış genç konumu, "Herkesin hayranlık duyduğu ama birçoğunun/ Görmekten korktuğu meçhul bir sahilde serüvene daldığı" anda sınırsız ölçüde değişti.

Artık var olmayan bir Yunanistan'a saygı gösterisinde bulunmak yerine, otantikliğe ve evrensel değerlere dönük bir arayışa girdi. Ebedi göçebelere ilişkin tasvirler için Bedevi kültürünü tarayan ilk antropologlar gibi, Arnavutlarda hayranlık duyulacak günlük yaşama sahip otantik bir halk gördü. Alexis de Tocqueville (1805-1859) ve ona benzer başka kişiler Amerikan Yerlileri arasında Avrupa'da yok olmuş gibi görünen evrensel aristokratik değerleri buldular. Byron'ın gözünde, yırtıcı diktatör Ali Paşa gibi bir adam bile, ona çocukluk yurdu İskoçya'yı hatırlatan feodalimsi bir hiyerarşik toplumun başındaki ve kendi sosyal sınıfına mensup biriydi. Edebi olan her şeyi 19. yüzyıl emperyalizmine bağlama gereğini duyanlar için, Byron bir bakıma filizlenen bir Batı emperyal devletinden köklü bir Doğu emperyal devletinin

152 Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978): (Penguin baskısı, Harmondsworth, 1985), s. 177. Said'in paradigmasını Byron'a uygulayan akademisyenlerden bazıları şunlardır: Saree Makdisi, *Romantic Imperialism* (Cambridge, 1998), özellikle Bölüm 6; Mohammed Sharafuddin, *Islam and Romantic Orientalism: Literary Encounters with the Orient* (Londra, 1994); Seyed Mohammad Marandi, "The Oriental World of Lord Byron and the Orientalism of Literary Scholars", *Critique*, 15 (2006), 317-337; G. K. Rishmawi, "The Muslim East in Byron's *Don Juan*", *Papers on Lang. & Lit.*, 35 (1999), 227-243; Shahin Kuli Khan Khattak, *Islam and the Victorians: Nineteenth-Century Perceptions of Muslim Practices and Beliefs* (Londra, 2008).

bir görevlisine gönderilmiş bir temsilciydi. Byron ile Ali Paşa'nın konuşacak epeyce şeyi ve neredeyse ortak bir dili vardı. Byron Doğu'yu evrensel insan gelişiminin erken bir aşamasındaki ilkel bir yer değil, daha ziyade değişik bir tarihsel yol izleyen farklı bir yer olarak gördü. Kuzey Amerika'da koloniler kurma döneminde İngilizlere çok inandırıcı gelen bir savla, Türklerin sözde ahlaki zaaflarının Batı'ya Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirip işgal etmek için bir gerekçe sağladığı fikrine de katılmadı. "Bizlerle Türkler arasında çok fazla farklılık görmüyorum" diye yazan Byron içtendi.¹⁵³

Doğu Büyük Turu'na çıktığı 1809'da, Yunan bağımsızlığı umutsuz bir dava, ütopyacı bir maceraydı. Ama siyasal bakımdan açılması güvenli bir bayrak olsa bile, özgür bir Yunanistan'ı savunmaktan kaçındı. Ona göre, "genel olarak insanların baskısı altındaki Yahudiler" gibi, Yunanların da "Türklerden kurtulma şansları düşük"tü.¹⁵⁴ Yahudiler ve Yunanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda bütünüyle dine göre tanımlanan ve 1809'da ulusal hükümlerle temennisinden mahrum kalan iki halktı. Matthew Arnold'ın (1822-1888) sonraki ifadesiyle, "dünyamızın arasında gidip geldiği iki nüfuz noktası İbranizm ve Helenizm'di."¹⁵⁵

Byron'ın kısa süre evli kaldığı Annabella, "Doğu'ya dönüşünü gerektiren gizemli bir zorunluluktan sıkça söz ederdi" diye anlatacaktı daha sonraları.

Türkleri bir milliyet ruhu taşımada haklı bularak, her şeyden önce katıksız kaderci olmalarına hayranlık duyardı. "Doğu, ah, işte orada" derdi; orada dininden döndüğünü bana iki ya da üç kez çıtlattı. Sonbaharda Londra'dayken, bilinçli bir haurılama ürpertiyle, "Az daha Müslüman oluyordum" dedi. Türk anlayışı, adabı ve giyimini bizimkilere her bakımdan tercih ederdi.¹⁵⁶

Byron inanmadığı bir davayı destekleme noktasına kandırılarak vardı ve (tıpkı Yahudi ulusal hükümlerliği gibi) bunun umutsuz olmadığı ortaya çıktı. Aslında yakınlık duyduğu Müslüman Arnavut üst sınıfına özgü kıyafet giymesi ve Yunan bağımsızlığı için tek bir kurşun sıkmaksızın can vermesinin, Byron'ın zamanla davanın sembolüne dönüşmesine kesinlikle bir etkisi olmadı. Murray rehber kitaplarında çokça öne çıkarılması, kahramanlığını sadece basmakalıp değil, düpedüz alay konusu olacak derecede gülünç hale getirdi. Böyle olacağı Byron'ın içine doğmuş olmalı ki, son eserinde şöyle hayıflandı: "Her ahmak bu parlak günlerde anlatır/ Yabancı bir saraya harika seyahatini,/ Döktürdüğü çeyrek boy kitapla övgü bekler sizden./ Yayımcısının

153 Byron'dan Henry Drury'ye, 3 Mayıs 1810, *Salsette*, Çanakkale Boğazı Abydos açıkları: BLJ: i. 237-239.

154 "Fransiskan Manastırı, Atina, 23 Ocak 1811" notu düşülmüş ikinci makale.

155 "Hebraism and Hellenism", Matthew Arnold, *Culture and Anarchy* (Londra, 1869), Bölüm 4.

156 Blackstone, "Byron and Islam", s. 356, kaynak Malcolm Elwin, *Lord Byron's Wife* (Londra, 1962), s. 270-271.

canını sıkan şey onun için “eğlence”.¹⁵⁷ Soylu Genç Harold’un şöhreti sayesinde çok tutulan “Türk Hikâyeleri”, son kurmaca karakteri “Don Juan”da müstehzi ve nüktedan kişiliğe bürünmesiyle, Byron’a azımsanmayacak rahatsızlık verdi. Türkiye’ye ve Müslüman Arnavutluk’a sahici bağlılığının unutulmadığı tek yer Tepedelen, yani komünist Arnavutluk dönemindeki adıyla Tepeleneydi. O ülkede 16 yaşındaki çocuklara *Childe Harold’s Pilgrimage*’ın ikinci kantosu okutulurdu. Ali Paşa’ya ait sarayın duvarında yakın döneme kadar Arnavutluk’un modern “Müslüman Buonaparte”ı Enver Hoca’dan (1908-1985) şu alıntının yazılı olduğu bir plaket vardı: “Byron’ı romantik biri olduğum için değil, halkımı içtenlikle sevmiş olmasından dolayı severim.”¹⁵⁸ Lord Byron’ın Sayın Hoca’yla tanışma şansını hiç bulmamış olmasına insan ancak sevinebilir; şaire Ali Paşa’yla “savaş, seyahat, siyaset ve İngiltere” üzerine hoşça sohbet ederek geçirdiği o tatlı günleri hatırlatabilirdi.¹⁵⁹

157 *Don Juan*, v. 52.

158 Paul Simpson-Housley, “Tepelene, Land of Albania”, *The Byron Journal*, 20 (1992), 92-95.

159 Byron’dan annesine, 12 Kasım 1809: BLJ, i. 228.

BÖLÜM 4

Disraeli'nin Doğu Kariyeri, 1830-1880

Victoria dönemi İngilteresi'nde bir nebze siyasal bilinç taşıyan herkes, Benjamin Disraeli'nin (1804-1881) bir romanındaki karaktere “Doğu bir kariyerdir” dedirtirken, kendi hayatından da söz ettiğini bilirdi.¹ Bazı bakımlardan 19. yüzyıl Britanyası'nın tam timsali olan Disraeli aynı zamanda hep aykırı bir tipti; bunun tek sebebi daha 12 yaşında bir çocukken ona uygulanan Anglikan vaftizinin kutsal suyuna bile dirençli Yahudi kökeni değildi.

Disraeli'nin Doğu kaynaklı her şeye takıntısı ve ırkın en önemli unsur olduğu bir dünyada kendisi ile ailesinin üstün bir Sami-Yahudi-Arap-Doğu ırkına mensup olduğu inancı, dış ilişkilere muazzam bir etkide bulundu. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu Hindistan'da Rus ve İngiliz nüfuz alanları arasındaki sınırın yanında yatan işe yarar bir zebellanın ötesinde öneme sahipti. Çok derin bir anlamda Türk yanlısıydı, Türk olan her şeye ilgi duyardı ve uzun kariyeri boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun sıkı bir destekçisi olarak kaldı. İngiliz siyasetinde Disraeli'ye sırt çevirenler ise Osmanlı İmparatorluğu'na, Türklere ve onunla özdeşleştirilen başka birçok şeye karşıydı; bunlara Musevilik ve hatta imparatorlukların zamanla gerilemenin kaçınılmazlığından kurtulabileceği ihtimali de dahildi. Benjamin Disraeli açısından, Doğu sadece bir kariyer değil, bir ömürdü.

I

“Asıl soru Doğu Sorunu'nun ne olduğudur”² Disraeli'nin kurmaca kişilerinden biri bunu sorsa da, derine inmeyen bir sorgulamaydı bu. Daha önce gördüğümüz üzere, Disraeli'nin gençliğinde Türkiye'ye ilişkin bilgiye dayalı bir görüş birliği pek yoktu ve Yunanistan'ın bağımsızlığı bile tartışmalı bir konuydu. Lord Byron'dan kalan mirasa Yunanistan adına çoktan el konulduğu doğrudu. Daha haklı sebeplerle, Percy Bysshe Shelley (1792-1822) Yunanistan'a yardım çağrıları 19. yüzyıl başları Britanyası'nın her yanında gözde genç edebiyatçıların yüreklerinde yankı bulmuş başka bir genç şehitti. “Hepimiz Yunan'ız” demişti 1821'de. Ona göre, modern Yunanlar “hayal

1 Benjamin Disraeli, *Tancred: or, The New Crusade* (Londra, 1847), Bölüm 20.

2 Agy, Bölüm 48.

gücünün neredeyse soyumuza mensup sayamadığı yüce varlıkların torunlarıydı”, Türk efendilerine başkaldırıyorlardı, Doğu despotizmi karşısında Avrupalı kimliklerine sarılıyorlardı. “Ölü Yunanistan dirilmiş durumda!”³ Aslına bakılırsa, Shelley’nin savı şuydu:

Türk İmparatorluğu yıkılışının son aşamalarındadır; Anadolu çölleri ile Yunanistan’a daha az köleleştirilip alçaltılmış ülkelerin taşkın halklarının yerleşeceği, bilgece ve güzel her şeyin doğduğu iklim ile manzaranın ilelebet vahşi hayvanların ve cahil Tatarların ganimeti olarak kalmayacağı döneme yaklaştığımızdan kuşku duyulamaz.⁴

Ah, Percy Bysshe Shelley! 1820’lerdeki birçok genç İngiliz için, Doğu Sorunu’nu başka bir şekilde görmek öncelikle esef duyulacak bir zevksizlikti.

Buna karşılık, Benjamin Disraeli Doğu’ya gitmeye hazırdı. Babası Isaac d’Israeli (1766-1848) Londra edebiyat dünyasında yazarlar, yayımcılar ve antikacılarla birçok değişik bağlantılarıyla küçük çapta tanınmış bir Yahudi yazardı. En büyük oğlu Benjamin’i 13 yaşına girmesinden önce Anglikan olarak vaftiz ettirmişti ve onun 18 yaşına vardığı sırada ailenin soyadındaki kesme işareti de kalkmıştı.⁵ Genç Disraeli için yurtdışında Büyük Tur planları çok geçmeden hazırlandı. Daha önce İtalya, İsviçre ve Almanya’yı gezip gördüğü için, hedef yeni ve cesur bir şeye girişmekti. Doğu’ya gitmeliydi ve daha özel olarak geçmişte Lord Byron’ın tuttuğu yolu izlemeliydi. Isaac d’Israeli çok ciddi bir depresyon nöbetini zar zor atlatmış (ve belki de tam toparlanmamış) en büyük oğlunun Akdeniz civarında aylakça dolaşmasını pek de heyecanla karşılamadı. Ama Benjamin artık bir delikanlı değildi; yirmili yaşlarının ortasında ve Doğu projesini babasının mali desteği olmaksızın finanse etmesine yetecek birkaç piyasa kitabı yayımlanmış bir Hristiyan centilmendi. Sonradan *Alroy* (1833) kitabına temel oluşturacak bir Doğu serüven hikâyesi üzerinde çalışmaya başladı ama 1829-1830 kışında bunu bir yana bırakarak, *The Young Duke* (Genç Dük) adıyla halkın zevkine uygun başka bir pespaye kitap yazmaya koyuldu ve 1831’de basılışından önce 500 sterlin telif ücreti aldı.

Tek başına dolaşmak sıkıcıydı; yarattığı yalnız hacı Soylu Genç Harold karakterine karşın, Lord Byron bile Akdeniz’e yelken açarken, yordakçı ahabası John Cam Hobhouse’u yanına almıştı. Disraeli’nin yol arkadaşı kız kardeşi

3 *Hellas* (1821), I. 1059.

4 Shelley, “A Philosophical View of Reform” (1820); bu makalenin en muazzam siyasal açıklaması olduğu sıkça söylenir.

5 Robert Blake, *Disraeli* (Londra, 1966); B. R. Jerman, *The Young Disraeli* (Princeton, 1960); Donald Sultana, *Benjamin Disraeli in Spain, Malta and Albania 1830-1832* (Londra, 1976); Robert Blake, *Disraeli’s Grand Tour: Benjamin Disraeli and the Holy Land, 1830-1831* (Oxford, 1982).

Sarah'la nişanlı olan William Meredith'ti (1803-1831). Aslında, nişanı yeni olmadığı gibi, para sorunu da yoktu; zengin bir amcanın yegâne vârisi olarak bir geliri vardı. Ama Sarah d'Israeli bir Yahudi'ydi ve söz konusu amca izdivaca karşı çıkışından ancak Meredith'in yola çıkmaya hazırlanmasıyla vazgeçti. Eski bir aile dostu olan Meredith, Byron'ın yol arkadaşı Hobhouse gibi bilinçli bir mizah duygusuna sahip olmazsa bile, Disraeli'nin hasbelkader eğlenceli bulduğu biriydi.

Doğu yolcusu iki genç centilmen Cuma'ya denk gelen 28 Mayıs 1830'da Londra'dan çok kötü havada gemiyle ayrılarak Falmouth'a vardı.⁶ Haziran 1830 ortalarına doğru, Malta'dan önceki durak Cebelitarık'a uğradılar ama oradaki kalış süreleri Güney İspanya'yı da kapsamak üzere iki ayı buldu. Disraeli'ye göre "harikulade bir yer" olan Cebelitarık'ta "kıyafetleri gökkuşağı ya da Paskalya melodramı kadar ışıltılı Mağribileri, cüppeli ve takkeli Yahudileri" ve başka birçok unsuru barındıran "son derece değişik bir halk" vardı.⁷ Akdeniz yazı Disraeli'ye alışılmış gösterişli şakalarına uygun ortamı da sağladı. "Biri sabaha, diğeri akşama mahsus iki bastonla boğazı aşan ilk kişi olma şöhretini de kazanmış durumdayım" diye böbürlendi. "Bastonumu top ateşlenince değiştiriyorum ve ikisini de Kahire'ye götürmeyi umuyorum. Bu sihirli değneklerin yarattığı etki harika. Gördüğüm ilgiyi (bilmem ne) kitabının sözde yazarı olmaktan çok onlara borçluyum."⁸

İkili Malta'ya 19 Ağustos 1830'da ulaştı ve koleranın asıl korku olması nedeniyle, mevzuat gereğince bir hafta karantinada tutuldu. Karantina can sıkıcı olsa da, ardından "birinci sınıf bir otel"e yerleştirildiler ve işin en güzeli, eski bir tanıdıkla karşılaştılar:

Gayet düzelmiş ve basbayağı bir kahraman sayılan James Clay'i karşımızda görünce şaşırdık. Bir aydan beri buradaymış, duvar tenisi, bilardo ve diğer hınzırca oyunlarda bütün garnizonu şimdiden yenmiş, onların primadonnasına dersler vermiş ve baş tenorun canını sıkmış. Gerçekten çok hoş bir kişiliğe bürünmüş. [...] Burada tavsiye mektuplarına ihtiyacım yok ve şimdiden "sürüyle dost"um var.⁹

Disraeli'nin mektubunda ima edildiği gibi, James Clay (1804-1873) nevi şahsına münhasır biriydi. Winchester'da Disraeli'nin kardeşi Ralph'la birlikte okumuş ve ardından gittiği Balliol'da klasik edebiyat dalını düşük dereceyle

6 BD'den SD'ye, 1 Haziran 1830, Royal Hotel, Falmouth: Benjamin Disraeli, *Letters*, ed. J. A. W. Gunn vd. (Toronto, 1982-), Mektup 89 (i. 126-128), özellikle i. 126-127. Bu mektubun ve başka birçoğunun (çok sayıda hatayla) aktarıldığı bir kaynak da şudur: *Home Letters*, ed. Ralph Disraeli (Londra, 1885), Mektup 1.

7 BD'den ID'ye, 1 Temmuz 1830, Cebelitarık: Disraeli, *Letters*, Mektup 90 (i. 128-131), özellikle i. 128-129.

8 BD'den ID'ye, 1 Temmuz 1830, Cebelitarık: Agy, Mektup 91 (i. 131-133), özellikle i. 133.

9 BD'den ID'ye, 25 Ağustos 1830, Malta karantinası: Agy, Mektup 97 (i. 150-156), özellikle i. 154-155.

bitirmişti. Brasenose'de onunla birlikte okuyan Meredith, bu hovarda ve eğlenceye düşkün sınıf arkadaşından uzak durmuştu. Clay daha sonra âsi bir Liberal milletvekili olurken, Muhafazakâr dostu Disraeli'yle gizli dolaplar çevirmekle birlikte, İngiltere'nin en iyi vist oyuncusu olarak üne kavuşacak ve oyun üzerine yazdığı kitap güvenilir bir kaynak eser sayılacaktı.¹⁰ Bu arada Meredith'ten farkı haşarı ve neşeli olmasıydı. Disraeli "İnsanlara hükmetmek için onları ya başarıda geçmek ya da küçümsemek gerekir" diye anlatacaktı babasına. "Clay birinde, ben ise diğerinde ustayım ve aynı ölçüde revaçtayız. Bu konuda gösteriş ince zekâdan daha da geçerlidir."¹¹

Benjamin Disraeli neşe saçan kişi rolü için Clay'le yarışa girmekte gecikmedi. O sıradaki Malta valisi çarpıcı bir muharebe siciliyle meslekten bir asker olan Sir Frederick Ponsonby'ydı (1783-1837). Kız kardeşi Leydi Caroline Lamb (1785-1828) 1812'de kısa bir süre sevgilisi olduğu Byron'ı "deli, kötü ve tanışılması tehlikeli" biri olarak nitelendirmesiyle tanınmaktaydı. Bu çok uygun ortamdı. "Dün Ponsonby'ye uğradığımda, çok şükür ki evdeydi" diye bildirdi Disraeli:

Sanırım, hayatının en olağanüstü çeyrek saatini geçirdiği için övünçlüyüm. Ona hiç acımadım ve soğukkanlı valimizi gülme kriziyle kanepede yuvarlanma durumuna düşürmeyi sonunda başardım. Ardından herhalde sabahının içine ettiğimi üzgünce hatırlamışçasına ayağa fırladım ve kapıya yöneldim. Her zaman iyi bir izlenimle ayrılmayı kural edinmişimdir. Beni gitmemem için sıkıştırınca, yapacak çok işimin olduğunu söyledim ona!¹²

Ama sonunda ayrılma vakti geldi ve bir şekilde yeni bir plan kurmak gerekti. Disraeli kardeşi Ralph'e mektubunda, "Bir hafta önce ne yapacağımı biliyordum" diye itiraf etti.

Şimdi her şey halloldu. Genelde çok hoş vakit geçirdiğim bu yerden Clay'in tuttuğu ve korsanlığa girişmeye tasarladığı yatla Çarşamba sabahı ayrılıyorum. İlk baştaki plan yatı birlikte tutmaktı ama Meredith bundan hoşlanmayınca, bizi istediğimiz zaman istediğimiz yerde bırakması kaydıyla, bir ücret karşılığında onun yolcuları olduk.

Yatla ilgili verdiği bilgi şöyleydi: "Bu denizler için mükemmel bir boyda, yedi kişilik bir mürettebatı var. Çok sağlam bir deniz teknesi ve Susan gibi şiirsellikten uzak bir ad taşıyor; bu can sıkıcı olsa da, değiştiremeyeceğimiz için üstünü boyayla kapattık." Meredith'in Clay'e ve yaşam tarzına pek meraklı

10 M. C. Curthoys, "Clay, James", *Oxford Dict. Nat. Biog.* (2004-2012).

11 BD'den ID'ye, 25 Ağustos 1830, Malta karantinası: Disraeli, *Letters*, Mektup 97 (i. 150-156), özellikle i. 155.

12 BD'den ID'ye, 25 Ağustos 1830, Malta karantinası: Agy, Mektup 97 (i. 150-156), özellikle i. 155-156.

olmamasına karşın, Disraeli ailesinin korkularını şöyle yatıştırmaya çalıştı: “Clay son derece düzelmiş durumda ve aslında çok hoş bir yol arkadaşı; üstelik Giovanni adlı bir uşağı var! Byron, posbıyığı neredeyse yere değen bu adamın kucagında ölmüş. Ayrıca bir kuzu kadar uysal, her ne kadar üstünde hep [iki] hançer bulunsun da.”¹³

Giovanni Battista (“Tita”) Falcieri’nin (1798-1874) tekne de oluşu, Clay’e katılmada güçlü bir teşvik unsuruydu. Bu adam Lord Byron’ın Mayıs 1818’de konağını kiraladığı Mocenigi ailesine babadan oğula gondolcu olarak hizmet etmiş bir aileden gelen Venedikli bir gondolcuydu. Şehirden ayrıldığı Aralık 1819’da Byron’a katılmış ve ara sıra Percy Bysshe Shelley’nin evinde de kalmıştı. Shelley karısı Mary’ye bir mektubunda, Tita’yı “gür siyah sakallı hoş bir adam, geçmişte iki üç kişiyi bıçaklamış ve hayatımda gördüğüm en yumuşak bakışlı adam” diye tarif eder.¹⁴ Tita Ağustos 1823’te Kefalonya’da Byron’a hizmet etmiş ve Missolonghi’de 19 Nisan 1824’te öldüğü zaman yanında olduğu büyük şairin naaşını sadık uşağı William Fletcher birlikte İngiltere’ye götürmüştü. Byron’ın seyahat arkadaşı John Cam Hobhouse’un ona babasının yanında bir iş ayarlamasına karşın, Akdeniz’e duyduğu özlemle Yunanistan’a döndükten sonra, en az bir kez daha Londra’ya uğramıştı. Ama tarih artık Eylül 1830’du ve Tita’nın bir şekilde James Clay’in hizmetinde oluşu Disraeli’yi son derece hoşnut etti. Bir keresinde Cenevre Gölü’nün öbür yakasına Byron’ın sandalcısı Maurice tarafında götürülmüş olan Disraeli şimdide Byron’ın kucagında can verdiği adamın çalıştığı 55 tonluk bir yattaydı.¹⁵

Disraeli, Meredith ve Clay Ekim 1830 başında Korfu’ya vardılar. Byron’ın Doğu serüveninde çok belirgin yer tutan İyon Adaları o sırada İngiliz denetimindeydi ve adaların nihayet Yunanistan’a bırakıldığı 1864’e kadar öyle kalacaktı. Disraeli’nin ünlü modern biyografi yazarı Lord Blake, Disraeli’nin Doğu serüvenine büyük ağırlık vererek, Türkiye’ye ve İslami çevreye özel düşkünlüğünü o dönemde edindiğini belirtir:

Ondan sonraki birçok İngiliz gibi, o da Müslüman dünyasının yabancı ama garip biçimde uyuşturucu uygarlığına tutulmuştu. Yolculuğunun sonraki her aşaması bu tuhaf gönül ilişkisini pekiştirecekti. Kurnaz ve zampara gencin 1830-1831’de yaşadığı olaylar müstakbel başbakan ve devlet adamının yaklaşık yarım yüzyıl sonra Berlin Kongresi’ndeki tutumunu etkileyecekti.¹⁶

İleride göreceğimiz üzere, Blake haklı çıktı.

13 BD’den Ralph Disraeli’ye, tarih yok [17 Eylül 1830?], Malta: Agy, Mektup 99 (i. 160-163), özellikle i. 161-163.

14 *The Letters of Percy Bysshe Shelley*, ed. Frederick L. Jones (Oxford, 1964), ii. 324, no. 651.

15 Ralph Lloyd-Jones, “Falcieri, Giovanni Battista”, *Oxford Dict. Nat. Biog.*

16 Blake, *Disraeli*, s. 31.

Disraeli'nin Büyük Tur'u genel hatlarıyla koca Lord Byron'ın izinden gittiği varsayımına dayalıydı. Babasına 10 Ekim 1830'da, "Arnavutluk'a girip Yanina ile 'Manastır Köyü Zitsa'yı gördüğünde hayal kırıklığına uğradığını, çünkü bütün ülkenin bir isyan hali içinde olduğunu" yazdı. Ancak Disraeli besbelli ki Türklerden yanaydı: "Bâbîâli'nin her yerde zafere ulaştığını söylemekten memnunum" diye belirtti. Peşinde olduğu şey İyon Adaları'ndaki İngiliz yüksek temsilcisi Sir Frederick Adam'dan (1781-1853) bir mektubu Preveze'de Türk ordusuyla birlikte olduğu bildirilen Osmanlı sadrazamına sunmaktı. Bu kişi geçmişte Byron'ın karşı-kahramanı Ali Paşa'yı yenilgiye uğratan Osmanlı komutanı Reşid Mehmed Paşa'ydı (1780-1839). "Hayatımda bir seferliğine elçi olacağım" diye iç geçirdi Disraeli.¹⁷ O kadar kötümser olmasına gerek yoktu. Çok geçmeden eve büyük heyecanla şunu bildirdi:

Mektubumda sana Arnavutluk'un başkenti Yanina'daki karargâhında sadrazamı ziyaret etmemiz gibi bir ihtimalin bulunduğunu belirtmişti. O sırada muhtemel olan şey kesinleşmiş durumda. Korf'u'dan oraya bu ayın on birinde vardık.

Disraeli, Meredith ve Clay'in 11 Ekim 1830'da vardığı o yer Preveze'ydi.¹⁸

Bu olay bizi Disraeli'nin Londra'ya dönüşünden sonra 1832'de yayımladığı *Contarini Fleming: A Psychological Auto-Biography* kitabına getirir.¹⁹ Açıkçası, bu kitap en azından anlatılan kahramanın Disraeli'ninkinden oldukça farklı bir aileden gelmesi itibarıyla, hiç de otobiyografik değildir. Ama metnin geniş kısımları Disraeli'nin Doğu gezisi sırasında eve yazdığı mektuplarından dosdoğru alınmıştır; öyle ki, iki anlatıdan hangisinin, mektupların mı, yoksa romanlaştırılmış halin mi daha sahici olduğunu kestirmek zordur. Aslına bakılırsa, romanın "özgün" mektuplara dayanmasından ziyade, mektupların Doğu'ya yolculuğu sırasında Byron'ın *Childe Harold's Pilgrimage*'ı yazışına benzer biçimde yolda yazılan romanın "özgün" metnine dayandığı bile ileri sürülebilir. Yani, eve mektuplar dijital çağ öncesinde postayla iletilen ve böylece İngiltere'deki ailesine haberlerin yanı sıra keyif veren bir yedek metin haline büründü. Şurası kesin ki, *Contarini Fleming*'in yayımlanmasından sonra, Disraeli'nin elinden çıkan özel mektuplarının yerine, matbu metin şeklindeki anlatı halkın bilincine girdi.

Disraeli *Contarini Fleming*'in 10. Bölümü'nde, mektuplarına kıyasla Preveze'nin çok daha eksiksiz bir tasvirini verir. Ne yazık ki, Disraeli'nin edebi becerileri mektuplarında, *Lothair* (1870) gibi bir eserin üst vasat stan-

17 BD'den ID'ye, 10 Ekim 1830, Korf'u: Disraeli, *Letters*, Mektup 100 (i. 163-165), özellikle i. 164.

18 BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Agy, Mektup 101 (i. 165-172), özellikle i. 165. Krş. George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (Londra, 2006).

19 Kitabın çeşitli baskılarında ufak farklılıklar görülür. Ben New York baskısını kullandım: D. Appleton & Company, 1870, "Uniform Edition of Disraeli's Novels" dizisi.

dardına bile henüz ulaşmamış romanlarındakinden çok daha belirgindi. Bu arada, *Contarini Fleming*'de “Sus da vahşi borazanın çınlayışına ve çimbalın çılgin çarpışına kulak ver!” gibi ibarelerle caka satıldığını da belirtmek gerekir.²⁰ Her halükârda, hikâye aynıdır. Üç genç Preveze'den sonra Ambracia [Amvrakikos] Körfezi'ni geçerek Salora'ya vardı ve 14 Ekim 1830 sabahı altı silahlı süvarinin muhafızlığında karadan Arta'nın yolunu tuttu. Arta'da beklendiklerini ve İngiliz konsolosluğuna ait bir evde kalacakları yerin hazırlandığını gördüler. Disraeli'nin Arta'yı anlatışı şöyleydi:

Bir zamanlar doğal konumu kadar güzel ve bahçeleriyle meşhur bir kasabayken, şimdi bir harabe yığını. Ana caminin dokunulmayan minaresi dışında, tamamen yerle bir edilmiş. Bütün bu insan tahribatının ortasında müezzinin tok, vakur ve gür sesiyle bizi Tanrı'ya tapmaya çağırışının yarattığı etkiyi asla unutmuyacağım.

İngiliz konuklar ertesi sabah birçok destekçisinin bir süre önce başkaldırmasına karşın, İstanbul'daki efendilerine sadık kalmış bir Arnavut soylusu olan Arta valisi Kalyo Bey'i ziyarete gitti.

Makamında kalan Arta beyinin, çevredeki perişanlığa rağmen, büyük bir barakadan çok daha iyi olmayan bir meskende hakir durmadığını gördüm. [...] Azametli bir Türk'ün divanına hayatımda ilk kez girdiğimde ve kendimi bir beyin sağ tarafında bağdaş kurmuş olarak, kehribar ağızlıklı bir çubuğu içerken, kahve yudumlarken ve bir tercüman aracılığıyla ona iltifatlar yağdırırken bulduğumda biraz huşu duyduğumu itiraf etmeliyim.²¹

Bu tam da Disraeli'nin yaşamak istediği türden olay, Osmanlı İmparatorluğu'nun halı perdesinin ardındaki bir Doğu anydı.

Ama asıl hedef tıpkı Byron için olduğu gibi Yanya'ydı. Kalyo Bey İngilizlerin yanına “hepsi zengin süslemeli ve bazıları baştan aşağı gümüş kakmalı, hatta püsküllü hançerleri, piştovları ve tüfekleriyle tepeden tırnağa silahlı” yirmi Arnavut'tan oluşan bir refakatçi birliği verdi. Kafile Kalyo Bey'den bir tavsiye mektubuylar kuzeye yöneldi. Mektubun muhatabı “genç bey”in kaldığı yer

yüksek bir dağda bir gotik şato kadar büyük ama harap bir handı. Koca Ali Paşa tarafından Batı Asya ile Güney Avrupa'nın mükemmel yanlarını bağdaştıran bir ülkede hayırlı bazı işlere girişmesini sağlayan uzun süreli, sağgörülü ve sıkıntısız hüküm döneminde başkentten kıyıya giden seyyahların barınması için yaptırılmıştı. O sırada bir askeri karakola çevrilmiş haldeydi.²²

20 *Contarini Fleming*, V.x.

21 *Contarini Fleming*, V.x; krş. BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i. 165-172).

22 *Contarini Fleming*, V.x; krş. BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i.

Disraeli'nin çok sevimli bulduğu bu genç bey ne yazık ki Tita'nın Yunancasını bir türlü anlayamamıştı.

Daha sonra yaşananlar eve mektupta ve *Contarini Fleming*'de tıpatıp aynı ifadelerle anlatılan harika bir hikâyedir:

Ne yapmak gerekirdi? Yola devam edemezdik, çünkü Yanina'dan önce meskûn bir mahal yoktu; beni karşılamak için odaya giren ve bir fikir belirtmeyecek halde orada bulunduğum sürece, çekip gitme niyetinde olmayan mihmandarım- la aynı sedirde günbatımına karşı oturuyordum. Çaresiz ve aynı zamanda çok aç olmamdan dolayı, bir ya da iki saat boyunca, yorgunluğumu bahane edip uyku- ya çekilme ricasında bulunamadım; kurt gibi açtım ve bu yabancı, metruk konak- ta yemek bulma olasılığını öğrenme derdindeydim. Böylece oturup tütün içtik. Bu müthiş oyalayıcı olsa da, işin cıvıvı çıktı; konuşma isteğiyle çatlarken, karşı- lıklı tütün içip bakışmak, ardından iltifat niyetine tütün çubuklarını değiştirmek ve daha sonra teşekkür mahiyetinde elimizi göğsümüze bastırmak çok gülünç hale geldi. Derken yanımda biraz konyanın bulunduğu ve mihmandarıma bir tek sunmamın, böylesine hararetili bir sert içkinin peşinden neyin gelmesi gerekti- ğine dair bir çıtlatma işlevi görebileceği aklıma geldi. Maşallah! Sonuç sahiden mucizeviydi. Kibar dostum dudaklarını şapırdattı ve hemen bir fincan daha is- tedi. Mereti kahve fincanlarıyla içiyorduk. Bir şişe konyak ölülerini anmak üzere içilen aynı miktarda Burgonya şarabından daha kısa sürede ve daha hakça oran- larda dibi boyladı. Tam çakırkeyif olduk. Binbaşı biraz kuru incir getirttikten sonra, zarif pantomimle sürekli konuşur hale geldi, piştovlarını inceledi, onu çok şaşırtan kapsüllü ateşleme düzeneğine dair sorular yöneltti, kendisinin daha süslü ama daha az etkili silahlarını incelemem için uzattı ve sonunda Yunancayı iletilen her gözlemi çok gülünç biçimde yanlış anlayacak kadar sökebildi. Ama her şey şakaya vuruldu; hayatım boyunca böylesine şen bir adama rastlamadım.

Bu arada kuru, yuvarlak ve tatsız Arnavutluk incirinin müthiş iştah açma- sından dolayı, aklıktan gözüm içimi sızlatacak derecede döndü. Sonunda ekmek istedim. Binbaşı usulca bir baş eğişle, "Bunu bana bırak, kafana takma" dediyse de, sonrasında hiçbir şey olmadı. Kendimi açlık rüyaları görmeye hazırlarken, büyük hayret ve keyifle, mükellef bir yemek tepsisinin içeriye getirildiğini, şaş- kınlıktan aşağı kalmayan korkuyla da, yanında şarap bulunduğunu gördüm. Ye- mekleri parmaklarımızla yedik. Böyle bir işe ilk kalkışımıydı bu. İnsan çabucak alışıyor ve seçme parçalara tam soğukkanlılık içinde sırayla yumuluyor. Elinde leğen ve ibrik bulunan bir adam hazır bekliyor ve bütün süreç hiç de ilk başta Avrupa alışkanlıkları açısından görüldüğü kadar berbat değil. İçmeye gelince, gerçekten benim alışkın olmadığım bir hızla içtik. Şarap fena değildi ama zehir olsa dahi, bir Müslüman'ın yasak sıvıyı ikram edışı büyük bir iltifat olduğundan,

kafaya dikmek zorundaydım. Oluk oluk kafaya diktik. Binbaşı konyak istedi. Maalesef bir şişe daha vardı. Hepsini içtik. Oda dönmeye başladı, ayaklarımızın dibinde oturan hizmetkârlar garip dönüşlerle dans ediyor gibiydi, binbaşı benimle tokalaştı, o İtalyanca, ben de Türkçe bağırmağa koyulduk. Bir yerlerden kapıldığı İtalyanca “buono, buono” sözlerine aynı anlamda “pekiyi, pekiyi” karşılığını verdim. Bu arada okura şunu belirteyim ki, şimdi bile bu dili çok fazla bilmesem de, Türkçeye çok güzel oturan bir karşılıktı bu. Kahkaha atarak, sırtımı sıvazladı. Sonrasını hatırlamıyorum.

Gece yarısı uyandığımda, kendimi seccadeye sarılmış olarak sedirde uyurken buldum. Binbaşı akılcıca davranıp ocağın yanına kıvrılmıştı. Tıknmış kalandor susuzluğu vardı içimde. Gece boyunca koca odun ateşini yanık tutan iki kişi hariç herkes uyuyordu. Doğrudum, uyuyan arkadaşlarımla üstüne hafifçe basarak ilerlerken, açığındaki kollar bir pelerine sarınmış koyu yığının bir insan olduğunu anlamamı sağladı. Cenneti bir su sürahisinde buldum. Sanırım, tek dikişte bir galon içmiş olmalıyım. Odun ateşine bakarken, Jonsterna'da holün yanan kütükleri aklıma geldi; sahiden bir Türk beyinin dağ sığınağında olup olmadığını sordum kendime, omzumu silkip uykuma döndüm ve bir baş ağrısı duymaksızın uyandım.

Ertesi sabah yine yola düşmeden önce, Disraeli “beraber kafa çekmenin bir hatırası” olarak genç beye piposunu verdi.

İngilizler kuzeye doğru yolculuklarını sürdürürken, her tarafta yakın dönemdeki isyanın belirtilerini görünce ürktüler:

Köyler harap ve tamamen ıssız, hanlar terk edilmiş, kaleler yıkılmış, zeytinlikler yakılmış ve meyve ağaçları kesilmiş. Yıkım öylesine eksiksizdi ki, çoğu kez atım beklenmedik biçimde bir köyün temelinden kalan molozlara çarpıp sendeledi; ilk başta kuru bir sel yatağı gibi görünen alanın çoğu kez harabeye dönmüş bir kasabaya ait iskeletin omurgası olduğu ortaya çıktı.

Sonunda, kafiye “aynı adlı güzel göle doğru sokulan” Yanya kentine vardı. Ne var ki, içine girince tamamen ve baştan aşağı yıkıldığını fark ettiler. Bunu yapan da çoğunlukla “beylerinin sadrazam tarafından yok edildiğini duyan” Arnavut âsilerdi. “Tiranlıktan öçlerini uygarlığı yıkarak almışlardı.”

Kentin yerle bir olmasına karşın, hayat sürmekteydi: “Akla gelebilecek her türlü acayip kıyafete bürünmüş olarak kaynaşan, uğuldayan ve her yöne koşuşturan bir halk.” Disraeli “dokuz yıldan beri hiçbir Frenk'in girmedığı”ni sandığı bir yerde olmaktan dolayı heyecanlıydı. “Her şey öylesine garip ve görkemliydi ki, bunun Doğu açısından bile olağanüstü bir sahne olduğunu bir an unuttum ve hayal gücümü Doğu yaşamının artık neredeyse köhnemiş ihtişamına dönük katışıksız saflığa bıraktım.” Disraeli

Contarini Fleming'de bu sözlerin ardından, eve mektubunda yer almayan şu cümleyi ekler: “Bir Doğu masalı yazmaya can attım.” Gördüğü her şeyi kafasına işleyen biriydi o: Bir derviş, bir “deli”, bir “paşa”, bir şeyh ve sokağın ucunda Türk birliklerine tahıl taşıyan yüz kadar devenin belirişi. “Bir Türk kentindeki ilk günüm daha önce okuduğum ve uzun süreli bir kalışta arada bir gözlemlemeyi umduğum bütün bildik özellikleri önüme sermiş gibi geldi bana.”²³

Bir Yunan hekimin evine yerleşen kabile ertesi gün Ali Paşa'ya ait kalenin yolunu tuttu. Disraeli ve iki arkadaşı saraya giden dar sokaklardan ve kapılardan geçirilirken, adım adım sadrazama yaklaştı. “Doğulular arasında her şey tek bir beyne bağlıdır; görevlerde işbölümüne giderek zeki ve sorumlu temsilciler atayan bizler bir Türk başbakanının iş yükünü anlayamayız.” Disraeli “hayatı boyunca böylesine canlı ve ilginç bir meclise hiç karışmadığı” için çevresini ayrıntılı olarak anlatır:

[Sonunda] Türk İmparatorluğu'nun direği sayılan, dirilişe dönük yeni sistemin asıl mimarı olarak tanınan, kendini kabul ettirmiş bir savaşçı, ahlaki kültürün esas olarak ikiyüzlülüğe dayandığı bir ülkede kimsenin bu konuda boy ölçüsemeyeceği dört dörtlük bir politikacı olan anlı şanlı Reşid'in huşu uyandırıcı huzuruna alındık.

Reşid Mehmed Paşa “biraz gaddar bakışlı, pörsük, bitkin, sade giyimli, alnı kırışıklıklarla dolu, çehresi endişe ve düşünceyle gölgelenmiş bir adam” izlenimini uyandırdı.²⁴ Disraeli *Contarini Fleming*'de eve yazdığı mektupların metninedebi ruh ikizinin Türk ordusunda yer alıp âsi Arnavutlarla çarpışına yönündeki bir dileğini katar. Reşid Mehmed Paşa buna karşı çıkmazken, “bir Frenk olması itibarıyla, komuta kademesinde bulunamayacağı”na işaret eder. “Ona böyle bir arzumun olmadığını ama İstanbul'a geçme niyetinde olmamadan dolayı, büyük hayranlık duyduğum bir hükümdarın davasına, ne kadar mütevazı olursa olsun, katkıda bulunduğumu hissetmenin sevindirici olacağını belirttim.”²⁵ Sadrazamla görüşmesini aktarırken, Disraeli'nin söylemiş olmayı istediği şeydi bu belki. Nitekim Benjamin Disraeli'nin aksine, *Contarini Fleming* “Ali Paşa'yı bıcaqlayan İnebahtılı Mehmed Paşa”nın komutası altında Manastır Muharebesi'nde çarpışır ve “bir muharebeyi her şeye rağmen dünyadaki en zevkli meşgale” olarak görür. *Contarini Fleming*'in hayali evreninde, zaferden sonra Ohrid'de (Makedonya) Reşid Mehmed

23 *Contarini Fleming*, V.xii; BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i. 165-172).

24 *Contarini Fleming*, V.xiii; BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i. 165-172).

25 *Contarini Fleming*, V.xiii.

Paşa'yla görüşen Disraeli'ye "onun ağzından çıkardığı tütün çubuğu şeref nişanesi olarak" verilir. Bu jest Contarini Fleming'e şunu söyler:

Her ne kadar Austerlitz ya da Waterloo kadar sözü edilmezse ve genç bir Frenk centilmenin uçarı bir hayalin peşinde capcanlı yaşamamış olması halinde, geniş Avrupalı okur kitlesi için muhtemelen meçhul kalmış olacaksa da, çok hoş bir dövüş olan Bitoglia (Manastır) Muharebesi için bu kadarını anlatmak yeterli.²⁶

Genç Benjamin Disraeli için uçarı hayal, savaş denilen "zevкли meşgale"ye dair bir tür pembe rüya olduğu doğrudur.

Gerçek hayattaki Disraeli ise çok daha sakın serüvenini Yanya'daki Osmanlı taşra sarayından geçerek sürdürdü. Reşid Mehmed Paşa görüşmeden sonra Disraeli ve arkadaşlarını yarım yamalak Baulılaştırılmış, kibar ve eğlence düşkünü oğlu Emin Paşa'ya havale etti. Konuklar "ürkütücü, [...] tuhaf ve diğer Doğu halklarınınkinden farklı" olmakla birlikte bazen kulağa oldukça güzel gelebilen Türk müziğini dinleme fırsatını da buldu. "Göl kayıkçıları'nın ağır işlerini hafifletmek için söylemeyi alışkanlık edindiklerinden daha yalın ve dokunaklı ezgileri nadiren dinlemişimdir."²⁷ Yanya'daki birkaç günün sonuna varıldığında, Disraeli sahiden Türkiye'ye tutulmuştu. "Dünyada bir Türk ileri geleninden daha soylu bir karakter yoktur" kanısına vardı. "Bu kişilerden bazılarının da son derece zeki, ülkelerinin siyasal açıdan gelişmesiyle derinden ilgili ve Büyük Petro'nun ateşli hayranları olduğunu gördüm."²⁸ Disraeli Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini düzelterebileceğine ve dolayısıyla korunmaya değer olduğuna dair ömür boyu süren umut dolu inancını Yanya'da edindi.

Yanya'dan ayrılarak güneye seyahat eden Disraeli, Meredith ve Clay 25 Ekim 1830'da Preveze'ye ulaştılar. Bir kez daha bindikleri Susan'la Yunanistan'ın güneybatı kıyıları boyunca dolaştılar. Disraeli'nin Büyük Tur'a çıktığı sırada, Yunanistan'ın çok büyük bir kısmı henüz Anadolu sığınaklarına çekilmemiş Osmanlı İmparatorluğu'na hâlâ bağlıydı ve anlaşıldığı kadarıyla Disraeli Türk beyleriyle birlikte sedirlere yayılıp oturduktan sonra, antik Yunanistan'ın ihtişamından pek etkilenmedi. "Basbayağı bir Türk'üm" diye övündü eski seyahat arkadaşı Benjamin Austen'e. "Sarık takıyor, iki metrete yakın bir çubuğu tüttürüyor ve bir sedirde oturuyorum. Mehmed Paşa bana İngiliz olduğumu sanmadığını, çünkü çok yavaş yürüdüğümü söyledi. Aslında bu

26 Contarini Fleming, V.xv.

27 Contarini Fleming, V.xiii-xiv; krş. BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i. 165-172).

28 Contarini Fleming, V.xiv; krş. BD'den ID'ye, 25 Ekim 1830, Preveze: Disraeli, *Letters*, Mektup 101 (i. 165-172).

sakin ve rahat halkın alışkanlıklarını adap ve keyif konusundaki yerleşik kanaatlerimle tamamen uyumlu buluyorum ve Yunanlardan eskiye göre daha fazla tiksiniyorum.” Bunu vurgulamak istercesine, Disraeli ve arkadaşları her Yunan dostunun kutsal alanına, yani ölümünden sonra savunucusu kesildikleri Byron’ın son nefesini verdiği Missolonghi’ye uğramadılar bile. Disraeli bir mektubunda, “Codrington’ın kanlı gafına sahne olan Navarin’de bir hafta kaldık” diye yazarken, Osmanlı Mısır donanmasının daha üç yıl önce orada uğradığı tam bozguna değer vermez bir tavır içindeydi.²⁹

Parthenon’u bile etkileyici bulmayarak, diğer yüce yapılarla kıyaslanınca, “ancak bir katedralin yanında bir kilise mertebesinde” olabileceğini belirtti.³⁰ Zaten ona göre, “Yunanlar sanatta Mısırlıların çocukları”ydı. “Günün birinde o gizemli ve yaratıcı halka özgü yüce güçlerin hakkını vereceğiz.”³¹ Sonraki durak İstanbul’dı. Disraeli ve arkadaşları Çanakkale Boğazı’nda, kıtalar arasında bir sınır olmaya yakışır görünen “heybetli sahillere” izleyerek ilerledi: “Asya ve Avrupa birbirlerine daha sevecenlikle bakıyorlar; Avrupa’nın hemen karşısında sanki daha bunaltıcı kız kardeşi yokmuş gibi.” Kısa bir süre “Troya açıklarında çakıldıktan” sonra, boğaz boyunca süzöldüler, Marmara Denizi’ni aştılar ve nihayet “meşhur Haliç’te demir attı”lar.” Disraeli babasına mektubunda, duygularını aslında kendini anlattığı bir psikolojik otobiyografide bile yer verilemeyecek daha kişisel ifadelerle belirtti: “Güneş batmak üzere ve çok sıkça anlatılmasına karşın, hiçbir tasvire sığmayan Konstatinopolis tam görüş alanı içinde: Muazzam bir bina, kubbe, servi, koru ve minare yığını. Söndüğünü sandığım bir heyecan uyandı içimde.”³²

Disraeli 10 Aralık 1830’da vardığı İstanbul’da yaklaşık altı hafta kaldı. İngiliz sefaretindeki dostu George Hamilton Seymour’la (1797-1880) bağlantıya girmeyi ummuşken, iki ay önce Floransa’ya elçi olarak gittiğini öğrendi. Ama kendini sevdirmesini bildiği için, (daha yeni dışişleri bakanlığı görevinden ayrılmış ve 1852-1855 arasında başbakanlık yapacak) Lord Aberdeen’in küçük kardeşi olan İngiliz olağanüstü yetkili elçisi Sir Robert Gordon’un (1791-1847) gönlünü kısa sürede kazandı. Navarin Muharebesi’nden sonra Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında tam diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve 1832’ye kadar tam anlamıyla düzelmemesi nedeniyle, Gordon

29 BD’den Benjamin Austen’e, 18 Kasım 1830, [Nauplia, Yunanistan]: Disraeli, *Letters*, Mektup 103 (i. 172-174), özellikle i. 173-174. Doğu’nun tamamen farklı bir zaman ölçeğinde hareket ettiği anlayışının bir irdelemesi için bkz. Johannes Fabian, *Time and Other: How Anthropology Makes its Object* (New York, 1983); Saree Makdisi (*Romantic Imperialism: Universal Empire and the Culture of Modernity* [Cambridge, 1998]) dahil birçok uzman, oryantalizmi ele alırken bu kaynağa başvurmuştur.

30 Contarini Fleming, V.xix.

31 Agy.

32 BD’den ID’ye, 30 Kasım 1830, Atina ve İstanbul: Disraeli, *Letters*, Mektup 104 (i. 174-177), özellikle i. 176; Contarini Fleming, V.xxii.

aslında sefir değildi. Ama bunun pek anlamı yoktu, hele de Disraeli ve arkadaşları açısından. Byron'ın birinci dereceden kuzeni olan Gordon aynı zamanda Disraeli gibi, oldukça Türk yanlısı ve Yunan karşıtıydı. Kaderin garip bir cilvesiyle, emekliye ayrılınca İskoçya'da satın aldığı Balmoral adlı bir avcı kulübesi 1847'deki ölümü üzerine kardeşine geçecek ve o da burayı Prens Albert'e satacaktı; hikâyenin geri kalan kısmı elbette tarihe mal olmuş durumdadır. Her neyse, Gordon İngiliz sefaretine serbestçe giriş çıkış iznini verdiği Disraeli, Meredith ve Clay'e diledikleri zaman akşam sofrasına katılabileceklerini bildirdi. "Sefarete sabahleyin haber vermemiz yeterliydi." Gençler Avrupa yakasındaki Pera semtinde pansiyon tuttu ve onları ağırlamaktan çok memnun olan Gordon bütün sefirlerle tanışmalarını sağladı ve "gözde bir gezi vesilesi olan her pikniğe" çağırmayı ihmal etmedi.³³

Besbelli ki bu kadar eğlenceyi fazla bulan abus William Meredith, 1830 Noel'i dolaylarında dostlarından ayrıldı. "Meredith'in bizi bırakmasına çok üzüldük" diye bildirdi Disraeli babasına. "Hep tasarladığı üzere, Bitinya'nın mevcut bütün tepelerden daha az ilginç olmasıyla tanınan dağları arasında dolaşıyor şimdi. Onunla İzmir'de buluşmayı umuyoruz ve bu gerçekleşirse, onu kâşif olma yönündeki hırslı niyetlerinden muhtemelen vazgeçmeye yatkın halde bulabiliriz."³⁴ Bu arada, Disraeli ve Clay kendilerini İstanbul'un ayartıcı güzelliklerine kaptırdılar. "Tasvirin baş ağrıtıcı olduğu malum" diye yazdı babasına. "Kendim buna kalkışmaktan çekiniyorum ve dolayısıyla şimdiden mırıldandığın korkuları anlayışla karşılıyorum. Yani, Konstantinopolis'i hayal gücüne bırakıyorum."³⁵ Ama sadece eve yazdığı mektuplarında değil, *Contarini Fleming*'in cilalanmış versiyonunda da tasvire girişti. Ona göre, "Konstantinopolis'te en harika iki şey Boğaziçi ve Kapalıçarşı" olsa da, başka bir yerde "buradaki en harika şey" olarak nitelendirdiği mezarlıklar üzerine biraz izlenimci bir anlatıya girişmekten kendini alamadı. Yahudilerin "beyaz mendille sarılmış bir siyah şapka" taktıklarına işaret etti ama bunun dışında eski dindaşlarına özel ilgi göstermedi. "Neredeyse Ayasofya kadar büyük ve ondan çok daha güzel Süleymaniye Camii'nin içine girdim" diye belirtti gururla.³⁶

Yarattığı Contarini Fleming kahramanının aksine, Benjamin Disraeli Sultan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) huzuruna çıkma şerefine ermemekle birlikte, birkaç kez uzaktan bir anlığına onu görebildi. "Bir Avrupa hükümdarına özgü her türlü cana yakın davranışı sergiliyor" saptamasında bulun-

33 BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Disraeli, *Letters*, Mektup 109 (i. 182-185), özellikle i. 183.

34 BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Agy, Mektup 109 (i. 182-185), özellikle i. 182-183.

35 BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Agy, Mektup 109 (i. 182-185), özellikle i. 183.

36 *Contarini Fleming*, V.xxiii; krş. BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: krş. BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Disraeli, *Letters*, Mektup 109 (i. 182-185).

du. “Uyruklarının arasına giriyor, bütün uğraşlarına karışıyor ve onlardan acımasızca vergi alıyor. Bir Avrupalı gibi giyiniyor ve bütün genç erkekler bu modayı benimsemiş durumda.”³⁷ Disraeli Osmanlı ordusunun subay tabakasını oluşturan ve “birinci sınıf süvari alaylarımızdan birini utandırmayacak” üniformalı gençleri de iyice gözlemledi:

Padişah yükselen kuşağa bel bağlıyor ve anlaşıldığı kadarıyla, bu tavrı boşuna değil. Aldığı bütün yenilgilerden sonra, şimdi tam donatımlı ve sağlam disiplinli altmış bin nizami piyadesi var. Elbette Fransız ya da İngiliz denkleriyle kıyaslanamazlar ama kesinlikle İspanyolları ya da Hollandalıları ve birçok kişiye göre, adil bir kapışmada Rusları alt ederler.³⁸

Contarini Fleming’in yayımlandığı 1832’de, Disraeli kendine bir Osmanlı uzmanı sıfatını çoktan yakıştırmıştı. Bunun dayanağı padişahla etraflı görüşmelerde bulunması olmasa bile, Doğu’ya gitmeyi başararak, “sarık takması, iki metreye yakın bir çubuğu tutturmeleri ve bir sedirde oturması”ydı.³⁹ Disraeli’nin yirmili yaşların ortasındaki coşkulu bir genç olarak 1830-1831’de edindiği görüşler ve kanaatler hep aklında kaldı ve ona kırk yıl sonra gerçekten önemli hale geldiğinde, atılınca Türk yanlısı olma güvenini ve hatta yetkisini kazandırdı.

Contarini Fleming “İstanbul’da dört ya da beş ay” kalırken, gerçek hayattaki Disraeli bu geziye ancak altı sıkışık hafta ayrabildi.⁴⁰ “Sefir beni hep minnetle hatırlayacağım bir nezaketle karşıladı” diye bildirdi eve. “Aramızdaki bağlar ne olursa olsun, daha fazlasını yapması neredeyse imkânsızdı.”⁴¹ Güvertesinde Benjamin Disraeli ile James Clay’in bulunduğu Susan 11 Ocak 1831’den kısa bir süre sonra İstanbul’dan ayrıldı. “Bizden önce ayrılan Meredith’in Anadolu’yu dolaşma sevdasını saygıyla karşılamakla birlikte, oranın topograf, antika meraklısı ve zevk sahibi adam için tatminkâr olmaktan aynı ölçüde uzak bir diyar olduğu kanısındayım.”⁴² Disraeli’nin aktardığına göre, kentten ayrılmak zordu. “Elinden bir türlü kaçamadığımız dostumuz Sir Robert, kaldığımız pansiyondan yakınmamız üzerine, son bir çareyle bize sefarette odalar vermeyi önerdi; nihayet çabaları boşa çıkınca, bize öfkeyle veda etti.” İkili “Çanakkale Boğazı’nı geçerken canlı bir meltem”i yakaladı ama Lesbos [Midilli] ve Khios adaları arasında üç gün boyunca çakılıp kaldı. “Ambracia Körfezi’nden daha geniş ve daha güzel olan İzmir Körfezi’nin

37 BD’den ID’ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Agy, Mektup 109 (i. 182-185), özellikle i. 184.

38 BD’den ID’ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Agy, Mektup 109 (i. 182-185), özellikle i. 184.

39 BD’den Benjamin Austen’e, 18 Kasım 1830, [Nafplion, Yunanistan]: Agy, Mektup 103 (i. 172-174), özellikle i. 173-174.

40 *Contarini Fleming*, Vxxv.

41 BD’den ID’ye, [23? Aralık 1830, İstanbul]: Disraeli, *Letters*, Mektup 105 (i. 177).

42 BD’den Sarah Disraeli’ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Agy, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 185.

manzarasından daha şirin bir şey tasavvur edilemez” diye coşkuyla yazdı Disraeli. İkilinin niyeti Meredith'i alıp yola çıkmaktı ama vakit kıştı ve berbat bir fırtına onları kentte on gün alıkoydu:

Burada Meredith'i çok nezih bir yerde konaklar halde bulduk; birbirimize anlatacak çok şeyimiz olduğundan, çatığımız durumla beklenebileceğinden daha iyi başa çıktık. Gezimizin tek kış kışındayız; gerçi bu mevsim Konstantinopolis'te genellikle daha sert geçer. Sağlığımın memnun edici biçimde düzelmeye yoluna girmesini güzel havanın sürmesine ve tütün içmeme bağlamaktayım.⁴³

İlk baştaki geçici plan 21 Ocak 1831 dolaylarında Mısır'a varmak ve oradan Malta'ya gittikten sonra Napoli'ye geçmektir.⁴⁴ Kâğıt üzerinde, Disraeli'nin müstakbel kayınbiraderinin seyahat planlarıyla da gayet iyi uyuşması gerekirdi. “İzmir'de Mer[edith]'in Mısır'ı görme yönünde bir isteğin belirtilerini göstermeye başladığını anladım” diye bildirdi Disraeli kız kardeşine:

İşin aslı şu ki, orada eline geçen Hamilton'ın *Egyptiaca*'sı gibi bazı kitaplar, bu konuda zihnini açmış. Daha o zaman fark ettiğim üzere, esas mesele Mısır hakkında bir çocuktan daha fazla şey bilmemesi ve bir noktada yerkürenin geri kalan kısmının toplamından daha fazla kalıntının bulunduğunu öğrenince gayet şaşırmasıydı. İmkânsız bir işe kalkışarak, bize katılmasını sağlamaya çalıştım ama adı duyulmamış saçma sapan bir kentin görülmemiş kalıntılarını tasarladığı bir geziden vazgeçmeye bir türlü karar verememesi nedeniyle, bir kez daha ayrıldık.⁴⁵

Disraeli herhalde Meredith'in yalpalayan bir karnaval teknesinde dış kapının mandalı olmayı istemediğini ve kendi başına kalmayı tercih ettiğini kavramış olsa gerek. Yine de, en azından sevgili kız kardeşi Sarah'ın hatırına, zevahiri kurtarma yoluna gitmiş gibidir.

Böylece Disraeli ve Clay yatla tekrar yola koyuldular. Elverişsiz rüzgârların Rodos'a çıkmalarını önlemesine karşın, iki günü havanın düzelmesini beklemekle geçirdiler. (Contarini Fleming ise adaya uğramayı başarır.)⁴⁶ Kıbrıs'ta karaya çıkıp orada sadece bir gün kalan ikili, onları Yafa'ya götürecek bir kılavuz tuttu. Mısır şimdilik beklemeliydi. Sonraki menzil Kutsal Topraklar'dı.

43 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Agy, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 186.

44 “Rüzgârın son derece elverişli olmasından dolayı, on gün içinde Mısır'a varmayı umuyorum. O ülkeden Malta'ya döneceğim ve oradan Napoli'ye geçeceğim — muhtemelen hayata geçemeyebilecek planlarım en azından böyle.” BD'den ID'ye, 11 Ocak 1831, İstanbul: Agy, Mektup 109 (i. 182-185), i. 184.

45 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Agy, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 186; krş. *Home Letters*, Mektup XIII. Sözü edilen kitap William [Richard] Hamilton (1777-1859), *L'Egyptiaca: or, some Account of the Antient and Modern State of Egypt* (Londra, 1809).

46 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Disraeli, *Letters*, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 186; Contarini Fleming, VI. ii.

Yafa'ya varan Disraeli ve Clay ertesi gün "atlı ve silahlı altı kişilik bir kafile" halinde Kudüs yolculuğuna başladı. Geceyi Ramla'da [Ramallah] Napoléon'un 1799'da karargâh olarak kullandığı Aziz Nikodemos ve Aramat-yahı Aziz Yusuf İmareti'nde geçirdi. Disraeli sabahleyin tekrar yola çıkarak vardıkları Kudüs'e girişi hem kız kardeşine bir mektupta hem *Contarini Fleming*'de anlatır; ancak tasviri Yafa Kapısı'na doğru ilerleyişte ilk gördüğü manzaradan ziyade, kentin Zeytin Dağı'ndan çok daha dramatik görüntüsüdür. "Yıldırım çarpmışa döndüm. Karşımda açıkçası muhteşem bir kent gördüm." [...] Atina ve Kudüs ihtişamlarıyla hep güzelliğin ve yüceliğin timsalleri olmuşlardır. Kudüs şimdiki haliyle Martin için harika bir konu olur ve ancak onun yapacağı bir resim insana kentle ilgili bir fikir verebilir." Disraeli ve Clay Fransiskenlerin Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki özel rolünden dolayı "Custodia Terra Sancta" olarak da bilinen Kudüs merkezi San Salvador Manastırı'nda kalmak için uğraştılar. Onlara Disraeli'nin ifadesiyle "Kudüs'teki en iyi evler"den biri verildi. "Manastıra aitti ve bize hizmetçiler tahsis edildi. Her gün erzak da gönderildi."⁴⁷

Kudüs'ten "Hayatımda bundan daha keyifli bir dönemim olmadı" diye yazan Disraeli'nin yaşadığı şeylere dair etraflıca mektuplar göndermeye vakit bulamaması belki de bundandı.⁴⁸ Bu açığı *Contarini Fleming*'de bir ölçüde kapatmasına karşın, orada da anlatılmayan şeyler çoktur. "Doğu'da rahatça seyahat etmenin yegâne yolu debdebeli görünmektir" diye öğütte bulundu. "Türkler dış görünüşten çok etkilenirler ve öyle çıkar peşinde koşmasalar bile, iyi giyimli ve etrafı kalabalık bir kâfir onlarda saygı uyandırır."⁴⁹ Disraeli görünüşe bakılırsa Kudüs'ü dolaşırken, Yahudilerle pek fazla temas kurmadı ve belki aralarına hiç girmedi. Ancak *Contarini Fleming*'de yerel bir Yahudi karaktere yer verir: Siyon Kapısı'nın yakınında oturan "zengin İbrani tüccar Besso".

Disraeli ve Clay Mart 1831 ortalarında Mısır'a doğru yola çıkarak İskenderiye'ye vardılar. "Yafa'dan berbat bir yolculuk yaptık" diye yazsa da, Meredith'in daha önce vardığını görmek Disraeli'yi sevindirdi. "Anladığım kadarıyla bir Türk gemisiyle korkunç bir yolculuktan sonra daha yeni gelmişti."⁵⁰ Disraeli eve sonraki (ve son) mektubunu Kahire'den 28 Mayıs 1831'de kız kardeşi Sarah'a yazdı. Aradan geçen sürede epeyce şey yaşamıştı

47 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Disraeli, *Letters*, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 187-188; *Contarini Fleming*, VI. iv-vi. Disraeli'nin göndermede bulunduğu kişi Victoria döneminin büyük mahşer ressamı John Martin'dir (1789-1854).

48 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Disraeli, *Letters*, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 188.

49 *Contarini Fleming*, VI.v.

50 BD'den Sarah Disraeli'ye, 20 Mart 1831, İskenderiye: Disraeli, *Letters*, Mektup 110 (i. 185-189), özellikle i. 188-189.

ve o sırada onu Malta'ya ve ardından Londra'ya "götürecek bir geminin gelişini beklemek"teydi sadece. Asıl mühim haber, Disraeli'nin diplomatik davranmaya çalışmasına karşın, Meredith'in sonunda usanıp ayrılmasıydı.⁵¹ Disraeli pek üşengeç değildi ve kız kardeşine İskenderiye'den Rosetta'ya bir geziye, bir serapla karşılaştığı ve Nil'i ilk kez görme fırsatını bulduğu 12 saatlik çöl yolculuğuna dair harika bir hikâye anlattı. Büyük Piramit'e tırmanarak çıkmış, ardından ani ve şiddetli bir kum fırtınasından sağ kurtulduğu üç haftalık bir seyahatle Tebe varmıştı.⁵²

Kafile yine üç haftalık bir yolculukla, "kirliliğine karşın şatafatlı ve şirin bir yer" olan Kahire'ye döndü. "Doğu yaşamını gördükçe, daha çok hoşlanıyorum" diye söylendi Disraeli dalgınca. İşin en güzel tarafı, hayalinde kurduğu unsurları da içerse bile, Mısır ve Sudan'ın valisi koca Mehmed Ali Paşa'yla (1769-1849) gerçekten görüşerek, hayali dublörü Contarini Fleming'i taklit etme şansını bulmasıydı:

Paşayı çok olağandışı bir şekilde gördüm. Bir gün öğleden sonra Şobra'daki sarayının bahçelerinde gezinirken, birdenbire ona maiyetiyle çevrili halde rastladım; kırmızı ve altın sarısı kıyafetler içindeki siyahi haremağaları başta olmak üzere, son derece parlak elbiseleriyle ve bindikleri beyaz atlarla çok göz alıcı bir çevreydi bu. Tam ayrılacağım sırada, baş hizmetkârlardan biri beni kolumdan tuttu ve onların yanına götürdü. Paşa meğer İngilizlere çok düşkünmüş. Zatiâllilerinin soytarıyla satranç oynadığı çok garip bir sahneye tanık oldum. Orada bir çeyrek saat kadar kaldım. Sonradan öğrendiğime göre, oyunun bitmesini bekleseymişim, benimle konuşacakmış ama tercümanım olmadığı ve onun da aynı durumda oluşundan gayet emin olduğum için, temenna edip ayrılmanın en uygun yol olduğunu düşündüm. Huzura alınmam Clay'in hastalığı nedeniyle ertelenmiş olsa da, bu öneri bana birkaç kez geldi. Buna pek de can atmıyorum; çünkü insanı yalnız kabul ediyor ve kıyasıya sorgudan geçiriyor-muş.⁵³

Disraeli sonunda Mehmed Ali Paşa'nın huzuruna çıkışını, birkaç yıl sonra kendinden üçüncü şahıs gibi söz ederek şöyle anlattı:

Vatandaşımız herkesin anında uyduğu çağırısı alınca, kaledeki divana hemen gitti. Paşayı saray görevlileri, mühendisleri, miralayları ve haremağalarıyla çevrili halde buldu. Sonunda paşa hazretlerinin elini çırpması üzerine, gözde bir veziri ve sadık bir tercümanı hariç, herkes huzurdan çekildi. Paşadan gelen mesajı aldığı anda, vatandaşımızın şaşkınlığı az değildi ama dünyayı asla hayrete düşmeye-

51 BD'den Sarah Disraeli'ye, 28 Mayıs 1831, [Kahire]: Agy, Mektup 111 (i. 189-195), özellikle i. 190.

52 BD'den Sarah Disraeli'ye, 28 Mayıs 1831, [Kahire]: Agy, Mektup 111 (i. 189-195), özellikle i. 193-195.

53 BD'den Sarah Disraeli'ye, 28 Mayıs 1831, [Kahire]: Agy, Mektup 111 (i. 189-195), özellikle i. 195.

cek kadar görmüş, siyasal bilgiden büsbütün yoksun sayılmayacak ve geniş çaplı seyahatin en kesin ve yararlı sonuçlarından biri olarak, önyargıya karşı felsefi başışıklıkla donanımlı kişilerden biriydi. Mısır hükümdarına ilk anda gördüğü sıkıntıları sakince ve açık seçik ifadelerle aktardı, firavunların ve Ptolemaios hanedanının ardılına İngiltere'deki siyasal kurumların yüzyıllarca süren tedrici gelişmeyle ortaya çıktığını ve genel oy hakkını hayata geçirme sürecine kıyasla, daha sıkı disiplini ya da daha düzenli hazırlığı gerektiren hiçbir siyasal işlevin bulunmadığını açıkladı. Paşa onaylama mahiyetinde ara sıra başını sallayarak sessizce dinledi. Ardından bir Avrupa hükümdarı gibi saate bakmak yerine, kahve getirilmesini isteyerek, görüşmeyi incelikle sona erdirdi.

Hikâyenin devamı olsa da, Disraeli'nin tek tanık olmasından dolayı, anlatısını ne kadar ciddiye almak gerektiğini kestirmek zordur:

Kısa bir süre sonra genç İngiliz, ara sıra âdet edindiği üzere, Mısır hükümdarının resmi davetine icabet etti. Paşa onu fark edince, lütufkâr bir gülümsemeyle onu selamladı ve bitişikteki sedire geçmesini işaret etti.

"Tanrı büyüktür!" dedi Mehmed Ali seyyaha. "Akıllı bir adamsın, Allah kerim ama inciler yumurtluyorsun. Bununla birlikte bir parlamentom olacak, bizzat İngiltere kralınıninki kadar çok parlamentom olacak. Bak işte!" Bunu söyledikten sonra, paşa hazretleri topraklarındaki her şehrin ve yörenin en zengin ve nüfuzlu şahsiyetlerinin yer aldığı iki listeyi gösterdi. "Bak işte!" dedi. "Bunlar parlamentolarım ama bir uygunsuzluğu önlemek açısından, onları bizzat seçmeye karar verdim."

Şu işe bak, rabbim, seçimsiz bir şahane temsil örneği! Mehmed Ali'nin bu kararı uyarınca, Doğu Akdeniz jargonundaki adlarıyla *alto Parlamento* ve *basso Parlamento* Kahire'de toplandı. Birincisi başkent'in paşaları ile üst düzey subaylarından, ikinci taşra halkının gerçekten en muteber mensuplarından oluşmaktaydı. Suriye işgalinin Mehmed Ali'nin dikkatini iç siyasetten uzaklaştırmamış olması halinde, Kahire *basso Parlamento*'sunun çok güvenilir ve verimli bir ulusal konseye dönüşmüş ve ülkenin yöneticisine uyruklarının kaynakları, ihtiyaçları ve dertleri konusunda çok önemli bilgiler vermiş olabileceğinden kim kuşku duyabilir? Mevcut durumlarıyla uyruklarca seçilmek yerine, bizzat paşa tarafından atanmasından dolayı, verimli ve kalıcı olma şansının çok daha büyük olacağına inanmakta kim duraksayabilir? Böyle bir mecliste halk yönetiminin sağlıklı tohumlarını kim görmez? Napoli ya da Madrid parlamentosuna kıyasla, Kahire parlamentosunun yararlı ve kalıcı olacağına şahsen çok daha güven duyardım; özellikle de şunu samimiyetle itiraf etmek gerekir ki, Mehmed Ali ayrıca müstakbel yasa koyucuların siyaseti öğrenmeye başlamaları için, iki ana kuralla pratik bir çerçeve sağlamıştı. Birincisi, *basso Parlamento* sadece öner-

ge vermeli ve tartışmamalıydı; ikincisi, *alto Parlamento* sadece tartışmalı ve oy kullanmamalıydı!⁵⁴

Disraeli hikâyeyi geliştirmiş olabilir ama gençliğinde meşhur Mehmed Ali Paşa'yla bir sohbet etmiş ve daha sonra Doğu Sorunu'nun can alıcı bir evresinde Büyük Britanya'nın başbakanlığını üstlenmiş olması son derece önemlidir. Disraeli romantik biriydi ve özellikle hayatının o aşamasında yüreğine işleyen izlenimler kritik önemdeydi.

Disraeli'nin eve mektupları gibi, Büyük Tur'u da orada ve oldukça ani biçimde son buldu. Müstakbel kayınbiraderi William Meredith Teb'den Haziran sonlarında döndü; üç gencin planı Malta, Napoli, Roma ve Venedik'e uğradıktan sonra, karadan Calais'e giderek İngiltere'ye dönmekti. Clay yolculuğu ayarlamak için önceden İskenderiye'ye giderken, Disraeli ile Meredith'i Kahire'de bıraktı. Meredith ansızın çiçek hastalığını kaptı ve sadece hafif bir vaka gibi görünen bu talihsizlikten sonra 19 Temmuz 1831'de öldü. Clay ilk baştaki seyahat programına bağlı kaldı; Disraeli perişan haldeki kız kardeşi-ne yetişmek için alelacele yurda döndü, yani Malta'nın yolunu tuttu, bir ay karantinada kaldı ve Ekim 1831 sonlarında İngiltere'ye vardı.

II

“Sana şunu itiraf edeyim ki, Türk önyargılarım Türkiye'deki kalışımla bir hayli doğrulandı” diye yazdı Disraeli bir dostuna:

Bu halkın yaşam tarzı zevkimle büyük ölçüde uyuyor; haliyle biraz miskin ve hüzünlü oluşunun seni tiksindireceğini sanmıyorum. Keyif verici Osmanlı sedirlerinde uzanıp enfes çubukları tüttürmek, tam yıkanmak için yarım düzi-ne hizmetkâr gerektiren bir hamamdaki şatafatın keyfini her gün sürmek, kesintisiz bir manzara sunan sahiller boyunca oyma bir kayıkta havayı solumak ve bir Mağrip atı üstünde eşkin gidişten daha büyük bir zahmeti çekmemek bence kulüplerin keşmekeşinden, salonların sıkıcılığından çok daha makul bir yaşam. Hiçbir süsleme ve abartı içermeyen bütün bunları burada uzun uzadıya aktarmam bezdirici olacağı için, canlı hayal gücüne bıraktığım bin sakin keyif kaynağı ve bin olgun haz eşliğinde yaşanabilir.⁵⁵

Bu “Türk önyargıları” gerçekten de ömür boyu sürecekti. Doğrusu, Disraeli'nin onları pekiştirecek bolca zamanı oldu. İçinde yer aldığı Muhafazakâr Parti

54 [Benjamin] Disraeli (Genç), *Vindication of the English Constitution in a Letter to a Noble and Learned Lord* (Londra, 1835), s. 102-106. Söz konusu lord, üç kez adalet bakanlığı görevinde bulunan Lyndhurst'tü (1772-1863).

55 BD'den Edward Bulwer'a, 27 Aralık 1830, İstanbul: Disraeli, *Letters*, Mektup 107 (i. 107-108).

1853-1874 arasında 16 yılı aşkın bir süre iktidardan uzak kaldı. Yani Disraeli 47 yaşından neredeyse 70 yaşına kadar, bedensel olgunluk çağını çoğunlukla siyasal boşlukta geçirdi; böylece düşüncelerini baştaki bir hükümetin siyasal gereklerine uyacak şekilde ayarlama zorunluluğu olmaksızın geliştirmek gibi pek istenmeyen bir konforu buldu.

Birkaç başarısız girişimden sonra, 1837'de Maidstone milletvekili olarak Avam Kamarası'na girdi. İlk konuşması (7 Aralık 1837) feciydi ve Yahudi kökeninden dolayı ırkçı alayların kolay bir hedefi haline geldi. Maidstone'un diğer Muhafazakâr milletvekili Wyndham Lewis'in (1780-1838) ölümü, dul eşi Mary Anne'ı (1792-1872) adeta Disraeli'ye miras bıraktı. Onunla 17 aylık uygun bir aradan sonra evlenen Disraeli 1841'de Shrewsbury'den milletvekili seçildi ve 1847'de son parlamento göçüyle aday olduğu Buckinghamshire'ı 1876'da, neredeyse otuz yıl sonra Lordlar Kamarası'na geçene kadar temsil etti.

Bu arada Disraeli 1832'de yayımlanan *Contarini Fleming*'le bir Doğu romancısı olarak edebiyatta yer edinme yoluna girmişti. Romanın apaçık bir otobiyografik eser olmasına karşın, bu temalara düşkünlükteki ısrarı *Alroy* (1833) ve *The Rise of Iskander* (1834; İskender Bey'in Yükselişi) romanlarının yayımlanmasıyla iyice belirginleşti.⁵⁶ Ama Disraeli'nin Doğu Sorunu'nun felsefi ve kültürel yönlerine ilişkin görüşleri ayrıntılı biçimde ortaya koyuşu aslında üç "Genç İngiltere" romanıyla (1844-1847) başladı. Üçlemenin Eylül 1843'te yazmaya başladığı birinci romanı *Coningsby, or, the New Generation*'ın (Coningsby: Yeni Kuşak) konusu 1830'larda geçer ve olay örgüsü Henry Coningsby adlı birinin etrafında döner. Bir İngiliz markisinin öksüz torunu olan bu kişi, Eton'daki arkadaşlarından birinin kardeşi olan zengin bir pamuk tüccarının kızına âşık olunca mirastan mahrum bırakılır. Sonunda her şey yoluna girer: Avukat ve ardından milletvekili olan Coningsby kızla da evlenir.

Coningsby'de bir tür Akıllı Nathan Rothschild olan Sidonia adlı biraz gizemli ve çok zengin bir Yahudi bankerle karşılaşırız. Coningsby'yi (ve okuru) tam ırkçı bir tarih yorumuyla tanıştırır ve Yahudileri "Kafkas ırkları"nın en katışıksızı olarak nitelendirir:

İşin aslı şu ki, Kafkas düzeninden gelen saf bir ırkı yok edemezsiniz. Mısır ve Asur krallarını, Roma imparatorlarını ve Hristiyan engizisyoncularını şaşkınlığa uğratmış fizyolojik bir gerçek, basit bir doğa yasasıdır bu. Hiçbir ceza kanunu, hiçbir bedensel işkence üstün bir ırkın aşağı bir ırkça eritilmesini ya da

56 Genel bilgi için bkz. Patrick Bratlinger, "Nations and Novels: Disraeli, George Eliot, and Orientalism", *Vict. Stud.*, 35 (1992), 255-275; aynı yazar, "Disraeli and Orientalism", *The Self-Fashioning of Disraeli 1818-1851*, ed. Charles Richmond ve Paul Smith (Cambridge, 1998), s. 99-105; Ivan Davidson Kalmer, "Benjamin Disraeli, Romantic Orientalist", *Comp. Stud. Soc. Hist.*, xx (2005), 348-371; Mark F. Proudman, "Disraeli as an 'Orientalist': The Polemical Errors of Edward Said", *Jnl. Hist. Soc.*, 5 (2005), 547-568.

yok edilmesini sağlayamaz. Karışık zalim ırklar kaybolup giderken, saf mazlum ırk ayakta kalır. Yüzlerce ve binlerce yıllık aşağılanmaya karşın, şu anda Yahudi aklı Avrupa işlerine çok büyük bir etkide bulunuyor. Hâlâ uydüğunuz kanunlarından, zihninize sinmiş edebiyatlarından değil, yaşayan İbrani zekâsından söz ediyorum.⁵⁷

Dünyaya hükmetmek için gerekli olan şey dinsel çeşitliliğe dayalı bakıştır:

Böyle bir mizaç nadir olmakla birlikte Doğu'ya mahsustur. Antikçağdaki büyük monarşilerinin kurucularına, çölden zuhur eden peygamberlere, dünyayı istila eden Tatar kabile reislerine ilham vermiştir; Akdeniz adalarının çoğu sakinleri gibi, damarlarında muhtemelen Arap kanı bulunan büyük Korsikalı'da gözlemlenebilir. Fatihlere ve yasa koyuculara yakışan bir mizaçtır bu.⁵⁸

Yakın dönemin hafızalardaki en geniş ufuklu insanı Napoléon'du; dolayısıyla Doğu kökenli, "muhtemelen Arap" olmalıydı.

Disraeli'nin başka birçok okuru gibi, bunu inandırıcı bulmayan George Eliot kibirli tavrıyla şunu belirtti:

"İrklar" teorisine gelince, bir dayanağı yok. "Siz bebek suratlı, ufak burunlu Avrupalılar ticaretinizi, sanatınızı ve dininizi İbranilere borçlusunuz; üstelik ordularınızın başında İbraniler var" gibi içi boş parlak sözlerle desteklenebilir ancak. [...] D'Israeli'nin sevinçle Sidonia'nın cömertliğini dayandırdığı ırkdaşlığın mutlaka aşılması gereken aşağılık bir dürtü olduğu öylesine açıktır ki, bir Yahudi olarak onun bile övünmeye cesaret edebileceğinden kuşkuluyum. Yahudi olmayan mizacım Yahudilerin üstünlüğüne ilişkin her türlü varsayıma çok kararlılıkla karşı çıkıyor.

İrki insan varlığının belirleyici ilkesi saymaya herkes o kadar da düşkün değildi. Ama George Eliot'ın her şeye rağmen söyleyeceği hoş bir şey vardı: "Doğu ırklarının üstünlüğü konusunda D'Israeli'ye bir hususta içtenlikle katılıyorum; onların elbiseleri güzel, bizimkiler ise berbat."⁵⁹

Disraeli "Genç İngiltere" romanlarının üçüncüsü ve sonuncusu olan *Tancred, or, the New Crusade* (1847; Tancred; Yeni Haçlı Seferi) adlı kitabında ırkçı teorileri daha da büyük gayretle işledi. Başlarda küçük bir rolle karşımıza çıkan eski dostumuz Coningsby, Tancred'in bir gezi tasarladığı Kudüs'ten Londra'ya asla dönemeyebileceğini öngörür: "Doğu bir kariyerdir."⁶⁰ Sido-

57 *Coningsby*, Bölüm 15.

58 *Agy*, Bölüm 10.

59 George Eliot'tan John Sibree, Jr.'a, [11 Şubat 1848]: George Eliot, *Letters*, ed. Gordon S. Haight (Londra ve New Haven, 1954-1978), i. 245-248.

60 *Tancred*, Bölüm 20. Edward Said bu satırı meşhur *Orientalism* (Londra, 1978) kitabının iki alâmetifarikâsından biri olarak kullanmıştır; ancak orada bağlam dışında ve çarpıtılmış bir anlamla yer

nia da romanda yer alır ve Tancred'in "büyük Asya gizemine nüfuz etmek" istediğini doğru biçimde saptar.⁶¹ Sidonia'ya göre, alınması gereken büyük ders tek cümlede özetlenebilir: "Her şey ırktır; başka bir hakikat yoktur."⁶² Sidonia elbette bir roman karakterinden ibarettir ama bizzat bilge 19. yüzyıl anlatıcısı benzer görüşleri ifade eder.⁶³ Disraeli'ye göre, Anadolu'nun güneyindeki herkes aynı soydandı: "Araplar ata binmiş Yahudilerden başka bir şey değildir."⁶⁴ Sami ırkı tekti ve bağrında Arapları, Bedevileri ve Yahudileri barındırmaktaydı. Disraeli bu terimleri neredeyse İngiliz yerine Britanyalı denilebileceği gibi birbirinin yerine kullanan biriydi. "İnsanlar tek boynuzlu atların varlığından kuşku duysunlar" der bir karakter. "Ama hiç kuşku duyulamayacak tek şey, Tanrı'nın asla bir Arap dışında kimseyle konuşmadığıdır."⁶⁵

Bu Araplar, Yahudiler ve Samiler hiç de hımbıl değillerdi; "bazıları çok geniş mülk sahibi ve birçoğu ırk ve eskilik bakımından yerleşik aileye mensup olan emirleri ve şeyhleri Avrupa aristokrasisine üstün"dü.⁶⁶ Bu Doğu sakinleri "Tanrı'nın asla konuşmadığı yerküre köşesi Avrupa"ya kolayca kafa tutabilirlerdi.⁶⁷ Mağrur İngilizler ise "dünyanın daha büyük yıllıklarında adları hiç geçmeyen bir Baltık korsan sürüsünün soyundan"dı.⁶⁸

Alıntılar bizzat anlatıcıdan aktarılsa bile, romanlar bir yazarın gerçek görüşlerini yansıtırma açısından sorunlu bir kaynaktır. Ama Disraeli özellikle hamisi Lord George Bentinck'in 1852'de yayımlanan siyasal biyografisinde, tam da bu meseleler üzerine kendi adına da konuştu. "Yahudiler" başlığını taşıyan Bölüm 10'da işlenen konunun (Portland dükünün küçük oğullarından biri olan) özneyle tek bağlantısı, Yahudilerin özgürleşmesine verdiği destektir. Disraeli "Avrupa'nın her ülkesinde Yahudi adıyla rastlanan Bedevi ırkı"na övgüler dizerken, "Yaradan'la tek iletişim aracılarının Yahudi ırkı" olmasından dolayı, "mevcut hiçbir ırkın toplumdan saygı ve minnet görme-yi İbraniler kadar hak etmediği"ni belirtir. "Yahudi ırkının aşağılanması başlı başına mükemmelliğinin çarpıcı bir kanıtıdır; çünkü onların çektiği çilelere ancak yüce ırklardan biri katlanabilir." Tarihin bize öğrettiği bir şey varsa, o da "üstün bir ırkın aşağı bir ırkça eritilemeyeceğini ya da yok edilemeyeceğini öngören amansız doğa yasası" nedeniyle, "Yahudileri yok etmenin imkânsız" olduğudur.

aldığı ileri sürülebilir.

61 *Tancred*, Bölüm 17.

62 *Agy*, Bölüm 20.

63 *Agy*, Bölüm 29.

64 *Agy*, Bölüm 32.

65 *Agy*, Bölüm 33.

66 *Agy*, Bölüm 42.

67 *Agy*, Bölüm 38.

68 *Agy*, Bölüm 53.

Batı uygarlığının hem Kitabı Mukaddes hem klasik çağ ilkeleri ve geleneklerine dayanması nedeniyle, Disraeli neyi kastettiğini açıklığa kavuşturmaya çalışır:

Avrupa'da onuru en çok kırılan iki ırk, insanlığa en çok katkıda bulunmuş Atina ve İbrani ırklarıydı. Kaderlerinde biraz benzerlik vardı: Dünyanın en düşük yüzölçümüne sahip ülkeleri aynı ölçüde çorak ve aynı ölçüde meşhurdu; kendi içlerinde kabilelere bölünmüşlerdi. İkisi de bir akropol üstünde meşhur bir tapınak kurdu; bütün Avrupa halklarının ihüram ve hayranlıkla benimsediği bir edebiyat yarattı.

Disraeli'ye göre, Yunanların aksine,

Yahudiler Sami ilkesini, yani doğamızdaki her türlü manevi yanı temsil eder. Geleneğin yediyemini ve dinsel unsurun vasisidir. Modern çağın tehlikeli doktrininin, yani insanların doğal eşitliğinin yanlış olduğunun canlı ve en çarpıcı bir kanıtıdır.

Parlamento reformunu desteklemiş olsa bile, Disraeli'nin insanlık ailesine inancı yoktu.

Muhalefete döndükten sonra birçok bakımdan en iyi ve sondan önceki romanı *Lothair*'i (1870) yayımladığında, başbakanlık yapmış biriydi. Diğer birçok kitabı gibi, bunda da daha yaşlı erkekler ile kadınların yardımıyla dünyanın ahvalini öğrenen toy ama kibar bir genç adamı inceler. Irkçı ilkeleri edebi karakterlerinden "Süryani"ye söyler:

Yaradan'ın tasarımları çeşitli kavimler vasıtasıyla gerçekleşir. Tanrı ırkları esas olarak iş görür. Birçok gelişmenin ardından vakti gelince, içlerinden biri bu diyarda insanoğlunun manevi niteliğini ortaya çıkarıp açıklamakla görevlendirildi. Âriler ve Samiler aynı kan ve kökenden gelirler ama anayurtlarından çıktıklarında, zıt yolları izlemeleri buyuruldu. Büyük ırktaki her bölünme insanlığın ikili niteliğinin bir yanını ortaya çıkardı, ta ki bütün gezginliklerinden tekrar buluşmalarına ve ifadesini en seçkin iki aile olan Helenler ile İbranilerde bulacak şekilde, birikmiş bilgelik hazinelerini bir araya getirmelerine ve insan uygarlığını güvence altına almalarına kadar.⁶⁹

Bu da kısacası Batı kültürünün tarihiydi.

Kitaptaki başka bir karakter Bay Phoebus adlı gösteriş düşkünü ve kendini beğenmiş bir sanatçıdır. Âriler ile Samiler arasındaki farklılıkları ha bire diline dolamasını, kolay aldanır Lothair bile sonunda katlanılmaz bulur:

69 *Lothair*, Bölüm 77.

“Âri ilkeleri sırf doğayı değil, güzel doğayı incelemektir” dedi Bay Phoebus. “Birinci sınıf bir ırkın yaşadığı ve kanun, örf, âdet adına her şeyin birinci sınıf ırkın sağlığı ile güzelliğini sürdürmeye yönelik olduğu bir ülkedeki tasarım sanatıdır. Bu şartlar saf Âri topluluklarda Perikles çağından Hadrianus çağına kadar şu ya da bu ölçüde sağlandı. Ama Semitizm ağır basmaya başladı ve sonunda üstün geldi. Semitizmin sanatı yok etti; insana kendi bedeninden tiksınmeyi öğretti, sanatın özünde ise insan yapısına saygı duymak vardır.”⁷⁰

Phoebus’a göre, “Semitizm insanlara konular, Rönesans ise Âri sanatını verdi. Bu sanatın verildiği kesim saf bir Âri ırkıydı. Ama Reform hareketi kisve-siyle toparlanan Semitizm her şeyi silip süpürdü.” Böylece bizi “Âri ırkların Semitizm’den kurtulmasına kadar hiçbir şey yapılamayacağı” sonucuna varmaya yöneltti.

Phoebus’un gülünçlüğü başlı başına ondan kaynaklanmaz; 1870’te herkesin Victoria döneminin büyük eleştirmen ve şairi Matthew Arnold’un (1822-1888) bir parodisi olduğunu hemen fark edecek olmasının da payı vardır. Yakın dönemde çıkan *Culture and Anarchy* (1869; Kültür ve Anarşi) kitabında, Bölüm 4 “İbranizm ve Helenizm” üzerine kapsamlı bir değerlendirmeyi içermektedir.⁷¹ Helen/Âri-İbrani/Sami sorununda Arnold’dan çok daha aşırı olan Disraeli, her şeyin ırk olduğunu ortaya atarken ciddiydi; kelimeyi kültür, gelenek ya da ortak miras için bir metafor olarak kullanmamıştı. Ona göre, kanda bir şey vardı; bu da değişmez eğilimler ve doğuştan gelme becerilerdi. Matthew Arnold eğilimler ile becerilerden ırkı ayırarak, Helen/İbrani mecazının edimsel unsurlarını öne çıkardı. Disraeli kültürün özcü ve ırkçı temeli konusunda katıydı. Arnold’un aksine, bir kişinin ya da halkın Helen ya da İbrani, Âri ya da Sami olmayı dosdoğru seçebileceği inancında değildi. Bunlar insanın doğuştan taşıdığı vasıflardı; ne kadar uğraşılırsa uğraşılın, değiştirilemeyecek bir kaderdi.

Disraeli’ye göre, işin içinde bir dinsel unsur da vardı. Onun ne Museviliği ne de Anglikanlığı normatifti ama inançlı bir adamdı, her ne kadar inançları Kitabı Mukaddes’e bağlılığa nazar, Avrupa romantizmiyle daha çok ortak yan taşısa da. Ona göre, insanlık içindeki bölünmeler bir bakıma ilahi takdirdi. Tanrı’nın bir Arap, yani bir Sami, bir Yahudi dışında kimseyle konuşmadığını belirtirken, kendini her üçüne mensup bir olarak görmekteydi. Disraeli’nin ırk terminolojisine takıntısı ve İngiliz kültürünü Âriler ile Samiler arasında bir felsefi mücadele olarak analiz edişi olağanüstü önemliydi. Çünkü sadece Victoria döneminin nüfuzlu bir siyasal figürü değil, aynı zamanda

70 Agy, Bölüm 29.

71 Arnold bu fikri Heinrich Heine’nin *Ludwig Börne. Eine Denkschrift* (1840) adlı kitabından aldığını ileri sürer; bkz. Matthew Arnold, *The Complete Prose Works*, ed. R. H. Super (Ann Arbor, 1960-1977), v. 435-436.

epey başarılı bir romancıydı. Matthew Arnold'un bir süre bu fikri kapıp kendi eserinin ana unsuru haline getirişi, başarısını sağlama aldı. (Bizzat iddia ettiği gibi) Heine'den mi ilham aldığı, yoksa düpedüz Disraeli'ye mi ayak uydurduğu önemsizdir. Can alıcı nokta İngiliz kültürünün biri Batılı, diğeri Doğulu olmak üzere iki ayrı unsurdan oluştuğunu ileri sürmenin genelgeçer anlayışın bir klişesine dönüşmesiydi. Arnold İbranizm karşısında kendi Helenizm anlayışını öne çıkardı. Disraeli ise Yunanları tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na sürükledi, bütün iyi şeylerin Doğu'dan geldiği ve aslında İngilizlerin Doğu'ya ve onun şahsında tam da bu geleneği temsil eden Muhafazakâr parlamenter tipine çok şey borçlu olduğu görüşünde diretti.

III

Benjamin Disraeli'nin Doğu kaynaklı her şeye ve özellikle Osmanlı diyarına dönük şevki güncel olaylarla sınımadan geçecekti. Kader anı Kırım Savaşı (1853-1856) değildi; çünkü Türkiye ile Britanya (ve hatta Fransa) zaten aynı safta ortak düşman Rusya'yla savaşıyordu.⁷² Disraeli'nin Doğu'ya romantik bağlılığının gerçek pratik etki yarattığı kilit dönemeç, yirmi yıl sonra artık başbakanken sözde "Bulgar Dehşeti" konusundaki 1876 kriziyle ve 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşıyla karşı karşıya kalışıyla geldi.⁷³ A. J. P. Taylor'ın ifadesiyle, Bulgar Dehşeti "yüzyılın siyasal suçu" olmasından dolayı, İngiliz tarihinde "dış politikaya ilişkin en büyük fırtına"yı kopardı.⁷⁴

Muhafazakâr Parti Şubat 1874'te kesin bir çoğunluk elde etmesini sağlayan 350'yi aşkın sandalyeyle iktidara geldi. Benjamin Disraeli sonraki altı yılda başbakan konumunda kalırken, Kraliçe Victoria'yla yakın bir kişisel ilişkiye girdi. O sırada 69 yaşındaydı ve 14 aydan beri duldu. Balkanlar'daki sorunlar Temmuz 1875'te bir süre önce Karadağ'da bulunmuş Hersekli küçük bir Hristiyan grubunun Mostar yöresindeki halkı Türk efendilerine karşı başkaldırmaya teşvik etmesiyle başladı. Bu huzursuzluğun sebepleri hâlâ belirsizdir. Halkın mültezimlere ve Müslüman toprak sahiplerine öteden

72 Kırım Savaşı'na ilişkin tarih literatürü öylesine geniştir ki, bu savaşın Türkiye'ye ilişkin İngiliz algılarına etkilerinin dokümünü çıkarmak gereksizdir. Yakın dönemdeki araştırmalardan bazıları şunlardır: Trevor Royle, *Crimca: The Great Crimean War 1854-1856* (Londra, 2000); Clive Ponting, *The Crimean War* (Londra, 2004); Orlando Figes, *The Crimean War* (Londra, 2010); Andrew Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy Against Russia, 1853-1856* (2. baskı, Farnham, 2011).

73 Genel bilgi için bkz. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford, 1979); R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra, 1935); R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (Londra, 1963); Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887* (Bloomington, IN, 1973). Ayrıca bkz. M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations* (Londra, 1966).

74 A. J. P. Taylor, *The Troublemakers: Dissent over Foreign Policy, 1792-1939* (Londra, 1957), s. 74.

beri tepkisi vardı ve bölgede Sırp ya da Slav milliyetçiliği yaygındı ama sözde Türk efendilerin birçoğu kısmen ve hatta büyük ölçüde mevcut arazileri, servetleri ve sosyal konumlarını sürdürüp sağlama almak amacıyla nispeten yakın dönemde İslam'a dönmüş ailelere mensup olsa da, ayaklanma temelde bir Hristiyan olgusuydu.

Sebepleri her ne olursa olsun, rahatsızlıklar yayıldı ve Ağustos 1875'e doğru Bosna da ayaklandı. Böylece büyük devletler görünüşte yerel bir Türk meselesinin içine kaçınılmaz olarak çekilirken, Türkler ilgili Avrupa hükümetlerini âsilere uluslararası yardımın gelmeyeceği ve izlenecek tek yolun İstanbul'la bir tür anlaşmaya varmak olduğu uyarısında bulunmak üzere konsoloslarını ayaklanmalar merkezine göndermeye ikna etmek için çalıştılar. Balkanlar'da bütün bu karışıklıklar sürerken, Türk hükümetinin 6 Ekim 1875'te dış borçlarını vadesinde ödeyemeyeceğini duyurması talihsiz bir zamanlamaydı. Birçok İngiliz yatırımcı Türkiye'nin Rusya'ya karşı önemli bir müttefik ve Britanya'nın emperyal çıkarlarında kilit bir unsur olduğu, ayrıca hükümet ve idare yapısında Türkiye'ye yatırımı sağlam iyi bir finansal fırsat haline getirecek önemli reformlar yapıldığı inancıyla Osmanlı tahvil-leri satın almıştı. İngiliz hükümetinin Balkan ayaklanmasına ilk açık resmi tepkiyi verışı, Türklerin mali yükümlülüklerini yerine getirme niyetinde olmadıklarını yeni öğrenmiş olmanın halkta ve basında yaygın öfkeye yol açtığı bir ortama denk geldi.

Balkan ayaklanması ve Türk borçlarını yeniden yapılandırmanın birleşik etkisi, Benjamin Disraeli'yi durup düşünmeye yöneltti: "Avrupaya yüzyıldır musallat olan ve kanaatimce Kırım Savaşı'nın yarım yüzyıl daha ertelediği Doğu Sorunu'yla yüzleşmek (ve kim bilir bunu belki de çözmek) bana nasip olacak."⁷⁵ Disraeli'nin ilk hamlesi Paris'te piyasaya çıkacağı söylentisi dolaşan Süveyş Kanalı hisselerinin yüzde 44'ünün alımı için Mısır hıdivi İsmail Paşa'yla müzakerelere başlamak oldu. Bilindiği üzere, Rothschild ailesi Disraeli'ye bu işlem için gerekli dört milyon sterlinlik bir borç verdi. Büyük Britanya 25 Kasım 1875'te Süveyş Kanalı'nın büyük bir kısmını elde etti; miktar asla hisselerin çoğunluğunu bulmasa da, özellikle kanaldan geçen gemilerden çoğunun İngiliz bandıralı olduğu göz önünde tutulunca, farklılık yaratmaya yetecek düzeydeydi. Hindistan'a deniz güzergâhı artık güvencedeydi ve Britanya dış politikada daha atılgan bir çizgi izlemeyi pekâlâ kaldırabilirdi. Birçok kişiye göre, son olaylar Britanya'nın Osmanlı toprak bütünlüğüne köklü desteğinden vazgeçme vaktinin geldiğini göstermişti.

Balkan ayaklanmasının yatışacağı yönünde bir belirti yoktu. Yeterli nizami birliklerden ve onlara ödeyecek paradan yoksun olan Osmanlı makamları

75 Disraeli'den Leydi Bradford'a, 3 Kasım 1875: W. F. Monypenny ve G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield* (Londra, 1910-1920), vi. 14: Aktaran Seton-Watson, s. 26.

gittikçe mahut “başibozuk” savaşıllara dayanma yoluna gitti; çoğu yerel Müslüman (ya da Kafkasya’dan gelme göçmen) olan bu gayri nizami askerler önlerine çıkan her Hristiyan’ı yağmalayıp öldürmekten keyif alan tiplerdi. Çarpışmalarda başibozukların yer alışı, askerlerin insanları öldürürken düzgün giyimli olmalarını tercih eden Victoria dönemi İngilizlerinin gözünde özellikle sakıncalıydı.

Avrupa yardımı büyük ölçüde çok çapıcı donanma gösterileri şeklindeydi. İstanbul’dan pek uzak olmayan çatışma alanının yakınında devriye olarak dolaşmak üzere büyük devlet gemileri gönderildi. Mayıs 1876 sonuna varıldığında, Doğu Akdeniz’de İngilizlerin çoğu Beşik Koyu’nda olmak üzere on zırhlısı vardı. Avrupa savaş gemileri Çanakkale Boğazı’nın çok yakınında dolaşırken, Disraeli 1 Haziran 1876’da İngiliz kabinesinin bütün olup bitenlere karşın, Osmanlı İmparatorluğu barışta olduğu sürece yabancı savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı’na girmemesini öngören 1841 ve 1856 tarihli Boğazlar Antlaşması’na uymanın gerektiğini herkese hatırlatmasını en uygun yol olarak gördü.

Ne yazık ki, gidişat çok daha kötüleşme yolundaydı ve Türkiye’nin barışçıl olarak nitelendirilmesi çok uzun bir zaman alacaktı. *Punch* güncel olayları 7 Haziran 1876’da “Savaş Köpekleri” başlığını taşıyan bir siyasal karikatürle aktardı. Sırp hükümeti 30 Haziran 1876’da, Karadağ da bir gün sonra Türkiye’ye savaş açtı. “Yirmi yıl önce hasta adama cinayete karşı güvence vermeyi hiç kuşkusuz üstlendik” diye açıkladı Dışişleri Bakanı Lord Derby (1826-1893). “Ama intihara ya da ani ölüme karşı güvence vermeyi asla üstlenmedik.”⁷⁶ Derby her ne kadar Türklerin Balkan sorunlarını kendi başlarına halledebileceklerini hâlâ umsa da, *Daily News*’un Bulgaristan’daki Türk mezalimi iddialarını ayrıntılı olarak veren bir makaleyi (23 Haziran 1876) yayımlamasıyla, bütün Doğu Sorunu’nun parametrelerindeki değişim gözler önüne serildi.⁷⁷

Bulgarların Balkan huzursuzluğuna katılması birçok gözlemciyi şaşırttı. Bükreş’te 1870’te Bulgar Devrimci Merkez Komitesi’nin kurulmasına karşın, Rum patriğinin şiddetli itirazına aldırmayan Osmanlıların 1872’de Bulgarlara bağımsız bir Ortodoks kilise hakkını vermesi, siyasal yakınmaların yoğunluğunu azaltmıştı. Bulgar nüfusu yaklaşık üç milyonda ama çoğu köylüydü ve siyasal açıdan aktif değildi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlıklarını isteyenler de vardı. Mayıs 1876 başında oldukça gelişigüzel bir Bulgar

76 *Speeches and Addresses of Edward Henry XVth Earl of Derby*, ed. T. H. Sanderson ve E. S. Roscoe (Londra, 1894), i. 289: 14 Temmuz 1876 tarihli konuşma. Derlemede W. E. H. Lecky’nin “onsöz niteliğindeki anıları” da yer alır.

77 Bazı kaynaklar 8, 23 ve 30 Haziran 1876 tarihli üç makaleden söz eder.

isyanı patlak verdi ve iki hafta içinde büyük ölçüde bastırıldı.⁷⁸ Bölgede yeterli sayıda Osmanlı nizami askerinin bulunmaması nedeniyle, Türk yetkililer yine yerel Türkler ile Çerkezleri örgütleyip silahlandırmak zorunda kaldı. Bu çeteler Hristiyan Bulgarları öldürmeye ve köylerini yakmaya şevkle koyuldular.

Gelgelelim, bölgede azımsanmayacak sayıda Batılı seyyah, gazeteci ve hatta uzman vardı; onların aktardığı haberler en azından önceki yıl mali yükümlülüklerini yerine getirmemesinden beri son derece tepki duyulan Türk hükümetine yönelik öfke alevlerini körükledi. Daha sonra Girit'teki Knossos'ta kazı çalışmaları yürütecek olan arkeolog Arthur Evans (1851-1941), ilk isyan çıktığında Bosna'daydı. Tanık olduğu olaylar üzerine hemen bir kitap yazdı ve ardından *Manchester Guardian*'ın Ragusa (Dubrovnik) muhabiri oldu.⁷⁹ Girit ayaklanması (1866) sırasında *Times* muhabirliği yapmış bir Amerikalı olan William James Stillman (1828-1901) da oradaydı ve aynı şekilde bir kitap çıkardı.⁸⁰

Karışıklıklar Bulgaristan'a sıçrayınca, Türk destekli gaddarlıklara ilişkin haberler daha da etkili bir kanal buldu. Bir Amerikalı misyoner kurumu olarak 1863'te Boğaziçi kıyısında açılan Robert Kolej'in öğrencileri yalnızca Hristiyan ve (bir ölçüde) Yahudi çocuklarıydı.⁸¹ Oradaki birçok Bulgar öğrenci evlerinden aldıkları haberleri öğretmenlerine, özellikle de Bulgaristan'da 15 yıl misyoner olarak bulunmuş Dr. Albert Long'a (1832-1901) ve Müdür Dr. George Washburn'a (1877-1903) aktardılar. Bu ikili edindikleri bilgileri yazıya döktüler ve Londra'da üstlerine ileteceği yönünde yanlış bir inançla, İngiliz sefiri Sir Henry Elliot'a (1817-1907) verdiler. Elliot daha Mayıs 1876 başında Edirne'deki İngiliz konsolosu Joseph Hutton Dupuis'in (1827-1903)

78 Harold Temperley, "The Bulgarian and other Atrocities, 1875-1878, in Light of Historical Criticism", *Proc. Brit. Acad.*, 17 (1931), 105-146, özellikle s. 124-125; Richard Millman, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *Slav. & E. Eur. Rev.*, 58 (1980), 218-231; Mark Rathbone, "Gladstone, Disraeli and the Bulgarian Horrors", *Hist. Rev.* (Aralık 2004), 3-7; Millman, *Eastern Question*, s. 161.

79 Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and September 1875* (Londra, 1876).

80 W. J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising* (Londra, 1877). Krş. aynı yazar, *The Autobiography of a Journalist* (Londra, 1901).

81 Bkz. Keith M. Greenwood, *Robert College: the American Founders* (İstanbul, 2003); John Freely, *A History of Robert College* (İstanbul, 2000). Ayrıca bkz. Justin McCarthy, "Missionaries and the American Image of the Turks", *Turkish-American Relations*, ed. Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (Londra, 2004), s. 26-48; aynı yazar, *The Turk in America* (Salt Lake City, 2010); Joseph L. Grabil, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927* (Minneapolis, 1971); David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East* (Cambridge ABD, 1967); Lealand James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930: An Economic Interpretation* (Philadelphia, 1932). Başka Amerikalıların yazdığı genel kitaplardan bazıları şunlardır: Samuel S. Cox (Türkiye'deki Amerika elçisi), *Diversions of a Diplomat in Turkey* (New York, 1887); E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire* (New York, 1876); onun kayınpederi William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire* (New York, 1883); Horatio Southgate, *The Cross Above the Crescent* (Philadelphia, 1878) ve *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* (New York, 1840).

raporlarıyla, işlerin fena halde kötüye gittiğini teyit edici bilgileri bağımsız kaynaklardan edinmişti. Konsolosun tahminine göre, binlerce Bulgar tecavüze uğramış, katledilmiş ve köyleri yok edilmişti. Bir sebeple Elliot kirli işleri tamamen sumen altı etmeye karar verdi.⁸²

Bundan yılmayan Washburn ile Long basına yöneldi. *Daily News*'un kadrolu muhabiri günlük işi İstanbul barosunda avukatlık olan Edwin Pears'di (1835-1919).⁸³ Antonio Gallenga (1810-1895) ise İstanbul'daki *Times* muhabiriydi. İkisine de Robert Kolej raporunun nüshaları 16 Haziran 1876'la verildi. *Times* Gallenga'nın haberini bir sebeple yayımlamayınca, habere atlayan *Daily News*'da 23 Haziran 1876 tarihli söz konusu makale yayımlandı.

Herkesçe bilindiği üzere, *Daily News* Liberal Parti'nin bir organıydı ve Disraeli'nin Muhafazakâr hükümetine düşmandı. Edwin Pears'in Konstantinopolis mahreciyle 16 Haziran 1876'da gönderdiği ve "Bulgaristan'da Müslüman Mezalimi" gibi çarpıcı bir başlıkla çıkan makalesi geniş çaplı bir etki yarattı. Öne çıkardığı husus "açığa çıkan" zalimliklerin "Hersek ile Bosna'da işlenenleri büsbütün geride bıraktığı", ayrıca Osmanlı hizmetindeki başıbozuk şakilerin işi olduğuydu. Bunlar "Türk ve Çerkez halkının süprüntüleri"ydi; yanlarında "Çingeneler ve bu amaçla, yani ayaklanmayı kendi bildikleri usulle bastırmak üzere serbest bırakılmış hapisshane kuşları" vardı. Pears ölü sayısını 18.000 ila 30.000 olarak verdi ve yüz kadar köyün yıkıldığını ileri sürdü.

Daily News'daki makale henüz işin başıydı. Üç gün sonra Parlamento'nun her iki kanadında sorular yöneltildi. Lordlar Kamarası'nda Derby gazetelerde okunan şeylere karşın, "bu yönde resmi bir teyit yokken, kanaatince böyle beyanlara inanmakta ağır davranmak gerektiği"ni belirtti.⁸⁴ Avam Kamarası'nda Disraeli aynı çizgiyi izledi ve hatta Bulgaristan'daki Türk göçmenlerin saldırıya uğrayınca, kendilerini savunmak zorunda kalmış olabileceklerini ileri sürdü.⁸⁵

Perde arkasında ise Dışişleri Bakanlığı konuya daha ciddiyetle yaklaştı. Derby bir sorunun olduğunu inkâr ettikten iki gün sonra, *Daily News* ma-

82 Dupuis'in 23 Haziran 1876 mektubu ve Elliot'ın saiklerine ilişkin bir tahmin için bkz. W. N. Medlicott, "Vice Consul Dupuis 'Missing' Dispatch of June 23, 1876", *Jnl. Mod. Hist.*, 4 (1932), 33-48. Krş. aynı yazar, "The Near Eastern Crisis of 1875-1878 Reconsidered", *Middle Eastern Stud.*, 17 (1971), 105-109.

83 Edwin Pears'in *Forty Years in Constantinople* (Londra, 1910) kitabı, olayları yaşlyken hatırladığı şekliyle aktarır; bunu izleyen *Turkey and Its People* (Londra, 1911) ertesi yıl ikinci baskı yaptı. Krş. aynı yazar, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks* (Londra, 1903?8?). Editörlüğünü Basil Williams'ın yaptığı "On Dokuzuncu Yüzyılın Yaratıcıları" dizisinde *Life of Abdul Hamid* (Londra, 1917) kitabı çıkan ve ayrıca *Cambridge Medieval History* (Cambridge Ortaçağ Tarihi) serisine makaleler yazan Pears 1909'da şövalyelik nişanı aldı.

84 Hansard, Lordlar Kamarası Tutanakları 26 Haziran 1876, c. 230, sütun 385-388.

85 Hansard, Avam Kamarası Tutanakları 26 Haziran 1876, c. 230, sütun 424-426. Krş. Argyll Dükü, *The Eastern Question ...1836 to ... 1878* (Londra, 1879), 2 cilt.

kalesinin bir nüshasını İstanbul'daki Elliot'a göndererek, ithamların doğru olup olmadığını sordu.⁸⁶ Pears'in makalesinde anlattığı hikâyeyi güvenilir bulmakla birlikte, Parlamento'da sorulduğuna göre, konunun takip edilmesi gerektiği kanısındaydı.⁸⁷ Elliot cevabında Türklerin "başlıbozuk"ları kullandığını doğruladı ama ayaklanmayı bastırmak için doğrusu pek fazla seçeneklerinin olmadığını belirtti: "Türkler ulaşabildikleri her araçla misillemede bulunacaklardır." Derby de muhtemelen çok az alternatifin bulunduğunu kabul etti.⁸⁸ Öyle olsa bile, ülke Bulgar kırsal alanlarında dolaşan silahlı Türk Müslümanların Hristiyanları yağmaladığı, ırzlarına geçtiği ve ardından evlerini yaktığı haberlerinden dolayı son derece kızgındı. Kraliçe Victoria'nın özel sekreteri Henry Ponsonby (1825-1895) derin endişe içindeydi. "Türk hükümetine bu ülkede duyulan yakınlıktan geriye ne kaldıysa, her geçen gün zayıflıyor" diye uyardı Derby'yi. "Bulgaristan'da işlendiği bildirilen mezalim Türklerden yana bütün duyguları yok etme noktasına varacaktır."⁸⁹ Ponsonby kraliçeye İngiltere'de birçok kişinin "Türk imparatorluğunun çöküşünün kaçınılmaz ve yakın oluşuna inandığı ve koruyucusu gibi sunulduğumuz bir Türkiye'nin parçalanmasının İngiltere'nin itibarını sarsacağı" tavsiyesinde bulundu.⁹⁰

İstanbul'da ise Robert Kolej hocaları Edwin Pears (*Daily News*) ve Antonio Gallenga'yla (*Times*) yakın işbirliği içinde hâlâ olayın peşindeydi. İstanbul'daki İngiliz başkonsolosu Sir Philip Francis'in bu gazetecilere, Dupuis'in binlerce Bulgar'ın öldürülüşünü ve köylerinin yakılışını ayrıntılı olarak anlattığı 23 Haziran 1876 tarihli asıl haberin birer nüshasını niçin verdiği konusunda ancak tahmin yürütülebilir. *Daily News* ile *Times*'in 8 Temmuz 1876'da bu istihbari bilgilere yer vermesi herhalde kimseyi şaşırtmamış olsa gerek. Kullanılan başlık Edwin Pears'in makalesindeki gibi "Bulgaristan'da Müslüman Mezalimi"ydi.⁹¹

Bulgar Dehşeti'ni görmezlikten gelmek için artık çok geçti. Avam Kamarası'nda 10 Temmuz 1876'da Disraeli'ye Doğu'dan gelen haberlere, özellikle Hristiyan kızlarının köle olarak satıldığı ve başka birçok Bulgar'ın

86 Derby'den Elliot'a, 28 Haziran 1876, PRO FO 424/42, no. 2 (aynı zamanda 425): Aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 131.

87 Derby'den Ponsonby'ye, 3 Temmuz 1876, QVL, ii. 467; Millman, *Eastern Question*, s. 131-132.

88 Elliot'tan White'a, 29 Haziran 1876 ve 4 Temmuz 1876, White Belgeleri, PRO FO 364/7; Millman, *Eastern Question*, s. 131. Krş. H. Sutherland Edwards, *Sir William White. His Life and Correspondence* (Londra, 1902), s. 100-101; Colin L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople, 1886-1891* (Oxford, 1957).

89 Ponsonby'den Derby'ye, 8 Temmuz 1876: QVL, ii. 470-471; aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 132.

90 Ponsonby'den Victoria'ya, 8 Temmuz 1876: Windsor, Kraliyet Arşivleri, H8/127: Aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 511.

91 David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876* (Chicago, 1939), s. 47; Millman, *Eastern Question*, s. 133. Francis 19 Ağustos 1876'da Beşik Koyu'ndan İzmir'e giden *Antelope* gemisinde öldü.

zindanlarda işkenceden geçirildiği haberlerine tepkisi soruldu. Cevabı şöyle oldu: “Bulgaristan’da zalimce mahiyette işlemlerin olduğundan bir an bile kuşku duymadım. İsyanın yol açtığı savaşlar her zaman zalimce olur.” Ama sonraki sözlerinde geçen kötü bir espri bağlamından koparılıp sürekli aleyhinde kullanılacaktı:

Bulgaristan’da mezalim işlendiğinden kuşku duyamam ama kızların köle olarak satıldığından ya da 10.000’i aşkın kişinin hapse atıldığından kuşkuluyum. Doğrusu, o kadar çok kişiyi barındıracak zindanın bulunduğundan ya da kanatımca nadiren işkenceye başvuran, bunun yerine genellikle zanlılarıyla bağlantılarına daha hızlı bir biçimde son veren bir Doğu halkının büyük çapta işkence uyguladığından kuşkuluyum.

Ancak Disraeli sözlerini daha ağırbaşlı ve insancıl bir üslupla bağlarken şunu da söyledi: “Yapılan işlerde insanı üzecek çokça şeyin olduğundan kuşkum yok ve herkesi mutlaka en derin esef duygularına düşürecek sahnelerin yaşadığı kanaatine bile varabiliriz.”⁹²

Bulgaristan Hristiyanlarına yardım için hükümet ne yaparsa yapsın, asla yeterli bulunmayabilirdi. Kraliçe Victoria *Daily News*’u okuduktan sonra, Disraeli’ye mutat telgraflarından birini gönderdi. “Çok korkunç” diye hayıflandı. “Herkesi Türkiye’nin aleyhine çevirecek.”⁹³ Hiç kuşkusuz, Türk karşıtı galeyanın ardında büyük ölçüde din ve Victoria döneminin ahlaki kibri yatmaktaydı. Nitekim Lord Shaftesbury’nin (1801-1885) başkanlığında “Türkiye’deki Hristiyanlara Yardım Birliği” kuruldu. Shaftesbury 27 Temmuz 1876’da, tezahüratta bulunan bir kitle önündeki açılış konuşmasında, “Avrupa krallıklarının müdahalede bulunmasının ve Türkiye’nin insanlık açısından iğrenç ve hükmetmekten tamamen âciz bir görüntü içinde olduğunu ilan etmesinin tam zamanı”nın kesinlikle geldiğini bildirdi. Disraeli’nin Lordlar Kamarası’ndaki küstah yorumları parlamenterlerin öfkesini bastırmaya hiçbir şekilde yaramadı ve Bulgar Dehşeti Avam Kamarası’nda kısa aralarla (31 Temmuz; 7 ve 11 Ağustos 1876) üç kez daha tartışıldı. Gladstone Britanya’nın Kırım Savaşı’ndaki rolünde pay sahibi ve siyasal açıdan hâlâ aktif yegâne eski bakan olarak 31 Temmuz 1876’da devreye girerek, çatışmanın doğurduğu “bütün sonuçlardan en mühimi”nin bir “Avrupa uyumu”nun, daha doğrusu “bir Avrupa vicdanı”nın ortaya çıkışı olduğunu ileri sürdü.⁹⁴

Disraeli ve Muhafazakâr hükümetteki destekçileri Bulgar Dehşeti’nin çapını en aza indirmeye ve borçlarını ödeyememesinden dolayı zaten derin hoşnutsuzluk duyulan Osmanlıları korumaya çalışırken, Gladstone ve Liberal

92 Hansard, Avam Kamarası Tutanakları 10 Temmuz 1876, c. 230, sütun 1180-1186.

93 Victoria’dan Disraeli’ye, telgraf, 13 Temmuz 1876: Aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 137.

94 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 54-55; Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 45.

muhalefet ise vicdan ve Hristiyanlık üzerine kurulu yüce ahlaki gerekçeye sarılırken, gerçekte neler olup bittiğini ortaya çıkarmak daha da önem kazandı. Cevaplar muhtemelen Filibe'de (Plovdiv) bulunacaktı ama Avusturyalılar, Ruslar ve hatta Yunanlar orada konsolos bulundururken, İngiliz konsolosu yoktu. Edwin Pears hâlâ İngiliz istihbaratının başlıca kaynağı, Liberal Parti yanlısı *Daily News* da yayılmasının ana kanalıydı. Pears bir sebeple yanına bir yardımcı aldı ve gazetesine onun kendi yerine geçirilmesini önerdi. Bu kişi Hive yolundaki General Kauffmann'ın ordusuna yetişmek için çölü hızlıca aşmasıyla zaten meşhur olmuş İrlanda asıllı Amerikalı gazeteci Januarius A. MacGahan'dı (1844-1878).⁹⁵ Robert Kolej müdürü George Washburn heyete İstanbul'daki Amerikan başkonsolosu olan daha az gösterişli Eugene Schuyler'in (1840-1890) alınması için bastırdı. Bizzat İstanbul'daki Amerikan elçisi (1875-1880) Horace Maynard'la (1814-1890) görüştü ve bunu sağlaması için "yalvardı". MacGahan ve Schuyler 23 Temmuz 1876'da İstanbul'dan yola çıkarken, Robert Kolej'den Türkçe ve İngilizce de bilen bir Bulgar öğrenciyi yanlarına aldılar.⁹⁶

İngiliz Dışişleri Bakanlığı besbelli ki Amerikalıların tarafsızlığına güvenemeyeceğinden, işin içinde kendi heyeti de olmalıydı. İngiliz sefiri Sir Henry Elliot ikinci kâtiplerden Walter Baring'i (1844-1915) görevlendirdi ama yanında bir tercüman olmadığı için, öğreneceği her şey Türklerin süzgecinden geçecekti ve asıl sorun da buradaydı.⁹⁷ İşin doğrusunu öğrenmeyi gerçekten isteyen Derby, iyi bir fikirle Edirne'deki Dupuis'i doğrudan Filibe'ye göndermeyi akıl etti. Dupuis 21 Temmuz 1876'da Londra'ya çektiği telgrafta önceki raporunu teyit etti. Bölgede yaklaşık 15.000 Bulgar öldürülmüş ve yaklaşık 60 köy yakılmıştı ama hiçbir kadın ya da çocuk köle olarak satılmamıştı. Sonuçta, bu "büyük mezalimi işleyen, yüreklere korku salan o Türk başıbozuklar"dı.⁹⁸

Amerikan ve İngiliz heyetleri kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin görüşünü belirlemede son derece etkili oldu. Baring 20 Temmuz 1876'da Filibe'ye vardığında, önce Türk eyalet valisine uğradı. Ardından yerel

95 Yaşadığı serüvenler hakkında bir kitap yazdı: J. A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva* (Londra, 1874). MacGahan 1878'de İstanbul'da tifüse yakalanarak öldü. Ölümünün yüzüncü yıldönümünde doğum yeri New Lexington'da (Ohio) MacGahan Amerikan Bulgar Vakfı kuruldu. Bkz. Januarius Aloysius MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria. Letters ...with ... Mr. Schuyler's Preliminary Report* (Londra, 1876). Krş. Archibald Forbes, *The War Correspondence of the Daily News 1877: With a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey* (Londra, 1878); aynı yazar, *Czar and Sultan: The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877-1878* (New York, 1894).

96 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College* (New York, 1909), s. 109-110; Eugene Schuyler, *Selected Essays* (New York, 1901), s. 61-63.

97 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 57; Millman, *Eastern Question*, s. 144.

98 Seton Watson, *Disraeli*, s. 57; Millman, *Eastern Question*, s. 144.

halktan çeşitli kişilerle konuştu ve iki gün sonra Londra'ya 12.000 Bulgar'ın katledildiği yönünde bir rapor gönderdi; bu tam da Dupuis'in önceki ayda verdiği rakamdı.⁹⁹ Filibe'den 23 Temmuz 1876'da ayrılan Baring gezdiği yerlerde Türkler, Çerkezler ve Pomakların yağma ve katliam eylemlerine ilişkin başka hikâyeler duydu. Çeşitli zamanlarda Dupuis'le buluştu ve köyleri birlikte dolaştılar. Edirne'deki görevine 7 Ağustos 1876'da dönen Dupuis hemen raporunu hazırladı.¹⁰⁰

Baring ise 22 Ağustos 1876'da İstanbul'a döndü ve dokuz gün sonra tamamladığı raporunda, 12.000 Bulgar'ın öldürüldüğü yolundaki tahminini korudu.¹⁰¹

İngilizler ile Amerikalılar aynı bölgede ve aynı anda çalışan iki araştırma heyeti görevlendirmekle birlikte, yalnızca önceden belirlenmiş gündemlere sahip rakipler değillerdi. Amerikalı Eugene Schuyler'e kimi zaman bir Rus sefaret memurunun eşlik ettiği, Januarius A. MacGahan'ın da Yalta'da tanıştığı bir Rus kadınla evliliğinden dolayı Rus yanlılığının herkesçe bilindiği doğrudur. Ama Schuyler bazen Baring'le de beraber dolaştı; onu Rus yanlısı ve Türk karşıtı Bulgar duygularının bir papağanından ibaret gibi görmek yanlış olur. Schuyler'in Bulgaristan'da gördüğü şeylere ilişkin raporu İstanbul'daki Amerikan sefiri tarafından Elliot'a verildi ve Elliot da bunu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na usulünce ilettili.¹⁰²

Asıl sorun Edwin Pears'in ardılı Januarius A. MacGahan'ın Bulgarların yaşadığı dehşeti İran'daki çöl yolculuğu gibi sunmada kararlı olması ve *Daily News* okurları için olabilecek en korkunç tabloyu çizmeye çalışmasıydı. Baring'e önünü kesecek iftiralarda bulunmaktan sakınmadı ve anlatımına soylu Bulgarlara dönük sürekli övgüler kattı. "Onlardan gerçekte Amerika Yerlilerinden pek de medeni olmayan basbayağı vahşiler gibi söz edildiğini hep duymuştum ama Bulgaristan'da okuryazarların oranı İngiltere ve Fransa'daki kadar yüksek."¹⁰³

Başıbozukların faaliyet gösterdikleri merkezlerden biri Filibe'nin güneybatısına düşen Batak köyüydü; gerek İngiliz gerekse Amerikalı araştırmacılar

99 Baring'dan Elliot'a, 22 Temmuz 1876, Filibe: PRO FO 424/43, no. 27 (kayıt FO, 4 Ağustos 1876); Millman, *Eastern Question*, s. 148-149.

100 Dupuis'den Derby'ye, 7 Ağustos 1876, Edirne: PRO FO 424/43, no. 239. Krş. ek raporu, 19 Ağustos 1876, agy, no. 337: Millman, *Eastern Question*, s. 150-154.

101 Baring'in 1 Eylül 1876 raporu Elliot'un Derby'ye 5 Eylül 1876 tarihli mektubuna iliştilirdi: PRO FO 424/43, no. 602. Dışişleri Bakanlığı'na 14 Eylül 1876'da ulaştı: Millman, *Eastern Question*, s. 150-155.

102 Schuyler'den Maynard'a, 10 Ağustos 1876, Filibe, Elliot'tan Derby'ye 5 Eylül 1876 tarihli mektuba iliştilirdi: PRO FO 424/43, no. 602.

103 J. A. MacGahan *Daily News* haberlerini *The Turkish Atrocities in Bulgaria* (Londra, 1876) adlı kitabında topladı; özellikle bkz. 28 Temmuz 1876 ve 2 Ağustos 1876 tarihli makaleler. Alıntının kaynağı agy, s. 24-25. Krş. Robert Jasper More, *Under the Balkans. Notes of a Visit to the District of Philippopolis in 1876* (Londra, 1877).

bizzat gördükleri ve yerel halktan duydukları korkunç sahneleri aktardılar. Ama politikacıları harekete geçmeye yönelten şey MacGahan'ın 7 Ağustos 1876'da *Daily News*'da çıkan görgü tanığı anlatımlarıydı.¹⁰⁴ Bunu birkaç saat içinde Avam Kamarası'nda Bulgar krizi üzerine bir tartışma izledi ve Disraeli'nin önceki ay yaptığı kötü espri Hristiyanların çektikleri acılar karşısında Muhafazakâr hükümetin vurdumduymaz ve kayıtsız tutumunun kanıtı olarak dile dolandı. Disraeli nihayet cevap vermek üzere kürsüye çıkığında, sözlerine önceki Liberal hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan ve Dışişleri Bakanlığı'nı olaylara hazırlıksız yakalanmadan önce uyarılmış olabilecek İngiliz konsolos vekillerinin sayısını azaltmış olmasından dolayı eleştirerek başladı:

Ama İngiltere'nin kör hurafe ve insanlığın en yüce emellerine duyarsızlık yüzünden Türkiye'yi geçmişte veya özellikle şu anda savunduğunu sananlar aldanıyorlar. Bu kritik noktada görevimiz İngiltere İmparatorluğu'nu ayakta tutmaktır; bir anlığına nispeten sakın ve sahte bir rahatlık sağlayabilecek olsa bile, o imparatorluğun varlığını tehlikeye atan herhangi bir adıma da asla razı olmayacağız.¹⁰⁵

Bulgarlar konusundaki yaz çılgınlığı hükümetin kontrolünün ötesindeydi ve belki de Disraeli'nin "kör hurafe" göndermesi Victoria dönemi Hristiyanlığına, "insanlığın en yüce emelleri"ne karşı kendi ırk teorilerine ironik bir onaydı. Aksiliğe bakın ki, Disraeli'nin Avam Kamarası'ndaki son konuşması oldu bu. Ertesi gün, yani 12 Ağustos 1876'da Beaconsfield kontu sıfatıyla Lordlar Kamarası'na girdi.

Bu arada *Daily News* Ağustos 1876 boyunca muhabiri Januarius A. MacGahan'dan gelen mektupları yayımlamayı sürdürdü. Ayın sonuna varıldığında, ülkenin her yanında kitlesel protesto dalgası hatırı sayılır ölçüde yükselmişti. İki kez başbakanlık (1846-1852; 1865-1866) yapmış Lord Russell (1792-1878) *Times*'a bir mektupla somut eylem çağrısında bulunan ilk Liberal politikacı oldu. Ruslarla ittifaka girmek pahasına bile olsa, Bulgaristan'daki sorunu çözmek üzere İngiliz filosunu göndermeyi savundu.¹⁰⁶ Darlington merkezli *Northern Echo*'nun daha sonra *Titanic*'te can verecek enerjik yayın yönetmeni William Thomas Stead (1849-1912) daha da kullanışlı bir rol oynadı. Kuzeyde ve başka yerlerde mezalim mitingleri teşvik etti; 25 Ağustos 1876'da Darlington'da Gladstone'un kavgaya katılmasını istedi.¹⁰⁷

104 Makalenin tarihi 2 Ağustos 1876: MacGahan, *Turkish Atrocities*, s. 18-33.

105 Hansard, Avam Kamarası Tutanakları 11 Ağustos 1876, c. 231, sütun 1078-1147.

106 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 73.

107 Özellikle bkz. R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876* (Londra, 1963). Genel bilgi için ayrıca bkz. Paul Auchterlonie, "From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885", *Brit. Jnl. Middle Eastern Stud.*, 28 (2001), s. 5-24. Krş. aynı yazar, "A Turk of the West: Sir Edgar Vincent's Career in Egypt and

Asıl çıbanbaşı sadece sağlam akademik sicile sahip saygın bir tarihçi değil, çok muzır ve habis ruhlu olması nedeniyle Edward Augustus Freeman'dı (1823-1892). Ayrıca gösterişe kaçacak kadar açık biçimde antisemitikti. Onun gözünde Disraeli "hep yalan söyleyen bir Yahudi"ydi ve Lord Bryce'le bir konuşmasında onu böyle nitelendirmişti.¹⁰⁸ Freeman'da antisemitizm ve Türk fobisi Rusya'ya bile yakınlık duyacak kadar derindi. Ona göre, Rusya "yeni bir hayatın zindeliğiyle Haçlı Seferleri'nin en soylusuna çıkmak için yanıp tutuşan ve bizim menfur Yahudi'nin durdurmak istediği bir ülke"ydi.¹⁰⁹ Gladstone dahi Disraeli'nin Türk yanlısı eğilimlerini açıklamak üzere Yahudi kökenine işaret etmekten geri kalmayarak, dostu Argyll düküne "Dizzy'nin izlediği politikanın kriptu Museviliğiyle alakalı" olduğunu söyledi.¹¹⁰ Halifax'a da Disraeli'nin dış politikasının kökeninde "Museviliği"nin yattığını ima etti.¹¹¹ Ama bu tavır, konuşma ve yazılarına kaba antisemitizmin serpiştirildiği Freeman'ın yanında bir hiç sayılırdı.

Her ne olursa olsun, Gladstone şamataçı ahlakçılığına karşın bir siyasal hayvandı; Parlamento'nun tatile girdiği ve Britanya'nın Bulgaristan'daki mezalimle çalkalandığı 1876 yazında bir broşür için uygun zamanın geldiğini kavradı. John Murray 6 Eylül 1876'da onun *Bulgarian Horrors and the Question of the East* başlığını taşıyan 32 sayfalık broşürünü bastı.¹¹² Muazzam ilgi gören broşür birkaç günde 40.000 nüsha satıldı ve toplam satışı belki de en az 200.000'e ulaştı.¹¹³ Daha da önemlisi, iki buçuk yıl önce halk tarafından kesin biçimde reddedilmiş olan Gladstone'un siyasete dönüşünün işaretini verdi. Daha kişisel ve duygusal bir düzeyde, 30 yıl önce Kırım Savaşı'nda Britanya'nın Türkiye'yle ittifakının çok sıkı bir destekçisi oluşunu belki de açıkça telafi etmesini sağladı; bu tutum çoğu kişi için tarihe karışmış olsa bile, altmışlı yaşlarının ortalarındaki bir adamın canlı hafızasında hâlâ yer alan trajik bir kederdi.

Bulgarian Horrors olağanüstü güçlü bir ahlaki öfke ve demagoji patlamasıdır. Disraeli dostu Lord Derby'ye, "Gladstone bana broşürünü gönderme

the Ottoman Empire", *Brit. Jnl. Middle Eastern Stud.*, 27 (2000), s. 49-67. Ayrıca bkz. James J. Sack, "The British Conservative Press and Its Involvement in Antisemitic and Racial Discourse, Circa 1830-1895", *Jnl. Hist. Soc.*, 8 (2008), s. 567-583.

108 Freeman'dan Bryce'a, 27 Ağustos 1876: Bodley Kütüphanesi, Bryce Belgeleri: Aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 181.

109 Freeman'dan Bryce'a, 23 Kasım 1876: Bodley Kütüphanesi, Bryce Belgeleri: Aktaran agy, s. 524.

110 Morley, *Life*, ii. 552; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 78. Gladstone Argyll'a da Disraeli hakkında başta şunu da yazdı: "Öyle sandığım kadar bir Türk değil; nefret ettiği şey Hristiyan özgürlüğü ve toparlanışı." Morley, *Life*, ii. 550; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 78.

111 Halifax'tan Grey'e, 11 Ekim 1876: Hickleton Belgeleri. Garrowby: Aktaran Shannon, *Gladstone*, s. 524.

112 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra, 1876).

113 Millman, *Eastern Question*, s. 183.

yüzsüzlüğünü gösterdi, hem de bana çeşitli suçlamalar yöneltirken” diye yazdı.¹¹⁴ Bunu umursamadığını ve “Gladstone’un tıpkı Richelieu gibi yazmayı beceremediği” kanaatini hep taşıdığını ileri sürdü. “Karaladığı şeylerden daha uyumsuz, daha karışık ya da daha çirkin bir şey olamaz.”¹¹⁵ Ona göre, “kindar ve kötü yazılmış” bir broşürdü bu.¹¹⁶ Yazarının bu meselede güya yüksek ahlaki gerekçeye dayanmasını ise şöyle değerlendirdi: “Gelecek kuşaklar ister başbakan, ister muhalefet lideri olsun, vaaz verirken, dua ederken, nutuk çekerken ya da yazı karalarken asla bir centilmen gibi davranmayan o ilkesiz manyak Gladstone’a, haset, kindarlık, riyakârlık ve hurafenin bu acayip karışımına hak ettiği yeri verecektir!”¹¹⁷

Bulgarian Horrors’un yayımlanması güncel olayları istismara dayansa bile, yadsınamaz bir siyasal eylemdi ama yazar Disraeli, hasmı Gladstone’un sözlerindeki güce kulaklarını tıkadı.

Broşür heyecan verici ibareleri için taranan, dürüstlüğü ve ahlaki adaletin Liberal peygamberi olarak Gladstone’un dirilişine kanıt olarak gösterilen bir metin haline geldi. Bu rolü nasıl oynayacağını gayet iyi bilen Gladstone, haliyle göğsünü yumruklayarak şöyle feryat etti: “Şimdiki yüzyılda ve hatta insan hafızasında kayda geçmiş en aşağılık ve en kirli rezilliklerde en azından bir ölçüde ahlaki suç ortaklığına bulaşmış durumdayız.”¹¹⁸ Gladstone mübalağayı tamamen yeni bir düzleme çıkardı: “Bir Avrupa zindanında tek bir mücrim, Güney Denizi Adaları’nda tek bir yamyam yoktur ki, yapılan şeylerin anlatılışı karşısında öfkesi kabarıp taşmasın.”¹¹⁹

Ama bir bütün olarak broşür sırf retorikten ibaret değildir. Bulgar Dehşeti’nin tarihini anlatmaya ve “bu kavgayı büyük cesaret, zekâ ve vicdani itina ile yürüten beyefendi”, yani Edwin Pears sayesinde “23 Haziran’da ‘Daily News’ta çalınan [...] ilk alarm”dan itibaren Britanya’da günışığına çıkmasını sağlayan adımları sıralamaya oldukça geniş bir yer verilir.¹²⁰ İşin daha da ilginç, Gladstone’un Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin özgül politika tavsiyeleridir. Gladstone “Öfke eyleme geçmeyi sağlamadıkça köpük gibi uçup gider” diye vurguladı.¹²¹ “İngiliz ya da Türk günah keçileri istemeyelim, kabullenmeyelim. İstedğimiz şey kişilerin değil, tedbirlerin değişmesidir. Türklerin içinden yeni padişahların ya da nazırların çıkması, Türkiye’ye yeni konsoloslar

114 Disraeli’den Derby’ye, 8 Eylül 1876: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 60; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 80.

115 Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 181; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 79.

116 Disraeli’den Derby’ye, 8 Eylül 1876: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 60; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 80.

117 Disraeli’den Derby’ye: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 67; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 78-79.

118 Gladstone, *Bulgarian Horrors*, s. 8.

119 Agy, s. 31.

120 Agy, s. 13 ve n.

121 Agy, s. 29.

ya da sefirler gönderilmesi kanaatimce bizi şu anda görünen büyük pratik hedeflerden saptıracaktır sadece.”¹²² Gladstone’a göre, başlıca hedeflerden biri hâlâ “Türkiye’nin toprak bütünlüğü”nü korumaktır.¹²³ “Devletler düzeyinde ağır basan görüş birliği yönündeki sevindirici yaklaşımdan yararlanmak” ve böylece “Türkiye’nin toprak bütünlüğü ilkesinden zamansız vazgeçiş izlemesi çok muhtemel toplu kapışma”yı ertelemek ve hatta önlemek gerekirdi.¹²⁴ Gladstone “Türkiye’nin toprak bütünlüğünün sınırsız vahşetinden, dizginsiz ve vahşi hırsından başışık kalmayı sağlaması gerektiği”ni ileri sürenler için, 20 yıldır “Bâbîali’ye haraç ödemesine ve egemenliğini tanımasına karşın, tam bir özerklik ya da özyönetimden yararlanan” Romanya örneğine işaret etti.¹²⁵ Bulgaristan, Bosna ve Hersek’in siyasal düzeni için Romanya en iyi modeldi. Disraeli hükümeti ise Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü korumaya çalışırken, değişim anlayışına karşı koyan bir tutum içindeydi:

Toprak bütünlüğü dış saldırganlığı savuşturmaya yarayan göstermelik bir egemenliği koruma anlamına gelir. Statüko ise Bosna, Hersek ve Bulgaristan’da Türk idari otoritesini sürdürme anlamına gelir. Toprak bütünlüğü yabancı devleti engeller; statüko ise ülkenin sakinlerini engeller ve (korkum o ki) her şeyin boş vatanları, temelsiz reformları, azgın tutkuları ve günlük yaşamdaki kabalığı ve iflah olmaz kötü yönetimiyle Türk’ün eline bırakılmasını getirir. İngiliz politikasının mevcut son emaresi işte budur, statükonun yeniden kurulmasıdır.¹²⁶

Oldukça garip biçimde, Gladstone’un İstanbul’daki Türk hükümeti hakkında, “birçok Avrupalı konuşma ve düşünme biçimini edindiği ve geleneksel tarzda aktardığı” gibisinden, söyleyecek bazı iyi şeyleri bile vardı. Ona göre, asıl sorun sistemin aşağıya doğru işleyişinde, yani eyalet düzeyinde, Batılı erdemleri “çok az benimseyen ya da hiç benimseyen alt kademedeki görevliler”de ve her şeyin “mutat olarak ve berbat biçimde bozuluyor” gibi görülmesindeydi. “Bir Türk hükümetince Avrupa’ya kolayca verilen sözlerin genellikle iyi olduğu”nu kabul eden Gladstone’un kanaatince, “Avrupa kendi içinde fiilen bölünmediği sürece, Türkiye’nin Birleşik Avrupa’nın, hatta kendi içinde fiilen bölünmüş halde olmasaydı, tam Birleşik Avrupa sayılmayacak bir yapının tavsiyesine uymaya yanaşmadığı bir örnek” yoktu.¹²⁷

Ama Türk toprak bütünlüğünü sürdürmeyi ve Balkanlar’a Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde özerklik vermeyi öngören oldukça ılımlı progra-

122 Agy, s. 25.

123 Agy, s. 26.

124 Agy, s. 27.

125 Agy, s. 27, 28.

126 Agy, s. 28.

127 Agy, s. 30.

mına karşın, Gladstone'un broşüründeki her şey yumuşak ve hafif değildi. Beklenebileceği üzere, Disraeli'ye, özellikle de "can çekiştirici eziyetlere dair ithamların pek doğru olamayacağı, çünkü Türk zevkinin hızla işi bitirme eğiliminin bilindiği gibi alaycı yorumları"na yönelik bir dizi iğneli söz vardı.¹²⁸ Disraeli'nin "belli ülkelerde ve belli ırklar arasında yürütülen savaşlarda" mezalimin "kaçınılmaz" olduğu yolundaki inancını da aktaran Gladstone'un bu dört kelimenin altını çizmesi başbakanın meşhur ırk teorilerini suratına çarpmak içindi.¹²⁹ Gladstone "anlayışlarını siyasal ve diplomatik tecrübenin kayıtlara geçmiş derslerinden ziyade, kendi hayal güçlerine ya da Doğu'yu gezip görmüş olmalarına dayandıran" Disraeli gibi kişileri alaya aldı.¹³⁰

Sonuçta, Gladstone'un *Bulgarian Horrors* broşürünün akıllarda kalmasının sebebi ılımlı siyasal programı ya da Disraeli'ye yönelik alayları değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Türkiye'yi ve Türkleri bazen metnin daha sakin diğer kısımlarının yanında sırtacak kadar heyecanlı ve sert biçimde kınayıydı. "Müslüman'ın Türk'le aynı anlama gelmediği unutulmamalıdır" saptamasını¹³¹ açıklayışı şöyleydi:

Türk ırkının geçmişte ve şimdi ne olduğunu en kaba hatlarıyla çok kısaca tarif etmeye çalışayım. Mesele sırf Müslümanlık değil, bir ırkın kendine has karakterinin katmerleştirdiği Müslümanlıktır. Onlar Hindistan'ın mülayim Müslümanları, Suriye'nin şövalye ruhlu Salaheddin'leri ya da İspanya'nın görgülü Mağribileri değildir. Avrupa'ya girdikleri ilk kara günden beri genelde insanlık düşmanı yegâne büyük insan soyu oldular. Gittikleri her yerde geride bıraktıkları iz geniş bir kan hattıyla belirlendi; hâkimiyet alanlarının vardığı yere kadar uygarlık ortalıktan kayboldu. Her yerde hukuka dayalı yönetimin yerine zora dayalı yönetimi temsil ettiler. Bu yaşam tarzına rehberlik eden ise amansız bir kadercilikti: Öbür dünyada şehvi bir cennet ödülü.¹³²

Gladstone bir süre önce Türklerin 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ni kabul edişini şöyle aşağıladı: "Vatikan Konsili'ni ya da İngiliz Anayasası'nı da pekâlâ kabul edebilirler. Bütün bu şeyler yemek öncesi çerez bile değildir."¹³³

128 Agy, s. 12.

129 Agy, s. 14 Ne var ki, bizzat Gladstone burada sadece Türklerle (s. 9, 10) ilgili değİ, "ırkımız" (s. 10, 31) ayırımında da ırk terminolojisini kullandı. Heyhat, büyük tarihçi R. W. Seton-Watson'ın (1879-1951) kaleminden bile ş u sözler döküldü: "Disraeli kadim ırkının Doğu hayal gücüne ve becerisine sahipti. [...] Yahudi, ayarucu biçimde emperyal süslerle bezenmiş çıkarıcı bir programa dönük ş evki ş ahane efendisi olan kraliçeye ve aristokrat yandaşlarına nasıl bulaştıracığını bilen biriydi." (Seton-Watson, *Disraeli*, s. 561).

130 Gladstone, *Bulgarian Horrors*, s. 30.

131 Agy, s. 31.

132 Agy, s. 9.

133 Agy, s. 24.

Gladstone en sıkı darbesini sona bıraktı. Broşürünün sondan bir önceki sayfasında, Osmanlı İmparatorluğu'yla hep özdeşleştirilecek bir ibarenin geçtiği şu paragraf yer alır:

Türkler mümkün olan yegâne yolla, yani bizzat çekip giderek kötülüklerini alıp götürsünler. Umarım ki, zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşılı ve yüzbaşılı, kaymakamları ve paşaları harabeye çevirip kirlilikleri bölgeden hep birlikte pılı pırtıyı toplayıp defolurlar. Bu esaslı def ediş, bu son derece kutlu kurtuluş yığınlarca ölünün haurası, anne, genç kız ve çocuk demeden ırzına geçilenlerin iffeti, aşağılanıp kepaze edilmiş uygarlık, Allah da diyebileceğiniz Tanrı'nın kanunları, genel olarak insanlığın ahlak duygusu adına sağlayabileceğimiz yegâne telafidir.¹³⁴

“Pılı pırtıyı toplama” ibaresi Gladstone'un değil, yarım yüzyıl önceki bir özel mektupta bunu ilk kez kullanan Stratford Canning'in buluşuydu.¹³⁵ Ama Gladstone'un broşürünü “kırk yılı aşkın bir dostluğun” hatırına Canning'e (artık Vikont Stratford de Redcliffe) ithaf etmesinden dolayı, “pılı pırtıyı toplama” ibaresi siyasal kartvizitlerine nakşedilebilecek bir armağan sayılırdı. Stratford Canning'in tanınmış bir Türk dostu oluşu *Bulgarian Horrors*'a daha çok güvenilirlik kazandırdı sadece.¹³⁶

Gladstone siyasete çok büyük bir dönüş yaptı. Üç gün önce yayımlanmış olan broşürünün yarattığı dalgayla 9 Eylül 1876'da, Blackheath'te Greenwich seçmenlerine, yağmurda ayakta bekleyen 10.000 kişiye tumturaklı bir nutuk çekti.¹³⁷ Türkiye artık sırtında ulusal liderliğe ve iktidara yükselmek için seçtiği apaçık küheylândı. Gelişmeleri hep geriden izleyen Derby, halkın Bulgar Dehşeti'nde sözde İngiliz suç ortaklığı konusundaki histerisinden dolayı hâlâ şaşkıındı. “Olayları ancak meydana gelişlerinden sonra duyduğumuz göz önünde tutulursa,” diye açıklamaya çalıştı, “bu ithamın pratik anlamını düpedüz anlayamıyorum.”

134 Agy, s. 31. Gladstone *Times*'a bir mektubunda (9 Eylül 1876) tutumuna açıklık getirerek, kovma çağrısının “kesin surette asker ve memur Türklerle sınırlı” olduğunu ve genel olarak Müslümanların Hristiyanlarla aynı haklara sahip olduklarını belirtti: Seton-Watson, *Disraeli*, s. 77.

135 Stratford Canning'den kuzeni George Canning'e, 29 Eylül 1821: “İnsanlık açısından, Yunanların ata mirasına tam kavuşturulmasını ve padişahın pılı pırtısıyla Asya içlerine kovulmasını ya da geçici bir tedbir olarak, dört yüzyıl önceki bölünmüş imparatorluğa dönüşmesini bütün kalbimle dilerim.” Stanley Lane Poole, *Life of... Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe* (Londra, 1888), i. 307.

136 Stratford Canning'den Gladstone'a, 10 Eylül 1876: “Türklerin kötü yönetimi konusunda duygularım elbette seninkilerle uyuyor. Kanaatlerimizde ortaya çıkabilecek farklılık tonları senin çağrında Bulgaristan'ı ana hedef haline getirmiş olmana, benim ise Doğu Sorunu'nun tamamını bir tema olarak seçmeme ve Bulgar mezalimini alçakça olmakla birlikte, bunun sadece bir parçası saymama bağlanabilir.” Seton-Watson, *Disraeli*, s. 76-77; John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone* (Londra, 1903), ii. 555. Canning ayrıca *Times*'a Gladstone'u destekleyici bir mektup (9 Eylül 1876) yazdı: Seton-Watson, *Disraeli*, s. 77.

137 Shannon, *Gladstone*, s. 113-114; Millman, *Eastern Question*, s. 185. Konuşmanın yer aldığı başka bir kaynak W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan* (Leipzig, 1876).

İngiltere’de Lord Beaconsfield’in padişah, benim de sadrazam olduğum zannına kapılan birçok kişi var. Diğer her devlet kadar [...] müdahale hakkı ve gücüne sahibiz. Fransa, Almanya, İtalya ve başka ülkelerde insanlar burada olduğu gibi bağırıp çağırıyor mu ve hükümetlerini bu mezalimde suç ortağı sayıp kınıyor mu acaba, bilmiyorum.

Türkiye’ye yönelik insani nefretin yaygın katılığına karşın, Derby’nin tam doğru noktaya parmak bastığı kanısında olan bazı tanınmış kişiler vardı. Ünlü tarihçi J. A. Froude (1818-1894) bunlardan biriydi.¹³⁸ Bir başkası eksantrik bir eski diplomat ve Doğu uzmanı olan 3. Alderley Baronu Lord Stanley’di (1827-1903). Hatta İslam’a dönmüş ve böylece Lordlar Kamarası’ndaki ilk Müslüman olmuştu. Lord Salisbury’ye (1830-1903) teselli dileklerini bildirirken, Gladstone’un “parti amaçları için bir galeyan yaratma ve herkesi katliamda suç ortaklığıyla itham etme” yönündeki kararlı çabaları yüzünden, onun ve “kabine arkadaşlarının fitneci riyakârlığın kurbanı oldukları”nı belirtti.¹³⁹

Havanın soğumaya başladığı ve insanların normal hayattaki ciddi işlere tekrar koyulduğu Ekim 1876’da, mezalim mitinglerinin gittikçe azalmasıyla birlikte Bulgar Dehşeti gösterisi de yoğunluğunu yitirdi.¹⁴⁰ Ama istenen hedefe ulaşıldığı için, bunun pek önemi yoktu. Bizzat Disraeli’nin itiraf ettiği üzere, “İngiltere’de kamuoyunun Türkiye’ye ilişkin eğilimi değişmiş”ti ve “bunu sağlayan sadece coşkulu kesimler değil, haliyle muhalefet ve Rusya’nın ajanlarıydı, üstelik hükümetin ‘mezalim’le aydaki adamdan daha fazla alakası yokken.”¹⁴¹ Hoşuna gitsin ya da gitmesin, başında olduğu Muhafazakâr hükümet kitlesel histeriye ve Gladstone’un manevralarına boyun eğme izlenimi vermeksizin ve Türk müttefiklerini gereksiz yere rencide etmeksizin, halkın iradesine biraz taviz vermek zorundaydı. Ne de olsa, Lord Lyons’ın (1817-1887) belirttiği üzere, “uygar Avrupa ulusları topluluğunun gerçek mensuplarıymış gibi muamele görmeyi beklememeleri gereken bir vahşi sürüsü oldukları yüzlerine pek söylenemez”di.¹⁴² Ama Disraeli’nin sahte

138 Millman, *Eastern Question*, s. 186. Froude Leydi Derby’ye yazdığı mektupta (19 Eylül 1876) kocasının yaklaşımını çok beğendiğini belirtti ve üç gün sonra aynı minvalde bir mektup daha yazdı: Herbert Paul, *The Life of Froude* (Londra, 1905), s. 279-280.

139 Stanley’den Salisbury’ye, 21 Eylül 1876: Salisbury Belgeleri, E: Aktaran Millman, *Eastern Question*, s. 526.

140 Eylül 1876’nın başından Aralık 1876’nın sonuna kadar Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen mezalim mitinglerine ilişkin mektuplar ve duyurular, ayrıca mitinglerde alınan kararlar altı cilt tutan PRO FO 78/2551-2556’da yer alır. Gladstone kitabında bunlardan geniş çapta yararlanan Shannon, Eylül 1876’nın ortasına denk geldiği altı haftalık dönemde 500’e yakın mezalim mitingi sayar: Millman, *Eastern Question*, s. 241, 527.

141 Disraeli’den Leydi Bradford’da, 1 Eylül 1876, Hughendon Malikânesi: *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford*, ed. Zetland Markisi (New York, 1929), ii. 84.

142 Lyons’tan Derby’ye, 7 Eylül 1876: Derby Belgeleri; Millman, *Eastern Question*, s. 190. Elliot’tan önce İstanbul sefiri (1865-1867) olarak görev yapmış olan Richard Lyons o sırada Paris sefiri idi.

bilime dayalı ırksal önyargı ve hatta belki de basit reel politika düzeyinde tutma çabalarına karşın, Gladstone ile destekçilerinin uluslararası siyasete taşıdıkları şey aslında tam da bu ahlakçı üsluptu.

Bu konuda Gladstone'dan bile daha aşırı olan Puseyci papaz Henry Liddon (1829-1890), histerinin doruğa ulaştığı sırada St. Paul Katedrali'nde, "bu eylemleri işlemiş devletin, Mesih'in adını bilmediği ve işlemlerinin bir Avrupa ve Hristiyan uygarlığının standardıyla değerlendirilmeyeceği"ni vaaz etti.¹⁴³ Hristiyanlığı benimsemeyen bir uygarlık asla gerçek anlamda Avrupai olamazdı. Liddon bunun üzerine Peder Malcolm MacColl'la (yak. 1838-1907) birlikte, Mesih'in adını bilmemenin etkilerini görmek üzere Belgrad'a gitti. İkilinin Bosna'nın Türk sahilinde kazığa oturtulmuş bir adamla karşılaşma iddiası epeyce tartışma ve alay konusu oldu.¹⁴⁴

Britanya'da dikkatlerin Bulgar Dehşeti'ne yöneldiği sırada, Sırbistan ve Karadağ ile Türkiye arasındaki savaş bütün şiddetiyle sürdü ve Disraeli Rusya'nın kamuoyundaki tartışmayla İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nu savunamayacak kadar zayıfladığı zehabına kapılacağından gittikçe endişelendi. Rusların 31 Ekim 1876'da Türkiye'ye çarpışmaları durdurması için fiilen bir ultimatom vermesi üzerine, İngilizler en iyi bildikleri şeyi yaparak, İstanbul'da düzenlenecek bir uluslararası konferans çağrısında bulundu. Britanya'yı temsil edecek olan Lord Salisbury pek iyimser değildi. "Seyahatlerim sırasında Türk dostu birine rastlayamadım" diye uyardı Derby'yi. "Türk varlığı diye bir şey yok. Çoğu kimse ecel saatinin geldiğine inanıyor. Bir azınlık bunun ertelenebileceğini düşünüyor. Bir süre ayakta tutulabileceği fikrini öneren bile çıkmadı."¹⁴⁵ Salisbury iki hafta süren yavaş yolculuğun sonunda 5 Aralık 1876'da İstanbul'a vardı ve Pera'daki Hotel Royal'a yerleşti. Yolculuk ederken devlet başkanları ve soylulardan kilit diplomatlara kadar, Avrupa'da kayda değer hemen herkesle iyi bildiği Fransızcasıyla görüşebilmişti.¹⁴⁶

Disraeli konferansın sonuçsuz kalması halinde, İstanbul'a gemiler ve askerler gönderme gibi olası bir gerekten dolayı hâlâ endişeliydi ve özellikle Almanlardan rahatsızdı. Türkiye'ye karşı tamamen ilgisiz olduğunu ileri süren Bismarck, Berlin'de 1 Aralık 1876'da bir yemek sonrası konuşmada, Almanya'nın Doğu Sorunu'nda ne istediğinin sorulması halinde, Noel için ne istediğini soran karısına cevabının aynısını vereceğini şaka yollu belirtti: *Es fiel ihm nichts ein* ["Aklına gelen hiçbir şey yoktu"]. Birkaç gün sonra da Reichstag'da, "bütün bu meselede Almanya açısından Pomeranyalı tek

143 Aktaran Seton-Watson, *Disraeli*, s. 84.

144 Krş. Malcolm MacColl, *The Eastern Question: Its Facts and Fallacies* (Londra, 1877); aynı yazar, *Three Years of the Eastern Question* (Londra, 1878); *The Sultan and the Powers* (Londra, 1896).

145 Salisbury'den Derby'ye, 30 Kasım 1876, Roma: Lady Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury* (Londra, 1921-1932), ii. 107.

146 Agy, ii. 107-108.

bir piyadenin sağlam kemiklerine degecek bir şey görmediği sürece" Doğu Sorunu'nda hiç rol alınmayacağına söz verdi.¹⁴⁷ Disraeli bundan yeterince hoşnut olmakla birlikte, Salisbury'ye "Bismarck'ın Mısır'dan ısrarla bahsetmeyi sürdürmesine şaşırıldığı"nı hafif yakınmayla iletti. "Orayı işgal etmemiz Fransa'yı gücendirecektir ve Rusya'nın Konstantinopolis'e sahip olması halinde, bize sağlayacağı bir yararı görmüyorum. Mısır yerine Anadolu'yu almamızı tercih ederim."¹⁴⁸

Uluslararası konferans 11 Aralık 1876'da Rus sefarethanesinde Rus séfiri Kont Nikolay İgnatiyev'in (1832-1908) başkanlık ettiği ön oturumla başladı. Ruslar Londra'daki sefirleri Kont Pyotr Şuvalov (1827-1889) sayesinde, İngiliz niyetleri konusunda dikkat çekecek kadar sağlam bilgilere sahiptiler. Leydi Derby'yle son derece yakın kişisel ilişkisinden dolayı, Şuvalov'un İngiliz kabinesinde olup biten hemen her şeyden haberi vardı. Türkler epeyce şeyin tehlikede olduğunu anlayınca, alelacele bir atamayla Midhat Paşa'yı (1822-1884) sadrazamlığa getirdiler.¹⁴⁹ Konferansın 23 Aralık 1876'da Haliç kıyısındaki Harbiye Nezareti binasında düzenlenen resmi açılış oturumu için, Türklerin biraz tiyatro havası da katarak tasarladığı daha da büyük bir sürprizi vardı. Salisbury'nin Kraliçe Victoria'ya "zar zor anlaşılabilir bir Fransızca konuşabilen uyuşuk bir ihtiyar" olarak tarif ettiği¹⁵⁰ Osmanlı temsilcisi Mehmed Esat Safvet Paşa (1814-1883) delegelere hoş geldiniz demek için kürsüye çıktı ama konuşması yakındaki top atışı sesleriyle sürekli kesildi. Sultan II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) kısa süre önce Avrupa tarzı uygun bir parlamentoyu da içeren yeni bir anayasayı yürürlüğe koyduğu ve top atışlarının bunu kutlamanın bir parçası olduğu anlaşıldı.¹⁵¹ Delegeler etkilenmedi ve birkaç dakikalık *un profond silence*'tan ["derin bir sessizlik"] sonra toplantıyı sürdürdü.¹⁵² Salisbury'nin tam anlamıyla devre dışı bıraktığı Elliot konferansta pek rol oynamadı ve sonunda İngiliz sefirliğinden istifa etmeye karar vererek, ilk tam oturumun açılışından hemen önce Derby'ye bir telgraf gönderdi.¹⁵³ Disraeli onun gidişini ve yerine

147 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 120-121.

148 Disraeli'den Salisbury'ye, 29 Kasım ve 1 Aralık 1876: Aktaran Seton-Watson, *Disraeli*, s. 109.

149 Krş. Midhat Paşa "The Past, Present, and Future of Turkey", *Nineteenth Century*, 3 (18) (Haziran 1878), 981-993; bu makale daha sonra *La Turquie, son passé, son avenir* (Paris, 1878) kitabında yer aldı. Bkz. *Vanity Fair*, "Türk Anayasası" karikatürü, 30 Haziran 1877.

150 Salisbury'den Victoria'ya, 23 Aralık 1876: QVL, ii. 505-7; Millman, *Eastern Question*, s. 221.

151 Osmanlı kanun-i esasisinin 3. ve 4. maddeleri şunu belirtmekteydi: "Saltanat-ı seniye-i Osmaniye, hilafet-i kübra-yı İslamiyeyi haiz olarak, sülale-i âl-i Osman'dan usul-ü kadimesi veçhile ekber evlada aittir. Zat-ı hazret-i padişahi hasbel hilafe, din-i İslam'ın hamisi ve bilcümle tebea-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır."

152 Charles de Mouy, *Souvenirs et causeries d'un diplomate* (Paris, 1909), s. 51.

153 Elliot'tan Derby'ye, 23 Aralık 1876, telgraf: PRO FO 424/46, no. 406; Millman, *Eastern Question*, s. 220.

Austen Henry Layard'ın (1817-1894) geçişini görmekten memnundu ama bu hemen olmayacaktı.¹⁵⁴

Konferansta da çok büyük bir ilerleme sağlanamadı.¹⁵⁵ Salisbury İngiliz filosunu Beşike Koyu'ndan ta Atina'ya çekerek, Türklere İngiliz desteğine dair bir işmar verdi. Midhat Paşa'yla hiç uyuşamayan Salisbury bizzat Sultan Abdülhamid'le görüştüktan sonra, bu "zavallı zayıf yaratık"ın yeni sadrazamın tamamen avcunda olduğu kanısına vardı.¹⁵⁶ Bu konferansa umut bağlayan çok az kişiden biri, Sırbistan ve Romanya'da Yahudilere eşitliği de masaya yatırmasını rica etmek üzere Lord Derby'yle görüşen İngiliz Yahudileri heyetindeki yaşlı Moses Montefiore'ydi (1784-1885). Derby İstanbul'daki Salisbury'ye "bu konuyu ele almada akla yakın bulacağı adımları atma" talimatını verdi.¹⁵⁷ Türklerin Avrupa heyetlerince sunulan bütün önerileri, hatta uzlaşma girişimlerini de reddetmesiyle, konferans 20 Ocak 1877'de sona erdi.¹⁵⁸ "Türkleri ikna etmek bir epeğin tırısı kalkmasını sağlamak kadar zor" dedi Salisbury bezgince.¹⁵⁹

Diplomatik çabaların böylesine açık seçik boşa çıkması, Rusya'nın üç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmasına zemin hazırladı. Silahlı çatışma riskini içeren Rus kararının ardındaki etkenlerden biri, muhtemelen İngiliz halkının Türkiye'ye destek için parmağını kıpırdatmayacağı yönünde daha da güçlenen algıydı. Türklerin son fırsatı kaçırdığına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya mahkûm olduğuna dair daha da güçlü bir genel kanının oluştuğu kesindi. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı (1871-1879) Kont Andrassy (1823-1890) bunu çok hoşça şöyle ifade etti:

Bu iş kellik olayı gibidir. Ne zaman başlar? Ne zaman biter? Bir imparatorluk öyle bir günde dağılmaz. O halde dağılmanın ortaya çıktığı çözüme derecesini nasıl tanımlamak gerekir? Bir kişi bunu statükoya yönelik daha ilk darbeye, başka bir kişi ise son darbeye gerçekleştirmiş sayabilir.¹⁶⁰

154 Millman, *Eastern Question*, s. 220-221. Elliot İstanbul'dan ancak konferansın kapanmasından sonra ayrıldı; hatta büyük devletlerin sefirlerini çıktıkları son ana kadar bekledi: Seton-Watson, *Disraeli*, s. 135.

155 Seton-Watson (s. 129-130) ve başka yazarlar fazlasıyla Türk yanlısı bir Muhafazakâr vekil olan ve ve Disraeli'nin yakın bir sırdaşı pozunu takınan Henry Alexander Munro Butler-Johnstone'un (1837-1902) o sırada İstanbul'da bulunuşunun zarar verici etkisini vurgularlar. Butler-Johnstone Temmuz 1877'ye kadar İstanbul'da kalarak, Amiral Selwyn ve İngiliz mühendislerle birlikte Boğaziçi'nde incelemeler yürüttü. Bkz. Butler-Johnstone *The Eastern Question* (Oxford, 1875). *Bulgarian Horrors, and the Question of the East* (Londra, 1876) ve *The Turks* (Oxford, 1876).

156 Salisbury'den Derby'ye, 26 Aralık 1876, telgraf: PRO FO 424/37, no. 93; Millman, *Eastern Question*, s. 222, 224-225.

157 Derby'den Salisbury'ye, 28 Aralık 1876: *Turkey. No. 2* (1877): *Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877* (Londra, 1877), s. 66.

158 Agy, s. 228-229.

159 Agy, s. 225.

160 28 Şubat 1877: Seton-Watson, *Disraeli*, s. 144.

Hiç kuşkusuz, statükoya yönelik darbelerden biri 8 Aralık 1876'da Piccadilly St. James Salonu'nda düzenlenen ve ancak davetiyeyle girilen "Doğu Sorunu Üzerine Ulusal Uzlaşma" toplantısının açılışıydı. Düzenleyici heyetin çarpıcı listesinde Lord Bryce, J. A. Froude ve haliyle E. A. Freeman vardı. Toplantıya çağrı metnini ayrıca Lord Acton, Robert Browning, Charles Darwin, Herbert Spencer, J. R. Green, William Lecky, Thorold Rogers, G. O. Trevelyan, Mark Pattison, Anthony Trollope, John Ruskin, William Morris, W. T. Stead ve (antisemitik tacizde Freeman'la yarışacak olan) Goldwin Smith imzalamıştı. Oturumlara Westminster dükü ve Lord Shaftesbury başkanlık etti. Thomas Carlyle'dan gelen bir mektup yüksek sesle okundu. Tabii ki Gladstone da konuştu.¹⁶¹

E. A. Freeman kürsüye çıktığında, Britanya İmparatorluğu'nun varlığını bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne bağlayan Disraeli'nin savını alaya aldı: "Haritaya bakın. Hindistan'a giden yol Konstantinopolis'ten geçmiyor."¹⁶² Freeman sözlerini bağlarken şunu belirtti: "Çoğunlukta olup olmadığımızı söyleyemem ama İngiliz halkı içinde Yahudi'nin bile sarhoş arsızlığında bize meydan okuyarak savaşa girmeden önce iki kez düşünmesini sağlamaya yetecek büyüklükte bir kesim olduğumuza eminim."¹⁶³ Freeman fırsat bulduğunda antisemitik bir taşkınlıktan asla kaçınmayacak biriydi.

Çok somut bir anlamda, Gladstone ile seçkin destekçi topluluğunun yaptığı şey açık bir kapiya yüklenmekti. Mayıs 1876'da Balkan sorunlarının başlamasından beri işler öylesine değişmişti ki, kültürel tarih yeniden yazılma sürecindeydi. "Bu ülkede Türkiye'ye dönük herhangi bir gerçek dostluk duygusunun var olduğundan kuşkuluyum" diye konuştu Henry Ponsonby dalgınca.

Bazı kişiler mazlum olduğuna inandıkları bir milliyete destek verdiler, bazılarının da bunda maddi çıkarı vardı; [...] bazıları padişahla, dünyanın her yanındaki müminlerin halifesiyle dostluğun Hindistan'daki konumumuzu güçlendirdiğini sandılar ve bazıları hedefinin Konstantinopolis olduğuna inanılan Rusya'yla aramızdaki rekabet tutumundan etkilendiler. Ayrıca Avrupa'da Türk İmparatorluğu'nun dağılışıyla ortaya çıkması kaçınılmaz güçlüklerle karşılaşmaktan çekinen devlet adamları vardı.¹⁶⁴

161 Toplantıya önyak olanların başında Sheffield milletvekli A. J. Mundella vardı.

162 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 113.

163 W. T. Stead, *The M.P. for Russia Reminiscences & Correspondence of Madame Olga Novikoff* (Londra, 1909), i. 265.

164 Ponsonby'den Prens Leopold'a, 25 Ağustos 1876: Kraliyet Arşivleri, Windsor, Add. MS A12/316; Millman, *Eastern Question*, s. 240.

İngiliz dış politikası ister “gerçek sezgi”ye, isterse sırf elverişliliğe dayansın, yaygın protestoların ehlileştirilip Liberal Parti politikası içinde eritilmesinden sonra bile, Türklerin bir askeri uçuruma doğru kaydığı açıktı.

Abdülhamid yeni sadrazam Midhat Paşa'yı 5 Şubat 1877'de azledip Brindisi'ye sürdü. Avrupa'yı dolaşmada ve hatta Londra'ya uğramada serbest bırakılan Midhat Paşa daha sonra idama mahkûm edilecek, cezası ertelenecek ve gönderildiği Arabistan'da 1884'te esrarengiz biçimde boğulacaktı. Sultan Abdülhamid 19 Mart 1877'de yeni Osmanlı Meclisi Mebusanı'nı şahsen açtı ve yeni sadrazam olarak atadığı İbrahim Edhem Paşa'dan (1819-1893) genellikle destek gördü. Bir tesadüf eseri, Kraliçe Victoria da İngiliz Parlamentosu'nu daha birkaç hafta önce açarken, “hedefinin hep Avrupa barışını korumak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü ihlal etmeksizin karışıklık içindeki eyaletlerin daha iyi yönetilmesini sağlamak” olduğunu bildirmişti. Sözleri okuyan Victoria olsa da, düşünceler Başbakan Benjamin Disraeli'ye aitti.¹⁶⁵

Gladstone öfke ateşini harlı tutmaya dönük apaçık bir girişimle, *Lessons in Massacre* (Katliamdan Çıkarılacak Dersler) adlı başka bir eseri yayımlarken, Disraeli hükümeti de Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılışına yol açabilecek bir savaştan kurtarma çabası içindeydi.¹⁶⁶ Disraeli Lordlar Kamarası'na şunu hatırlattı:

Konstantinopolis İmparatorluğu artık emsalsiz kentine ve modern diplomatik dildeki ifadeyle ‘bir lahana bostanı’na kısılmış haldeyken, kuşatıldı ve çöktü. Gelgelelim, bir özerk devletler zincirinin oluşması ve Konstantinopolis'i elle-
rinde tutanların yine ‘bir lahana bostanı’na kısılması halinde, muhtemelen aynı sonucun ortaya çıkabileceği aklımıza gelmiş değil.

Ama dört yüzyıl önce Türklerin oynadığı rolü bu sefer Rusya üstlenecekti.¹⁶⁷ Türklere 31 Mart 1877'de Altı Devlet tarafından imzalanan Londra Protokolü'yle son bir şans verildi. Salisbury alaycı tavırla “İngiliz politikasının akıntı yönünde tembelce süzülürken, çarpışmalardan sakınmak için arada bir diplomatik bir kayık kancası salmak” olduğunu belirtti.¹⁶⁸ Maalesef, Türkler ertesi hafta Londra Protokolü'nü reddederek, Rusya'nın savaşı finansal açıdan imkânsız bularak cayacağı kumarına girdiler.

Tam o sırada, 20 Nisan 1877'de Austen Henry Layard Britanya'nın yeni sefiri olarak İstanbul'a vardı. Aslına bakılırsa, İstanbul Konferansı'nın sonuçsuz kalması üzerine geri çekilen diğer sefirlerin dönmemesi nedeniyle, kentteki

165 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 148.

166 W. E. Gladstone, *Lessons in Massacre* (Londra, 1877): Mart 1877'de yayımlanmıştır.

167 Hansard, 232, s. 713, 718, 721-722, 725; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 155.

168 Salisbury'den Lord Lytton'a, 9 Mart 1877: Cecil, *Life of Salisbury*, ii. 130.

tek büyük devlet sefiriydi. Barışı sağlama turlarında Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'yı, Safvet Paşa'yı ve bizzat Abdühamid'i ziyaret etti. Padişahla görüştüğü sırada, St. Petersburg'daki Osmanlı sefirinden Rusların 24 Nisan 1877'de yürürlüğe girmek üzere savaş ilanını bildiren bir telgraf geldi.¹⁶⁹

Disraeli bu Rus hamlesini Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılacağına işareti olarak görse de, kavga etmeden İstanbul'u kaybetme niyetinde değildi. Hindistan'a giden yol oradan geçmiyor olsa bile, Türkiye'ye mümkün olan her yolla ve çarlık imparatorluğunun bir ileri karakolu haline gelmesini kaldırmayacak yoğunlukla yatırımda bulunmuştu. Kabineye Britanya'nın savaştan sonra Türkiye'ye iade etme vaadiyle, Gelibolu'yu hemen işgal etmesini önerdi. Salisbury "böyle bir hareket tarzının Türkiye'yle fiilen bir ittifak olacağı"nı ileri sürerek karşı çıktı; doğrusu işin aslı tam da buydu.¹⁷⁰ İngiliz hükümeti 30 Nisan 1877'de resmen tarafsızlığını ilan etmekle birlikte, Rusya'yı savaşa katılmasına yol açacak üç girişimde bulunmaması için uyardı: Çanakkale Boğazı'na yönelik bir abluka, İstanbul'u işgal ya da Mısır'a bir saldırı. Bu listeye 6 Mayıs 1877'de üç talep daha eklendi: Süveyş Kanalı'nı açık tutma, İstanbul Boğazı'na ilişkin mevcut uluslararası mevzuatı değiştirmeme ve Basra Körfezi'ni koruma.¹⁷¹ Günümüz tarihçilerinden R. W. Seton-Watson'a göre, Derby'nin adına verilen bu son notanın "İngiliz-Rus ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemek yanlış sayılmazdı; zamanla da İngiltere'de 'merkez' görüşün birleştirici zemini haline geldi".¹⁷²

Türkiye'ye yönelik İngiliz politikasını 7 Mayıs 1877'den itibaren beş gün görüşen Avam Kamarası'nda Gladstone da konuştu. Ona göre, "Türkiye'de zalimlere başkaldırmış uyrukların davası şimdiye kadar insanoğlunu heyecanlandırıp harekete geçirmiş her dava kadar kutsal"dı.¹⁷³ Buna kuşku olmadığını belirten Muhafazakârların karşılığı şu oldu: Peki ama "Amerika'da beyaz adamın Kızılderili'ye karşı" davranışı Bulgaristan'da olup bitenler kadar zalimce değil mi? "İnsanlık adına mücadelemizde Washington yönetimini muhatap alarak, 'Şu anda Kızılderili'ye davranışınız insanca duygulara sahip bizlerin hiçbir şekilde izin vermeyeceği noktaya gelmiş durumda; insanlık dışına çıktığınız için sizinle savaşmak niyetindeyiz' diyor muyuz?"¹⁷⁴ Buna karşılık, Gladstone, Parlamento'daki gidişattan çok memnundu ve bir dostuna mektubunda, Disraeli'ye karşı kazandığını sandığı zaferle şöyle böbürlendi:

169 Millman, *Eastern Question*, s. 264-265, 274, 548-589.

170 Salisbury'den Carnavon'a, 18 Nisan 1877; Cecil, *Salisbury*, ii. 139-140.

171 Millman, *Eastern Question*, s. 279-281.

172 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 173.

173 Hansard, Avam Kamarası Tutanakları 7 Mayıs 1877, c. 234, sütun 437.

174 J. A. Roebuck, Avam Kamarası Tutanakları 8 Mayıs 1877, c. 234, sütun 558-589.

Onun bu Doğu Sorunu'ndaki garip ve ilk bakışta açıklanamaz hareket tarzını çok yakından izledim. Asıl kaynağının ırk antipatisi, birkaç saygın istisna dışında, Yahudilerin Doğu Hristiyanlarına karşı sergiledikleri kindarca nefret olduğu kanısındayım. Vaftiz edilmesine karşın, Yahudi duyguları derinden çarpıtılmış mizacının en köklü, en somut ve şimdiye kadar sağlam kalmış kısmını oluşturuyor.¹⁷⁵

Ama Doğu Sorunu'nun dayandığı zemin Gladstone'un ayaklarının altında kaymaktaydı. Çarın Türkiye'ye savaş açmasıyla ve İstanbul'a doğru bir yürüyüşe başlamasıyla, Ruslara yönelik eski İngiliz husumeti kabarıp yüzeye çıkarken, Bulgar Dehşeti'ni bile dipte bıraktı. İngiltere'nin Konstantinopolis'i Ruslara bırakması düşünülemezdi.

Britanya'yı İstanbul'da temsil eden Austen Henry Layard, bir karşılaştırma yapılabilirse, önceli Henry Elliot'tan daha fazla Türk yanlısıydı. Liberal Parti'nin Lordlar Kamarası'ndaki lideri Lord Granville (1815-1891), geçmişte Layard'la birlikte çalışmış biri olarak, Gladstone'a şu güvenceyi verdi: "Bir Türk dostu ama Doğulular nezdinde çok güçlü bir adam; doğru olmaları kaydıyla, talimatlara sadık kalacağı görüşündeyim."¹⁷⁶ Ama Layard vasat bir Dışişleri Bakanlığı memuru ya da kökeninden dolayı atanmış bir sefir değildi. Ninova'yı keşfettiği için Oxford'dan onursal diploma ve Londra Özgürlük Nişanı almış biriydi.¹⁷⁷ Geçmişte Stratford Canning'in diplomatik görevlerde başvurduğu iş bitirici adamı ve İngiliz basınıyla irtibatını sağlayan kişiydi. Parlamento'da Liberal bir milletvekili olarak yer almış ve Madrid'de İngiliz elçisi olarak görev yapmıştı. Ama konumunda asıl fark yaratan etken, teyzesi Bayan Austen'in genç Disraeli'nin en yakın sırdaşlarından biri olmasıydı.

Dolayısıyla Layard çok farklı türden bir İngiliz sefiri idi ve bunun bilincindeydi. Abdülhamid'in huzuruna ikinci çıkışından sonra, "Sanırım, şimdiye kadar hiçbir sefir bir padişahla böyle bir sohbet etmemiştir" diye bildirdi Derby'ye. Karısını da yanında götürmesine izin verilmesi "emsali görülmemiş" bir durumdu.¹⁷⁸ Ağustos 1877'de Layard ile karısının Abdülhamid'le birlikte "sakin bir ortamda yemek yemeye" davet edilmesi, "saltanat ve Müslüman teşrifatından tam bir kopuş"tu. "Buradaki nüfuzumuz şimdi umabileceğimin

175 Gladstone'dan Arthur Gordon'a, 16 Mayıs 1877: Millman, *Eastern Question*, s. 291. Yani, Gladstone bile Disraeli'nin bazı hususlarda açıkladığı görüşlerinde samimi bir yan bulunduğunu itiraf etmekteydi; aynı savın daha ince ayrımlı bir biçimi için bkz. J. P. Parry, "Disraeli and England", *Hist. Jnl.*, 43 (2000), 699-728. Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) da Disraeli'nin "semitik siyasetinin elbette oldukça sahici" olduğu kanısındaydı: *My Diaries Being a Personal Narrative of Events 1888-1914* (Londra, 1922), ii. 72.

176 Granville'den Gladstone'a, 20 Mart 1877: Gladstone Belgeleri; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 207.

177 Leydi Palmerston şu meşhur saptamada bulunmuştu: "Ninova'yı günüşiğine çıkardığı için Bay Layard'a minnettarız ama Bay Layard'ı günüşiğine çıkardığı için Ninova'ya hiç de minnettar değiliz." Seton-Watson, *Disraeli*, s. 203.

178 Layard'dan Derby'ye, 18 Mayıs 1877: Layard Belgeleri; *agy*, s. 207.

ötesinde tekrar sağlanmış bulunuyor"¹⁷⁹ diyen Layard, Abdülhamid'i Ruslarla savaşın gerçek seyri konusunda tam anlamıyla ve samimiyetle bilgilendirirken, görevlerini gereğince yapmayan Türk subayları ile memurlarını eleştirmekten de çekinmedi. Bu, sonuçta Abdülhamid'i Britanya'nın alttan alta Türklere karşı alenen kabul edebileceğinden daha destekleyici tutum takındığı kanaatine yönelmiş olabilir; özellikle Layard'ın bu dönemde Disraeli'yle gizli yazışmaları göz önünde tutulunca, bunda haklı da sayılabilir.¹⁸⁰

Osmanlı İmparatorluğu'na Rus saldırısının seyri beklenenden daha ya-vaştı.¹⁸¹ Doğuda Ardahan'ın düşmesine karşın, Rus ilerleyişi hava ve arazi şartları yüzünden durdu. Balkanlar'da Türkler Tuna'yı boydan boya savunmak zorunda kaldılar ama Ruslar 27-28 Haziran 1877'de bu hattı Sistova'da yarıdı. İngiliz kabinesi Tuna'nın aşılmasına herhalde şaşırınmış olsa bile, biraz telaş içinde bölgedeki filoyu verilecek emri beklemek üzere tekrar Beşike Koyu'na gönderdi. Layard'a göre, İstanbul sokaklarındaki söylenti sözde "tarafsız" İngilizlerin sadece Osmanlı İmparatorluğu parçalandığında işin içine girmeye hazır olmak istediğiydi.¹⁸² Her ne olursa olsun, Ruslar kısa bir süre sonra Niğbolu'yu (Nikopol) ele geçirdi¹⁸³ ve 17 Temmuz'da Rumeli'ye açılan Şipka Geçidi'ne vardı.¹⁸⁴ Hâlâ ne yapacağını kestiremeyen İngiliz kabinesi, Abdülhamid'in onayıyla filoyu Beşike Koyu'ndan bizzat İstanbul'a yöneltmeyi düşündü. Filonun oraya varışı iyi şartlarda yaklaşık 12 saati bulacaktı ama Gelibolu kontrol altına alınmazsa, gemilerin Marınara Denizi ile Karadeniz arasında kısıp kalmasından korkuldu.¹⁸⁵ Bütün zorluklara rağmen, Plevne'de Osman Paşa'nın (1832-1900) komutasındaki kahramanca Türk direnişi sonunda Rusların 20 ve 30 Temmuz 1877'de iki kez yenilmesi, kararın ertelenmesini sağladı. Rus ilerleyişi bir süre durduruldu.¹⁸⁶ Plevne'yi 10-12 Eylül 1877'de düşürmeye yönelik girişim yine püskürtüldü.

179 Layard'dan Derby'ye, 29 Ağustos 1877: Agy, s. 229.

180 Millman, *Eastern Question*, s. 293-294, 302.

181 Disraeli "asker olarak bir Türk'ün 20 İspanyol'a bedel olduğu" kanısındaydı: Disraeli'den Derby'ye, 13 Eylül 1877: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 178-179. Krş. *Punch* karikatürü, "Çılgın Hayalperestler", 23 Haziran 1877.

182 Millman, *Eastern Question*, s. 305.

183 Nikolay Dmitriyev-Orenburgski'nin (1838-1898) bu olayı konu alan tablosu (1883) şimdi St. Petersburg'daki Topçuluk, İstihkâm ve Muhabere Merkez Askeri Tarih Müzesi'ndedir. Aynı müzede bulunan bir başka tablosu (1885) Grivitsa tabyasının Rus kuvvetlerince çok kısa süreliğine ele geçirilişini (30 Ağustos 1877) konu alır; daha sonra Türklerin geri aldığı tabya sonunda Rumenlerin eline geçti.

184 Vasili Vereşçagin'in (1842-1904) bunu tasvir eden "Şipka Geçidi Muharebe Alanı" (1878) şimdi Moskova'daki Tretyakov Galerisi'ndedir.

185 Millman, *Eastern Question*, s. 309.

186 Bkz. Yüzbaşı Frederick William von Herbert, *The Defence of Plevna, 1877 Written by One Who Took Part in It* (Londra, 1911), 1. baskı, 1895; John Sandes, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeoum 1877-1878* (Londra, 1897); Richard Graf von Pfeil, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service During the Turkish War of 1877-1878* (Londra, 1893); Henry O. Dwight, *Turkish Life in War Time* (New York, 1881); F[rederick] Maurice, *The Russo-Turkish War 1877* (Londra, 1905).

“Kamuoyu her geçen gün daha Türk yanlısı bir tutuma giriyor” diye belirtti Disraeli 1 Eylül 1877’de memnuniyetle. Bulgaristan’dan gelen haberler Türkiye’nin “hükümrân dünya devletleri arasında kalma” hakkını doğrular nitelikteydi; çünkü “söz konusu bölgelerde Osmanlı döneminden daha iyi bir yönetim kurulabileceğinin hiçbir açık belirtisi yoktu.”¹⁸⁷ Kasım 1877 başında Londra belediye başkanının yıllık Guildhall ziyafetine Disraeli kabinesinin hemen her üyesi katıldı. Türk sefiri Kostaki Musurus Paşa (1807-1891) oradaki konuklarca dinlenen konuşmasında, ülkesinin “bütün halkın özgür temsiline dayalı eksiksiz bir liberal anayasa”yı yürürlüğe koymakla, İngiliz modelini izlemekte olduğunu duyurdu. Disraeli buna ayak uydurmakta gecikmedi:

Birkaç yıldan beri Türkiye’nin bir gerçek değil, bir tabir olduğu, keza yönetiminin uyduruk, halkının da pısrık olduğu bir diplomasi dogmasına dönüşmüş durumda. [...] Türkiye’nin bağımsızlığı daha bir yıl önce alay konusuydu; [...] şimdi ise Türkiye’nin bağımsızlığından kuşku duyulmuyor.¹⁸⁸

Daily Telegraph “Böylesine güçlü övgü Türkiye’ye can vermiş olsa gerek” diye bildirdi.¹⁸⁹

Bütün bu sevinç ne yazık ki erkendi. Doğu Anadolu’daki Kars’ın 11 Kasım 1877’de Rusların eline geçtiği haberi Londra’ya bir hafta sonra ulaştı.¹⁹⁰ Yakında daha da kötü istihbarat gelecekti. Yürekli Osman Paşa kuşatma altındaki Plevne’den çıkmaya çalışırken geri püskürüldü ve ertesi gün (10 Aralık 1877) Ruslara teslim oldu. Yaklaşık 30.000 Türk askeri esir alındı ve iâşe, giyim, barınma, tıbbi bakım için herhangi bir plan olmaksızın Rusya içlerine zorla yürütüldü. Güçbela sağ kalanlar çarpışmaların durduğu Ocak 1878 sonunda Bükreş’e vardı.¹⁹¹

Edirne üzerinden İstanbul’a giden yol artık neredeyse açıktı. Sırbistan bile Plevne’nin teslim oluşundan dört gün sonra (14 Aralık 1877) biraz gülünç kaçan bir kararla Osmanlı İmparatorluğu’na savaş açtı. Türklerin bir mütareke için pazarlığa oturma girişimi karşısında İngiliz hükümetinin düştüğü kararsızlık Layard’ın canını epeyce sıktı:

Bazı başıbozuklar birkaç işe yaramaz ve bedbaht Bulgar’ı öldürdü diye, Türklerle omuz omuza durmak yerine, ülkemizin en hayati çıkarlarını, Hindistan’ı, birinci

187 Disraeli’den Derby’ye, 1 Eylül 1877: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 177-178.

188 Thompson, *Public Opinion*, ii. 262-263; Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 192. *Vanity Fair* 8 Şubat 1871’de Musurus Paşa’nın bir karikatürünü yayımladı. Seton-Watson (*Disraeli*, s. 238) ziyafetin tarihini 6 Kasım, Millman (*Eastern Question*, s. 328-329) ise 9 Kasım olarak verir.

189 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 238.

190 Agy, s. 240; Millman, *Eastern Question*, s. 330.

191 Anderson, *Balkan*, s. 106-113; Millman, *Eastern Question*, s. 335-336.

sınıf devlet konumumuzu, şimdiye kadar insan özgürlüğü ve uygarlığı davasında sahip olduğumuz nüfuzu feda etmeye hazır olmamız ahmaklığın en korkunç örneğidir!¹⁹²

Layard üslubuyla her zamanki Elliot'a daha çok benzeme yolundaydı.

Bu arada Ruslar savaşı kazanmalarından dolayı çekip gitmek için bir sebep görmediler. Sofya 1878'in ilk haftasında düştü, Balkan Dağları'ndaki Şipka Geçidi 9 Ocak 1878'de aşıldı ve *Daily News* muhabiri Archibald Forbes (1838-1900) bir görgü tanığı raporunu ulaştırmak üzere atla çarın karargâhına gitti.¹⁹³ Sorunların 1876'daki çıkış noktası Filibe Ocak 1878 ortalarında ele geçirildi. Abdülhamid sığınabileceği yegâne yer İngiltere'ye hızlı kaçış için dostu Layard'ın bir gemi sağlaması ihtimalini kafasında tartmaya başladı.¹⁹⁴ Disraeli'nin anlatımına göre, Kraliçe Victoria neredeyse feveran halindeydi:

Daha önce söylediği gibi, var olan her özgürlüğe ve uygarlığa köstek olmuş müthiş barbarların ayaklarını öpme durumuna düşmüş bir ülkenin hükümdarı olarak kalamayacağı duygusu içinde. Oğlu aynı duyguyu daha da güçlü biçimde taşıyor. Kraliçe kabineden düpedüz utanıyor. Ah, eğer erkek olsaydı, oraya gitmek ve sözlerine güvenilemeyecek Ruslara şöyle güzel bir kötek atmak isterdi! Meseleyi çözene kadar onlarla bir daha asla dost olmayacağız. Kraliçe buna kesin emin.¹⁹⁵

Derby gerginliği kaldıramadı ve bir tür ruhsal çöküşe düşerek, zamanını eskisinden daha fazla kırsalda geçirir oldu. Disraeli Ruslara karşı İngiliz filosunu Çanakkale Boğazı'na gönderme ve Abdülhamid'den gelecek izni beklerken, Gelibolu'ya asker çıkarma konusunda kabinenin görüş birliğine varmasını sağlama çabası içindeydi.¹⁹⁶

Sonunda, Disraeli kabine arkadaşlarının çoğunu kesin tavır takınmaya ikna etti ve 23 Ocak 1878'de Akdeniz filosuyla birlikte İzmir'de bulunan Amiral Geoffrey Hornby'ye (1825-1895) Boğazlar'ı açık tutma "ve Konstantinopolis'te kargaşa çıkması halinde, İngiliz uyruklarının can ve mal güvenliğini sağlama" emri verildi. Bahtsız Lord Derby istifa etti; ancak Disraeli daha sonra onu tekrar kabineye almaya ikna edildi. Disraeli'nin öyle olacağını bildiği üzere, Derby'nin eşi İstanbul'a filo gönderme yönündeki kabine kararını haliyle Rus sefirine ilettili.¹⁹⁷

192 Layard'dan Lytton'a, 2 Ocak 1878: Lytton Belgeleri; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 244.

193 Agy, s. 263.

194 Layard'dan Derby'ye, 23 ve 30 Ocak 1877: Derby Belgeleri; 19 Ocak 1877 tarihli telgraf; agy, s. 263.

195 Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 217.

196 Millman, *Eastern Question*, s. 357-358.

197 Agy, s. 366-367.

İngiliz filosu Boğazlar'a hiç girmedi. Ansızın Layard'dan Türklerin Edirne'ye 20 Ocak 1878'de ulaşan ve Konstantinopolis'in Türklerce fethinden önceki Osmanlı başkentini işgal hazırlıklarına başlayan Ruslarla bir mütareke imzalamak üzere olduğunu bildiren bir telgraf geldi. Hornby'ye ucu ucuna yetişen telgrafla Boğazlar'a girmek yerine Beşik Koyu'nda kalması bildirildi. Rusların fiilen İstanbul'u görecektir mesafeye varmalarıyla savaş bitti ve 31 Ocak 1878'de Edirne'de mütareke imzalandı.¹⁹⁸ Buna göre, Bulgaristan ve Bosna-Hersek özerk olacak, Karadağ, Sırbistan ve Romanya ise birer bağımsız devlet haline gelecekti. Türkiye doğuda da Erzurum'u Rusya'ya bırakacaktı.¹⁹⁹ Layard kederli bir halde, "Bunun Avrupa'daki Türk İmparatorluğu'nun yıkılması anlamına geldiğini söylemeye pek gerek yok" diye belirtti.²⁰⁰

Bu tam da "Billy [Gladstone] ile uzun kulaklı tayfası"nın gerçekleştirmeye çalıştığı "pılı pırtıyı toplama"ydı ama İstanbul'da bir Rus işgali planının parçası değildi.²⁰¹ Bununla birlikte, güncel olayların ışığında farklı bir temanın öne çıktığı kitlesel galeyana ve mitingler bariz biçimde canlandı. Rus birliklerinin karlı araziye zorlukla aşır Edirne'ye yaklaştıkları sırada, 16 Ocak 1878'de Canon Liddon, Auberon Herbert, Humphry Sandwith, C. Maurice ve (el-bette) E. A. Freeman "Boğazlar'da Serbest Seyrüseferi Sağlama Komitesi"ni oluşturdu.²⁰² Carlyle, Browning, Froude ve John Morley de yeni girişime onay verdi.²⁰³ Britanya'nın fiilen savaşa girerek, Boğazlar'da serbest seyrüsefer ilkesini desteklemesinin doğru olup olmayacağı konusunda görüş birliği daha az olmakla birlikte, ifade gücü aynı ölçüde sertti. Freeman Kraliçe Victoria'yı Disraeli'yle aynı sofrada oturduğu, "onun gettosunda birlikte yemek yemeye gösterişli biçimde" gittiği için küçümsemeye bile kalktı.²⁰⁴ Tarihçi Froude ise Disraeli'yi "başından itibaren bir şarlatan" olmakla suçladı.²⁰⁵ Güya eski dostu Lord Derby de koroya katılarak, Disraeli'nin "bütün yabancılar gibi 'itibar'a adanmış inanan" biri olduğunu söyledi.²⁰⁶ Disraeli hepsini bir "rahip ve hoca" takımı olarak kınadı; oysa eski kabine arkadaşı Derby iki kesime de girmeyen biriydi.²⁰⁷

198 Agy, s. 368-369; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 297-299.

199 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 311.

200 *Türkiye No. III* (1878): *Affairs of Turkey*, no. 40; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 311.

201 Stephen Gwynn ve Gertrude M. Tuckwell, *The Life of... Sir Charles W. Dilke* (Londra, 1917), i. 216.

202 Krş. Edward Freeman, "Neutrality Real or Pretended", *Contemp. Rev.* (Ekim 1877).

203 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 272-3; Millman, *Eastern Question*, s. 362. Disraeli'nin o dönemde Türkiye'ye karşı politikasını kınayanlar arasında Church, Dale, Spurgeon, Kinglake, J. R. Green, Stubbs, Bryce, Goldwin Smith, George Cox ve Thorold Rogers vardı: Seton-Watson, *Disraeli*, s. 281. Galeyana ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Roman Golicz, "The Russians Shall Not Have Constantinople", *Hist. Today* (Eylül 2003), s. 39-45.

204 Stead, M. P. *For Russia*, i. 419.

205 Agy, i. 508.

206 Derby'den Salisbury'ye, 23 Aralık 1877: Cecil, *Salisbury*, ii. 170-171.

207 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 281.

Ocak ortalarında *Punch* Tenniel'in "Aslan Postu Giymiş Eşek" adlı karikatürünü bastı ve mütarekeden birkaç gün sonra, 2 Şubat 1878'de Disraeli'yle ilgili küçük bir şiire yer verdi:

Domuzuna bir Türk hayranıyım,
Tarihi ve öğretilerini yok sayarım:
Uslu durmayan mazlum halkları
Hemen tepelerine binip bastırırım.

Domuz göndermesi kimsenin dikkatinden kaçmadı.²⁰⁸ Ama Disraeli hükümeti bütün bu küfürbazlıklara olgularla karşılık verme yoluna giderek, yüzlerce belgenin yer aldığı ve *Turkey No. I* (1878) adıyla yayımlanacak hacimli bir rapor hazırladı.

İstanbul'da ise durum daha da kötüye gitmekteydi. Rus birlikleri Bulgaristan'ın içinden geçerken, kurtulma umuduyla İstanbul'a (ve Varna'ya) kaçıp sığınan binlerce Müslüman'dan oluşan bir deprem dalgasını önlerine kattılar. Çatışmayı sona erdirmesi öngörülen bir mütarekenin 31 Ocak 1878'de imzalanmasına karşın, Rus ordusu kendinden geçmişçesine İstanbul'a doğru ilerlemeyi sürdürdü ve ancak ertesi hafta (6 Şubat 1878) Çatalca'da durdu.²⁰⁹ Layard Londra'ya İstanbul yöresinde yaklaşık 3.000 İngiliz uyruğunun bulunduğunu, can ve mal güvenliklerinin sağlanması gerektiğini hatırlattı.²¹⁰ Bazı İngiliz gazeteleri haber atlatma dürtüsüne karşı koyamayarak, Konstantinopolis'in düştüğünü bile bildirdiler.²¹¹

Kabine İngiliz filosuna bir kez daha (8 Şubat 1878) İstanbul'a gitme emrini verdi ve Gladstone'nun muhalefet etmesine karşın, Rusya nefreti Türkiye nefretini aşan birçok Liberal milletvekilinin lehte oy vermesiyle Parlamento gerekli tahsisatı onayladı. "Bâbîâli'nin geçmişte bünyesinde sivil yönetimle örtbas edilebilecek her türlü kötülüğü birleştirdiğini kabul ediyorum" diye açıkladı bir Liberal milletvekili Avam Kamarası'nda. "[Ama] Türkiye hükümetinin sıcak olmasa bile yakın ilişki içinde olduğumuz diğer Asya ve Afrika devletlerinden daha kötü olmadığını eklemek doğru olur." Aslına bakılırsa, "İngiliz kapitalistlerinin ayakta tuttuğu Mısır [hükümeti] daha kötü" sayılırdı. İnsan haklarına gelince, "bu ülkede yakın döneme kadar Katolikler ve Yahudiler, günümüzde de Hindistan'daki Hindu ve Müslüman uyruklar gibi, Türkiye'deki Hristiyanların sivil idareye her türlü katılımdan

208 Krş. Anthony S. Wohl, "Ben Juju": Representations of Disraeli's Jewishness in the Victorian Political Cartoon", *Jew. Hist.*, 10 (1996), 89-134; aynı yazar, "Dizzi-Ben-Dizzi: Disraeli as Alien", *Jnl. Brit. Stud.*, 34 (1995), 375-411.

209 Millman, *Eastern Question*, s. 381; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 311.

210 Layard'dan Derby'ye, 31 Ocak 1878, telgraf: PRO FO 424/67, no. 11; Millman, *Eastern Question*, s. 376.

211 *Morning Advertiser* ve *Morning Post*: Agy, s. 379.

mahrum bırakıldığı doğru"ydı. Aynı milletvekiline göre, İrlanda'daki İngiliz yönetimimin "vahşet"i hatırlandığında, "Türkleri kınamada biraz ölçülü" olmak gerekirdi.²¹²

Ne yazık ki, İngiliz filosunun İstanbul'a doğru yol alması ve bahriyeli-lerinin yarı donmuş halde Marmara sahillerine sığınan Rus askerlerine el kol hareketleri yapması ihtimaline Türk tepkisi tam hesaba katılmamıştı. Amiral Hornby emir gereğince filosunu Çanakkale Boğazı girişine götürdü ama Türklerin ilerleyişine resmi izin vermemesi üzerine, geldiği Beşik Koyu'na döndü. Türkler (ve bizzat Layard) İngiliz gemilerinin İstanbul sularındaki varlığının Rusları kışkırtarak kenti işgal etmeye yönelteceği kanısındaydı. Hristiyanların can ve mal güvenliğini onlar da İngilizler kadar iyi sağlayabilirlerdi.²¹³ "Şu anda sıkıntılı bir durumdayız" diye düşüncesini belirtti Ponsonby. "Çanakkale Boğazı girişindeki filomuz bir deliği köpek gibi koklarken, bir tavşan yerine bir porsukla karşılaşabileceği korkusuyla tereddüt ediyor."²¹⁴

İstanbul'a ilerleyiş başka bir Konstantinopolis düşüşüne yol açacak olsa bile, savaş pozisyonundan çıkmak bu sefer gerçekten çok saçmaydı. Böyle bir durumda, Osmanlı İmparatorluğu İngiliz gururunun kırılmasının bedelini ödemek zorunda kalacaktı. Kabine 13 Şubat 1878'de Amiral Hornby'ye "Çarşamba sabahı gündüz gözüyle İstanbul Boğazı'na yol alma" emrini verdi. "Demirleme için Büyükkada limanı önerilir."²¹⁵ Hornby Türk protestosuna aldırmayarak, bir kar fırtınasının ortasında altı zırhlısıyla birlikte Çanakkale Boğazı'na girdi. Fırtına gemilerinden birinin karaya oturmasına ve bazılarının geceleyin yakınlarda demir atmasına yol açtı. Geri kalan zırhlılar ertesi sabah Adalar'ın yolunu tuttu ve herkes bu ilk hamleyle Rusların ürküp ürkünmeyeceğini anlamak için bekledi.²¹⁶

İngiliz filosunun hâlâ Marmara Denizi'nde olması ve İstanbul Boğazı'na ilerlememesi, barışçı bir yaklaşım olarak görülebilirdi. Rusların tınmaması ve İstanbul'u işgal tehdidini yine savurması üzerine, Hornby ve Layard 15 Şubat 1878'de Londra'dan izin istemeksizin, İngiliz filosunu biraz daha öteye, Asya sahilindeki Mudanya'ya sevk ettiler.²¹⁷ Abdülhamid'e Osmanlı

212 Tyneside Liberal milletvekili Joseph Cowen: *Hansard*, 11 Şubat 1878, 3. dizi 237, 1421-1454; Millman, *Eastern Question*, s. 385-386.

213 Agy, s. 387-278. Krş. J. C. Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem", *World Politics*, 14 (1962), 605-632.

214 Ponsonby'den Paget'a, 11 Şubat 1878: Paget Belgeleri, Add. MS 51205; Millman, *Eastern Question*, s. 388.

215 Derby'den Loftus'a, 11 Şubat 1878, telgraf: PRO FO 424/67, no. 438; Millman, *Eastern Question*, s. 388-389.

216 Agy, s. 390.

217 Agy, s. 394.

İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine kaçmasının gerekmesi halinde, serbest geçiş önerisi zarıfçe götürüldü.²¹⁸

Ama özellikle Türkiye böyle yolunmaya hazırken, ne Ruslar ne de İngilizler kapışma niyetindeydi. Rus kuvvetlerinin komutanı Grandük Nikolay (1831-1891) İngilizlerin İstanbul'a 17 kilometrelik mesafeye ilerlediğini görünce, 24 Şubat 1878'de kent surlarına yaklaşık 10 kilometre uzaklıktaki Ayastefanos'ta (şimdiki Yeşilköy) yeni bir mevziye geçti. Savaş ve Rus işgali tehdidi hâlâ gündemdeyken, Türkler 31 Ocak 1878 tarihli mütarekeyi Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında 3 Mart 1878'de adeta namlu ucuyla imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na çevirdiler.

Gerek Türk gerekse İngiliz bakış açısından, antlaşma bir kâbustu. Bazı hükümleri mütarekeyle zaten kabul edilmişti: Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya bağımsızlık, Bulgaristan'a özerklik. Asıl mühim sorun bu yerlere ilişkin sınır düzenlemeleriydi. Romanya daha da genişlerken, Karadağ'ın büyüklüğü neredeyse iki katına çıktı. Rusya (Kırım Savaşı'ndan yenik çıktıktan sonra 1856'da Türkiye'ye kaptırdığı) Besarabya'nın güney kesimini almanın yanı sıra, Doğu Anadolu'da Ardahan, Kars, Beyazıt ve Batum dahil işgal ettiği yerleri elinde tuttu. Ama en büyük şok Selanik kentini de kapsamak üzere Ege'ye kadar uzanan azman bir Bulgaristan'ın yaratılışıydı. Kutsal Athos Dağı'yla [Aynoroz], Tuna kalelerinin yıkılması ve Rus hacıların Filistin'e serbestçe gidişiyile ilgili çok sayıda başka hüküm de vardı. Ancak Ruslar, barış döneminde herkese açık tutulmalarını benimseyerek Boğazlar sorunundan kaçındı.

Bunun yürümeyeceği apaçıktı. İngiliz itirazlarının dışında, Avusturya-Macaristan da Bulgaristan'ın Ege'den Karadeniz'e kadar uzanmasından hoşnutsuzdu. Perde arkasında çalışmayı sürdüren Layard'ın girişimlerinden biri Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından Abdülhamid'le baş başa bir yemektir.²¹⁹ İki hafta sonra, Layard ve karısı Yıldız Sarayı bahçesinde padişahla başka bir samimi sohbete girdi.²²⁰ *Punch* Layard'ı "İstanbul züccaciyesindeki Ninova boğası" gibi tasvir eden bir karikatür (2 Mart 1878) yayımladı. Böylece Balkan çatışmasının denk olmayan iki taraf arasında namlu ucuyla alelacele uydurulmuş bir antlaşma yerine, düzgün bir uluslararası kongreyle çözülmesi yönünde güçlü bir İngiliz talebi ortaya çıktı. Kabine 27 Mart 1878'de Disraeli'nin Hint birlikleri de dahil yedeklerin silah altına alınmasına ilişkin planına itiraz etmedi. Ruslarla bir savaş kumarına

218 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 321.

219 Agy, s. 352. Layard o sırada Belgrad'da diplomatik temsilci olarak bulunan ve daha sonraları İstanbul'a sefir olarak gönderilecek Sir William White'a (1824-1891) da Ayastefanos Antlaşması üzerine mektup yazdı; ayrıca genç diplomatlara meslekte yükselmek istiyorlarsa, Slav dilleri yerine Türkçe öğrenmeleri öğütlemesini bildirdi: Layard'dan White'a, 1 Şubat 1878 ve 1 Mart 1878 İstanbul: Edwards, *White*, s. 127-129.

220 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 353.

hazır olmayan Lord Derby, toplantının bitiminden hemen sonra dışişleri bakanlığından istifa etti; ancak Ayastefanos Antlaşması'nı gözden geçirecek bir uluslararası konferans çağrısına destek verdi.²²¹ Yerine Lord Salisbury'nin geçmesi ve başka bazı bakanların değişmesiyle, kabine Disraeli'nin arkasında kenetlendi.

Kabineye 1 Nisan 1878'de sunulan ve daha sonra "Salisbury Genelgesi" diye anılacak olan İngiliz politika beyanında, yeni dışişleri bakanı Rusları 1871 Londra Konferansı'nda varılmış mutabakatı ihlal ederek, ayrı bir barış imzaladıkları için açıkça kınadı. İngiliz itirazlarının çerçevesi özenle belirlendi. Parlamento'nun gündemine gelen belge İngiliz ve Avrupa basınına sızdırıldı.²²² Leydi Derby'nin artık kabine sırlarına vâkıf olmamasından dolayı, Rus sefiri Şuvalov bu sefer devre dışı kaldı. Layard'a şu bilgi verildi: "Şuvalov Kitabı Mukaddes'i okumada yardımını ve yol göstericiliğini istediğine ikna etmeye çalışarak, Leydi Cairns vasıtasıyla bir sızma girişiminde bulunmuş. "Car je suis un peu Bibliste aussi" ["Zira Kitabı Mukaddes konusunda ben de azıcık uzmanımdır"] demiş. Ama Adalet Bakanı [Cairns (1819-1885)] bunu duyunca, onun Kitabı Mukaddes eğitimini durdurmuş."²²³ Salisbury ile Layard çok iyi ilişkiler kurdular ve Leydi Derby'nin aradan çıkmasıyla, Layard mektuplarını doğrudan dışişleri bakanına göndermeye başladı. "Hiçbir yabancı bir padişahla benim şimdiki hükümdarla görüştüğüm kadar görüşmemiştir" diye böbürlendi. "Onunla yemek ya da kahvaltı sofrasına sürekli oturuyorum veya bahçesinde buluşuyorum."²²⁴

Rusların muhtemelen ellerinden birçok kazanımlarını alacak bir uluslararası konferansa razı mı olacakları, yoksa İstanbul'a girerek bir savaş mı başlatacakları beklenirken, Britanya'da duygular kabarmaya devam etti. Radikal John Bright (1811-1889) Manchester'da 30 Nisan 1878'deki bir Liberal Parti heyeti toplantısında konuşurken, "damarlarında tek bir damla İngiliz kanı" taşımasına karşın, İngiliz kanını dökmeye hevesli Başbakan Disraeli'nin küstahlığını yerdı.²²⁵

Ruslar hâlâ gerilimi tırmandırmaktan yana gibiydi. Sağlık koşullarının daha iyi olduğu bahanesiyle, Rus birlikleri 16 Mayıs 1878'de İstanbul surlarının daha da yakınına kaydırıldı. Paniğe kapılan Amiral Hornby ile Layard'ın filoyu Adalar'a sevk etme isteği kabine tarafından reddedildi.²²⁶ Ama dip-

221 Millman, *Eastern Question*, s. 413.

222 Thompson, *Balltan*, ii. 408-409; Salisbury'den İngiliz sefirlerine, 1 Nisan 1878: PRO FO 146/2027, no. 243; Millman, *Eastern Question*, s. 416-417, 592n.21.

223 Reeve'den Layard'a, 5 Nisan 1878: Layard Belgeleri, Add. MS. 39019, lxxxix: Millman, *Eastern Question*, s. 417.

224 Layard'dan Salisbury'ye, 3 Nisan 1878: Layard Belgeleri; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 406.

225 Millman, *Eastern Question*, s. 430.

226 Agy, s. 434-435.

lomatlar da işbaşındaydı ve uluslararası konferansa ilişkin bir Rus önerisi çoktan hazırlanmaya başlamıştı. Kabine 24 Mayıs 1878'de Layard'a bir telgraf göndererek, Ermenistan'daki Rus varlığının ve Kıbrıs'taki İngiliz işgalinin süreceği teminatının verilmesi kaydıyla, Abdülhamid'e bir savunma ittifakı önermesini bildirdi. Salisbury kabine üyelerine daha önce dağıtmış olduğu Rus önerisinin taslak nüshalarını toplayıp şöminede yaktı.²²⁷ Leydi Derby devreden çıkmış olsa da, ruhu canlıydı: *Globe* Dışişleri Bakanlığı'ndaki geçici bir kâtipten rüşvetle elde ettiği nihai İngiliz-Rus mutabakatının doğru bir özetini 30 Mayıs 1878'de yayımladı.²²⁸ Zaten Parlamento'ya da 3 Haziran 1878'de bir Berlin Kongresi'nin düzenleneceği ve müzakerelerin on gün sonra başlayacağı resmen bildirildi.²²⁹

Sonuç ne olursa olsun, Disraeli Doğu Akdeniz'de Mısır ile Türkiye arasında mükemmel konumda olan Kıbrıs'ın artık İngiliz denetiminde olacağının farkındaydı. Kıbrıs'a dair konuşmalar uzun süredir gündemdeydi; adanın bir tür aracılık ücreti olarak İngilizlere bırakılması, Berlin'den nasıl bir sonuç çıkarsa çıksın, Disraeli'nin ülkeye gösterecek bir somut kazanım elde etmesini sağlayacaktı.²³⁰ Kabinenin telgrafını 25 Mayıs 1878'de alan Layard, talimatta öngörüldüğü gibi, Berlin'deki İngiliz desteğinin bedeli olarak Kıbrıs'ı teslim etmesini dayatmak üzere dosdoğru padişah dostuna gitti. Abdülhamid'in gayet endişeli olduğunu gördü. Şu işe bakın ki, daha önceki gün, yani İngiliz kabinesinin Kıbrıs'ı istemeye karar verdiği sırada, Galatasaray Lisesi'nin [Mekteb-i Sultani] eski öğretmenlerinden Ali Suavi Efendi (1838-1878) birkaç yüz kafadarıyla Çırağan Sarayı'nı basmış ve önceki padişah V. Murad'ı tekrar başa geçirmek üzere kaçırmaya çalışmıştı. Ali Suavi ve başka birçok kişi muhafızlarca vurulup öldürüldüyse de, bu girişimin Abdülhamid'i oldukça paranoyak bir ruh haline soktuğu besbelliydi. Layard İngiliz taleplerini ana hatlarıyla sıralamaya başladı ama aklı başka şeylerde olan Abdülhamid onu görüşmelerini sürdürmek üzere Safvet Paşa ile diğer nazırlara havale etti. Osmanlı yöneticileri Kıbrıs'ı İngilizlere bırakma dışında bir seçeneğin olmadığını kavradılar ve ertesi akşam (26 Mayıs 1878) Abdülhamid nihai mutabakatını verdi. Buna ilişkin Kıbrıs Sözleşmesi ancak 4 Haziran 1878'de resmileşti. Nihayet bir şeyden memnun kalan Kraliçe Victoria, Salisbury'ye Türkleri başarıyla sindirmiş olmasından dolayı Layard'a Büyük Bath Haçı nişanını önermesi talimatını verdi.

227 Agy, s. 437.

228 Agy, s. 444.

229 Hansard, Lordlar Kamarası Tutanakları 3 Haziran 1878, c. 240, sütun 1055-1056.

230 Genel bilgi için bkz. Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge ABD, 1934); C. J. Lowe, *The Reluctant Imperialists: British Foreign Policy, 1878-1902* (Londra, 1967); Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960* (Oxford, 2006).

Savaş yerine kongreye gidileceği haberi elbette olumlu karşılandı ve Haziran başında artık beklenmez olmaktan çıktı. Asıl büyük sürpriz Disraeli'nin Berlin'e giderek, Britanya'yı bizzat temsil etmeyi tasarlamasıydı. Dışişleri Bakanı Salisbury ve Rusya nezdindeki İngiliz sefiri Odo Russell (1829-1884) da orada olacaktı. Peki ama niçin Disraeli? Neredeyse 74 yaşına varmış olmasının ötesinde, gut yüzünden eli ayağı tutmaz haldeydi, oldukça sağırdı ve solunum güçlüğü vardı. Parlamento sağlık sebepleriyle başbakanlıktan ayrılmasına daha az şaşırırdı. İşin en kötüsü, Almancayı anlamaması ve Fransızca'yı bile konuşamaması, onu topallığı yetmezmiş gibi, dilsiz ve daha da sağır kılacaktı. Sağlığı aynı şekilde sorunlu olan Bismarck haliyle Almanya adına konuşurken, Şuvalov Rusya'yı ve Andrassy de Avusturya-Macaristan'ı temsil edecekti.²³¹ İlk kez neredeyse bir büyük devlet sayılan İtalya bile kongrede yer alacaktı.

Disraeli 8 Haziran 1878'de Berlin'e gitmek üzere Londra'dan ayrıldı. Salisbury dahi başbakanın katılmasına pek istekli değildi ve toplantıların başlamasından sonra karısına şunu yazdı: "Sağırılığı, Fransızca'yı bilmeyişi ve Bismarck'ın olağandışı konuşma tarzı yüzünden, Beaconsfield olup bitenler hakkında son derece bulanık bir fikre sahip; her şeyi ters anlıyor ve sürekli bir komplonun döndüğünü sanıyor."²³² Başkaları Disraeli'nin yabancı dilleri bilmemekten kaynaklanan patavatsızlığını dillerine doladılar. E. A. Freeman "Yahudi'nin tam bir palyaço gibi Berlin sahnesinde İngiltere'yi temsil etmeye gidişi"nden yakındı ve "kendi romanlarının lehçesi dışında bir dil" bilip bilmediğini sorguladı.²³³ *Punch* 22 Haziran 1878'de Disraeli'nin "pek dil sayılmasa bile, laf geveleme melekesi"ni alaya aldı. Odo Russell'in Disraeli'yi hazır bir Fransızca metni paralama durumuna düşürmek yerine, "İngilizce hitabetin yaşayan en büyük ustası"nın Berlin Kongresi'ne bir nutuk çekmesine ilişkin parlak önerisinin ardındaki ilham kaynağı belki de buydu.²³⁴ Ne söyleyeceği bilindiğinden, çoğu delegenin onu anlamaması önemli değildi.

Bismarck daha açılışta Andrassy'nin önergesiyle kongre başkanlığına seçilmiş ve kongrenin görevini "Ayastefanos düzenlemesini 1856 ve 1871 antlaşmalarını imzalayan devletlerin özgür değerlendirmesine sunmak" olarak tanımlanmıştı.²³⁵ Bismarck tuhaf bir arabulucu olarak, Türklere kaba davrandı, Rumenlere Yahudi haklarını geliştirme konusunda daylandı ve kendini hep biraz dışlanmış hissedenden Disraeli'ye yaltaklandı.²³⁶ Ayastefanos

231 Anton von Werner'in (1843-1915), Berlin Kongresi'ni konu alan tablosunda, Andrassy ile Disraeli'nin bakışları altında Bismarck'ın Şuvalov'a elini uzattığı görülür.

232 Salisbury'den Leydi Salisbury'ye, 23 Haziran 1878: Cecil, *Salisbury*, ii, 287.

233 Freeman'dan Madam Novikov'a, Haziran 1878: Stead, *M. P. For Russia*, i, 503.

234 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 437.

235 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 446.

236 Mary Neuburger, "The Russo-Turkish War and the 'Eastern Jewish Question': Encounters Between

Antlaşması'nda öngörülen büyüklükte olmasa bile, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık elde edecekti. Romanya da bağımsız bir devlet haline gelecekti. Türk egemenliği altında ama özerk olması kararlaştırılan Bosna-Hersek (son savaşta güya tarafsız kalmış) Avusturya-Macaristan tarafından idare edilecekti. Makedonya'yı elinde tutan Türkiye'nin batıya düşen Epir'i ise Yunanlara vermesi öngörüldü ama bu geniş bölge 1913'e kadar Türk yönetimi altında kalacaktı. Ancak en can alıcı nokta, özerk Bulgaristan'ın Ayastefanos Antlaşması'ndaki abartılı büyüklüğünün üçte birine inmesi ve Ege'ye çıkış kapısını yitirmesiydi. Bismarck "Avrupa'da yine bir Türkiye var" dedi Disraeli'ye ve herkes buna katlanabilecek gibiydi.²³⁷

Benjamin Disraeli Londra'ya dönüşünde "onurlu barış" gibi çarpıcı bir sloganı ortaya attı. Salisbury'yle birlikte kahramanmış gibi karşılandı ve Victoria'nın önerdiği dizbağı nişanını, Salisbury'ye de verilmesi şartıyla kabul etti. Victoria ayrıca Disraeli'nin duk ya da marki unvanı almasını ve hatta çocuğunun olmamasından dolayı, ölümüyle şanının son bulmaması için kardeşi ile yeğenine soyluluk payesi verilmesini bile sağlamaya çalıştı. Disraeli bu yeni nişanları geri çevirirken, Kitabı Mukaddes'i oldukça çağrıştıran bir üslupla onun güvenini kazanmış olmanın "yakutlardan daha değerli" olduğu açıklamasında bulundu.²³⁸

Disraeli'nin 18 Temmuz 1878'de Lordlar Kamarası'nda kürsüye çıkışı ulaştığı şanın keyfine varmasını sağladı. Avrupa "dünyanın huzur ve düzeni için en iyi şansın padişahı geçerli Avrupa siyasal sisteminin parçası olarak tutmaktan geçtiği sonucuna görüş birliğiyle" varmıştı. Osmanlı İmparatorluğu küçülmekle birlikte, hâlâ büyük ölçüde ayakta idi: "Başkentini henüz kaybetmeyen, düşman işgaline uğramamış ve üstelik dünyanın en güçlüleri arasında sayılabilecek bir başkentte oturan, emrinde ordular ve filolar bulunan ve hâlâ 20 milyonu aşkın uyruğu yöneten bir hükümdar, toprakları paylaşılmış bir devletin başı olarak nitelendirilemez." Britanya savaşa girmeksizin, "Avrupa'daki Türkiye'nin bir kez daha var olduğu"nun saptanmasında can alıcı bir rol oynamıştı. Evet, Yunanlar hâlâ mutsuzdu ama "Konstantinopolis'e başkenti olarak göz diken ve şimdilik hak iddialarının sadece bir kısmı olarak, geniş eyaletleri ve güçlü bir adayı [Girit] kabul etmekten söz eden bir devleti tatmin etmek imkânsız"dı. Disraeli onu

Victims and Victors in Ottoman Bulgaria, 1877-1878", *East European Jewish Affairs*, 26 (1996), s. 53-66. Ayrıca bkz. Neuburger, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (Ithaca, 2004). Krş. Eliyahu Feldman, "The Question of Jewish Emancipation in the Ottoman Empire and the Danubian Principalities after the Crimean War", *Jew. Soc. Stud.*, 41 (1979), 41-74. Genel bilgi için bkz. K. E. Fleming, "Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography", *Amer. Hist. Rev.*, 105 (2000), 1218-1233.

237 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 450.

238 Disraeli'den Victoria'ya, 17 Temmuz 1878: Monypenny ve Buckle, *Disraeli*, vi. 346-247.

dinleyen lordlara “Doğu’yla bağlantının sırf bir duygu ve gelenek meselesi olmadığı”nı hatırlattı. Britanya’nın “kollanıp korunması gereken acil, esaslı ve çok büyük çıkarları” vardı. Kıbrıs’ı alma konusuna gelince, “hamle Akdeniz değil, Hindistan” içindi. Britanya Berlin Kongresi’nden itibarı güçlenerek çıkmıştı: “Doğu ulusları bu ülkeye güven duyuyorlar; politikamızı kabul ettirebileceğimizi bildikleri kadar, imparatorluğumuzun bir hürriyet, hakikat ve adalet imparatorluğu olduğunu da biliyorlar.”²³⁹

Disraeli ertesi hafta (22 Temmuz 1878) iki kahramanın onuruna düzenlenen bir Muhafazakâr Parti şölenini fırsat bilerek, Abdülhamid’i “göründüğü kadarıyla her dürtüsü sağlam bir adam” diye övdü; çünkü “bir tiran, ahlaksızın teki, bir bağınaz ya da rüşvetçi” değildi. Ona göre, Gladstone ise “lafazanlığının coşkusuyla sarhoş olmuş, bir muhalifini kötölemek ve kendini yüceltmek için sonu gelmez ve tutarsız bir dizi savı kullanabilecek egoist hayal gücüne sahip pıskın bir hitabet ustası”ydı.²⁴⁰ Guildhall’da iki hafta sonra (3 Ağustos 1878) düzenlenen başka bir zafer şöleninde, Salisbury “güncel siyasette daha yumuşak bir dönemin başladığı umudu”nu dile getirdi:

Öyle ya da böyle, İngiliz siyasetinde Doğu Sorunu’nu çözdüğümüzü umuyorum. İngiliz halkını bu kadar derinden heyecanlandıran, tutkularını enikonu harekete geçiren, böylesine köklü bölünmeler ve böylesine kindar husumet yaratan bir sorunu hiç hatırlamıyorum.²⁴¹

Ne yazık ki, Salisbury geleceğe ilişkin öngörülerinde çoğu kez yanılan biriydi.

Gladstone’un bu sohbetlerin birçoğunda aktif yer almaması, başka sebeplerin yanı sıra, Berlin Kongresi’ndeki bütün kilit aktörlerin aksine, Lordlar Kamarası mensubu olmamasındandı. Onun sırası Avam Kamarası’nda 29 Temmuz - 3 Ağustos 1878 arasındaki büyük tartışmayla geldi. Tarihin “bu olayda siyasetin bütün seralarının en sıcakta serpilmiş çılgınca ve kurnutulu fikirlerden en olağanüstü semerenin devlet adamlarının istişareleri sayesinde elde edildiği”ni göstereceğini gürleyerek belirtti.²⁴² Özel görüşmelerde Gladstone’la hemfikir olan Layard, önceli Elliot’ın saptamasını güncel duruma uyarlayarak şunu belirtti: “Türk ya da Doğu Sorunu’nu çözmek her şeyi bozacaktır. Yeni milliyetlere ve tehlikeli emellere can veriyoruz.”²⁴³

Disraeli siyasal gücünün doruğunda olduğunu sandığından, “onurlu barış” hâlâ kulaklarda çınliyorken, 8 Mart 1880’de genel seçime gitti. Oysa yirmi

239 Hansard, Lordlar Kamarası Tutanakları 18 Temmuz 1878, c. 241, sütun 1753-1774.

240 Seton-Watson, *Disraeli*, s. 502-503.

241 Agy, s. 504.

242 Agy, s. 507-508.

243 Layard’dan Elliot’a, 5 Temmuz 1878: Layard Belgeleri, Add. MSS. 39. 138, c. ccviii; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 510. Krş. Layard’dan Elliot’a, 26 Temmuz 1878: Layard Belgeleri; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 510.

ay siyasette sonsuz derecede uzun bir zamandı ve Britanya’da kuzeye doğru gidildikçe, Doğu Sorunu’nun daha az ilgi gördüğü açıktı. Liberal Parti 5 Nisan 1880’de büyük çaplı bir zafer elde etti ve Gladstone yine başbakan oldu. Disraeli bir keresinde, “Bay Gladstone’a bir şakanın anlatılamaması kamusal işlerin önünde büyük bir engeldir” demişti ama şimdi şaka konusu olan oydu.²⁴⁴ Gladstone’un değerlendirmesi ise şöyleydi: “Disraeli asla yenilmeyen bir kişidir. Her aksilik, her yenilgi onun gözünde eski konumuna ve daha fazlasına kavuşma fırsatını bekleyip yakalaması için bir uyarıdır sadece.”²⁴⁵

Lord Salisbury’nin daha sonraları meşhur “Bütün paramızı yanlış ata yattırdık” sözüyle kastettiği şey Doğu Sorunu’ydu.²⁴⁶ Ama Gladstone ile Liberal Parti’nin iktidara gelince, Disraeli’nin İstanbul’daki İngiliz nüfuzu çerçevesinde onlara bıraktığı kazanımları azamiye çıkarmayı ihmal ettiklerini de belirtti: “Karşılığında hiçbir şey almaksızın, düpedüz tutup denize atıldılar.”²⁴⁷ Britanya’nın desteğini kaybeden Türkler için, feci sonuçları iyi bilinen bir tavır değişikliğiyle, yüzlerini Bismarck ile Almanya’ya çevirmekten başka seçenek kalmadı.

Disraeli Lordlar Kamarası’nda son önemli konuşmasını Mart 1881’de yaptı. Bir ay sonra, 19 Nisan 1881’de öldü. Çoğu kez oryantalist bir kötü adam olarak sunulmasına karşın, birçok kişi 15 Eylül 1882’de İskenderiye’yi bombardımana tutan ve Kahire’yi işgal eden kişinin ahlakçı rakibi Gladstone olduğunu unuttur. Mısır o sırada hâlâ resmen Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçasıydı. Disraeli hayattayken Bismarck ve başkaları tarafından kışkırtılmasına rağmen, anakaradaki herhangi bir Osmanlı toprağını istemediğini sürekli tekrarlardı. Disraeli ölüm döşegindeyken, Mısır’da İngiliz yönetimini görmekten rahatsız olacaktı.

IV

Gladstone Mısır’ı alırken Türkiye’yi kaybetti ve pazarlıktan kazançlı çıktığını sandı. Ama o ve Liberal ardılları Osmanlı İmparatorluğu’na geniş ufukla bakmaktan âciz oldukları için, gözlerini başka meselelerin yarattığı bir sis arasından Türkiye’ye diktiler. Birincisi, eğitilmiş kişiler tarihin bize imparatorlukların yükselip çöktüklerini gösterdiği kanısındaydılar. Gibbon’ın yanı sıra imparatorluk konusunu ele alan başka yazarlar, en başta da *Les ruines, ou Méditations sur les révolutions des empires* (Yıkıntılar: İmparatorlukların Devrilişi Üzerine Düşünceler) kitabı 1791’de Paris’te yayımlanan, kısa sürede

244 Agy, s. 548.

245 Agy, s. 569.

246 Hansard, Lordlar Kamarası Tutanakları 19 Ocak 1897, c. 45, sütun 29.

247 Cecil, Salisbury, ii. 326.

İngilizceye çevrilen ve çok tutulan Volney kontu (1757-1820) onlara bunu öğretmişti.²⁴⁸ İkincisi, emperyalizme karşı İngiliz tutumu değişim içindeydi; Kıbrıs'ın ve Süveyş Kanalı'ndaki hisselerin tartışmalı biçimde elde edilmesi, insanların Hindistan'a giden yolun sırf ulaşımı güvence altına alma açısından değil, başlı başına da işe yarayabileceğini kavramalarını sağladı.

Disraeli'nin dış politikasının ve İstanbul'a verdiği desteğin temelinde gençlik yıllarındaki Türk serüvenleri ve Yahudi ırkçı felsefesi yatmaktaydı. Ama dış politikası irrasyonel olmadığı gibi, Balkanlar'da ve daha doğuda Hindistan'a yönelik Rus emperyalizmine ilişkin geleneksel İngiliz korkularına çok uygundu. Ama aynı zamanda ideolojik ve Disraeli'nin muhalifleri kendilerine özgü ırkçılıkla tepki vererek, İngiliz siyasal kültürüne daha önce ağırlıklı bir yer tutmayan antisemitizmi aşıladılar. Disraeli'nin yarattığı kahramanlardan Sidonia, Yahudilerin "esas itibarıyla Muhafazakâr" olduğu görüşünü ileri sürer. E. A. Freeman ve hamisi William Gladstone gibi kişilerin eleştiri oklarına hedef olan Disraeli'nin sanattaki yaklaşımını gerçek hayata yansıtmasıyla, Yahudi milletvekilleri ve temsil ettikleri Yahudiler Muhafazakâr Parti'ye yöneldiler.²⁴⁹ Bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu Disraeli'nin sevgisini hiç atlatamadı ve Almanların kucağına düşmek Türkleri I. Dünya Savaşı'nda sonlarını hazırlamaya çalışan İngiliz propagandacıları ve siyasal strateji uzmanları için kolay av haline getirdi.

248 Volney 1782'den itibaren Mısır, Lübnan ve Filistin'de üç yıl kalarak, incelemelerde bulundu ve Arapçayı öğrendi. Ardından *Voyage en Syrie et en Egypte* (Paris, 1787) ve *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs* (Londra, 1788) kitaplarını yayımladı.

249 Coningsby, Bölüm 15. Genel bilgi için bkz. Michael Clark, *Albion and Jerusalem: The Anglo-Jewish Community in the Post-Emancipation Era, 1858-1887* (Oxford, 2009).

BÖLÜM 5

Yeşil Kaftan Enformasyon Bakanlığı'nda: John Buchan, I. Dünya Savaşı ve Türkler

Aralık 1914 başında, Büyük Savaş tam patlamak üzereyken, John Buchan bir romanının metnini Londralı yayımcısına gönderdi. Romanı Oxford'da tanıştığı ve şimdi iş ortağı olan eski dostu Tommy Nelson'a ithaf etmişti. "Sevgili Tommy" diye başlayan ithaf şöyleydi:

Sen ve ben Amerikalıların "ucuz roman" dediği, bizim ise "heyecanlı roman" diye bildiğimiz temel hikâye türüne, olayların ihtimallere kafa tuttuğu ve düpedüz mümkün olanın sınırlarına girdiği maceraya uzun süredir ilgi duyuyoruz. Geçen kış bir hastalık sırasında neşe verici şeyler kaynağımı tükettim ve en uçuk kurmacaların gerçeklerden çok daha az ihtimal dışı olduğu günlerde [...] kendim için böyle bir şey yazmaya yöneldim.

Ekim 1915'te kitap halinde yayımlanan hikâyenin adı *Otuz Dokuz Basamak*'tı. Gözü pek Richard Hannay'ın başrolde olduğu beş romanın ilki olan bu eser, John Buchan'ın önce Alfred Hitchcock'un çektiği bir klasik film olmak üzere üç kez sinemaya uyarlanmış en meşhur kitabıdır. Hannay'i I. Dünya Savaşı arifesinde, "Siyah Taş" adıyla geçen meşum bir Alman casus şebekesinin peşinde buluruz. Ertesi yıl Buchan başka bir romanda Hannay'i bu sefer ahlaksız Almanların "Yeşil Kaftan" diye andıkları mübarek bir adamın öncülüğünde Doğu'da bir Müslüman ayaklanmasını kıskırtmasını önlemeye yönelik müthiş bir girişimle yine tehlikeye attı. Ancak kitabı bir şilinlik heyecanlı romanın ötesinde bir anlama sahipti; çünkü Buchan, Britanya'nın propaganda savaşında artık kilit bir oyuncuydu. Çok büyük ilgi gören *Yeşil Kaftan* adlı bu romanda, kısmen beş yıl önce İstanbul'a ziyaretine dayanan bir yaklaşımla Türkiye'ye ve halkına ilişkin gayet olumlu bir tablo çizdi; böylece popüler tarih yazılarıyla birlikte, İngiliz kamuoyunda Türkiye imajının I. Dünya Savaşı'nda Alman düşmanla ittifaktan koparılmasına katkıda bulundu.

John Buchan'la (1875-1940) ilgili en önemli husus İskoçyalı olmasıydı.¹ Rahip babasının ilk görev yeri Knox Özgür Kilisesi'nin bulunduğu Perth'te 26 Ağustos 1875'te doğdu. Alnının sol tarafında ona çok özgün bir görünüş veren derin yara izi, beş yaşındayken içinden düştüğü arabanın kafasını ezmesinin sonucuydu.

Buchan 17 yaşında olduğu 1892'de Glasgow Üniversitesi'ne girdi. "Öğrenciliğimde tamamen silik biriydim" diye itiraf eder. "[Ama] Gilbert Murray gibi harika bir öğretmene denk geldiğim için talihliydim. O sırada yirmili yaşlarının ortasındaydı ve sadece Oxford şöhretiyle tanınmaktaydı. [...] İlgili alanlarımın şekillenmesinde asıl etken oydu."² Murray (1866-1957) henüz 26 yaşındaydı ve 1908'de Oxford'da Kraliyet Yunanca Kürsüsü profesörlüğüne atanacaktı.³ Genç Buchan'ın ilham verici bir akıl hocası olarak gördüğü genç klasik edebiyat uzmanı da bu "çok parlak öğrenci"den aynı ölçüde etkilendi: "Bacon'ın denemelerinin Everyman baskısını hazırlayan kişi sanırım henüz 17 yaşındaki John Buchan'dı."⁴

Buchan'ın ilk romanı Ekim 1895'te çıktı. O sırada *Gentleman's Magazine*'in Ağustos 1893 sayısında ilk profesyonel makalesini yayımlamış biriydi. Daha da önemlisi, "Oxford'a gitmenin yolunu bir şekilde bulmasının gerektiğinin açık hale gelmesi" üzerine Brasenose College'da bir burs kazanmıştı. En yoksul öğrenciler arasında yer aldığından, ilk iki yılında maddi gücü yemekhaneye gitmesine bile elvermedi.⁵ "Hoşuma gidip gitmediğine tam olarak karar veremiyorum" diye yazdı Gilbert Murray'ye. "Buradakiler iri kıyım öğrencilerin ve engin tecrübeli adam özentililerinin garip bir karışımı gibi görünüyor."⁶ Buchan "engin tecrübeli adam" tipinden pek yakınlabileceği biri değildi: Eylül 1896'da daha ikinci sınıfa geçmeden *Scholar Gipsies* (Bilge Çingeneler) adıyla hazırladığı bir deneme derlemesi yayımladı. Yazarlığa yönelişinde şöhretin hiç kuşkusuz bir teşvik unsuru olmasına karşın, ilave maddi kaynak bulma gereği de güçlü bir etkendi. Üçüncü sınıfa girdiğinde, "Burslar, ödüller ve kitaplar ile makalelerden sağladığım hatırı sayılır gelirler sayesinde, bir lisans öğrencisi için oldukça zengin hale geldim" diye memnuniyetle belirtebilecek durumdaydı.⁷

1 John Buchan *Memory Hold-The-Door* (Londra, 1940) adıyla çok seçici bir otobiyografi yazdı; bu kitap daha sonra *Pilgrim's Way* adıyla da yayımlandı. Klasik biyografisi Janet Adam Smith'in *John Buchan* (Oxford, 1985; ilk yayımlanışı 1965) kitabıdır. Ayrıca bkz. Adam Smith, *John Buchan and his World* (New York, 1979); Andrew Lownie, *John Buchan: The Presbyterian Cavalier* (Londra, 1995).

2 Buchan, *Memory*, s. 34.

3 Gilbert Murray'nin kızı Rosalind ileride Arnold Toynbee'yle evlenecekti.

4 Gilbert Murray, *An Unfinished Autobiography* (Londra, 1960), s. 97.

5 Buchan, *Memory*, s. 48.

6 Buchan'dan Murray'ye, 14 Ekim 1895: NLS MS. 303: Aktaran Lownie, *Buchan*, s. 40.

7 Buchan, *Memory*, s. 48.

Oxford'un kolay üstünlük kazanına yönteminde, perde arkasında epeyce özenli çalışmaya gerek vardı ve anlaşılan Buchan'ın edebi ürünleri bir bedelle ortaya çıktı. İkinci sınıf toplu ara sınavında utandırıcı bir sonuçla orta aldıysa da, pekiyiye "çok az farkla kaçırdığı" bir nottu bu. İronik biçimde, Haziran 1897'de Sir Walter Raleigh üzerine bir denemeye Stanhope Tarih Ödülü'nü kazandı; üniversitenin kuruluşunu anma töreninde denemenin bir kısmını, aralarında Kanada başbakanının da bulunduğu seçkin bir dinleyici kitlesi önünde okudu. Bu inişli çıkışlı seyre karşın, Buchan'ın hayatı iyiye gitme yolundaydı; çünkü sadece daha fazla parası değil, daha fazla dostu da vardı. Hayatında önemli yer tutacak New College lisans öğrencisi Alfred Zimmern (1879-1957), Edinburgh'dan İskoç hemşerisi Stair Gillon (1877-1954) ve University College'da yine bir İskoç olan Tommy Nelson (1877-1917) gibi gençlerden bazılarıyla çoktan tanışmıştı. Daha renkli üniversite arkadaşlarından biri 1898'de Eton'dan Balliol'a geçen ve Carnarvon kontunun ikinci oğlu Aubrey Herbert'ti (1880-1923); romanlarında kilit bir karakter olan Sandy Arbuthnot tipinde onu örnek aldığı açıktır. Buchan Mart 1898'de Oxford Birliği'nin kütüphane sorumluluğuna, Ocak 1899'da da başkanlığına seçildi. Ayrıca 1898'de (üçüncü girişiminde) "Hacı Babalar" adlı eseriyle Newdigate Şiiri Ödülü'nü kazandı ve sipariş üzerine Brasenose College'ın bir tarihini yayımladı. *Who's Who* kitabının 1898 baskısına girmesini sağlayan mühim bir kariyerdi bu. Meslek hanesine "lisans öğrencisi" yazmıştı.

"Şu anda aklım tamamen gelecekteki kariyerimle meşgul" diye yazdı bir arkadaşına Kasım 1897'de. "Önümüzdeki yıl bazı tarih çalışmaları yürütmek ve *Chronicle*'a ülkenin siyasal durumu üzerine mektuplar yazmak üzere Küçük Asya'nın doğu kesimini dolaşmak [...] istiyorum."⁸ Buchan'ın toplu ara sınav için harıl harıl çalıştığı sırada, Küçük Asya'da heyecanlı şeyler yaşanmakta ve haberlere epeyce konu olmaktadır. Yunan askerleri Ocak 1897 sonunda, Girit'i Osmanlı yönetiminden kurtarmaya yönelik bir yerel ayaklanmanın ardından adaya çıktılar. Yunan topraklarını bu şekilde genişletme tasarısından hoşnut olmayan Avrupa devletleri, Girit'in uluslararası himaye altına alındığını ilan ettiler. Bu müdahaleden yılmayan Yunanlar Trakya'da da daha fazla toprak edinmeye kalkıştılar ve Nisan 1897'de Makedonya sınırını aştılar. Böylece başlayan 1897 Yunan-Türk Savaşı, diğer adıyla "Otuz Gün Savaşı" bir gaftı ve Mayıs 1897 ortalarına doğru Yunanlar bozgun halinde geri çekildi. Avrupa'nın arabuluculuğuyla 20 Eylül 1897'de imzalanan barış antlaşması uyarınca, Türkiye büyük miktarda tazminat ve az miktarda toprak aldı; 19. yüzyılda Yunanistan'ın Türkiye'ye toprak bırakmak zorunda kaldığı tek çatışma buydu. Buchan gezisini ertelemeye karar verdi ama bir İngiliz

8 Buchan'dan Charles Dick'e, NLS MS. 304: Aktaran Lowie, *Buchan*, s. 47.

gazetesi için Türkiye'de sahadan haber geçen bir adam olma düşüncesini daha lisans öğrencisiyken dile getirmiş olması anlamlıdır. Zaten alması gereken Oxford diploması söz konusuydu. Arada başka bir kitap (Mart 1899'da çıkan bir hikâye ve şiir derlemesi) hazırlamayı becerirken, çok istediği pekiyi notunu o ilkbaharda nihayet aldı.⁹

Peki, sonra ne yapacaktı? Bir dönem Oxford Birliği başkanlığı yapmış, eserleri yayımlanmış bir romancı ve deneme yazarı, üstelik romantik düzeyde İskoç olan genç bir adamdı; dünyanın bütün nimetleri ayaklarının altındaydı. Aslında, avukat olma kararını aşağı yukarı iki yıl önce, Mart 1897'de Middle Temple'a kaydını yaptırdığında ve yasa gereğince akşam yemeklerini orada yemeye başladığında almıştı.¹⁰ Buchan'ın o dönemde hem avukat hem yazar olarak çalışan, hem kurmaca hem kurmaca dışı eserler yayımlayan melez bir kişiliği vardı. *Spectator*'ın yanı sıra *Blackwood's Magazine*'e yazmaktaydı; ilk hikâyeleri de tam aynı dergide Joseph Conrad'ın *Heart of Darkness* (Karanlığın Yüreği) ve *Lord Jim* romanlarının tefrika edildiği sırada çıktı. "Dönüp baktığımda, o dönem bana inanılmaz ölçüde güvenli ve keyifli görünüyor" diye anlatacağı sonradan. "Sağlam yanı asap istikrarı, zayıf yanı ise kayıtsızlıktı; bunların ikisi de bir süre sonra nobranca darmadağın olacaktı."¹¹

II

John Buchan 7 Ağustos 1901'de, Transvaal ve Oranj Nehri Kolonisi valiliğini de yürüten Güney Afrika Yüksek Komiseri Lord Alfred Milner'la (1854-1925) görüşmek üzere Sömürgeler Bakanlığı'na çağrıldı. Birkaç ay önce, o sırada Güney Afrika'da *Times* muhabiri olan ve daha sonraki seçkin siyasal kariyerinde sömürgeler bakanlığı da dahil başka birçok görevde bulunacak olan eski Oxford arkadaşlarından Leo Amery'ye (1873-1955) rastlamıştı. Milner'ın Güney Afrika'da ona yardım eden gençler topluluğu "Yuva"ya katılmasını istediği Amery, daha önce *Times*'la sözleşmesi olduğundan, John Buchan'ı önermişti. Milner gözünün tuttuğu Buchan'ı yılda 1.200 sterlin maaşlı iki yıllık bir kontratla siyasal işler özel sekreteri olarak atadı. Altı hafta geçmeden, Buchan iki eski Boer cumhuriyetini birer İngiliz kolonisi olarak yeniden düzenlemede Milner'a yardım etmek üzere Cape Town'a doğru yola çıktı.¹² "Britanya dışına hiç çıkmamıştım, doğrusu çıkmak da istememiştim" diye itiraf eder Buchan. "Londra'da bir tür ruhsal orta yaş havasına girmiştim.

9 John Buchan, *Grey Weather* (Londra, 1899).

10 Smith, *Buchan*, s. 65.

11 Buchan, *Memory*, s. 94.

12 Smith, *Buchan*, s. 106-108. Buchan üç kitabında ve üç hikâyesinde bir Güney Afrika ortamını kullanacaktı.

Derken 25 yaşında içim bir gençlik baharıyla dolar gibi oldu ve Cape Town'a yolculuk her gün biraz daha gençleşmemi sağladı.”¹³

Sonuçta, Güney Afrika mezuniyet sonrası eğitim açısından uygun bir yerdi; henüz yüzbaşı rütbesindeki müstakbel feldmareşal Douglas Haig (1861-1928) başta olmak üzere, Buchan'ın orada tanışacağı insanların bu eğitimde küçümsenmeyecek payı vardı. Daha sonra İran'da tartışmalı bir görevde bulunan ve belki de Richard Hannay karakterinin ilham kaynaklarından biri sayılabilecek Edmund Ironside (1880-1959) adlı meslekten asker de söz konusu kişilerden biriydi. Buchan iki yılın sonunda Güney Afrika'yı hayatının kariyeri olarak seçmedi ve orada yaptığı önemli işlere karşın, asla Milner'ın en sadık gençleri arasında görünmeye çalışmadı. Hatta meşhur “Yuva”nın bir mensubu olmadığını, ilişkisinin kreş düzeyinde kaldığını söylemekten hoşlanırdı.¹⁴

Tarihçilerin 1903-1914 arasındaki yılları “Büyük Savaş'ın tohumlanma evresi” olarak görmeye yatkın oluşlarından yakınan Buchan'a göre, o dönem “bizzat yaşayanların bazıları için daha ziyade boş bir parça gibi”ydi. Londra'ya 1903 yazının sonunda dönen Buchan, sanki hiçbir şey olmamışçasına kendini eski odalarında avukat olarak çalışırken ve *Spectator* için yazarken buldu. Ama 1907'de “evliliğinden hemen önce meslek değiştirdi” ve “Oxford arkadaşlarından Thomas Arthur Nelson'ın daveti üzerine, Britanya'nın en eskileri arasında yer alan yayınevine ortak” oldu.¹⁵ Yayımcılıkta tecrübesinin olmamasına karşın, epeyce kitap yazmıştı ve bazı yaratıcı fikirleri vardı.

“İş hayatında makul düzeyde boş zamanımın olduğunu gördüm” diye itiraf eder Buchan. “Avrupa'da seyahate çıkma fırsatlarım oldu ve çocuklarımız küçükken, karımla birlikte Balkanlar ile Konstantinopolis'e gittik.” Doğu Ekspresi'yle yaptıkları bu yolculuk 1910 ilkbaharındaydı.¹⁶ Buchan İstanbul'dan hoşlandı. Oradan 30 Nisan 1910'da gönderdiği bir mektupta, “Konstantinopolis katışıksız *Binbir Gece Masalları*” diye yazdı. “Padişahın kardeşiyle resmi öğle sofrasına oturmaktan ve akşam yemeklerini sefarethanelerde yemekten bir tür yeraltı çarşısında Kürtlerle halı pazarlığına tutuşmaya kadar değişik olaylar yaşadım. İnsanın tarihi daha canlı hissettiği bir yer bilmiyorum.”¹⁷ Buchan çifti İstanbul'da karşılaştıkları eski bir dostun yatıyla Ege'de bir aylık geziye çıkarak, Atina, Salamis, Delphoi ve Parnassos'a uğradılar, ardından Venedik'e geçip Londra'ya döndüler. Güney Afrika'da kaldığı süre Buchan'a nasıl *Prester John* kitabı için gerekli yerel rengi ve ki-

13 Buchan, *Memory*, s. 96.

14 John Buchan, konuşma, 7 Aralık 1933, Avam Kamarası Tutanakları sütun 1895: Aktaran Lownie, *Buchan*, s. 72.

15 Buchan, *Memory*, s. 137.

16 Agy, s. 140.

17 Buchan'dan Charles Dick'e: NLS MSS 310: Aktaran Lownie, *Buchan*, s. 116.

şisel bilgiyi sağladıysa, I. Dünya Savaşı arifesindeki bu gezileri de hakkında yazacağı yerlere ilişkin belirli bir kavrayış kazandırdı.

Delikanlımızın gerek duyduğu şey sıkı bir savaşı ve o da gelmek üzereydi. Sonunda Britanya 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş açtı. Buchan ve karısı Susan savaş öncesindeki 1914 yazını Kent kıyısında tatille geçirdiler. Kaldıkları yere yakın olan Susan'ın kuzenleri, bir yarın içinde açılmış tünelden 39 basamakla özel bir kumsala inilen bir evde oturmaktaydı. O sıralarda savaştan ve denizden gelecek bir Alman istilasının yaratacağı belirgin tehlikeden bahsediliyordu ki bu, en azından kırk yıldır "istila edebiyatı"nın sevilen bir konusu idi.¹⁸ Buchan'ın o yaz üzerinde çalıştığı *Otuz Dokuz Basamak* Temmuz-Eylül 1915'te *Blackwood's Magazine*'de üç kısım halinde tefrika edildi, bir ay sonra Ekim 1915'te de kitap olarak çıktı. İngiliz istihbaratının hayali üst düzey görevlisi Sir William Bullivant, onu yaratan kitabın olay örgüsü için "Ucuz bir kısa roman gibi" diye görüş belirtir.¹⁹ Buna karşılık, fırdaki kahraman Richard Hannay'i saklayan hancının gelişim halindeki hikâyeye şu tepkisi belki de doğruya daha yakındır: "Vay canına!" diye fısıldadı hızlıca nefes alarak. "Baştan aşağı Rider Haggard ve Conan Doyle."²⁰

III

Otuz Dokuz Basamak "ucuz bir kısa roman"ı andırdığı kadar, savaş seferberliğinin de bir parçasıydı; üstelik katışıksız ve çok gerçek Sir Arthur Conan Doyle (1859-1930) dahi heyecanlı romanları hücum kıtalarına dönüştürme işiyle yoğun biçimde meşguldü. Savaş dönemi propagandası henüz büyük ölçüde profesyonel olmayan iyi niyetli kişilerin derme çatma yürüttüğü amatör bir uğraştı. Savaşın gölgesi altında Britanya'nın davasını sunmaya girişenlerin ilki, Liberal Parti mensubu bir politikacı ve gazeteci olan C. F. G. Masterman'dı (1874-1927). O sırada maliye bakanı olan David Lloyd George (1863-1945) bu meseleye el atma gereğini duydu ve Ağustos 1914'teki bir Pazar öğle yemeği sırasında Masterman'a dönüp şu ricada bulundu: "Charlie, işi inceleyip neler yapılabileceğini bir öğrenir misin?"²¹ Propaganda meselesinin 31 Ağustos

18 Bu türün ilk ünlü kitabı George Tomkyns Chesney'nin (1830-895) 1871'de yayımladığı *The Battle of Dorling*'di. 1870'ten 1914'e kadar tahminen 400 istila romanı yayımlandı; yüzyılın başında kötü adam rolünün Almanya'ya kaymasına kadar çoğunda istilacı ülke Fransa'ydı. Krş. *Before Armageddon: An Anthology of Victorian and Edwardian Imaginative Fiction Published Before 1914*, ed. Michael Moorcock (Londra, 1975); I. F. Clarke, *Voices Prophesying War, 1763-1914* (Oxford, 1966).

19 Bölüm 4.

20 Bölüm 3. Hancı "Kipling ve Conrad gibi şeyler yazma" arzusunu da itiraf eder; "bazı şiirlerinin CHAMBERS'S JOURNAL'da yayımlanmasını sağlamayı" başarmış olmaktan gurur duyar.

21 Lucy Masterman, C. F. G. Masterman (Londra, 1939), s. 272; aktaran Peter Buitenhuis, *The Great War of Words: British, American, and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933* (Vancouver, 1987), s. 12.

1914'te görüşüldüğü kabine toplantısında, Bay Lloyd George yurtdışında kamuoyunu bilgilendirip etkilemekle, Almanların yanıltıcı açıklamalarını ve saf-sataklarını çürütmeyle uğraşacak bir teşkilat kurulmasının önemini vurguladı.²²

Lloyd George'un girişimi Masterman açısından uygun bir zamana denk geldi. *Daily Chronicle*'in edebiyat editörlüğüne atandığı 1903'ten sonra dizi önemli İngiliz yazarıyla temasa giren Masterman 1906'da Parlamento'ya seçilmiş ve savaştan kısa bir süre önce Lancaster Düklüğü'nden sorumlu bakanlığa getirilmişti. Büyük ölçüde onursal nitelikteki bu makamın yararı kabinede yer almaktı. O dönemdeki geçerli âdet, yeni kabine bakanlarının istifa edip tekrar seçime girmeleriydi. Masterman seçimde sandalyesini koruyamayınca, ödül amaçlı bu makamdan yoksun kaldı. Bir teselli mahiyetinde, merkezi Buckingham Gate Sokağı'nda Wellington Konağı olarak bilinen bir apartman binası olan Ulusal Sigorta Kurulu'nun başkanlığına atandı.

Masterman başından itibaren açık propagandayı asla içine sindirmeyecek İngiliz halkına daha büyük incelikle yaklaşılması gerektiği kanısındaydı. Londra edebiyat dünyasında köklü bir yere sahip olduğundan, işe en iyi bildiği fikri sermayeyle, on yıldan beri içli dışlı olduğu yazarlarla başladı; onları 2 Eylül 1914'te Wellington Konağı'nın konferans salonunda son derece gizli bir toplantıya çağırdı.

Bir şekilde tanınan herkes, hatta günümüzde birçok kişinin Büyük Savaş'tan epey önce öldüğünü sandığı yazarlar oradaydı. Bazıları daha sonra halkın zihninde adlarını canlı tutmaya yetmeyecek şöhrete sahiptiler. Aralarında Arthur Conan Doyle, Thomas Hardy, John Masefield, G. K. Chesterton, John Galsworthy, J. M. Barrie ve H. G. Wells gibi, İngiliz edebiyat kanonunda sağlam yer edinecek olanlar da vardı. Toplantıya ayrıca Arnold Bennett, Israel Zangwill, George Trevelyan, Robert Bridges ve Buchan'ın eski akıl hocası Profesör Gilbert Murray de katıldı. Rudyard Kipling ve Arthur Quiller Couch katılamamakla birlikte, teşvik mesajlarını ve yardım önerilerini gönderdiler. Büyük Savaş'ın başında bu kadar çok edebi yeteneğin bir salonda bir araya gelişinin başlı başına heyecan verici olduğu kesindir.²³

Bu uğraş büyük ölçüde kamuoyunun tam bilgisi dışındaydı.²⁴ Parlamento'nun bile bundan haberdar olmayışı, Masterman'ın üstlendiği işte daha

22 Herbert Asquith'ten Kral'a, 31 Ağustos 1914: Aktaran M. L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda During the First World War", *Hist. Jnl.*, 18 (1975), 119-146, özellikle s. 119.

23 Gilbert Murray'ye kısa bir süre sonra damadı Arnold Toynbee ve tarihçi meslektaşı Lewis Namier katılacaktı.

24 Savaş dönemindeki bu uğraşa ilişkin ilk ciddi inceleme James Duane Squires'in *British Propaganda at Home and in the United States from 1914 to 1917* (Cambridge, ABD, 1935) kitabıdır. Daha yakın dönemdeki eserler arasında M. L. Sanders ve Philip M. Taylor, *British Propaganda During the First World War, 1914-18* (Londra, 1982) ile Gary S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War* (Manchester, 1992) sayılabilir.

başarılı oldukça görünüşte çok az şey yaptığı için eleştirilere maruz kalması gibi ironik bir durum yarattı. Onun dairesince görevli olarak gönderilen konuşmacılara bile İngiliz hükümeti için çalıştıklarını açığa vurmamaları talimatı verildi.²⁵ II. Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla birlikte daha kapsamlı bilgiler ortaya çıktı ve hükümet daha önce bu işlerin nasıl yapıldığını incelemeye başlayarak, İngiliz propagandasının kısa bir tarihini hazırladı.²⁶ Masterman'a bağlı adamların kendi malzemelerinin ticari yaynevlerince basılmasını sağladıkları ve bu ayrıcalık için beş İngiliz altınına kadar para ödedikleri anlaşıldı. İşin daha da şaşırtıcı tarafı, bazı yazarların mutabık kalınan bir fiyat üzerinden asgari bir baskı adedi güvencesini veren Wellington Konağı'nın yayımlayıp bedava dağıttığı kitapları için fiilen telif hakları aldıklarının ortaya çıkmasıydı.²⁷

Masterman ve adamları sinemanın erken çağında Victoria dönemine özgü bir tür savrulmayla, broşürün gücü konusunda sabit bir inanca sahipti. Ciddi ve hatta akademik üslupta olmaları gözetilen bu broşürlerde, okurun Alman karşıtlığında kendince doğru sonuçlara varmasını sağlayacak şekilde, maddi bakımdan doğru ve dikkatli akıl yürütmeye dayanan bir tez sunulmaktaydı. Wellington Konağı broşürleri yazılıp basıldıktan sonra, tren istasyonlarına, muayenehanelere, berber dükkânlarına, insanların okuyacak bir şey bulmaya can attıkları her yere gelişigüzel dağıtılmaktaydı; hevesle kapıp aldıkları şeyin Belçika sınırı sorununa ilişkin tumturaklı bir inceleme olması mümkündü.

Masterman Wellington Konağı'nda yapılan işlere dair Haziran 1915'te hazırladığı ilk yıllık raporunda vurguladığı üzere, bu alandaki çabalarından çok gururluydu. Kayıtları on aydan kısa bir sürede, 17 farklı dilde yaklaşık 2,5 milyon adet broşür, kitap ve başka metin üretildiğini göstermekteydi.²⁸ Bu sayı Şubat 1916'da 7 milyona ulaştı. Çok büyük miktarda bildiri basan müsrif Almanların aksine, Wellington Konağı'ndaki adamlar raporda gururla işaret ettikleri üzere, sadece kapaklı propaganda malzemesi hazırladılar.²⁹

25 Gilbert Murray gözde bir Wellington Konağı konuşmacısıydı. I. Dünya Savaşı sırasındaki çeşitli rollerine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. s. 17, 186. Krş. Sanders, "Wellington House", s. 139.

26 PRO, Enformasyon Bakanlığı, Dosya 4/4a: H. O. Lee'nin hazırladığı İngiliz propaganda tarihi; PRO, Enformasyon Bakanlığı, Dosya 4/11: Wellington Konağı'ndaki faaliyetlere ilişkin parlamento araştırması: Aktaran Buitenhuis, *War of Words*, s. 15.

27 PRO, Enformasyon Bakanlığı, Dosya 4/11: Wellington Konağı'ndaki faaliyetlere ilişkin parlamento araştırması: Aktaran Buitenhuis, *War of Words*, s. 15-16. Oxford Modern Tarih Fakültesi de tarihçileri propaganda broşürleri yazmak üzere örgütledi: Cate Haste, *Keep the Home Fires Burning* (Londra, 1977), s. 94.

28 Wellington Konağı'nın çalışmalarına ilişkin birinci rapor, 7 Haziran 1915: PRO, Inf. 4/5 (Enformasyon Bakanlığı): aktaran Sanders, "Wellington House", s. 129.

29 Wellington Konağı'nın çalışmalarına ilişkin ikinci rapor, Şubat 1916: PRO, Inf. 4/5 (Enformasyon Bakanlığı): aktaran Sanders, "Wellington House", s. 129-130. Sanders'in bu rapora dayanarak verdiği Wellington personel listesinde (s. 144) L. B. Namier ("Gazeteci") "Avusturya gazeteleri okuru ve rapor-törü, Polonya ve Avusturya işleri danışmanı", A. J. Toynbee ("Oxford Hocası") "ABD'de propaganda genel

Zamanla Wellington Konağı kartpostallara, sigara kutularına, haritalara ve afişlere görüntüler basarak, resimli propagandaya da yönelecekti.³⁰ En meşhur ya da mahut metin ABD'de görev yapmış saygın İngiliz sefiri Lord Bryce'in (1838-1922) yazdığı *Report on Alleged German Outrages* (İddia Edilen Alman Zorbalıkları Üzerine Rapor) adlı broşürdü. Bir dava özeti formatı ve üslubunda sunulmasına karşın, bu rapor Britanya'ya akın eden Belçikalı mültecilerden elde edilmiş bir yığın mesnetsiz malzeme içermektedir.³¹

Masterman'ın en marifetli hamlesi Kanadalı romancı ve milletvekili Sir Gilbert Parker'ı (1862-1932) propaganda broşürleri kampanyasında birlik ve ahenk sağlamak ve broşürlerinin Amerikalıların eline geçmesini sağlamakla görevlendirmesiydi. Parker önemli ve etkili akademisyenler, işadamları, doktorlar, avukatlar ve başka meslek sahiplerinden oluşan 13.000 kişilik bir isim listesi hazırlayarak, toplu postalama tekniğini icat etti. İngiliz meslektaşlarının adlarını zar zor hatırladıkları bu insanlara zarfın içindeki malzemeye göz atmaya özendirici kişisel notlar yazmaları sağlandı. Sefir ve konsoloslar dağıtım araçları haline gelerek, broşürleri bildik demiryolu bekleme salonlarına ve diğer can sıkıcı uğrak noktalarına yaydılar.³²

Zamanla Masterman'ın yerine geçerek Wellington Konağı'ndaki propaganda harekâtını yürütecek olan John Buchan o sırada henüz işin dışındaydı; İngiliz savaş seferberliğinde yer almaya istekli olmakla birlikte, edebi ve akademik yeteneklerin nasıl işe yarayacağına emin değildi. Orduya katılmaya çalışarak ilk bariz adımı attı ama yaş ve sağlık gerekçesiyle reddedildi. Çarpışarak hizmet etme girişimi boşa çıkınca, dolaylı bir kahramanlığın başkalarını teşvik edeceği umuduyla, aklına savaşı kayda geçirme fikri geldi. Canlı bir savaş tarihi hazırlaması için başvurduğu Sir Arthur Conan Doyle tarafından geri çevrildi; bunda ünlü yazarın o sırada Masterman'ın gizli resmi savaş propagandası işiyle meşgul olmasının küçümsenmeyecek payı vardı. Görevi bizzat üstlenmeye karar veren Buchan'ın büyük ve istikrarlı hızla kaleme aldığı *Nelson's History of the War* (Nelson Savaş Tarihi) tefrikasının birinci kısmı Şubat 1915'te çıktı.

Tasarı "rahat okunur bir anlatıyla savaşın hikâyesi"ni on beş günde bir, tamamını Buchan'ın anında yazacağı 50.000 kelimelik kısımlar halinde sunmaktı. Araların aylığa çıktığı bu dizi, daha sonra bizzat itiraf ettiği üzere, aynı

görevlerinden sorumlu direktör yardımcısı, broşür derlemecisi" olarak yer alır.

30 Sanders, "Wellington House", s. 135.

31 H. C. Peterson *Propaganda for War: The Campaign against American Neutrality* (Norman, 1939) kitabında (s. 58) Bryce Raporu'nu "savaşın en feci zorbalıklarından biri war" olarak nitelendirir: Aktaran Buitenhuis, *War of Words*, s. 27.

32 Hatta Wellington Konağı, benzemesini öngördüğü *Illustrated London News*'un bizzat matbaasında basılan kendi resimli gazetelerini çıkarmaya girişti. Çeşitli dillerdeki bu gazeteler arasında Türkçe *El Hakikat*'in bir versiyonu vardı: Sanders, "Wellington House", s. 130, 134.

zamanda “işyerindeki elemanları çalışır halde tutmaya yönelik”ti; “yüksek tiraja ulaşması resmi makamları dizinin sürdürülmesini tavsiye etmeye yöneltti.” Buchan’ın telif hakları da dahil bu işten elde edilen kârın bir kısmı silahlı kuvvetlere yazılmış Nelson çalışanlarının ailelerine, geri kalanı da savaşla bağlantılı hayır işlerine gitti.³³ Sonunda, Buchan’ın bir milyon kelimenin epey üstündeki metni 1915’ten 1919’a kadar 24 cilt halinde yayımlandı ve kısaltılmış bir versiyonu da 1922’de çıktı.

Buchan’ın ifadesiyle “resmi makamlar”ı haliyle çok memnun eden *Nelson’s History of the War* savaşla bağlantılı hayır işleri için bizzat verdiği bir dizi konferansla desteklendi. Nisan 1915’te Londra’daki üç sohbet oturumuna sırasıyla Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey (1862-1933), General Sir Francis Lloyd (1853-1926) ve ertesi ay denizcilik bakanlığına getirilecek olan A. J. Balfour (1848-1930) başkanlık etti. Konuşmalar oldukça büyük etki yarattığı için, *Times* Mayıs 1915’te Buchan’ı daha sonra verilen adla İkinci Ypres Muharebesi’nde özel muhabirlik yapmaya davet etti. Böylece Buchan İngiliz ordusuyla birlikte savaşı izleyen beş gazeteci arasında yer aldı ve bu görevi Reuters’ın hükümete baskı uygulamasıyla geri çağırılmasına kadar sürdü. Ekim 1915’te tekrar gittiği Fransa’da, bu sefer teğmen üniformasıyla İstihbarat Dairesi’nde çalışarak, Loos Muharebesi’nin gelişimini aktardı. O sırada kitap halinde çıkan *Otuz Dokuz Basamak* çok satan kitaplar listesine hemen girdi; o yılın sonuna kadar 25.000 adet satıldı. Daha da ilgi gören ve sıklaşan konferanslarında, “meşhur romancı ve savaş muhabiri” Buchan diye sunulur oldu.³⁴

Kesinlikle göreve hazır bir ekip oyuncusu haline gelen Buchan artık hem Savaş Bakanlığı’nın hem Dışişleri Bakanlığı’nın gözdesiydi. Şubat 1916’da Scapa Flow Üssü’ne götürdüğü bir Rus heyetine Rus ordusu üzerine bir konferans verirken, Rusların bir süre önce Erzurum’u ele geçirmesini öne çıkardı. Buchan’ın asıl sorumluluğu en iyi bildiği şeyi yapmaktı: Hem basın hem Masterman’ın propaganda elemanları tarafından kullanılabilecek şekilde, sürmekte olan çarpışmaların özetlerini çıkarmak.³⁵ Dinlenecek zaman pek yoktu. Başbakanlıktan 5 Aralık 1916’da çekilmeye zorlanan H. H. Asquith’in (1852-1928) yerine iki gün sonra David Lloyd George geçti. Savaşın başından beri propagandanın önemini kavramış olan yeni başbakan, bir işi halletmesini istediği Masterman’ın yetersiz olduğu izlenimini edinince, değiştirilmesi gerektiğine karar verdi. Kabinesindeki bakanlardan Lord Milner’in eski siyasal işler özel sekreteri John Buchan’ın bu göreve uygun adam olduğu yolundaki tavsiyesine, bazı kuşkuvar duymakla birlikte uydu ve ondan tamamen yeni

33 Smith, *Buchan*, s. 194.

34 Agy, s. 194-197.

35 Aktaran agy, s. 197.

bir İstihbarat Dairesi'ni örgütlemeye ilişkin bir öneri sunmasını istedi. Raporun 9 Şubat 1917 tarihli bir kabine tutanağıyla onaylanmasından hemen sonra, Buchan doğrudan başbakana bağlı olmak üzere bin sterlinlik maaşla ve yarbay rütbesiyle müdürlüğe atandı.³⁶

Herkesin bariz şevkine karşın, işler ilk başta yavaş ilerledi. Buchan'ın ikide bir nükseden mide sorununun (kısa bir süre sonra kurmaca karakterlerinden birine, *Yeşil Kaftan*'daki Amerikalı kahramana yakıştıracığı) onikiparmak bağırsağı ülserinden kaynaklandığı ortaya çıktı. İngiltere'ye 1917 başında dönen Buchan, Portland Place'teki evinde rahatlıkla yapılan tehlikeli bir ameliyat geçirdi. Onu yeni işinden altı hafta alıkoyan bu süreci atlatıp çalışmaya koyulduğunda, görevine şevkle ve kendine özgü iyimserlikle yaklaştı. Propagandaya bakışı şöyleydi: "Hedef Britanya'nın savaştaki başarısının farklı veçhelerini dürüstçe ve eksiksiz açıklamak, İtilaf politikasının ana ilkelerini ve gerekçesini halkın zihnine işlemek, hasımlarımızın zulümleri ve iddiaları konusunda dünyayı doğru biçimde bilgilendirmektir."³⁷

IV

Buchan İngiliz propaganda uğraşında resmi görevler üstlendiği dönem boyunca *Nelson's History of the War* dizisini sürdürdü. "Fransa'da zor olan bu iş Londra'da daha kolaydı" diye itiraf eder. "Doğrusu, asıl güçlüğü çok fazla şey bilmem ve neleri aktarabileceğim konusunda çoğu kez şaşırımdı."³⁸ Kendi firması Nelson'ın da bir süredir Masterman'ın gizli propaganda yayınlarını bastığını öğrenmişti artık. Şubat 1916'da Rus subayları Scapa Flow Üssü'ne götürüşü ne kadar şeyi açıklayabileceğine ilişkin bu kişisel ikilemi çözmede kilit bir dönemeç oldu; vardığı çözüm İngiliz halkının Türkiye'ye ve Doğu'daki savaşa dair algısına büyük bir etkide bulunacaktı. Önceki ay Buchan *Otuz Dokuz Basamak*'ın olağanüstü başarısının ardından yeni bir Richard Hannay kitabı için 750 sterlinlik bir avans karşılığında kontrat imzalamıştı. Romanı Şubat-Haziran 1916'da yazma sürecinde, konu Rusların Erzurum'u ele geçişine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Savaş'taki rolüne dönüştü.

Buchan'ın Avrupa'daki siper savaşına yoğunlaştığı sırada, çatışmanın doğu ucunda tamamen farklı türden bir muharebe şekillenmekteydi. Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun komutanlığını bizzat üstlenen ve Alman danışmanlarının tavsiyesine aldırmayan Enver Paşa (1881-1922) yetersiz donanımlı

36 Agy, s. 199-200. Buchan'ın önerisi Sanders'in "Wellington House" makalesinde yer alır (s. 145). Kabine Buchan'ın planını 20 Şubat 1917'de onayladı: PRO, CAB 23/1, 75 (13): Sanders ve Taylor, *Propaganda*, s. 65.

37 John Buchan, tezkere, 1 Aralık 1917: FO 395/235, aktaran agy, s. 252.

38 Buchan, *Memory*, s. 167.

yaklaşık 100.000 askeri karakışta doğuya götürmeye hazırlandı. Bu Türk kuvveti dağları aşır Rus topraklarına girerken, donma, vücut ısısında düşüş ve firar yüzünden küçüldü. Rusların bölgede 60.000 dolayında askeri vardı. Enver'in kuvvetleri 29 Aralık 1914 - 3 Ocak 1915 arasında Sarıkamış'ı kuşatma altına aldı. Türklerin ilk baştaki bazı başarılarına karşın, Ruslar çabuk toparlandı; bozguna uğrayan Osmanlı ordusu 4 Ocak 1915'te tam bir kargaşa içinde çekildi ve dağlardan geçen dönüş yolunda korkunç kış şartlarına maruz kaldı. Hâlâ belirsiz olan Türk zayıtı sağlam tahminlere göre 33.000 ölü, 10.000 yaralı ve 7.000 esirdi. Sonuçta Türk ordusu I. Dünya Savaşı'ndaki en feci yenilgiyi aldı ve Enver Paşa emrinde hâlâ 50.000 kadar asker varken, sahra komutanlığını bıraktı.

Doğu Anadolu'daki Rus taarruzu 11 Ocak 1916'da ordunun kışlağından gizlice ayrılıp zorlu Osmanlı kalesi Erzurum'a ilerlemesiyle başladı. İşin garip yanı, Erzurum tabyaları 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'nın ardından İngiliz mühendislerce inşa edilmiş ve Gladstone'un dış politikada yeni bir çizgiye yönelmesinden sonra, yerlerini Alman askeri danışmanlar almıştı. Yarınay şeklindeki tabya çeperinde bir gedik vardı. Türkler bu gediğin hiçbir yol ya da patikanın bulunmadığı, kış karının ve soğuğunun daha berbat hale getirdiği Kargapazar adlı "ulaşılmaz" yüksek kayalık sırtla doğal olarak korunduğunu sanmaktaydı. Rusların çok geçmeden bu gediğin savunulmadığını keşfetmeleri, onlar için zafere giden yolu açtı.

Rusların o yörede küçük çaplı bazı sızmalarından sonra bile, Türk kuvvetleri neler olup bittiğini hâlâ anlamayarak, Kargapazar'ın batı yamaçlarında aşırı soğuğa maruz kalırken ve vücut ısısında düşüşle ölmek için dua ederken, çömelip bekleme yoluna gittiler. Geri kalan askerler Erzurum tabyalarına sığındı. Osmanlı subayları Rusların bu şartlarda büyük çaplı bir saldırıya girişecek ölçüde gözü kara davranmayarak, ilkbaharda karların çözülmesine kadar bekleyeceklerine emindiler. Bu arada Gelibolu'dan gelen Osmanlı birlikleri uzun ve zorlu bir yolculukla Anadolu'yu aşır doğudaki silah arkadaşlarını takviye edeceklerdi. Rusların bu hesabın yanlışlığını göstermeleri çok uzun sürmedi. Rus ağır topları 11 Şubat 1916'da öğleden sonra saat iki dolaylarında tabyalara ateş yağdırmaya başladı. Bir Kazak alayı 16 Şubat 1916 sabahı saat yedi sularında Erzurum'a girdiğinde, kentin boşaltılmış olduğunu gördü.

V

Erzurum'un düşüşü egzotik bir ortamda mutlu sonla biten ve adeta kurgulanmayı bekleyen müthiş bir hikâyeydi. Buchan Ruslar ile Türkler arasında

süren ve yayımladığı savaş tarihi dizisine sonu gelmez aralarla zincirlenen bu çatışma hakkında geniş bilgiye sahipti. Geriye kalan iş diyaloglar eklemek, karakterleri etc kemiğe büründürmek ve başka bir büyülü şeyi katmak, yani “olayların ihtimallere kafa tuttuğu ve düpedüz mümkün olanın sınırlarına girdiği macera”yı yaratmaktı. Kasım 1916’da kitap halinde yayımlanan *Yeşil Kaftan* adlı bu roman, üzerinden daha dokuz ay geçmiş tarihsel olaylarla ilgiliydi; okurları eğlendirmenin yanı sıra en ince propaganda biçimi olan romanlaştırılmış anlık tarihle eğitmeye yönelikti.

Yeşil Kaftan 17 Kasım 1915’te nekahet yatağındaki Binbaşı Richard Hannay’in *Otuз Dokuz Basamak*’tan tanıdığımız İngiliz istihbaratçı Sir Walter Bullivant’la görüşmek üzere Dışişleri Bakanlığı’na çağırılmasıyla başlar. Bullivant İngiliz istihbaratında (Buchan gibi) uzmanlarca anlaşıldığı şekliyle Doğu’daki durumun hızlı bir özetini Hannay’e aktarır:

Sen zeki birisin ve Polonya asıllı bir maceraperest, yani Enver ile bir Yahudi ve Çingene takımının mağrur bir ırkı nasıl ram edebildiğini soracaksındır. Sıradan adam sana bunu Alınan parasının ve Alman silahlarının desteğiyle Alman örgütünün sağladığını söyleyecektir. Türkiye’nin esas olarak bir din devleti olması itibariyle, İslam’ın bütün bu işte niçin küçük bir rol oynadığını da sorgulayacaksınız. Şeyhülislama aldırış edilmiyor ve kayzerin bir kutsal savaş ilan etmesine, kendine Hacı Muhammed Guillermo adını yakıştırmasına ve Hohenzollern sülalesinin peygamber soyundan geldiğini ileri sürmesine karşın, bu girişim bayağı fos çıkmış görünüyor. Sıradan adam yine Türkiye’de İslam’ın gözden düştüğü ve Krupp toplarının yeni tanrılar olduğu cevabını verecektir. Ancak bilmiyorum. İslam’ın gözden düştüğünü pek sanmıyorum.

Bullivant’ın söyleyecekleri bitmemiştir:

“Olaya başka bir açıdan bak” diye devam etti. “Türkiye’yi hiçbir Türk’ün hemen peşine takılmayacağı amaçlarla bir Avrupa savaşına sürükleyenlerin sadece Enver ve Almanya olması halinde, nizami ordunun ve Konstantinopolis’in buna boyun eğmesini bekleyebilirdik. Ama İslam’ın güçlü olduğu eyaletlerde sorunlar çıkardı. Birçoğumuz buna bel bağladık. Ama şimdiye kadar hayal kırıklığına uğradık. [...] Doğu boyunca esen kuru bir rüzgâr var ve kavruk otlar kıvılcımı bekliyor. O rüzgâr Hindistan sınırına doğru esiyor. Peki, sence nereden geliyor?”

Hannay ise, “Öyle görünüyor ki, bu işte İslam’ın sandığımızdan daha büyük bir payı var” der Bullivant’a. “Sanırım, din böylesine dağınık bir imparatorluğu kenetleyecek yegâne şey.” Nitekim Bullivant arkasında Almanların olduğu “bir cihat hazırlığı”nı açıklar. İngiliz istihbaratına verilen güvenilir bilgilere göre, “Doğu bir vahiy beklemektedir. İneceği vaat edilmiştir.

Batı'dan bir yıldız (insan, kehanet ya da incik boncuk) çıkıyor. Almanlar işin farkında ve dünyayı şaşırtmak için kullanacakları kart bu." Hannay'ın "çılgınca ve imkânsız görev"i neler olup bittiğini öğrenmektir. "İran'ın ötesinde Hindistan'ın yattığını unutmama" diye uyarır Bullivant onu, sanki bunu zaten bilmiyormuşçasına.³⁹

Bullivant İslami gizemin anahtarını İstanbul'da aramak gerektiği ve Hannay'ın Britanya için bir yan gösteriyle görevlendirilmediği kanısındadır: "Savaş mutlaka Avrupa'da kazanılacak ya da kaybedilecek. Bu doğru ama Doğu alevlenirse, uğraşımızın Avrupa'dan oraya kaymasıyla, asıl büyük darbe boşa çıkabilir. Ortadaki pey zafer ve yenilgiden daha az değil, Hannay."⁴⁰ Britanya İmparatorluğu'nu İslami cihattan kurtarmayı haliyle kabul eden Hannay, Eton'dan ve Oxford'a bağlı New College'dan tanıdığı, "güzel bir kızın gibi kahverengi gözler"e sahip eski dostu Sandy Arbuthnot'tan yardım ister. Sandy bütün gerekli Doğu dillerini asıl kimliğini ele vermeyecek aksan-sız kusursuzlukla konuşabilen biridir. Bullivant bu ekibe John Scantlebury Blenkiron adlı ve tıpkı Buchan gibi, sindirim sistemini mahveden ağırlı bir ülserden mustarip bir Amerikalıyı katar.⁴¹

Sandy, Blenkiron ve Richard Hannay yola çıkmadan önce, Doğu'yu neyin ateşe verebileceğini kestirmeye çalışırlar. Sandy ufukta bir şeyin görüldüğüne şaşırmamakla birlikte, bunun bir kehanet, bayrak ya da mücevher değil, bir insan olduğuna emindir: "Bütün İslam dünyasını ele geçirmek için, [...] bu adamın bizzat peygamberin mensup olduğu Kureys kabilesinden gelmesi gerekir." Almanlara yakalanmaktan kurtulduğu birçok serüvenden sonra, Richard Hannay 16 Ocak 1916'da İstanbul'a varır. Belirlenmiş günde bir araya gelen kahramanlarımız kafa kafaya verir ve öğrenmiş oldukları şeyleri ortaya dökerler. Haliyle en çok bilgi edinmiş olan Sandy, Sir Walter Bullivant'ın baştaki saptamasında haklı olduğunu aktarır:

"İslam dünyasında büyük bir kıpırdanma, suyun üstünde hareket eden bir şey var. [...] Böyle dinsel canlanmalar devreler halinde gelir ve şimdi de biri gelmek üzere. [...] Peygamberin kanından geldiği, halifeliği eski şanına ve İslam'ı eski saflığına kavuşturacağı söylenen bir kâhin ortaya çıkmış bulunuyor. Değişleri Müslüman dünyasının her yanında dolaşıyor. Bütün katı müminler bunları ezbere biliyor. Kahredici sefalet ve akla sığmaz vergilere katlanmalarının, ordulara asker yazılan gençlerinin Gelibolu ve Transkafkasya'da yakınmadan can vermelerinin sebebi bu. Büyük bir kurtuluşun arifesinde olduklarına inanıyorlar."

"Biliyorum" dedim. "Ona Yeşil Kaftan diyorlar."

39 John Buchan, *Greenmantle* (Londra, 1916), Bölüm 1.

40 Agy.

41 Agy, Bölüm 2.

Blenkiron daha sonra Türk siyasal sahnesini açıklamaya girişerek, Jön Türklerin ülkede sahici destekten yoksun olduklarını ve Almanya'yla ittifaka çaresiz mecburiyetten girildiğini ileri sürer:

“Mutlu aile havası yok. Ama Jön Türkler Alman desteği olmadan Haman [Kitabı Mukaddes'teki İran veziri] gibi ipe çekileceklerini biliyorlar, Almanlar da bir inütfeki yok saymayı göze alamıyorlar. Türkiye'nin oyundan bıkip ayrı bir barışa varması halinde olacakları bir düşün. Rusya'ya Ege'nin yolu açılır. Almanya'nın kazanımlarını elde edilişine bağladığı Yakındoğu hâkimiyeti açısından gidişat gayet karamsar görünür. Kayzer ne pahasına olursa olsun, bunun önlenmesi gerektiğini söylüyor.”

Bütün yapı çökmek üzeredir ve Almanya'nın son kozu Yeşil Kaftan denilen esrarengiz bir yaşlı adam tarafından oynanacaktır.

Sandy daha sonra ortaya çıktığında, Yeşil Kaftan'ı kanserden ölmeye yakın halde bulduğunu bildirir. Bir peygamber, bir cihat olmayacaktır. Bu bir bakıma üzücüdür; çünkü Sandy İslam'da hayranlık duyulacak birçok şey bulmuştur:

İnsanlık dışı değil. İnsan soyunun bir kesiminin insanlığı. Bizimki değil, bizimki kadar iyi de değil ama yine de harika. Kimi zaman beni öylesine sıkıca kavıyor ki, babalarımın tanrılarından vazgeçme eğilimine kapılıyorum! [...] Eh, Yeşil Kaftan peygamber. [...] Dosdoğru İslam'ın yüreğine hitap ediyor ve saygın bir mesaj veriyor. Ama günahlarımızdan dolayı çarpıtılıp o lanet olası Alman propagandasının parçası haline getirilmiş. Adamın ruhaniliği kurnazca bir siyasal hamle, imanı ise [...] insanın yozlaşmasında son söze destek için kullanılmış. Aman Tanrım, Dick, Aziz Francesco'nun Messalina tarafından kaçırıldığını görmek gibi bir şey.”

Buchan'ın basit olay örgülerinde sadece bir kötü adama yer vardır ve o kötü adam Almanya'dır; Almanya'nın habis planları uğruna Türkiye kaçırılmıştır. Blenkiron'ın gelişi Türk askeri çıkmazına ilişkin yeni haberleri aktarmak içindir:

Kuzey, doğu ve güneyden sürüldüler; şu anda Moskof Erzurum tabyalarının dışında oturuyor. En üst çevrelerdeki durum konusunda epey perişan olduklarını söyleyebilirim size. Enver zinde tümenleri Gelibolu'dan Erzurum'a yetiştirmek için ecel terleri döküyor ama bu uzun bir yol ve işe yarama açısından çok geç kalacaklar gibi.

İşi çakan haliyle Sandy olur: “Erzurum'a gidiyoruz” diye bağırır. “Almanların büyük kartlarını oynadıklarını görmüyor musunuz? Gidişinin Türk savunma-

sını toparlayacağı umuduyla, Yeşil Kaftan'ı tehlike noktasına gönderiyorlar.”⁴²

İki gün sonra kahramanlarımız Gelibolu'dan doğuya sevk edilmekte olan Türk asker yığınlarıyla birlikte, Erzurum'a gitmek üzere Ankara'da trenden inerler. “Türk muharibine kanımın ısındığını söylemeliyim” diye itiraf eder Hannay. “Bizimkilerin ondan dürüst savaşçı olarak sitayişle söz etmeleri aklıma geldi ve Almanya'nın onu bu kirli işe sürükleyişi içimi çok burktu.” Saçlarını kazıtmış, uzun bir keten entari giymiş ve yeşil bir sarık takmış halde ortaya çıkan Sandy, Yeşil Kaftan'ın öldüğü ve bir ardılının seçildiği haberini getirir. “Sizce bu elbiseleri niçin giyiyorum?” diye açıklamaya girer. “Çünkü bütün İslam dünyası için [...] Yeşil Kaftan'ım. Üç gün içinde halkıma görüneceğim ve üstümde peygamberin yeşil hırkası olacak.”⁴³ Bu arada bütün yeşil ihtişamını sergileyen Sandy'nin yardımıyla, Hannay, Blenkiron ve Sandy Erzurum tepelerine çılgınca ilerler ama mübarek adamın Rus tarafında olduğunu gören bütün Türk askerlerinin Alman efendilerini terk etmeleri, Rusların şehri işgal etmelerini sağlar. “O zaman kehanetin doğru olduğunu ve peygamberlerinin onları yüzüstü bırakmadığını anladım. Uzun süredir beklenen vahiy gelmişti.” Böylece “Yeşil Kaftan'ın bekleyiş içindeki bir halka sonunda görünmesi” Türkiye'yi Alman tahakkümünden kurtarır.

VI

Ne olağanüstü bir masal! Ama bir serüven hikâyesinden fazlasıydı; zira bu Richard Hannay kitabı, yazarının *Nelson's History of the War* dizisini hazırlama dışında, yoğun resmi propaganda işiyle meşgul olduğu sırada yazılmıştı. Daha önce gördüğümüz üzere, *Yeşil Kaftan*'ın kitap halinde yayımlanmasından dört ay sonra, Mart 1917'de John Buchan savaş kabinesince Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan İstihbarat Dairesi'nin başına yarbay rütbesiyle geçirildi. Bir yıl sonra Lord Beaverbrook'un (1879-1964) yönetiminde Enformasyon Bakanlığı'nın resmen kurulduğu Mart 1918'de oraya bağlanan dairedeki görevini sürdürdü.⁴⁴ Hatta Beaverbrook'un Ekim 1918'de sağlık bozukluğu gerekçesiyle istifa etmesinden sonra, ertesi ay savaşın bitişyle gereksiz hale geldiği düşünülen bakanlığı yılın sonuna kadar dağıtma görev ona verildi.⁴⁵ Edebi değeri her ne olursa olsun, *Yeşil Kaftan* savaş döneminin

42 Agy, Bölüm 15.

43 Agy, Bölüm 19.

44 Beaverbrook'a bağlı olarak çalışmayı reddedenler arasında Arnold Toynbee ve Lewis Namier de vardı. Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki bir istihbarat bürosunda çalışmayı sürdürdüler. Lloyd George ise “Buchan'ın yetersiz olduğu gerekçesiyle” Beaverbrook'un atanmasının iyi bir şey olduğu kanısındaydı: *The Political Diaries of C. P. Scott, 1911-28*, ed. T. Wilson (Londra, 1970), 4 Mart 1918 tarihli giriş; Aktaran Sanders ve Taylor, *Propaganda*, s. 95.

45 Bu işte Buchan'ın Şubat 1917'de Enformasyon Dairesi'nin başına getirilmesinin hemen ardından,

profesyonel bir propagandacısının kaleminden çıkmış ve usturuplu iknaya dönük bir eserdir.⁴⁶

Bir bütün olarak *Yeşil Kaftan* metninin ardındaki amacı açığa çıkaran kısım Sandy'nin Bölüm 12'deki şu sözleridir: "İslam dünyasında büyük bir kıpırdanma var. [...] Peygamberin kanından geldiği, halifelîği eski şanına ve İslam'ı eski saflığına kavuşturacağı söylenen bir kâhin ortaya çıkmış bulunuyor." John Buchan gibi istihbarat görevlileri için "halifelik" İslami bir klişeydi, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Orta Asya'ya ilişkin İngiliz dış politikasına yön veren akademik allameliğin, oryantalist şevkin ve uydurulmuş geleneğin ilginç bir bileşimiydi.

II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da padişah olarak tahta çıktığında, "halife" unvanını da adeta otomatikman üstlendi. Yürürlüğe 23 Aralık 1876'da giren Osmanlı kanun-i esasisinin 3. ve 4. maddeleri gayet açık seçik şunu belirtmekteydi: "Saltanat-ı seniye-i Osmaniye, hilafet-i kübra-yı İslamiyeyi haiz olarak, sülale-i âl-i Osman'dan usul-ü kadimesi veçhile ekber evlada aittir. Zat-ı hazret-i padişahi hasbelhilafe, din-i İslam'ın hamisi ve bilcümle tebea-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır." Abdülhamid halifelîği üstlenirken yeni hak iddialarında bulunmadı ve bu unvanı alması tartışmalı bir hamle değildi. Tek olası itiraz "halifelerin Kureyşi", yani peygamberin mensup olduğu kabilenin soyundan olmasını öngören kuşkulu bir hadise dayandırılabilir. Daha sonraları halifelîğin bir Arap hükümdara devrini desteklemek için bu hadise başvurulacaktı. Osmanlıların dayanağı ise peygamberin "Halifelik benden sonra otuz yıl sürecek, ardından sultanların yönetimi gelecektir" dediğini doğrulayan başka bir *hadisti*. Memlûk sultanlarının ayrıca "halife" unvanını üstlenmesinin temeli buydu; Osmanlılar Memlûk yönetimindeki Suriye ile Mısır'ı ele geçirdiklerinde, o unvanı da devraldılar. Sultan I. Selim (hd 1512-1520) kendini "halife" ve ayrıca Mekke ile Medine'yi kasıtlı "iki kutsal mekânın hizmetkârı" olarak nitelendiren ilk Osmanlı hükümdarıydı. Kutsal emanetler ile Kâbe anahtarlarının Mekke'den İstanbul'a getirtmesiyle statüsü perçinlendi. Dahası, son Abbasi halifesi III. Mütevekkil'in bu makamdan çekilirken halifelikle bağlantılı bütün haklar ile ayrıcalıkları Osmanlı padişahına ve vârislerine devrettiği yolunda yaygın kabul gören bir hikâye de 18. yüzyılda dolaşıma girdi.⁴⁷ Yani tahta çıktığı 1876'da, II. Abdülhamid'in

Dışişleri Bakanlığı'na çok yakın olduğu gerekçesiyle Lord Northcliffe'in gazetelerinde sertçe eleştirilmesi açısından komik bir unsur vardır. Donald'ın çok eleştirel ikinci raporundan sonra, Buchan'ın yerine fiilen ona ve çalışmasına saldırmış olan Beaverbrook ve Fleet Street geçti.

46 Zaferin kesinleşmesiyle birlikte, düşmana karşı İngiliz propagandasını yürütmek üzere 13 Şubat 1918'de Crewe Konağı'nda Lord Northcliffe'in yönetiminde ayrı bir dairenin kurulması dikkat çekicidir. Beaverbrook'a değil, doğrudan başbakana bağlı olan Northcliffe Kasım 1918'de, Lloyd George'la artan gerilimden sonra istifa etti.

47 Bkz. Ş. Tufan Buzpinar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882", *Die Welt des Islams*, 36 (1996), s. 59-89.

halifelik konumu adeta tartışmasızdı. Osmanlı İmparatorluğu bağımsızlığını korumuş olan tek büyük İslam imparatorluğu; Hindistan'daki ve dünyanın her yanındaki Müslümanlar İstanbul'daki padişahın halifelik savına karşı çıkacak ciddi bir talibin olmadığını kabullenmiş durumdaydı.

Hindistan'da görev yapmış bir dizi emekli İngiliz memuru aynı kanıda değildi ve görüşlerini açıkça dile getirmekten çekinmedi. Bu konuda başı çeken Bengal eski vali vekili (1871-1874) ve İskoç Liberal milletvekili Sir George Campbell'in (1824-1892) bakışı çok berraktı:

Türk padişahı ile Hindistan Müslümanları arasında herhangi bir doğrudan dinsel bağlantının bulunduğu, onun şimdi ya da geçmişte herhangi bir anlamda dinsel önderleri olduğu fikrinin kesinlikle ve bütünüyle gerçeğe aykırı olduğunu en mutlak tarzda iddia etmekteyim. Rus imparatorunun İngiliz ve Fransız Hristiyanlarının dinsel önderi olduğunu söylemek aynı ölçüde doğru sayılır. Aradaki tek fark bizim Rus imparatorunu epeyce tanımamız, buna karşılık Hindistan Müslümanlarının Türk padişahından daha kopuk olması, onu daha az tanınması ve çok daha az umursamasıdır. [...] Müslüman uyrukların Türk padişahına dinsel bağlılık duyduklarını varsaymak [...] düpedüz bir saçmalaktır. İşin doğrusu, tekrar iddia ederim ki, bu tür bir bağlantı hiç olmamıştır ve Hindistan'daki her Müslüman bunun böyle olduğunu tastamam bilir. [...] Mevcut Osmanlı hanedanı anlaşıldığı kadarıyla halife unvanını, kendileri de oldukça yerel ve mezhepçi bir hanedan olan Mısır halifelerine boyun eğdirince üstlenmişlerdir; sanırım, bunun dayanağı bir Yeni Zelanda yerlisinin son sahibini yediği arazi üzerinde hak iddia etmesini sağlayan ilkeyle aynıdır.⁴⁸

Bu görüşü Hindistan Bakanlığı'nda Bombay doğumlu ve çok sayıda bilim, akademi, gazetecilik payesine sahip bir istatistik uzmanı olan George Birdwood (1832-1917) pekiştirdi. *Times*'da 12 Haziran 1877'de çıkan bir mektubunda, "Hindistan Müslümanlarının Mekke şerifini İslam halifesi olarak saymalarını sağlayamamanın çok üzücü" olduğunu ileri sürdü. "Zira Hindistan'a giden yolumuzun yanında yaşıyor ve tıpkı Süveyş Kanalı gibi tamamen elimizde olur." Birdwood'un *Times*'da 10 Ekim 1877'de çıkan başka bir mektubundaki savı şöyleydi: "Türk padişahları ruhani makamı bırakıp Mekke şerifine devrettiklerinde ve tek eşli bir yaşama geçtiklerinde, Doğu Sorunu bir çözüm yoluna girer." İslam için halifelik makamının önemini vurgulayan ve Türk padişahının bu makam üzerinde hakkı olduğunu yadsıyan

48 Sir George Campbell, *A Handy Book on the Eastern Question Being a Very Recent View of Turkey* (2. baskı, Londra, 1876), s. 41-44. Sir James Redhouse *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph* (Londra, 1877) kitabında (s. 1) Campbell'in sözlerini Osmanlı padişahının "Moskova çarının İngiltere Katolikleri ile Protestanların başı olmasından daha fazla Müslümanların başı olmadığı" şeklinde aktarır. Aynı yanlış aktarma Buzpınar'ın "Opposition" makalesinde de yer alır (s. 65).

başka makaleler de çıktı. Avrupa basınının sıkı bir okuru olan Abdülhamid, bu durumdan hoşlanmadı. “İngiltere’nin hedefi büyük halifeliği İstanbul’dan Arabistan’daki Cidde’ye ya da Mısır’daki bir yere taşımak” diye anlattı bir gazeteciye. “Halifeliği denetiminde tutarak, bütün Müslümanları dilediği gibi yönetmeyi amaçlıyor.”⁴⁹

Tartışma bitecek gibi değildi. Padişahın yardımına kendi döneminin en ünlü Türkoloğu ve bütün zamanların en büyük Türkologlarından biri olan Sir James Redhouse (1811-1892) koştı.⁵⁰ Bir broşür yayımlama zahmetine girerek, Osmanlı halifeliğine itirazların “yanlış, beyhude ve ileriye görmekten uzak” olduğunu ileri sürdü. Ona göre, Osmanlı padişahının halifeliği “katı inançlı İslam dünyasının tamamınca kabul edilip benimsenen” bir şeydi.⁵¹ George Birdwood ise pes etmeye yanaşmayarak, *Times*’da kendine özgü kibirli üslupla Redhouse’a üç defa cevap verdi.⁵² Redhouse’un yanında yer alan Arapça uzmanı George Percy Badger (1815-1888), “halifelik” ve “imamlık” terimlerini etimolojik açıdan uzun uzadıya değerlendirdikten sonra, “Osmanlı padişahının bu yüce makamda diğer her talip kadar, hatta onu halife olarak tanıyan geniş Müslüman kitlesi göz önünde tutulduğunda, daha fazla hakkı olduğu” sonucuna vardı.⁵³

Besbelli ki, tarafsız bir akademik tartışma değildi bu. Tam da Bulgaristan’da katliama ilişkin feci haberlerin alındığı ve Disraeli’nin Türk yanlısı dış politikasının Parlamento’da ve basında sert eleştirilere uğradığı bir döneme denk geldi. Gerek Redhouse gerekse Badger Dışişleri Bakanlığı’na danışmanlık yapan kişilerdi ve herkes tartışmanın aslında Hindistan’la ve oradaki Müslümanların İngiliz hükümetine ve Britanya İmparatorluğu’na sadakatiyle ilgili olduğunun farkındaydı. Ancak bilgiye dayalı bir tartışma olduğundan, eğitilmiş okurlar arasında epeyce ilgi uyandırdı. Birçok kişi halifelik meselesinin İslam dünyasının içişlerine girdiği ve akademik ya da başka düzeyde İngiliz müdahalesinin düşünülemeyecek kadar tehlikeli olduğu kanısındaydı, özellikle de Arap âlimlerin dinsel önderliği ortaya çıkış yerinin biraz daha yakınına getirme ihtimalini irdelemeye koyulduğunun bazı belirtileri varken. Bir ara Mısır hıdivi (1863-1879) olan ve Abdülhamid tarafından Haziran 1879’da görevden alındıktan sonra İtalya’ya yerleşen İsmail Paşa (1830-1895) unvanı kapmaya yönelik bir gazete kampanyasını teşvik etti. İngiltere’de de

49 A. Çetin ve R. Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul, 1976), s. 302; Buzpinar, “Opposition”, s. 64.

50 Özellikle bkz. Carter V. Findley, “Sir James W. Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist?”, *Jnl. Amer. Oriental Soc.*, 99 (1979), 573-600.

51 Sir James Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan’s Title of Caliph* (Londra, 1877).

52 *The Times*, 9 Temmuz, 10 Ekim ve 15 Ekim 1877.

53 G. P. Badger, “The Precedents and Usages Regulating the Muslim Caliphate”, *Nineteenth Century*, 2 (Eylül 1877), 274-282; *Times*’da çıkan makale 12 Ekim 1877; Buzpinar, “Opposition”, s. 67.

Osmanlı aleyhtarı akım Suriyeli eski bir Katolik rahip olan Louis Sabunji'den (1838-1931) destek gördü. 1874'ten beri Londra'da yaşayan Sabunji 1881'de sadece üç sayı çıkarabildiği bir gazetede Abdülhamid'in halifelik hakkına karşı çıkmakla kalmayarak, kurumun kendisini yerden yere vurdu.⁵⁴

Ama asıl sorun İngiliz hariciye memuru olarak görev yapmış ve ardından Byron'ın torunuyla evlenmiş olan Wilfrid Scawen Blunt'tı. Karısıyla Ortadoğu'nun her yanını dolaşırken, Arap at yetiştiriciliğine ve Doğu kaynaklı her şeye büyük ilgi duydu.⁵⁵ Bedevilerle karşılaşmanın hayal gücünü uyarmasıyla, aşırı Arap yanlısı ve Türk karşıtı bir tutum takınarak, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İngiliz yönetimindeki Mısır'la birleşecek bağımsız bir Suriye propagandasına girişti.⁵⁶ Gladstone'un Nisan 1880'de başbakan olmasıyla, bir anda Türk düşmanlığında kendine bir müttefik buldu; üstelik yaşlı adamın özel sekreteri yakın dostu Sir Edward Hamilton'dı (1847-1908). Onun başbakanla ayarladığı bir buluşmadan sonra, görüşlerini ortaya koyduğu makale ve tezkereler yazmaya yöneldi.⁵⁷ İşte o aşamada halifeliği keşfetti:

Halifelik sorununun tarihsel geçmişini ve şimdiki veçhelerini ilk kez anlamamı Sabunji'nin mi, yoksa Malkum Han'ın mı sağladığını iyi hatırlamıyorum ama Osmanlı yönetimine karşı olmam itibarıyla, aramaya başladığım türde reform açısından son derece önemli olduğu hemen aklıma yattı.⁵⁸

Böylece halifelik üzerine araştırmaları 24 Temmuz 1880 tarihli "Osmanlı Padişahlarının İslam'a Karşı Tutumu Üzerine W. S. Blunt'ın Raporu"yla se-meresini verdi. "Osmanlı hanedanının halifelik üzerindeki hakkı sorunu bir kez daha herkesin dilinde" saptaması belki abartılı olsa da, kulüplere takılan kesimlerdeki tartışma konularının muhtemelen doğru bir yansımasıydı. Blunt halifelik meselesinin her yönüyle ilgili bilimsel bir incelemeden sonra, Mekke'de İngiliz himayesi altında bir Arap halifeyi başa geçirmenin Büyük Britanya'nın çıkarlarına uygun olduğu sonucuna vardı: "Hindistan'ın kalıcı

54 L. Zolondek, "Sabunji in England 1876-91: His Role in Arabic Journalism", *Middle Eastern Studies* 15 (1978): 102-115; Martin Kramer, "Pen and Purse: Sabunji and Blunt", *The Islamic World From Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth vd. (Princeton, 1989), s. 771-780.

55 Elizabeth Longford, *A Pilgrimage of Reason: The Life of Wilfrid Scawen Blunt* (Londra, 1979); Albert Hourani, "Wilfrid Scawen Blunt and the Revival of the East", *Europe and the Middle East* (Berkeley, 1980), s. 87-103, 205-206.

56 Dışişleri Bakanı Salisbury'yle dahi görüşen ve tasarısı reddedilen Blunt, "emir" unvanıyla ömür boyu atanacak bir İngiliz'in yönetiminde bir Arabistan fikrini de işledi: Brit. Lib. Add. MSS 54077 (Blunt Belgeleri, günceler): Aktaran Buzpınar, "Opposition", s. 80-82.

57 *The Diary of Sir Edward Walter Hamilton*, ed. Dudley W. R. Bahlman (Oxford, 1972-80), i. 28.

58 Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt* (New York, 1922), s. 66. Martin Kramer'a göre, Malkolm Khan'ın konuya değinmemesinden dolayı, "Blunt'ı halifelik sorununun aydınlatan kaynağın John L. Sabunji olması daha muhtemel görünüyor." Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses* (New York, 1986), s. 11-12.

olarak elinde kalmasını sağlayacak tek çözüm muhtemelen budur.” Buna en azından Sir Edward Hamilton’ın ikna olması, Gladstone üzerindeki çok büyük nüfuzundan dolayı önemliydi.⁵⁹

Blunt Doğu’da edindiği tecrübeleri damıtarak İslam geleceği üzerine bir dizi makaleye dönüştürdü ve bunları Temmuz 1881’den Ocak 1882’ye kadar *Fortnightly Review*’da yayımladı, hemen ardından da kitap halinde çıkardı. Bizzat Abdülhamid kitabın bir nüshasını Yıldız Sarayı’ndaki kütüphanesine aldırды ve hatta belki de okudu.⁶⁰ O sırada Blunt, uzmanlar bu hususta görüş ayrılığı içinde olsalar bile, Osmanlı padişahının genelde halife olarak tanındığını nihayet anlamıştı: “Bir halife olmalıdır ve halifelik saygıyı hak eder. Abdülhamid dışında bir halife yok; dolayısıyla Abdülhamid saygıyı hak eden biridir.”⁶¹ Bununla birlikte, Blunt’ın merak ettiği husus “Abdülhamid’in siyasal çöküşü ya da ölümü halinde, kendini halife ilan edebilecek itibar ve cesarete sahip bir adam”ın çıkıp çıkmayacağıydı. Böyle bir kişi muhtemelen köken itibarıyla Kureyş kabilesinde olacaktı. Bu durumda, halifelik siyasal olmaktan ziyade ruhani nitelik taşıyacak ve diğer Müslüman hükümdarlar “onları maddeten zorlamaya kalkışmayacak bir halifenin göstermelik hükümlerini tanıyacak”tı. Her halükârda, Blunt’a göre, halifelik “İngiliz himayesi altına alınmalı ve siyasal varlığının Avrupa kaynaklı bir saldırıyla ihlal edilmeyeceğine dair açık güvence verilmeli”ydi. İşin başka bir yönü de şuydu:

Mekke’de oturan Müslüman din önderini koruma görevimiz nispeten kolay olacaktır. Hicaz Avrupalıların askeri amaçla karadan ulaşmasına her yönüyle elverişsizdir ama herhangi bir anda halifeye Müslüman askerlerden bir kışla sağlamak gerekirse, Mekke kıyıya bir gecelik yürüyüş mesafesindedir.⁶²

Halife olarak başa geçirilmiş bir İngiliz kuklası: Ne harika bir fikir.

Doğrusu, Osmanlılar da halifelik meselesinin en azından halkla ilişkiler açısından taşıdığı öneme kayıtsız değildi. Sultan Abdülhamid 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı felaketinden sonra, Balkanlar’da birçok Hristiyan eyaletin elden çıkması yüzünden daha tutarlı hale gelen bir politika değişikliğiyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun İslami temellerini gittikçe daha çok öne çıkardı. Esas itibarıyla uydurulmuş bir geleneğe dayanan halifelik rolüne şahsen daha büyük ağırlık verdi. Blunt’ın ifadesiyle halifelik meselesinin “bir kez

59 W. S. Blunt, “Memoir by W. S. Blunt on the Position of the Ottoman Sultans Towards Islam”, 24 Temmuz 1880: FO 539/18, No. 19: Aktaran Buzpınar, “Opposition”, s. 83-85.

60 Abdülhamid’in nüshası halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir (297/141).

61 W. S. Blunt, *The Future of Islam* (Londra, 1882), s. 92. Ayrıca bkz. Protestan misyoner ve oryantalist Sir William Muir’in (1819-1905) eserler; *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall (from Original Sources)* (3. baskı, Londra, 1899).

62 Blunt, *Islam*, s. Krş. Abdurrahman el-Kevakibi (1849-1903), *Ummü’l-Kura* (Kahire, 1902); bu yazar Blunt’ın etkisiyle, Mekke merkezli bir Arap halifeliği fikrini desteklemekteydi.

daha herkesin dilinde" oluşu sırf İngilizlerle sınırlı değildi; bizzat Osmanlılar her yerde, özellikle İngiliz yönetimindeki Hindistan'da Müslümanların gönlünü ve aklını kazanmaya dönük bir propaganda savaşı çerçevesinde konuyu işledi.⁶³

John Buchan'ın da *Spectator*'a makaleler yazdığı ve güncel açıdan ilginç konuları kolladığı 1906'da, halifelik meselesi yine kamuoyunun gündemine geldi. Abdülhamid'in Avrupa'da yaşayan yeğeni Prens Sabahaddin (1879-1948) padişahın unvan üzerindeki hak iddiasını savunan yazılar kaleme almıştı. Ünlü Macar-Yahudi oryantalist Arminius Vambery (1832-1913) bu görüşleri *Times* okurlarına hararetle tavsiye edince, Müslüman ülkelerde yıllarca kalmış olan ve kendini bu konuda biraz uzman sayan Peder Malcolm MacColl (yak. 1838-1907) tarafından gereğince azarlandı.⁶⁴ Öngörülebilir bir gelişmeyle, bunu başka görüşler izledi; Londra'da Kasım 1906 ortalarında Orta Asya Derneği'nin halifeliği tartışmak üzere düzenlediği toplantıya *Times*'ın dış haberler editörü Valentine Chirol (1852-1929), oryantalist uzman Thomas Walker Arnold (1864-1930), General Thomas Gordon (1832-1914) ve Hintli âlim Syed Ameer Ali'nin (1849-1928) katılmasıyla konu daha ileriye taşındı.⁶⁵

Yani, Büyük Savaş'ın başlamasından önce bile, Osmanlı padişahının halifelik hakkı gerek Müslümanlar, gerekse kendilerini Doğu işlerinde akıllı sayan İngiliz aydınlar ve memurlar açısından bilgiye dayalı bir tartışma konusuydu. Bir süre sonra halifelik de daha yoğun bir siyasal ilgi konusu haline geldi. Şubat 1914'te Mekke emiri Hüseyin bin Ali (1854-1931) "Hicaz halkının kadim haklarına ve Sultan I. Selim'in halifelik makamına oturmasının tasdik edildiği şartlara bağlı kalma arzusu"na değinen bir açıklamada bulundu.⁶⁶ Hüseyin'in özelliği 1908'den beri Osmanlı makamlarınca Hicaz'a atanmış son Haşimi yöneticisi olmasının yanı sıra, peygamberin soyundan gelme anlamında "şerif" unvanı da taşımasıydı.

63 Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire", *Comp. Stud. Soc. Hist.*, 35 (1993), 3-29.

64 Malcolm MacColl'un *Times*'a mektupları: Ripon (18 Ağustos 1906, 7 Eylül 1906) ve Vambery (28 Ağustos 1906, 15 Eylül 1906); Caesar E. Farah, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", *Der Islam*, 66 (1989), 264-288, özellikle s. 265-266. Krş. Azmi Özcan, "The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876-1909", *Middle Eastern Stud.*, 29 (1993), 111-117. Ayrıca bkz. Linda B. Fritzingler, *Diplomat Without Portfolio: Valentine Chirol His Life and The Times* (Londra, 2006). Chirol 1912'de şövalyelik unvanı aldı. Bulgar Dehşeti tartışmaları sırasında MacColl'un tutumuna ilişkin daha geniş bilgi için bkz. yukarıda s. 159.

65 Aktaran *Times* (16 Kasım 1906), s. 3; Farah, "Caliphate", s. 274-275. Krş. Thomas Walker Arnold, *The Caliphate* (Oxford, 1924); kitabın yeni baskısında (Londra, 1965) Sylvia G. Haim'in yazdığı "The Abolition of the Caliphate and its Aftermath" başlıklı bir ek bölüm (s. 205-244) yer alır. Arnold için bkz. Katherine Watt, "Thomas Walker Arnold and the Re-Evaluation of Islam, 1864-1930", *Modern Asian Studies*, 36 (2002), 1-98.

66 C. Ernest Dawn, "The Amir of Mecca Al-Husayn ibn-'Ali and the Origin of the Arab Revolt", *Proc. Amer. Philosophical Soc.*, 104 (1960), 11-34, özellikle s. 18.

Halifelik çok bilgili İngilizler için çekici ve karşı konulmaz bir konu olduğu kadar, Buchan'ın *Yeşil Kaftan*'ı sadece heyecan verici değil, hoşgörülü yaklaşımla eğitici kılmak için gerek duyduğu unsurdur. Kısacası, bayat bir hikâyeydi, azalan getirilere aldırış etmeksizin yıllarca sürdürülebilecek bir tartışmaydı. Fakat sonunda, *Yeşil Kaftan*'ın amaçladığı işlevi yerine getirmesinden çok sonra ve halifeliğin padişahlığa ayrılmaz biçimde bağlı olup olmadığına dair tartışmalara rağmen, her iki makam kısa bir arayla ortadan kalktı. Sultan V. Mehmed (Reşad I. Dünya Savaşı'nın sona ermek üzere olduğu) 3 Temmuz 1918'de öldü ve yerine kardeşi Sultan VI. Mehmed (Vahideddin) geçti. Bir yönetim değişikliğini içine sindiremeyecek kadar kurnaz ve başına buyruk olan son padişah, saltanatın 1 Kasım 1922'de tamamen kaldırılmasından 16 gün sonra bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan kaçırıldı. Büyük Millet Meclisi'nin 19 Kasım 1922'deki kararıyla kuzeni II. Abdülmecid (1868-1944) halifelığe getirildi. Ama siyasal güçten yoksun bu ruhani önderlik de 16 ay sonra, 3 Mart 1924'te kaldırıldı ve devrik halife Osmanlı sülalesinin geri kalan kısmıyla birlikte sınır dışı edildi. Dört gün sonra Mekke emiri Hüseyin kendini sonraki halife ilan ettiğinde, kimseden zerre kadar ilgi görmedi; ertesi yıl Kıbrıs'a sürgün gitti daha sonra da oğlu Abdullah'ın kral olduğu Ürdün'e geçti. Riviera'da 1926'da ölen VI. Mehmed Şam'a gömüldü; Abdülmecid 1944'te Nazi işgali altındaki Paris'te öldü ve naaşı Medine'de toprağa verildi.

VII

John Buchan hem *Otuz Dokuz Basamak* ve *Yeşil Kaftan* gibi tarihsel anlatılar hem de başta *Nelson's History of the War* olmak üzere anlatısal tarihler yazdı. Her biri 50.000, tamamı 1,2 milyon kelimelik 24 ciltten oluşan bu son eser Gibbon'un *Gerileyiş ve Çöküş* kitabına kıyasla sadece yüzde 20 kısıyken, yazılış süresi dört yıl, yani onun üçte biri kadardır. Propaganda kişinin başkalarını kendi inanmadığı şeylere inandırması sanatı olarak tanımlanır. John Buchan'ın yazıları propagandadan ziyade seferber edilmiş tarihti. Savaşın daha ilk ayında İngiliz başbakanının "yurtdışında kamuoyunu bilgilendirip etkilemekle ve Almanların yanıltıcı açıklamalarıyla safsatalarını çürütmekle" görevlendirdiği bir kuruluşa çalıştı.⁶⁷ *Yeşil Kaftan* romanı beceriksizce bir beyin yıkama değil, bağlı olduğu dairenin akıllara açık hükümet müdahalesinin İngiliz halkınca hoş karşılanmayacağı yolundaki görüşüyle tam uyumlu olarak, işin doğrusunu anlamaya yönelik dürüst bir girişimdir. *Yeşil Kaftan*'da Türkler karşımıza şaşırtıcı biçimde olumlu bir görüntüyle, hem kırk yıllık

67 Herbert Asquith'ten Kral'a, 31 Ağustos 1914: Aktaran Sanders, "Wellington House", s. 119.

İngiliz ihmalinin hem Alman saldırganlığının mağdurları olarak çıkarlar. Almanlar bile hep vahşiler olarak sunulmaz; aşırı muhtaç bir hemcins müşfikçe yardım eli uzatan zavallı Alman dulları da vardır ve kitap bizzat kayzerin sevimli bir portresini içerir.⁶⁸

Buchan'ın *Nelson's History of the War* dizisi de propagandadan uzaktı ve bu durum daha yazıldığı sırada amirlerini tedirgin etti. Haig'in askeri istihbarat şefi Tuğgeneral John Charteris (1877-1946), Buchan'ın bu eserinin resmi tarihe dönüşmesinden endişeli olduğu için, "Buchan'a göstermeyi öngördüğümüz türden evraklara erişebilen birinden eleştirel sözlerin gelmemesi gerektiği"nde belirtti. Her bölümün yayından önce Charteris'e sunulması zorunluydu; zaten ancak üzerinden beş ay geçmiş olayları anlatmak mümkündü.⁶⁹ Savaşın sonra, eski başbakan Lloyd George "Bay Buchan'ı 'Savaş Tarihi' dizisinde kurmaca havasına kapılmak"la suçladı:

Alışkın olmadığı tarihçi rolüne soyunan parlak bir romancının artık kurmaca yazmadığını, anlatının kapsam bakımından gerçeğin katı çerçevesiyle sınırlı olmasını gerektiren bir edebi uğraş içinde olduğunu arada bir unutmaya kaçınılmazdır. Savaş Bakanlığı'nın elinde bulunan ve dolayısıyla ulaşabileceği belgeleri okumuş olsaydı, bunu anlardı. [...] Tek bir cümlede üç temel yanlış, olayları kendince uydurmasıyla şöhrete ulaşmış bir yazar için bile fena bir başarı değildi. Gerçek açıklama şu ki, Bay Buchan Savaş Bakanlığı belgelerini okumaktansa, Savaş Bakanlığı dedikodularını aynen aktarmakta pek bir sorun görmedi.⁷⁰

Aslına bakılırsa, işin gerçek açıklaması John Buchan'ın, üstlendiği görevin yalan atmayı ve çarpıtmayı kapsadığı düşüncesinde olmamasıydı.⁷¹

John Buchan sayıca belki yüze varan kitap yazdı: Romanlar, hikâyeler, denemeler ve kurmaca dışı eserler. Buchan'ın ayrıca Julius Caesar (1932), Augustus (1937), Montrose (1928), Oliver Cromwell (1934), Sir Walter Scott (1932) ve hatta Minto 4. Kontu (1924) biyografileri vardı.⁷² Kendi döneminde

68 Bkz. Lisa Hopkins, "The Irish and the Germans in the Fiction of John Buchan and Erskine Childers", *Irish Stud. Rev.* 9 (2001), 69-80; Colin Storer, "The German of Caricature, the Real German, the Fellow We Were Up Against: German Stereotypes in John Buchan's *Greenmantle*", *Jnl. of European Stud.* 39 (2009), 36-57.

69 Hew Strachan, "John Buchan and the First World War: Fact into Fiction", *War in History*, 16 (2009), 298-324, özellikle s. 306.

70 D. Lloyd George, *War Memoirs* (yeni baskı, Londra, [1938]), i. 886-887.

71 Bu açıdan Dışişleri Bakanlığı Siyasal İstihbarat Dairesi'nde görevli Arnold Toynbee'nin *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Londra, 1916) kitabı için tek yanlış belgeler sunarken bile olabildiğince gerçeğe bağlı kalmaya çalışmasına benzer bir tutum içindeydi.

72 Minto 4. Kontu Gilbert John Elliot-Murray-Kynynmound (1845-1914) başka görevlerin yanı sıra, Kanada (1898-1904) ve ardından Hindistan (1905-1910) genel valiliğinde bulunduğu için, Buchan'ın erişemediği tam kariyer çizgisinin timsaliydi. Ayrıca 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Türk ordusunda görev almıştı.

meşhur bir yazardı ve İngiliz kamuoyunu oluşturmada çok etkiliydi. Hem kurmaca hem kurmaca dışı ürün vermesinden dolayı, görüşleri çoğu kez yanlış yorumlanmıştır. Kitaplarında Richard Hannay de dahil bazı karakterlerin II. Dünya Savaşı'ndan önce sosyal hayatta geçerli bir tutumla, çoğu kez Yahudilere karşı kasıtsız antipatiyi sergilemelerinden dolayı, antisemitizm suçlamasına sıkça maruz kalmıştır.⁷³ Oysa Buchan şahsen ateşli bir Siyonistti; Nazilerin iktidara gelişinden sonra sözünü daha da sakınmaz hale gelerek, Filistin Parlamento Komitesi'nin başkanlığını yaptı. Yahudi Ulusal Vakfı Altın Kitabı'na girmesi vesilesiyle 9 Mayıs 1934'te Shoreditch'te düzenlenen halka açık bir toplantıda, "Yirmi yıl önce bu konuyu eski dostum Lord Balfour'la konuşmamdan beri Siyonist davanın coşkulu bir destekçisiyim" diye açıkladı. "Siyonizm yüzyıllarca sürmüş zulüm ve haksızlık karşısında büyük bir adalet ve telafi girişimidir."⁷⁴ Richard Hannay tipi Buchan değildir; bu romanlardaki ironi ve parodiyi göz ardı eden biri, işin eğlence tarafını büyük ölçüde kaçırır.

Sorun bir ölçüde oryantalizmde gülünç bir şeyin olmamasında yatar; Edward Said'in 1978'de konuya ilişkin kitabının yayımlanmasından beri de Doğu'ya ilişkin basmakalıp tasvirlerle, nesneleştirme, tanımlama ve hükmetme yönündeki bir Batı komplosunun parçası olarak görülmeye karşı duyarlı olmamız beklenir.⁷⁵ Said'in geçmişte tarihten ziyade edebiyat eleştirisiyle uğraşmış olması bir tesadüf değildir; zira oryantalizme yaklaşımında insan kültüründeki her şeyin yazılı olsun ya da olmasın bir metin olduğu ilkesi temelinde, denk olmayan ikili zıtlara dayalı yapısöküm aksiyomunu kullanır. Buchan'ın savaş dönemi yazıları basit görünse bile, aslında daha çapraşıktır; çünkü birkaç efendiye hizmet etmeye çalışır: Enformasyon Bakanlığı, tarihin ilham perisi ve kendi vicdanı. Yeşil Kaftan bildik Türkiye, İslam ve Doğu imgelerine başvuran bir serüven hikâyesidir; okurun "beklenti ufku"nda gezinirken, bazı önemli hususlara parmak basmak için ironiden, parodiden ve biraz iki boyutlu karakter çiziminden yararlanır.⁷⁶

Buchan'ın Müslüman halifeyi öne çıkarması elbette kısmen kitaplarına

73 Gertrude Himmelfarb, "John Buchan: The Last Victorian", *Encounter* (Eylül 1960); *Victorian Minds* (New York, 1968), Bölüm 9. Ayrıca bkz. Paul Nicholls, "John Buchan and the Dictators", *Quadrant* (Kasım 2011), 48-52.

74 "Zionism 'great Act of Justice,' Buchan Says to London Jews", *Jewish Telegraphic Agency*, 20 Mayıs 1934.

75 Said'e göre, "oryantalizm Doğu'ya üstünlük kurmanın, hükmetmenin ve onu yeniden yapılandırmanın bir Batılı tarzı"dır. "Yani başından itibaren oryantalizm iki özellik taşımıştır: (1) Avrupa için Doğu'nun dilsel önemine dayalı yeni bulunmuş bir bilimsel benlik bilinci; (2) hep aynı, değişmez, yeknesak ve köklü biçimde kendine has nesne olarak Doğu hakkında asla fikir değiştirmeksizin, işlediği konuyu bölümlenmeye, alt bölümlere ayırmaya ve yeniden bölümlenmeye bir yatkınlık." Edward Said, *Orientalism* (Penguin baskısı, Harmondsworth, 1985), s. 3, 98; ilk yayımlanışı 1978.

76 Said *Orientalism* kitabında Buchan'dan Çin'e ilişkin bir alıntıyla sadece bir kez söz eder (s. 251); aslını vermeksizin ikincil bir kaynaktan yaptığı alıntının 1922'de yazıldığını belirtmekle yetinir. Ayrıca bkz. Ahmed Al-Rawi, "Buchan the Orientalist: Greenmantle and Western Views of the East", *Jnl. of Colonialism and Colonial History*, 10 (2009).

bilgiçlik havası katma arzusundandı. Ama birçok kişinin gerileyişinden şüphelenilerek söz ettiği bir dönemde, dinin rolünü vurgulama isteği de vardı. Yeşil Kaftan Emile Durkheim'ın *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912; *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*) kitabından sadece dört yıl sonra yayımlandı. Her ne kadar din başta gelen haz kaynağı olmasa da, Buchan bir rahibin oğluydu ve dinin ne kadar güçlü olduğunu farkındaydı.

Birleştirici bir kuvvet olarak İslam'ın rolünü öne çıkarışı, yeni Doğu'nun nasıl bir şekil alacağına dair güçlenen İngiliz kavramsal yorumuna da aykırıydı. Umulan sonuç Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki topraklarının yerel yurtseverlikleri İngiliz himayesi altında beslenecek ayrı ulus-devletlere bölünmesiydi. Bu anlatıya göre, İngilizler uyruk halklar üzerindeki sömürgeci tahakkümü genişletmek yerine, Osmanlı yönetiminden kurtulmalarını sağlayacaktı.⁷⁷ Oldukça garip bir cilveyle, Buchan bu anlatı değişiminde önemli bir rol oynadı; çünkü Aralık 1917'de dramatik bir savaş hikâyesi için yol göstermesini isteyen Amerikalı gazeteci Lowell Thomas'ı (1892-1981) T. E. Lawrence'ın (1888-1935) peşine ilk düşüren oydu. Savaş Bakanlığı aracılığıyla General Allenby'nin karargâhına ulaşmasını ayarladı; Thomas'ın haberleri ve konferansları da "Arabistanlı Lawrence" efsanesini yarattı.⁷⁸

Bununla birlikte, Buchan'ın halifelğe ilişkin yazıları ve İslam'la ilgili sevecen sözleri asla İngiliz hükümetinin politikasına dönüşmeyecek olan Panislamizm'e tehlikeli biçimde yaklaştı. Önem verdiği şeylerde gerçek anlamda başarıya ulaşamamasının sebeplerinden biri belki de bu siyasal sağır-lık. Meşhur bir yazar ve savaş tarihçisi olmasına karşın, çalışmalarından dolayı hiçbir zaman resmen onurlandırılmadı. Hayal kırıklığı içinde 1919'da Londra'dan ayrıldı ve Oxford'un dışındaki Elsfield malikânesinde bir İngiliz kır beyefendisi kimliğine büründü; getirildiği en önemli makam Reuters yönetim kurulu üyeliği oldu. Gerçi 1927'de Parlamento'ya seçilmeyi başardı ama gerçek bir seçim bölgesinden değil, İskoç üniversiteleri adına sadece mezunları temsil eden Muhafazakâr üye sıfatıyla. İskoçya Kilisesi Genel Meclisi'nin yüksek temsilciliği gibi törensel payeler bazen ona verildi.

Alfred Hitchcock'un *Otuz Dokuz Basamak* romanından film uyarlamasının sinemalarda gösterime girmesiyle, 1935'te kamuoyundaki profili tekrar yükseldi. Aynı yıl Kanada genel valisi olarak atandı ve V. George'un bir soylu tarafından temsil edilme ısrarı üzerine Elsfield Baronu Tweedsmuir unvanıyla Britanya'dan ayrıldı; *Time* dergisinin 21 Ekim 1935 sayısının kapağında yer alması gerçek Kuzey Amerika şöhretine ulaşmasını sağladı. Yeni görevinde çok aktif çalışarak, İngilizce ve Fransızca konferanslar verdi ama Kanada'dan

77 Özellikle bkz. James Renton, "Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917-1918", *Hist. Jnl.*, 50 (2007), 645-667.

78 Buchan hatıratında Lawrence'ı hep sevgiyle anar: Buchan, *Memory*, s. 211-218.

nefret eden karısı çoğu kez keyifsizdi. Buchan'ın düşü belki de Kanada görevinin daha yüksek bir makama atlama taşı olacağı ve öncelleri Lansdowne, Minto ve Willingdon gibi Hindistan genel valiliğine atanabileceği idi. Bu gerçekleşmedi; çünkü 6 Şubat 1940'ta tıraş olurken bir inme geçirdi ve düşerken fena halde incindi. Beş gün sonra Montreal'de öldü. Naaşı yakıldı ve külleri bir muhriple Elsfield kilise avlusuna gönderildi.

John Buchan öldüğünde 65 yaşındaydı ve ömrü hüsrarla dolu halde son buldu. Şu sözleri yazarken mütevazı olmaktan ziyade meyustu: "Hayatımın dış olaylarının ayrıntı anlatılmaya değecek kadar önemli olduğuna inanmam mümkün değil."⁷⁹ Hiç kuşkusuz, başarısızlığının sebeplerine kafa yordu. Bir İngiliz değil, bir İskoç'tu; pek öteki sayılmasa bile bir taşralıydı.⁸⁰ Görünüşte hafif olan romanları belki şahsen de hafif görünmesine yol açtı. Öte yandan, Benjamin Disraeli'yle karşılaştırma başka bir etkene işaret eder. Buchan gibi, Disraeli de bir taşralı, vaftiz edilmiş bir Yahudi'ydi ve farklılığını gizlemeye çalışmak yerine, ötekiliğinden esas vasfının bu özel ikili karşıtlığın olumlu yanı olduğunu ileri sürme noktasına varacak ölçüde keyif aldı. Bazıları Doğu temalı çok sayıda hafif roman yazdı; tıpkı Buchan gibi, onlar sayesinde üne kavuştu ve sahte bir İngiliz kır beyefendisine özgü yaşam tarzını sürdürecektir maddi kaynağı buldu. Ama Disraeli'nin hayatı büyük bir başarı örneği iken, Buchan'ınki hüsrarla ve kaçırılmış fırsatlarla örtülüydü. Niçin?⁸¹

Belki de cevap Buchan'ın çok erken ölmesiydi. Disraeli 47 yaşından neredeyse 70 yaşına kadar, Muhafazakâr Parti'nin muhalefette olmasından dolayı çoğunlukla siyasal boşlukta kaldı; bu da ona romanlarını yazacak zorunlu boş zamanı sağladı. Eğer 65 yaşında ölseydi, kariyeri çok farklı görünecekti. Buchan 65 yaşını geçseydi, muhtemelen Hindistan genel valiliğine getirilmeyecek, hatta oraya gitmeyecekti bile. Ama I. Dünya Savaşı'nda güç işlerin üstesinden geldiği için, II. Dünya Savaşı'nda en iyi bildiği şeyi yaparak, yani halkın okuyacağı güvenilir kurmaca ve kurmaca dışı anlatılar yaratarak azamete ulaşabilirdi. Öte yandan, Churchill'le geçinememesi nedeniyle, bu şansını hiç yakalayamayabilirdi de.

Buchan'ın Kuzey Amerika'ya gittiği 1935'te, ABD'deki meslekten tarihçiler Leopold von Ranke'nin (1795-1886) etkisiyle bazılarının nesnel hakikati bulup yazmanın "soylu düş"ü olarak nitelendirdiği yaklaşıma dair büyük bir tartışmanın ortasındaydı. Amerikan Tarih Derneği'nin başkanları Carl Becker (1873-1945) ve Charles A. Beard (1874-1948) dahil, birçok tarihçi bunun

79 Agy, s. 8.

80 Krş. Christopher Harvie, "Second Thoughts of a Scotsman on the Make: Politics, Nationalism and Myth in John Buchan", *Scottish Hist. Rev.*, 70 (1991), 31-54.

81 David Cannadine, "John Buchan: A Life at the Margins", *Amer. Scholar*, 67 (1998); aynı soruya kafa yorduğu kısım s. 85-93.

bir Cermen hayali olduğu kanısındaydı. Nitekim Becker Aralık 1931'deki başkanlık konuşmasında, tarihçilere asıl işlevlerinin geçmişi olduğu gibi aktarmak değil, "ondan yararlanmak, sokaktaki adamın gerçekte nelerin yaşandığına dair mitolojik uyarlamasını herkesin istifadesi için düzeltmek ve rasyonelleştirmek" olduğunu tembihleyecek kadar ileri gitmişti.⁸² Neredeyse John Buchan'ın yaklaşımını başka sözcüklerle anlattığı söylenebilirdi. "Geçmişin bir kurgulanışı olan tarih tam da bir romanda veya oyunda aradığımız nitelikleri gerektirir" diye vurgular Buchan. "Esas olarak bir hikâye olduğu için, iyi anlatının kıvraklığını ve tutarlılığını taşımalıdır."⁸³

Buchan *Yeşil Kaftan* romanında etkileyici bir çağrıyla giriş yapar:

Hiçbir erkek ya da kadın burada anlatılan olayları ihtimal dışı saymasın. Savaş bu ibareyi sözlüğümüzden çıkarmıştır ve melodram en yavan gerçekçilik haline gelmiştir. Denizde ve karada dostlarımızın başına her gün daha önce hayal edilmemiş şeyler geliyor. Binde birlik şans sürekli yoklanıyor ve sıkça başarıya ulaşıyor. Tesadüf yeni bir mitolojik dev gibi, yüz uzun kolunu saat başı yeryüzüne uzatıyor. Günün birinde tam tarih (bolca belgeye dayanan dengeli tarih) yazıldığında, zavallı macera romanı yazarı bu işi bırakacak ve bir inziva yurdunda Bayan Austen'i okuma derekesine düşecek.

Bu arada, Buchan hikâyesini bitirirken, kahramanlarının başına neler geldiğini de hayal edebilir:

Sandy'yi gayet iyi tanıyorsunuz. O "ulu ruh" bir zamanlar Harry Bullivant'ın yürüttüğü görevle en son Basra'da görülmüş. Richard Hannay özlemini duyduğu yerde ve Batı Cephesi'nin en berbat kısmında taburuna komuta ediyor. Göğsü nişanlarla dolu olan ve sindirim güçlüğüne tamamen atlatan Bay John S. Blenkirron ise ABD'ye dönmüş bulunuyor.

Sonuncusu 1936'da yayımlanmak üzere, üç Richard Hannay romanı daha çıkacaktı. Buchan bizzat gezip çok büyüleyici bulduğu Türkiye'yi ve saygı duyduğu İslam dinini çok geniş okur kitlesine olumlu bir bakışla sundu. Ona göre, popüler edebiyat seferber edilmiş tarihin başka araçlarla devamıydı. Eğitimli kesimlerin dünya görüşünü belirlemede tarihsel anlatılar ile anlattısal tarihlerin, yüksek satışlı kurmaca eserler ve genel okur kitlesine dönük kurmaca dışı eserlerin etkisi azalmış değildir. Buchan kamuoyunu inceliklerle oluşturma sanatında bir öncüydü.

82 Carl Becker, "Everyman His Own Historian", *Amer. Hist. Rev.*, 37 (1932), s. 221-236, özellikle s. 235. Başkanlık konuşmasını 29 Aralık 1931'de Minneapolis'te yaptı.

83 İşçileri Eğitim Derneği'ndeki bu konuşması *Blackwood's Magazine*'de (Ocak 1914) çıktı ve daha sonra *Homilies and Recreations* (Londra, 1926) kitabında "The Muse of History" başlığıyla yer aldı (s. 91-108, özellikle s. 101).

BÖLÜM 6

Arnold Toynbee İzmir Rıhtımında, 1921-1922

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve ardından Kasım 1918'de İstanbul'un işgali, Yakındoğu'nun çehresini değiştirmek için bir fırsattı. Yunan silahlı kuvvetleri İtilaf devletlerinin izniyle 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıktı ve Orta Anadolu'ya doğru ilerlerken, Bizans İmparatorluğu'nu diriltme kavgasına girdi. Mustafa Kemal [Atatürk] (1881-1938) öncülüğündeki Türkler karşısında yenilgi üzerine son birliklerin 9 Eylül 1922'de İzmir'deki aynı limandan kaçmasıyla, Yunanların bu rüyadan uyanmaları üç yılı aşkın bir süreyi aldı. Ertesi yıl, 29 Ekim 1923'te Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üstünde Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Bu müthiş bir "hikâye"ydi ve her gazete patronu bunun farkındaydı. Şimdi olduğu gibi o zaman da, sahada bir adam bulundurmaktan daha iyisi yoktu. *Manchester Guardian* bu amaçla Arnold J. Toynbee'yi (1889-1975) gönderdi. İzmir'e 27 Ocak 1921'de varan 32 yaşındaki bu İngiliz gazeteci yaklaşık sekiz ay sonra, 16 Eylül 1921'de İstanbul'dan ülkesine döndü. Toynbee'nin Türkiye'de görevlendirilmesi hayatını değiştirecekti. Zira Doğu Ekspresi'yle bu dönüş yolculuğunda, 17 Eylül 1921'de meşhur *A Study of History*'ye dönüşecek kitaplar dizisini hazırlama fikri aklına geldi. Toplam 12 cilt halinde 1934-1961 arasında yayımlanan bu eser, onu İngilizce konuşulan dünyanın her yanında üne kavuşturacak ve *Time* dergisinin kapağına taşınmasından sonra, popüler basın tarafından kendi döneminin en büyük tarihçisi olarak baş tacı edilecekti.¹

I

Arnold Joseph Toynbee hükmetmek için yaratılmış biriydi.² Ailesinin pek varlıklı olmamasına ve babasının son otuz yılını akıl hastanelerine girip çıkarak geçirmesine karşın, başka bir Arnold Toynbee'nin (1852-1883), meşhur sosyal reformcunun yeğeni idi. Ekim 1907'de Oxford'da bağlı Balliol College'a girdi ve üç yıl sonra Yunanca kürsüsü profesörü Gilbert Murray'nin kızına

1 Toynbee *Time*'in 17 Mart 1947 sayısının kapağında yer aldı.

2 Genel bilgi için bkz. William H. McNeill, *Arnold J. Toynbee: A Life* (New York ve Oxford, 1989); aynı yazar, "Arnold Joseph Toynbee", *Proc. Brit. Acad.*, 63 (1977), 441-469.

âşık oldu. Murray aile ikametgâhı Howard Şatosu olan Carlisle kontunun en büyük kızıyla evliydi.³

Toynbee 1913'te Rosalind Murray'yle evlenmeden önce, özgeçmişine başka seçkin payeler kattı. Mayıs 1911'de Balliol College'da esasen ömür boyu bir iş olan hocalık teklifini kabul etti. Ancak 22 Eylül 1911'de İtalya ile Yunanistan'ı kapsayan bir yıllık yolculuğa tek başına çıkmak üzere İngiltere'den ayrıldı; gezi masraflarını Oxford'dan kazandığı Jenkins Ödülü'yle karşıladı. Bu seyahat Doğu Akdeniz'in gerçek dünyasını görmesini ve günümüzün Yunan köylülerini antikçağdaki atalarının ayırt edilebilir canlı timsalleri sayan her türlü romantik anlayıştan sıyrılmasını sağladı.⁴ Nitekim annesine sıkça yazdığı mektuplarında, orada karşılaştığı herkesten dago ("Latin serseri") diye söz etti.⁵ Mora'da 26 Nisan 1912'de bir dereden içtiği suyla maalesef dizanteri kapması, gezisini yarıda kesip 6 Ağustos 1912'de Londra'ya dönmesine yol açtı.

Özel okul ve Oxford geçmişi göz önünde tutulunca, Toynbee'nin Büyük Savaş'ta çarpışmaya gidip siperlerde can veren ilk İngiliz askerleri dalgasında yer alıp yitik kuşağın diğer şanlı ölülerine katılmış olması beklenebilir. Oysa Ağustos topları gümbürdediğinde, geçmişteki dizanteri nöbetini birdenbire hatırladı ve üniforma giymemeyi başardı.

Toynbee 1915 ilkbaharına girilirken, Büyük Savaş'tan tamamen uzak durmasının gittikçe güçleştiğini anladı. Böylece özel sohbetlerde "Yabancılık Bürosu" olarak nitelendirdiği bir resmi dairede 1 Mayıs'ta çalışmaya başladı. Dairenin görevi Amerikan basınında bazı makalelerin çıkmasını sağlamak, kabine için o gazetelerden bir derleme hazırlamak ve dış politika hakkında İngiliz hükûmetine yöneltilen soruları cevaplamak. Ekim sonuna doğru, Toynbee'ye daha ilginç ve zorlu bir görev verildi. Bunu kayınpederi Gilbert Murray'ye bir mektubunda şöyle anlattı: "Bryce'ın Ermenilere ilişkin bulgularını bir rapor haline getirmem için bana havale ettiler. [...] İnsan idrakinin bayağı ötesinde, bundan kastım yol açtığı dehşet. [...] Asur döneminden beri böyle bir şey yaşanmış olamaz."⁶ (Toynbee

3 Tam doğrusunu belirtmek gerekirse, Gilbert Murray o sırada New College'da öğretim üyesiydi; 1908'de atandığı kürsüdeki görevini 1936'da emekliye ayrılıncaya kadar sürdürdü.

4 Sonraki gelişmelerin ışığında bakılınca oldukça garip biçimde, Toynbee seyahati sırasında Türk casusu olduğu gerekçesiyle 16 Kasım 1911'de (İtalyanlarca) ve 21 Temmuz 1922'de (Yunanlarca) tutuklandı. Bu hikâyeyi *A Study of History* (Londra, 1934-1961) kitabında anlatır (x. 31 ve n).

5 *Oxford English Dictionary*'ye göre, "Diego"nun bozulmuş bir biçimi olduğu sanılan dago "ilk başta ABD'nin güneybatı kesiminde İspanyol asıllı erkeklere verilen bir isimdir; günümüzde anlamı genel olarak İspanyolları, Portekizlileri ve İtalyanları kapsayacak ya da her yabancı için küçümseyici bir ibareye dönüşecek şekilde genişlemiştir." OED genel bir terim olarak ilk ortaya çıkış tarihini 1832 olarak verir.

6 Toynbee'den Gilbert Murray'ye, 25 Ekim 1915; McNeill, *Toynbee*, s. 73. Toynbee'ye ait belgelerin kataloğu hâlâ çıkarılmış değildir; hepsi Oxford'da bağlı Bodley Kütüphanesi'nde 136 kutu ve 1 arşiv zarfı içinde geçici olarak saklanmaktadır. Kutu 50-58 çoğu Türk İstiklâl Savaşı'yla ilgili malzemeleri

daha o sırada zaman ve mekân sınırlarını aşan çetrefilli karşılaştırmalar yapmaya başlamıştı.)

Ermeni meselesi Britanya'da ancak 6 Ekim 1915'te Lord Bryce'ın Lordlar Kamarası'ndaki heyecanlı bir konuşmasından sonra bir siyasal araç haline geldi. James Bryce (1838-1922) sadece Liberal Parti'ye mensup bir devlet adamı değil, Oxford'da bir hukuk profesörüydü; I. Dünya Savaşı'ndan önce ABD'de altı yıl (1907-1913) sefir olarak bulunmuştu. Patrik sakalı salmış 77 yaşındaki heybetli bir adam olarak, görünüşüyle ve sesiyle insanda bir kıyamet peygamberi izlenimi bırakabilecek biriydi.⁷

Elde ettiği bilgilerin kaynağı düzgün Batı kurumları aracılığıyla kâfirleri İnci'le yöneltmeye dayanan bildik kalıp doğrultusunda Türkiye'de okullar ve hastaneler açmış olan Amerikalı misyonerlerdi. Doğrusu, yerel Müslümanlardan ilgi görmediler ama dindashları sayılabilecek Atlantik ötesindeki kişilerin hayırseverliğinden yararlanmaktan memnun Ermeniler ve diğer Hristiyanlar arasında hazır bir alıcı kesim buldular. Osmanlı hükümetinin Rus sınırındaki Ermenileri iç kesimlere sürmeye karar vermesinden sonra, bu misyonerler olup biten şeylere tanık oldular. ABD'nin Nisan 1917'de savaşa girmesine kadar, Anadolu'da ikamet eden Amerikalılar tarafsız olmaları açısından genellikle rahatsız edilmediklerinden, raporlarını Lord Bryce'a gönderebildiler.

Olaylara hep çıkarıcı bakan Dışişleri Bakanlığı, Lord Bryce'ın Ermeniler adına iyi niyetli müdahalesinden elde edilebilecek siyasal avantajı görmekte gecikmedi. Bakanlık yetkililerinin asıl derdi Ermenilerden ziyade, ABD'yi savaşın dışında tutabilecek nüfuza sahip Amerikalı Yahudilerdi; çünkü onlar Belçika veya Fransa'daki Alman saldırganlığına kıyasla, (Britanya'nın müttefiki) Rusya'daki pogromlardan çok daha rahatsızdılar. İngilizlerin beklentisi Ermenilere yönelik zulümleri öne çıkararak, Almanların Türk kepezeliklerine göz yummakla, insanlık ve ortak edep standartlarına bağlılık yerine azgın bir müttefike sadakati seçtiği mesajını Amerikalı Yahudilere ve başkalarına iletmekti. Dışişleri Bakanlığı'nın mavallarına göre, o anda Ruslar kötü olsa bile, Almanlar potansiyel olarak daha kötüydü: Daha sonra sıra Yahudilere gelebileceği için, hâlâ fırsat varken, Almanlar yenilgiye uğratılmalıydı. Lord

içerir. Kutu 50'de çoğunu Toynbee'nin çektiği birçok fotoğraf vardır; bunlardan biri Arnold ve Rosalind Toynbee'nin 1921'de İstanbul'da çekilmiş harika bir resmidir. Mektuplardan bazıları orijinalken, bazıları ise orijinalden daktiloya çekilmiştir; bazılarının hem orijinali hem daktilo metni günümüze ulaşmıştır. Kutu 51'de Toynbee'nin Türk sorununun nasıl çözüleceğine dair taslak fikirleri ile Arnold ve Rosalind Toynbee'nin günceleri yer alır; çoğu Balliol College'ın karşısına düşen Broad Sokağı 18 numaradaki Oxford Kopyalama Ofisi'nden William Hunt adlı biri tarafından daktiloya çekilmiştir. Kutu 52 Toynbee'nin kendi eliyle yazdığı "13 Eylül 1922'deki İzmir Yangını Öncesindeki Gelişmeler" metni de dahil, meza-limle ve mültecilerle ilgili malzemeleri içerir. Kutu 54'te Toynbee'nin *The Western Question* kitabıyla ilgili eleştiriler ve mektuplar vardır.

7 Toynbee *Acquaintances* (Londra, 1967, Bölüm 11, s. 149-160) ve *A Study of History* (x. 234) kitap-larında Bryce'i şükranla anar.

Bryce şahsen hükümetin neden birdenbire Doğu Anadolu Ermenilerine ilgi duyduğuna dair bir fikir sahibi olmamakla birlikte, yaşanan olayların resmi bir kaydını derlemeyi kabul etti. Yani, Toynbee asıl işi yapmak üzere Bryce'in hizmetine verildi.

Malzemelerin niteliği bir yana bırakılsa bile, zor bir görevdi bu. "Verilen iş çok hoşuma gidiyor" diye itiraf etti Toynbee kayınpederine. "Ama bunun olayı meşum bulmamdan mı, halihazırda şekilsiz ve içi boş olmasından mı, yoksa alçakça işlerin o koca bataklığını hangi şekle sokacağımı ya da ona ne anlam vereceğimi kestirmememden mi kaynaklandığını zerre kadar bilmiyorum."⁸ Arnold Toynbee savaşın bitişine kadar Ermenilerin maruz kaldığı darbeyle uğraştı ve her türlü araştırma konusunu ciddiye almasından dolayı, çok geçmeden genel olarak Osmanlı İmparatorluğu, özel olarak da Ermeni meselesi üzerine bir uzmana dönüştü.⁹

Arnold Toynbee'nin daha sonraları aleni bir Türk dostu olarak ulaştığı şöret göz önünde tutulunca, gençken Türkiye'ye yüklenerek kariyer edindiğini öğrenmek şaşırtıcı gelebilir. Yazılı eserlerinin muazzam çapına karşın, internette en kolay ulaşılabilen kitabı Lord Bryce için yazdığı rapordur. Londra'da 1916'da yayımlanan ve bazı çevrelerin gözünde neredeyse bir kutsal metin statüsünü kazanmış olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916* kesinlikle bir savaş dönemi propagandasıydı. Öte yandan, bu raporu hazırlama sürecindeki araştırma tam da Toynbee'nin hoşlandığı türden zahmetli bir uğraştı ve sahiden de olabildiğince doğruları yansıtmaya çalıştı. Metninde eksik olan husus, Ermeniler ile Türklerin niçin birbirlerine böylesine husumet beslediklerine ilişkin bir değerlendirmeydi. Ömrünün sonraki yıllarında büyük çaplı "tarihi öğrenme" çabasına yön veren şey bir bakıma bu soruydu.

Bu arada, Arnold Toynbee Ermeni raporunu oldukça heyecan uyandıran bir dizi propaganda broşürüyle sürdürdü; bunlar belki kısa vadede İngiliz savaş çıkarlarına hizmet etse de ona tarafsız bir siyasal gözlemci olarak hiç itibar kazandırmadı. Birincisi Lord Bryce tarafından yazılmış gibi, ikincisi ise kendi adıyla yayımlanan iki broşürde Korkunç Türk ve Alman efendileri teması uzun uzadıya işlendi.¹⁰ Toynbee anında Avrupa dillerine çevrilen bir şilinlik heyecanlı romanlar üretmede öylesine verimliydi ki, Belçika, Fransa

8 Toynbee'den Gilbert Murray'ye, 21 Eylül 1916: McNeill, *Toynbee*, s. 73.

9 Daha sonraları Toynbee'nin Ermeni sorununa bakışı gayet yumuşadı: "Bizzat kendi günahları olmadığı ve ancak öncellerinin kötü davranışını onarmada ihmallerden söz edilebileceği hesaba katılsa bile, bunlar Milliyetçi Hükümet'in aleyhinde kötü işaretlerdi": Toynbee, *Western Question*, s. 191.

10 Arnold J. Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (Londra, 1915) Lord Bryce'in Lordlar Kamarası'nda 6 Ekim 1915'teki konuşmasına dayanan bir önsözle birlikte; Arnold J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of the Turks* (Londra, 1917), Lord Bryce'in yazdığı bir önsözle birlikte.

ve Polonya'daki habis Almanlarla ilgili başka romanlar da yazması istendi.¹¹ O sırada Dışişleri Bakanlığı koridorlarında "Bütün Yeteneklerin Toplandığı Bakanlık" olarak anılan yeni "Siyasal İstihbarat Dairesi"nde görevlendirilmişti.¹² Bu yakıştırma yerindeydi, çünkü kadrosunda Lewis Namier (1888-1960), Alfred Zimmern (1879-1957) ve Edwyn Bevan (1870-1943) gibi şöhretler vardı. Dışişleri Bakanlığı'nda zamanla seçkin bir kariyer edinecek olan James Headlam-Morley (1863-1929) bu topluluğa hâkim olan zamanın ruhunu oldukça iyi özetler:

Mensuplarının çok şey bilmesi, çok iyi tartışması ve geleceği öngörmedeki becerilerinden çok az kuşku duyması nedeniyle, Siyasal İstihbarat Dairesi savaşın son evrelerinde İngiliz dış politikasına hatırı sayılır etkide bulundu; aralarında Toynbee'nin de bulunduğu bazıları Barış Konferansı'nda uzman danışman olarak görev yapmayı sürdürdü.¹³

Toynbee açısından, bu ekibe alınışı savaşın gidişatı ve sonrasında biraz etkili olabileceği anlamına gelmekteydi ve bunun da bilincindeydi.

Siyasal İstihbarat Dairesi'nin gözünde, genç Arnold Toynbee Osmanlı İmparatorluğu konusunda kadrolu uzmandı ve önemli bir ek ilgi alanı Orta Asya Müslümanlarıydı. Bütün çalışmalarında olduğu gibi, görevini ciddiye aldı; gelişmelere karşılaştırmalı olarak baktı ve büyük düşündü. Daha Büyük Savaş'ın bitiminde, Britanya İmparatorluğu'nun artık gerileyen devlet olduğunu kavradı. Nitekim sonunda Avusturya İmparatorluğu'nu parçalayacak Doğu Avrupa milliyetçiliğinin yükselişi karşısında çaresiz kalan 19. yüzyıl Habsburglarıyla birçok benzerlik saptadı. Ancak İngilizlerin sorunu Balkanlar değil, İslam dünyasıydı. Toynbee İslam halklarının tam bilinçlendiklerinde, Britanya İmparatorluğu için sadece Osmanlı topraklarında değil, Hindistan ve Afrika'da da çok büyük bir tehdit oluşturacakları kanısına vardı.

Arnold Toynbee bu önemli tespitlerini 10 Ocak 1918 tarihli "Halkların Kendi Kaderlerini Tayin Formülü ve Müslüman Dünya Üzerine Tezkere"yle Dışişleri Bakanlığı'nın incelemesine sundu.¹⁴ Gerek Britanya'nın gerekse Almanya'nın savaş dönemi politikalarının siyasal düzeyde İslam dünyasının kendi kaderini tayin etmesi tehdidini yarattığı savını ortaya attı. Britanya Türklere karşı Arapları desteklerken, Almanya Türkleri savunmaktaydı ama sonuçta milliyetçi duyguların dizginden çıkması büyük devletlere çok paha-

11 Arnold J. Toynbee, *The Destruction of Poland. A Study in German Efficiency* (Londra, [1916]); *The Belgian Deportations* (Londra, [1917]), Lord Bryce'in bir açıklamasıyla birlikte; *The German Terror in Belgium* (Londra, 1917); *The German Terror in France* (Londra, 1917).

12 Toynbee 7 Mayıs 1917'de atandı. Genel bilgi için bkz. Stuart Wallace, *War and the Image of Germany: British Academics 1914-1918* (Edinburgh, 1988).

13 Sir James Headlam-Morley, *A Memoir of the Paris Peace Conference, 1919* (Londra, 1972), s. xx-xxi.

14 PRO, FO, PID, 371.4353 Barış Dizisi, aktaran McNeill, *Toynbee*, s. 76-77.

lıya mal olacaktı. Toynbee'nin uzman önerisi, İngilizlerin ABD'yi Çanakkale Boğazı üzerinde yedieminliği üstlenirken, İslam dünyasının güvenini kazanmaya dönük kararlı bir çaba da göstermeye teşvik etmesiydi.

İşlerin seyri artık çok hızlıydı. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren mütareke 11 Kasım 1918'de açıklandı; Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919'da başladı. ABD başkanı Woodrow Wilson katılmaya hevesli olunca, İngiltere başbakanı David Lloyd George için aynı yolu izlemekten başka seçenek kalmadı. Arnold Toynbee henüz 30 yaşına varmamış olsa da, can alıcı istihbarata dayanması itibarıyla, tavsiyelerinin dünya barışının geleceği açısından son derece değerli olduğundan hiç kuşkusuz yoktu. Herkes onunla hemfikir değildi, hele de uzmanları hiç dinlemeyen Lloyd George.¹⁵

“Gerek İngiliz gerekse Amerikan heyetlerinin Ortadoğu seksiyonları İzmir ve civarının Türkiye'den ayrılmaması gerektiği görüşünde” diye yazdı Toynbee resmi bir tutanakta. “Ama bu görüş, kanaatimce, tam yetkili İngiliz ve Amerikan temsilcilerince reddedilmiş durumda.”¹⁶ Diplomasiyi politikacılara bırakmak asap bozucuydu. Toynbee bunun üzerine ondan üç yaş büyük ve Dışişleri Bakanlığı'nın daimi kadrosunda olan Balliol College'dan bir tanıdığını kandırıp yanına çekti: Daha sonra güncelerinin yayımlanmasıyla adeta meşhur olacak Harold Nicholson (1886-1968). İki ahbab Osmanlılara ilişkin antlaşma hükümlerinin, özellikle de ABD'ye bağımsız bir Ermenistan ve İstanbul için Milletler Cemiyeti mandası verme düşüncesinin uygulanamayacağına tam mutabıktı. Yapabildikleri tek şey ise “Türkiye'nin Gelecekteki Sınırları” başlığıyla yeni bir resmi tutanak sunmak oldu:

Yukarıdaki itirazları bütün yönleriyle dikkatlice gözden geçirdikten sonra, o kadar ayrıntılı olmamakla birlikte belki daha köklü bir fikrin, yani Avrupa'yı Asya'dan ayırmanın, Yunanistan'a Konstantinopolis, Boğazlar'ın Avrupa sahilleri ve Marmara Denizi'ni verirken, Türkiye'yi Anadolu'da, suyun güney ve doğu yakasında bırakmanın sonuçta barışa daha iyi hizmet edip etmeyeceğini sormaktayız.¹⁷

Dönüp geriye bakıldığında, bu muhtemelen öyle çok iyi bir fikir değildi ama zaten kimsenin kulak astığı yoktu. Nicolson güncesine “Toynbee'nin tasarısı” olarak nitelendirdiği tutanağın akıbeti için şu notu düştü: “Yazıya döktük, adlarımızla imzalayıp gönderdik. Dikkate alınmayacak.”¹⁸

15 Toynbee Paris Barış Konferansı'nda ABD heyetinin Türk seksiyonunun başındaki W. L. Westermann (1873-1954) ve Amerikan tarafındaki “mevkidas”ı Albert H. Lybyer (1876-1949) gibi başka uzmanlar ve akademisyenlerle tanıştı: Toynbee, *Acquaintances*, s. 198-207, 208; *A Study of History*, x. 234.

16 PRO, Barış Konferansı, İzmir Dosyası, 1919. Belge F 6102, aktaran McNeill, *Toynbee*, s. 81.

17 PRO, Barış Konferansı, Türkiye'nin Gelecekteki Sınırları, Heyet Tutanağı, Belge F 7335, aktaran McNeill, *Toynbee*, s. 81-82.

18 Harold Nicolson, *Peacemaking 1919* (gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1943): 14 ve 16 Nisan 1919

Becerilerinden hep emin olan Arnold Toynbee bile Kasım 1918'de Dışişleri Bakanlığı'ndaki günlerinin sayılı olduğunu ve sebebin sadece savaşın bitişi olmadığını kavradı. Aptalca bir kararla Balliol öğretim üyeliğinden Aralık 1915'te istifa etmiş olduğu için, Oxford'a dönmenin manası yoktu.¹⁹ Neyse ki, şans tam doğru anda imdadına yetişti. Temmuz 1918'de Londra Üniversitesi'nde Bizans ve Modern Yunan Tarihi adıyla yeni bir kürsünün açıldığı duyuruldu. Eğitim bağışına Londra'daki Yunan diasporasının katkıda bulunmuş olması nedeniyle, başarılı adayın Türklere karşı Yunan mücadelesine yakınlık duyması beklenir bir durumdu. Toynbee siyaseti anlasa da, Dışişleri Bakanlığı'ndaki tecrübesi onu çok daha tarafsız bir yaklaşımı benimsemeye yöneltmişti. Aslına bakılırsa, Türk dostluğu çizgisine çoktan girmiş durumdaydı ve atama komitesine kendisine verilen talimatın modern Yunan edebiyatını kapsadığı görüşünde olmadığını açıkça belirtti. Ama sonuçta Ermenilere yönelik Türk mezalimine ilişkin meşhur derlemenin yazarı ve editörü olduğu için, çok geçmeden Londra'daki King's College'da modern Yunan ve Bizans tarih, dil ve edebiyatı Korais kürsüsü profesörü olmasını sağlayan bir atama kararı çıkarıldı. Beş yıl olan görev süresi emekliliğe kadar uzatılabilecekti; yani, kayıtsızca vazgeçtiği Balliol öğretim üyeliği gibi, esas itibarıyla ömür boyu bir işti.²⁰

Toynbee'nin atanmasında yazılı olmayan dayanak, savaş sırasında Türk karşıtı propaganda metinleri yazarken yaptığı gibi, kürsüyü Yunan çıkarlarını destekleme yönünde kullanacağıydı. Yunan hayırseverlerin hiç anlayamadığı şey ise Toynbee'nin kendini asla siyasal efendilerinin talebi üzerine eften püften akademik yazılar üretecek aşâğılık bir araç gibi görmediğiydi. Anadolu'daki duruma bakışı çok daha çapraşıktı ve Dışişleri Bakanlığı yayınları hikâyenin sadece yarısıydı. Çalışma hayatının geri kalan kısmını diğer yarıyı anlatmakla geçirdiğini söylemek pek abartılı sayılmaz.

Her halükârda, Arnold Toynbee savaştan önceki içine kapanık Balliol klasik edebiyat uzmanı olmaktan uzaktı artık. Savaş dönemindeki kalem

tarihli girişler. Toynbee *A Study of History* kitabında hükümete ilişkin birkaç örtük saptamada bulunur (x. 227).

19 Toynbee *A Study of History* kitabında niçin istifa ettiğine ilişkin bir cıtlatmada bulunur (x. 21-22n).

20 Kataloqlanmamış Toynbee Belgeleri Kutu 46 (Bodley Kütüphanesi, Oxford) Korais kürsüsüyle ilgili yazışma ve belgeleri içerir. Olayın eksiksiz anlaımı için bkz. Richard Clogg, *Politics and the Academy: Arnold Toynbee and the Korais Chair* (Londra, 1986), ilk yayımlanışı *Middle Eastern Studies* özel sayısı, 21, no. 4 (1985). Konuya ilişkin daha kapsamlı araştırmalar için bkz. "The 'Ingenious Enthusiasm' of Dr. Burrows and the 'Unsatiated Hatred' of Professor Toynbee", Richard Clogg, *Anglo-Greek Attitudes* (Oxford: Macmillan, 2000), Bölüm 3, s. 36-59, 173-175, kaynak *Modern Greek Studies Yearbook*, 9 (1993), 75-98. Ayrıca bkz. "Beware the Greeks" (*Times Lit. Supp.*, 17 Mart 2000) makalesindeki malzemelere yer verdiği "Anglo-Greek Attitudes: an Introduction", Bölüm 1, s. 4-18, 166-171; "The British School at Athens and the Modern History of Greece", Bölüm 2, özellikle Toynbee'yle ilgili kısım s. 21-26. Ayrıca bkz. Roderick Beaton, "Korais, Toynbee and the Modern Greek Heritage", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 15 (1991), 1-18; Robert Irwin, "Toynbee and Ibn Khaldun", *Middle Eastern Studies*, 33 (1997), 461-479.

arkadaşlarından tarihçi Lewis Namier 1920 yazında ona, Oswald Spengler'in (1880-1936) *Der Untergang des Abendlandes (Batının Çöküşü)* adlı meşhur araştırmasının bir nüshasını verdi. Eserin birinci cildi I. Dünya Savaşı'nın sona yaklaştığı 1918'de yayımlanmıştı. Toynbee Almancayı rahat okuyan biriydi ve Spengler'in dünya tarihi ve uygarlıkları analizi onda köklü bir etki bıraktı.²¹

Toynbee'nin 1920'deki başka bir ilham kaynağı Berkeley'de ders veren İrlandalı Frederick J. Teggart'ın (1870-1946) eserleriydi.²² Teggart'ın gayesi kendi ifadesiyle “yaşam biçimlerinin tarihi açısından biyologların uğraştığı şeyi insanlık tarihi açısından yapma”ya çalışmaktı. Ona göre, “analitik tarih öğrenimi” Batı dışındaki uygarlıkları da kapsamak üzere “bütün insan topluluklarının belirli tarihleri arasında bir karşılaştırmaya dayanmalı”ydı. “İnsan atılımı farklı toplulukların temasıyla fikirlerin kaynaşmasının ürünü”ydü ve dolayısıyla bu bağlantı “bir topluluk mensuplarının ya da tekil bireylerin yerleşik fikirler sisteminin otoritesinden zihinsel kurtuluşu”nu sağlayabilirdi.²³

Gerek California'daki Teggart gerekse Münih'teki Spengler insanlığın ilerleyişine mümkün olan en geniş mercekten bakan makro tarihçilerdi ama her birinin mizaçla gölgelenen kendine özgü bakışı vardı. İyimser İrlanda asıllı Amerikalıya göre, yabancılar arasındaki temas olumlu bir şeydi ve kapsamlı değişimin itici gücüydü. Haşin Alman ise uygarlıkların ayrı oldukları ve öyle de olmaları gerektiği kanısındaydı. Uygarlıkların çatışması ve fikirlerin karışması ilerleyişin değil yozlaşmanın ve sona yaklaşıldığının bir belirtisiydi. Toynbee'nin tahmini Spengler ile Teggart'ın yazılarında, antik ve modern uygarlıklar arasındaki benzerlikleri ve Doğu ile Batı çatışmasını açıklayabilecek bir tür kozmik hakikatin bulunabileceği idi.²⁴ Bunun ne

21 Toynbee'nin Spengler'e ilişkin görüşleri için, bkz. Arnold J. Toynbee, *Civilization on Trial* (Londra, 1946), s. 9-10. Toynbee 1920 yaz tatilini Sofokles'in *Antigone* oyunundaki ikinci koro üzerine “The Mystery of Man” başlıklı bir yorum yazmakla da geçirdi: Nihon Üniversitesi Kutuphanesi, Tokyo: “Unsuccessful attempt at starting A Study of History, done at Yatscombe, in the cottage, summer, 1920”, 38 sayfa: McNeill, *Toynbee*, s. 99.

22 Toynbee, *A Study of History*, x. 232.

23 Frederick J. Teggart'ın eserlerinden bazıları şunlardır: “The Circumstance or the Substance of History”, *Amer. Hist. Rev.*, 15 (1910), 709-719; *Prolegomena to History: The Relations of History to Literature, Philosophy, and Science* (Berkeley, 1916); *The Processes of History* (New Haven, 1918); *Theory of History* (New Haven, 1925); son ikisinin birlikte yeni baskısı *Theory and Processes of History* (Berkeley ve LA, 1941); *Rome and China: A Study of Correlations in Historical Events* (Berkeley, 1939; yeni baskı 1969).

24 Toynbee'nin *A Study of History* kitabını fiilen yazmaya başladığı sırada etkilendiği bir başka önemli kişi, *Holism and Evolution* (New York, 1926) kitabı yeni çıkmış olan Güney Afrikalı devlet adamı Jan Christiaan Smuts'tu (1870-1950). Toynbee kitabı 1927 yazının başlarında okudu: “Ulaşmak istediğim gayeye oldukça farklı bir zihinsel yoldan varıldığını görmek beni heyecanlandırıp yureklendirdi.” Toynbee daha önce 1919 Paris Barış Konferansı'nda Smuts için bazı işler yapmış ve ondan çok etkilenmişti: “Smuts sanki Plutarkhos'un *Hayatlar* kitabındaki karakterlerden biri gibiydi.” Arnold Toynbee, *Experiences* (Londra, 1969), s. 108-109; Toynbee, *Acquaintances*, s. 170 ve genel olarak s. 169-177; Toynbee, *A Study of History*, x. 234-235.

olduğunu kestirmekten henüz uzaktı ve daha otuzlu yaşların başında olsa bile, bundan dolayı sıkıntılıydı.

II

“Türkiye’deki 1908 devrimi daha o zaman dikkatimi çekmişti” diye anlatacak-
tı Toynbee yıllar sonra. “Hayal gücüne cazip gelmişti. Aslında, beni güncel
uluslararası ilişkilere ilgi duymaya yönelten olaydı.”²⁵ Türkiye’de Toynbee’yi
ilgilendirecek bir sürü gelişme vardı.²⁶ Türkiye ile İtilaf devletleri arasında
imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’ndan yenilgiyle
çıktığını gösteren Mondros Mütarekesi’ndeki (30 Ekim 1918) 7. Madde şunu
öngörmekteydi: “İtilaf devletleri güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir
stratejik durumun ortaya çıkması halinde, herhangi bir stratejik yeri işgal
etme hakkına sahip olacaktır.”²⁷ İzmir’e İtilaf birliklerinin çıkarılacağı Os-
manlı makamlarına gereğince bildirildi ve İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir
Somerset Arthur Gough-Calthorpe’un (1865-1937) komutanlığında bir İtilaf
filosu İstanbul’dan yola çıktı. Öte yandan, İzmir’deki İtilaf teftiş subayları hâlâ
kentte bulunan Türk birliklerini mütarekenin 5. ve 20. maddeleri uyarınca
silahsızlandırmaya başladı. Bu sürecin bir aşamasında, İzmir’e çıkarılacak
sözde İtilaf birliklerinin aslında Yunanlar olduğu haberi yayıldı.²⁸

Yunan birliklerinin karaya derli toplu çıkarılmasını sağlayacak bir İtilaf
planı üzerinde 14 Mayıs 1919 akşamı mutabakata varıldı; buna göre, kentin
karşı uçlarına indirilen birlikler dış mahallerin etrafından dolaşarak İzmir
merkezine varacak ve kara tarafından birlikte girecekti. Aksine, ertesi gün
Yunan gemileri doğrudan İzmir merkezine yanaşıp askerleri rıhtımda indirdi.
Metropolitan piskoposun öncülüğündeki coşkulu Rum halkı onları kurtarı-
cılar gibi karşıladı. Ortodoks duaları ve geleneksel danslar eşliğinde rıhtım
boyunca yürüyen Yunan birlikleri, arka tarafında Türk kıışlasının bulunduğu
Konak’a vardılar. Yunan ve Türk askerleri arasındaki mesafenin yüz metreye
kadar indiği sırada, biri [Hasan Tahsin, ed. n.] ateş açtı. Paniğe kapılan Yu-

25 Arnold Toynbee, *Acquaintances* (Londra, 1967), s. 241. Nitekim Toynbee başka bir yerde şunu yazar, “1908 Türk Devrimi öylesine ilgimi çekti ki, halen süren bir şekilde *The Times*’ın düzenli okuru olmamı sağladı.” Arnold Toynbee, *Experiences* (Londra, 1969), s. 107, 14 Nisan 1964’te yazılmış “Janus at Seventy-Five” başlıklı bir denemeden.

26 Birinci Balkan Savaşı da Toynbee’nin ilgisini çekmişti: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Güneydoğu Avrupa’da elinde tuttuğu, nüfusun çoğunluğunu Türk ve Müslüman olmayanların oluşturduğu topraklarda Türk hâkimiyetine son vermek üzere 1912’de Türkiye’ye savaş açan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ halklarına içtenlikle yakınlık duydum.” Toynbee, *Experiences*, s. 208-209.

27 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (2. baskı, Boston ve NY, 1923), s. 77.

28 Agy, s. 77-78.

nan askerlerinin kalabalığa kurşun sıkması bir dizi Türk'ün yanı sıra başka milliyetlerden birçok kişinin ölümüne yol açtı; ardından sağ kalan Türk askerleri gözaltına alındı. Yunanlara serbestlik tanıma talimatı verilmiş olan İngiliz kuvvetleri, rıhtımdaki gemilerinden karışıklıkları izlemekle yetindiler. Sonraki iki günde Yunan askerleri ve silahlı siviller tarafından yaklaşık 200 Türk öldürüldü.²⁹ Dahası, İtilaf devletleri İzmir'de bir Yunan işgaline izin verirken, işgal alanının sınırlarını belirlemeyi ihmal etmişlerdi. Bunu fırsat bilen Yunanlar dört buçuk yüzyıl önce tarihe karışmış Bizans İmparatorluğu'nu eski şanına kavuşturmayı öngören "Megali İdea"nın yanlış bir uygulamasıyla, topraklarını Anadolu içlerine genişlettiler. Böylece başlayan Türk İstiklâl Savaşı Yunanları sonunda Anadolu'dan püskürtüp yine İzmir limanından Eylül 1922'de kovarak, olayları geriye sardı.

Bu can alıcı bir dönemdi ve yaşanan olayların önemi bir ara Dışişleri Bakanlığı'nda Osmanlı uzmanı olan Arnold Toynbee'nin dikkatinden kaçmadı. King's College'da modern Yunan ve Bizans tarih, dil ve edebiyatı Korais kürsüsü profesörlüğündeki görevleri, Anadolu'da olup bitenler üzerine çok sayıda makale yazacak ve güncel gelişmeleri takip eden başlıca dergilerde yayımlanmalarını sağlayacak epeyce boş zaman bulmasına elverişliydi. Ayakta dikilip ders vermek asla Toynbee'nin ömür boyu katlanacağı bir tasarı değil, hele şeref masasını açık seçik görme fırsatını bulduğu bir savaş dönemi tecrübesi yaşamışken. 1920 yazında yeni ele geçirilmiş yörelerde "Yunanistan'ın Müslüman azınlığa nasıl davrandığı"nı görmek üzere ücretli bir gezi izni için başvurdu.³⁰ Üniversite Senatosu ona iki öğrenim döneminde Yunanistan'ı gezme iznini verdi; özel olarak istenen şey "Yunanistan ve King's College'ın Modern Yunan Tarihi Bölümü arasındaki bağları güçlendirmek üzere profesörler, resmi yetkililer ve yayıncılar"la temaslar kurmasıydı.³¹ Ancak Toynbee için bu kadarı yeterli değildi ve *Manchester Guardian*'ın efsanevi sahibi C. P. Scott'ın (1846-1932) himayesi sayesinde, gezinin getirisini artırmanın bir yolunu buldu:

Bay Scott Doğu Akdeniz'de kalacağım sürede *Guardian*'ın özel muhabiri olarak çalışmamı istedi. Bu görevin benim için ikili bir yararı vardı; Doğu Akdeniz gezimin masraflarını karşılamamı sağlayacaktı ve ayrıca orada olup bitenlere dair içeriden görüş almama katkıda bulunacaktı. Kendinden başka kimseyi temsil

29 Agy, s. 271-272. Krş. s. 183: "İzmir'e Yunan çıkarması Türk milliyetçi hareketini yaratırken, İngilizlerin Konstantinopolis'teki padişaha desteği ise kısmetini açtı." Toynbee Türkiye'deki ABD yüksek komiseri (1919-1927) Amiral Mark L. Bristol (1868-1939) başkanlığında İtilaf üst düzey görevlilerinden oluşan bir komisyonun o günlerdeki olaylar üzerine hazırladığı gizli "Bristol Raporu"nun yayımlanması için defalarca çağrıda bulundu: Agy, s. 78-79.

30 Toynbee'den R. W. Seton-Watson'a (1879-1951), 21 Eylül 1920: Aktaran Clogg, *Politics*, s. 53.

31 Londra Üniversite Senatosu Tutanakları, 1920, 255: Aktaran agy, s. 53.

etmeyen genç bir hocayı umursamayacak insanlar meşhur bir gazetenin temsilcisiyle konuşmaya daha yatkın olacaktı.³²

Daha da iyisi, Scott'la vardığı anlaşma gereğince Toynbee'ye seyahati boyunca haftada 10 sterlin, mektuplar ve telgraflar için de sütun başına 4 İngiliz altını ödenecekti. Londra Üniversitesi'nden aldığı düzenli maaşının yanı sıra bu para sayesinde, ona sıklıkla eşlik edecek karısı Rosalind'i de yanında götürebildi.³³

Elli yıl sonra, Toynbee Ermeni raporu üzerine çalışmasından çok dehşete kapıldığı için, olayları “ilk günahın gerçekliği” çerçevesinde görmeye başladığını açıklayacaktı. Daha Büyük Savaş'ın bitişinden önce, kızışmasında bizzat payı bulunan vahşi ve insanlıktan çıkmış Türkler imajıyla yetinmek yerine, “yaşayan Türk erkekleri ile kadınlarını şahsen tanımak” üzere Türkçe öğrenmeye karar verdi. “Londra Üniversitesi'nde Korais kürsüsünde bir hocaların boş zaman fırsatını bir kez daha bulur bulmaz, Londra'daki Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nun Türkçe derslerine kaydoldum.” Dil öğretmeni okulun ilk Türkçe okutmanı olan ve daha sonra II. Dünya Savaşı sırasında BBC'nin Türkçe bölümünü yöneten Ali Rıza Bey'di (1876-1945).³⁴ Profesör Toynbee'nin öğrencisi olmaya niyetlendiğini öğrenince, okul müdürünün odasına daldı ve daha birkaç yıl önce Türkiye'ye açıkça nefret kusmuş bir adamın kendi sınıfına girmesine karşı çıktı. Müdür Sir Denison Ross'un Ali Rıza Bey'i razı etmesiyle derslere girebilen Toynbee, “bu sayede ilk Türk dostunu kazandığı”nı ve “birlikte çalışmanın aralarında kalıcı bir dostluk yarattığı”nı belirtecekti.³⁵

Londra'dan 7 Ocak 1921'de yola çıkan Toynbee, tekrar başa geçirilen Kral I. Konstantinos'un (hd 1913-1917, 1920-1922) yeni yönetimini çok merak ettiği için önce Yunanistan'a gitti ve başbakanla röportaj yaptı. Ardından İzmir'e geçerek, Yunan ordusunun bir konuğu olarak dolaştı. Toynbee annesine Yunan subaylarını sevdiğini ama gözünde hâlâ dago olarak kaldıklarını ve düşmana gittikçe ısındığını yazdı. “Herkes gibi, haliyle Türklere hayran oldum.”³⁶

32 Toynbee, *Acquaintances*, s. 229.

33 McNeill, *Toynbee*, s. 104-105. Hayatı boyunca müthiş bir cimri olan Toynbee, *Guardian* için kaldığı sürede harcadığı her şilinın titiz bir kaydını tuttu. Bütün seyahat masrafı 259 sterlin 1 şilin 10,5 peni tuttu ve böylece ona ödenen paradan 30 sterlin 17 şilin 4,5 peni kaldı; yani Toynbee bu işten kâr elde etti: McNeill, *Toynbee*, s. 105. Rosalind'le birlikte İstanbul'dayken, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nde (şimdiki Robert Lisesi) kaldı: Toynbee, *Acquaintances*, s. 233.

34 Bkz. ölüm ilanı, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11 (1946), 912.

35 Toynbee, *Acquaintances*, s. 243-244. Hikâyeyi anlattığı bir başka kitabı *A Study of History*, x. 22n.

36 Toynbee'den annesine, 2 Nisan 1921: Toynbee Belgeleri, Bodley Kütüphanesi, Oxford; McNeill, *Toynbee*, s. 105.

İzmir'e 27 Ocak 1921'de varan Arnold Toynbee hemen çalışmaya koyuldu.³⁷

Mecburen resmi gözetim altında dolaşım ve durum bana resmi bakış açısından gösterildi. Türk milliyetçi idaresindeki [Kuva-yı Milliye idaresindeki, ed. n.] yerleri doğrudan gezip göremediğimi de eklemeliyim. Konstantinopolis'te bulunduğum sırada, İngiliz hükümetinin politikasına Türk kızgınlığı öylesine yoğundu ki, milliyetçilerin [Kuva-yı Milliyecilerin, ed. n.] bölgesine seyahat vizesi almak bir İngiliz uyruğu için imkânsızdı. İç kesimlerdeki şartlara ilişkin bilgilerimden çoğunun kaynağı, farklı Karadeniz limanlarından çeşitli güzergâhlarla Konstantinopolis ile Ankara arasında serbestçe seyahat edebilen ve böylece ülkenin hatırı sayılır bir kısmını görebilen Amerikalı yardım görevlileri, misyonerler, işadamları ve gazetecilerdi.³⁸

Mart ayına varıldığında, Toynbee Yunanların istila ve işgal ayartmalarına ne kadar kapıldıklarını bizzat görmek üzere Anadolu içlerine üç kez girmişti.³⁹

Bu çok heyecanlı girişimler olduğu gibi, Toynbee de heyecana oldukça yatkındı. İki Yunan jandarmasının eşliğinde 11 Şubat 1921'de Efes'i görmeye gittiğinde, oradaki çarpıcı tiyatroyu yukarıdan izlerken başına garip bir şey geldi:

Seyircinin gözleri bu büyüleyici tarihsel panoramanın etkisi altındayken, bir nefesin üflendiği ölülerin canlanıp ayakları üstünde dikilmeleriyle birlikte, boş tiyatro gürültücü bir kalabalıkla doluverdi. [...] Üstleri başları dağınık şu iki karaltı Gaius ile Aristarkhos, o boş bakışlı yaratık İskender olsa gerek. Diller kargaşasının büründüğü bu ritmik uğultu neyin nesi? Gaius ile Aristarkhos kaçıp canlarını kurtaracaklar mı? Korkusuz sicil memurunun çabukluğu ve soğukkanlılığı için Tanrı'ya şükürler olsun. Ama "Diana Büyüktür" çılgınlıklarının cılızlaştığı ve memurun kalabalığı incelikle yola getirdiği anda, seyircinin Efes'teki tiyatronun görüntüsünden etkilenerek savrulduğu on dokuz yüzyıl derinliğindeki bir uçurumdan çıkıp ansızın zaman akıntısının yüzeyinde belirmesiyle birlikte, sahnedeki canlılık yavaş yavaş sönmeye yüz tuttu.⁴⁰

Toynbee böyle mistik deneyimlere hayatı boyunca yatkındı. Victoria İstasyonu yakınında başına gelen "daha büyük ve daha garip" bir olayı yıllar sonra

37 Arnold Toynbee, "Two Ruined Cities", İzmir, 21 Şubat 1921: yeni baskı *Western Question*, s. 148-152; "A Journey Through the Mountains", İzmir, 21 Şubat 1921: yeni baskı *agy*, s. 196-201; "An Agricultural Experiment", İzmir, 21 Şubat 1921: yeni baskı *agy*, s. 201-204.

38 Toynbee, *Western Question*, s. 162.

39 Gezilerinin birincisinde Alaşehir, Uşak, Kula, Salihli ve Sart'a (Sardis), ikincisinde Efes (Ephesos), Kirkince [Şirince, Aydın, Tire ve Torbalı'ya, üçüncüsünde Manisa, Soma, Kınık, Bergama (Pergamon), Ayvalık ve Dikili'ye uğradı.

40 Toynbee, *A Study of History*, x. 138-139 [cildin yayın tarihi 1954]; *Western Question*, s. 161.

şöyle anlatacaktı: “Yazar I. Dünya Savaşı’nın sona erişinin üzerinden henüz çok zamanın geçmediği (ve tam tarihini kayda geçirmekten geri kaldığı) bir öğle sonrasında, kendini tarihteki sadece şu ya da bu olayla değil, geçmişte, şimdi ve gelecekte yaşanan her şeyle bütünleşmiş halde buldu. O anda tarihin muazzam bir akıntı halinde içinden yumuşakça akarak geçişini ve kendi hayatının bu engin akışta bir dalga gibi fışkırışını doğrudan fark etti.”⁴¹ Victoria İstasyonu’nda daha güçlü biçimde her ne olduyorsa, ilk kez Türkiye’de, Efes harabelerinde oldu.

Arnold Toynbee 17 Mart 1921’de İstanbul’a vardı. Tam zamanında yetişmişti. Ertesi hafta, 23 Mart’ta Yunanlar yeni bir taarruza girişerek, baharın ve daha güzel havanın başlangıcını kutladılar. Afyonkarahisar ile Eskişehir’i 30 Mart’a doğru aldılar. Ancak ertesi gün İsmet Paşa’nın (1884-1973) bir karşı saldırıya geçmesiyle, bir hafta içinde her iki kentten çıkarıldılarsa da, daha batıya düşen bir mevkide, çok sonra can alıcı bir muharebeye sahne olacak Dumlupınar’da cephe hatlarını sağlamlaştırmayı başardılar. Yenilmeyip sadece durdurulmalarına karşın, bu önemli harekât (Türk) askeri geleneğine İkinci İnönü Muharebesi adıyla geçti.

Toynbee açısından, oluşum halindeki tarihi bu. Bursa’da 5 Nisan 1921’de yazdığı “İnönü Muharebesi” başlıklı bir makalede, çatışma alanının civarında dolaşırken gördüğü şeyleri coşkulu bir anlatım ve analizle aktardı. Her zaman olduğu gibi, güncel olayların daha derin, hatta metafizik anlamını da aradı. Ona göre, “vadiye göz attığımızda sol tarafımıza düşen tepenin yukarıdaki duman sembolik”ti:

İşaret ettiği yer Osmanlı hanedanının atasınca elde edilen ilk Anadolu köyü Söğüt’tü ve şimdi Osmanlılar tam da doğal varlıklarının başladığı noktada bu varlıklarını sürdürme kavgası içindeydiler. Osman’ın babası Ertuğrul güneyden gelip dar boğazı aşarak, iki yüzyılda kuzeybatıya doğru Tuna’ya kadar yayılacak bir imparatorluğun temelini atmıştı. Günümüzde dar boğazın içinden geçtiği tepeler dizisi boyunca, Yunanlar güneydoğuya açılan ve zamanla onlara bütün Anadolu’yu kapsayan imparatorluğu kazandırabilecek bir köprübaşı kapma uğraşında.⁴²

41 Toynbee bu mistik deneyimleri *A Study of History* kitabında tam tarih vererek ve saçma denecek kadarsuslu üslupla anlattı (x. 107-144). Doğrusu, okurun elindeki kitabı yazarken bile, hayatına dair tam tarihleri sürekli ve aralıksız kayda geçirmesi, Toynbee’nin en can sıkıcı şımarıklıklarıdır. Bu aşırılıkları savunduğu bir kaynak için bkz. Ved Mehta, *Fly and the Fly-Bottle: Encounters with British Intellectuals* (Boston ve Toronto, 1962), s. 147-148.

42 Arnold Toynbee, “The Battle of İnönü”, Bursa, 5 Nisan 1921: yeni baskı *Western Question*, s. 246-254; alıntının kaynağı s. 247-248. Ayrıca bkz. “The Origin of a Legend”, İstanbul, 15 Nisan 1921, yeni baskı *agy*, s. 254-258. *A Study of History* kitabında aynı tarihsel bağlantıya şöyle yer verir: “1919-1922 Yunan-Türk Savaşı’nın belirleyici muharebesinin geçtiği İnönü, son Selçuklu sultanının Osmanlı hanedanının atasına verdiği ilk yurtlukta yer alır. Dönüp dolaşılıp aynı noktaya varılmış bulunuyor.” Arnold

Toynbee İkinci İnönü Muharebesi'nin "1919-22 Yunan-Türk Savaşı'nda bir dönüm noktası olduğu"na dair kanaatini hep koruyacaktı.⁴³

Türkiye'de karşılaştığı asıl sorun yaygın biçimde İngiliz hükümetinin bir Ermeni savunucusu, bir Yunan araştırmaları profesörü ve işgalcilerin himayesindeki bir kişi olarak tanınmasıydı. Ona göre "işin en kötüsü" şuydu:

Gladstone çizgisindeki İngiliz *Manchester Guardian* gazetesinin temsilcisiydim. İstanbul Hilâl-i Ahmeri'nin başındaki Hâmid Bey'le [Hasancan (1870-1943)] ve-rimsiz bir dizi görüşmem olmuştu. [...] Bir gün Hâmid Bey ansızın beni Türk mültecileri tahliye etmek üzere hemen o akşam Anadolu'nun Marmara kıyısındaki Yalova'ya gidecek bir Hilâl-i Ahmer gemisine binmeye çağırdı. Yalova Yunan askeri işgali altındaydı ve orada Rumlarla Ermeniler yerel Türk ahalisine karşı bir katliama girişmişti.⁴⁴

Arnold ve Rosalind Toynbee Yalova'ya 24 Mayıs 1921'de öğleden hemen sonra çıktılar. O gün ve sonraki birkaç hafta birlikte yürüttükleri çalışma, birçok bakımdan Toynbee'nin insanlığa en önemli katkısıydı.

Toynbee Yunanların Marmara Denizi sahilinde ve iç kesimde Türk sivillere dönük toplu katliamla neye varmaya çalıştıklarını çok sonra kestirebildi. Yalova konum itibarıyla Marmara Denizi'ne sokulan ve ucu biraz batıda kalmakla birlikte İstanbul'un güneyine düşen bir yarımada'nın kuzey sahilinde yer alır. Yılın önceki aylarında Türklere karşı önemli bir ilerleme sağlayamayan Yunanlar, Yalova Yarımadası'nın [Armutlu Yarımadası, ed. n.] tamamını terk etme ve Ankara'ya yönelik hamleyle yoğunlaşma kararını aldılar. Planlı çekilmenin zayıflık belirtisi gibi algılanmamasını sağlamak amacıyla ya da belki sırf öç alma ve zalimlik duygusuyla, yerel çeteleri geride kalan Müslüman Türk sivillere yönelik tecavüz ve yağma eylemlerine teşvik ettiler. Toynbee çiftinin Yalova yöresine çıktığı sırada, 16 Türk köyünden 14'ü yıkılmış ve çatışmalardan önce orada yaşayan 7.000 Müslüman'dan sadece 1.500'ü sağ kalmıştı.

Arnold Toynbee tam da geldiği sınıftaki her genç İngiliz gibi davrandı; zengin bir ailenin çocuğu olmamakla birlikte, yol gösterip yönetme yoluyla cahil yerlilere İngiliz değerlerini benimsetmeyi (bazen isteksizce olsa bile) doğal görev sayan üstün varlıklardan oluşmuş ayrıcalıklı bir topluluğa mensup olduğu anlayışıyla büyümüştü. Gemiden fırlarcasına sahile çıkarak, yöredeki Yunan subayları azarlardı, İstanbul'a kaçıp canlarını kurtarmak isteyen dehşet içindeki Türk kadınları, çocukları ve yaşlı erkeklerinin listesini çıkardı, dağılmış aileleri birleştirme görevini üstlendi ve olası kurbanları işgalci kuvvetin

J. Toynbee, *A Study of History: Abridgement of Volumes I-VI*, ed. D. C. Somervell (Londra, 1946), s. 120.

43 Toynbee, *Acquaintances*, s. 229; *Western Question*, s. 234.

44 Toynbee, *Acquaintances*, s. 245.

amansız pençesinden çekip aldı. Büyük ölçüde Toynbee'nin çabaları ve Yunanların, yürüttükleri harekâtın tamamen İngiliz askeri ve siyasal desteğine bağlı olduğunu anlamaları sayesinde, o gün ve sonraki günlerde yüzlerce hayat kurtuldu. Hilâl-i Ahmer 320 Türk sivil alıp, gemiyle Yalova'ya kısa mesafedeki İstanbul'a götürdü.

Sonraki iki haftada Arnold ve Rosalind Toynbee Türk mültecileri Marmara Denizi sahilinden tahliye eden iki Hilâl-i Ahmer gemisine daha eşlik etti. Arnold olup bitenleri *Manchester Guardian*'a eksiksiz biçimde aktarırken, Rosalind de annesine, nüfuzlu Carlisle kontesine ayrıntılı bir mektup yazarak, yardımcı olabilecek herkese haberi ulaştırmasını rica etti.⁴⁵

Toynbee'nin sonraki sorunu okurlarını olaylara ilişkin bu anlatıma inandırmaktı ama bunu yapabilmek için önce sağı solu belli olmayan yayın yönetmeni C. P. Scott'ı makalesini yayımlamaya ikna etmesi şarttı. Duyduğu korkuların aksine, patronu ona arka çıktı ve daha da ötesine gitti:

Bazı nüfuzlu okurlar [...] (sonradan öğrendiğime göre) Bay Scott'a mektuplar yazarak, onu "korkunç Türk'e yakınlık gösteren haberleri yayımladığı için ilkelere ihanet etmekle suçlamış. Ama bu muarızlar tavizsiz bir cevap almış. Bay Scott onlara kendi muhabirine güvendiğini, gerçekleri aktardığına inandığını ve dolayısıyla onun haberlerini yayımlamaya devam edeceğini belirtmiş. Sözünün eri çıkan Bay Scott Müslümanlara karşı geleneksel "Hristiyan" önyargının bizzat Hristiyanlığı reddeden birçok zihinde dahi sürmesinden dolayı sadece İngiliz Liberal çevrelerinde değil, bir bütün olarak Batı dünyasında hoş karşılanmayan haberleri iletmemde beni destekledi.⁴⁶

Toynbee "sahadaki tek gazete muhabiri ve *Guardian*'a telgrafının herhangi bir Avrupa ya da Amerikan gazetesinde çıkan ilk haber" oluşundan haklı olarak gurur duydu.⁴⁷

İstanbul Hilâl-i Ahmeri'nin başındaki kişi de Toynbee'nin başarısından etkilendi:

Hâmid Bey durumu Türk tarafından görmeyi sağlayacak bu fırsata atlamama şaşırdı; İstanbul'a dönüşümden sonra, gördüklerimi aktardığım ve *Manchester Guardian*'a gönderdiğim telgrafın metnini ona gösterdiğimde şaşkınlığı arttı; onu en çok şaşırtan ise haberimin yer aldığı *Guardian* sayısının eline geçmesi oldu.

45 Arnold Toynbee, "Yalova", İstanbul, 1 Haziran 1921: yeni baskı *Western Question*, s. 299-311. Rosalind Toynbee'nin mektubu 28 Mayıs 1921 tarihlidir. Ayrıca bkz. *Reports on Atrocities in the Districts of Yalova and Guemlik and in the Ismid Peninsula* (Londra: HMSO, 1921) = 1. Cmd. 1478 = Turkey No. 1 (1921); *Revue Internationale de la Croix Rouge* (Yıl 3, No. 31, 15 Temmuz 1921: Cenevre, 1921), aktaran Toynbee, *Western Question*, s. 259.

46 Toynbee, *Acquaintances*, s. 229-230.

47 Agy, s. 245.

Hilâl-i Ahmer'in dairesindeki sahne hâlâ gözlerimin önünde: Koca Hâmid Bey İngiliz gazetesini elinde tutarken, meslektaşları ışıltılı yüzlerle etrafında toplanıyor. Savundukları görüş nihayet Britanya'da duyulmuştu.⁴⁸

Yalova olayından sonra, Toynbee'yi güçlü destekçilerin hizmetindeki Yunan yanlısı bir propagandacı gibi sunmak artık imkânsızdı.

Savaşın tekrar kızışması nedeniyle, bu daha da işine yaradı. Bir Yunan savaş gemisi 9 Haziran 1921'de, milliyetçilerin Ankara'daki karargâhına en yakın Karadeniz limanı İnebolu'yu bombardımana tuttu. Yalova civarındaki Yunan kuvvetleri, daha önce gördüğümüz üzere, Müslüman Türk ahaliye yönelik yaygın şiddet ve katliama zemin hazırladıktan sonra, 25-30 Haziran arasında nihayet çekildi.

Arnold ve Rosalind Toynbee bir kez daha oradaydı. "Eşim ve ben 29 Haziran 1921'de İzmit Körfezi'nin güney kıyıları boyunca üniformalı Yunan askerlerin bir kışkırtma olmaksızın kundaklamalara giriştiklerine bizzat tanık olduk." Yalova'da Toynbee sırf öfkelenmekle kalmayıp, mağdurlar ile suçluların dökümünü çıkardı. Türk köylülerinin "Rum köylerinden geldiklerini belirttiği çete reisleri"nden oluşan bir işkenceci listesi hazırladı. Görgü tanığı anlatımları karı kocanın "bizzat gördükleri şeyleri, çekilme sırasında bir çarpışma yaşanmadığını ve Türk kasabaları ile köylerinin bir kışkırtma olmaksızın soğukkanlılıkla yakıldığını doğrular" nitelikteydi. Dahası, "bu tehcirlerde Yunan makamları Türk üst sınıfına darbe vurma politikasını esas almaktaydı. Beklenti hiç kuşkusuz doğal önderlerinin bedenlen bertaraf edilmesi halinde, köylülere daha çabuk boyun eğdirileceğiydi." Toynbee Yunan makamlarının "eğer isterlerse bu kirli oyunu her an durdurabilecekleri" kanısındaydı.⁴⁹

Yunan ordusu 14 Ağustos 1921'de Ankara'ya doğru tekrar ilerledi; Anadolu'daki son taarruz harekâtı olacaktı bu. Toynbee şunları yazdı:

Yararsız bir zaferden bezen ve savaşı sona erdirmenin başka bir askeri olasılığını görmeyen Yunanlar kuzeydeki gedikten Orta ve Doğu Anadolu'nun uçsuz bucaksız hinterlandına ilerlediler. Her türlü rasyonel hedefin ortadan kalkması nedeniyle, çılgınca bir girişimdi bu. Düşmanı imha mı? Bu hamle daha önce üç kez boşa çıkmıştı. Geçici başkenti işgal mi? Ankara'nın elden çıkışı Konstantinopolis'in elden çıkışına katlanan Türk moralini bozacak veya Büyük Millet Meclisi'ni, çalışmalarını Sivas ya da Kayseri'de sürdürmekten alıkoyacak sanılıyordu galiba.⁵⁰

48 Agy, s. 245.

49 Toynbee, *Western Question*, s. 282n, 287-288, 291.

50 Agy, s. 237-238.

Sakarya Muharebesi'ndeki (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) Türk zaferi her iki taraf açısından ölümcül bir bedelle geldi. Yunan kuvvetleri tekrar yaz harekâtı öncesindeki başlangıç mevzilerinde, Eskişehir ve Afyonkarahisar'daydı. İzmir'den küçük düşürücü kaçışa kadar yaklaşık bir yıl daha bu hattı tutsa da, Türkiye'deki Yunan işgali kalıcı bir çıkmaza girmiş durumdaydı. Türk milliyetçileri ise Osmanlıların savaşı kaybetmesinden sonra barışa varmaya yakın gibiydi.

Bütün bunlar olup biterken hâlâ Türkiye'de olan Arnold Toynbee, 9 Eylül'de İstanbul'a vardı ve orada bir hafta kaldı. Türklerin askeri zaferi diplomatik tavizler elde etmek için kullanmaları nedeniyle, Sakarya'dan sonraki aşamanın biraz sürüncemeli olacağı onun ve başka herkesin gözünde apaçıkı. Toynbee 16 Eylül'de Londra'ya uzun dönüş yolculuğuna başlamak üzere, Sirkeci İstasyonu'nda Doğu Ekspresi'ne bindi.⁵¹

III

İstanbul ve civarında sekiz ay geçirdikten sonra, Arnold Toynbee'nin düşüneceği epey şey ve bunun için de üç boş günü vardı. Doğrusu, Toynbee'nin hayatını değiştiren bir yolculuk oldu bu; çünkü sonraki 40 yıl boyunca onu uğraştıracak ve üne kavuşmasını sağlayacak *A Study of History*'yi yazma fikri geldi aklına. Yıllar sonra bunun nasıl olduğunu şöyle anlatacaktı:

A Study of History tasarısı nasıl şekillendi? Özü 1920 itibarıyla aklımda olsa gerek; çünkü o yaz yazma yönündeki ilk bilinçli girişimde bulundum. İlk denemeden hiçbir şey çıkmadı. [...] Kitabı tasarlamaya dönük ikinci girişimim 17 Eylül 1921'de trenle Edirne'den Nişe gidişime denk geldi ve bu sefer başarıya ulaştım; o günün sonuna doğru yarım kâğıt yaprağa bir düzine kadar başlığın listesini yazmışım. Bunlar çok az değişikliklerle, kitabın şimdi on cilt yayımlanmış olan on üç bölümünün başlıkları olarak duruyor. İkinci girişimde plan yapmaya bilinçli olarak koyulmamış ve günü vagon penceresinden dışarıyı seyretnmekle geçirmiştim; günün sonunda karaladığım plan kendiliğinden ortaya çıkmış gibiydi.⁵²

O "yarım kâğıt yaprağı" bulmak çok tatmin edici olurdu; ne yazık ki belge görünüşe bakılırsa günümüze ulaşmış değildir. Japonya'daki Nihon Üniversitesi Kütüphanesi'nde saklanan benzeri bir şey vardır ama birçok değişikliklerle Toynbee'nin yazdığı ve birinci sayfanın üstüne "Kaleme Alınışı Doğu

51 Karısı Rosalind önceki ay, 15 Ağustos 1921'de denizyoluyla Türkiye'den ayrılmıştı: Agy, s. xxix.

52 Arnold Toynbee, "A Study of History: What the Book is For: How the Book took Shape", yeni baskı *Toynbee and History: Critical Essays and Reviews*, ed. M. F. Ashley Montagu (Boston, 1956), s. 8-11, özellikle s. 8-9. Burada alıntının "A Study of History'nin son dört cildinin tamamlanması ve Oxford University Press tarafından basılması üzerine, Profesör Toynbee'nin yazdığı bir broşür'den yapıldığı belirtilir.

Ekspres, Eylöl 1921" notunu düştüğü 12 sayfalık bir taslaktır. Ancak bu başlık o dönemden kalma bir not değildir; 1971'de anısına düzenlenen bir sergiye belgenin konulmasından önce Toynbee tarafından eklenmiştir. Kaldı ki, listede "bir düzine kadar" değil, dokuz başlık vardır ve hiçbirisi *A Study of History*'nin on üç ana bölümüyle tam uyuşmamaktadır. Aslına bakılırsa, bu belgenin bitmiş eserle pek bir benzerliğı yoktur.

Bununla birlikte, 12 sayfalık belgede belki bir sayfanın dörtte birini bulan bir bendin sonraki kitaplarla bir bağlantısı var gibidir. Başlığı "(iii) Uygarlıkları Karşılaştırma" olan bent, uygarlığın aşamalarını, yani Toynbee'nin sermayesine dönüşen kavramı ele alır. Toynbee bu Japon belgesinde, doğuş, ayrışma, yayılma, çözölme, imparatorluk, evrensel din ve ara dönem aşamalarını karalar; bunlar *A Study of History*'nin 12 cildi boyunca geliştirilen fikirlerle sahiden de çok benzer referans noktalarıdır. Bir başka deyişle, Toynbee'nin "yarım kâğıt yaprağı"yla ilgili hikâyesi geçerliliğini korur ama ucu ucuna.⁵³

Kişisel gelişimi açısından bakıldığında, Toynbee'nin Türkiye'deki tecrübeleri ona uygarlıkların yükseliş ve çöküşü anlayışını benimsemek için gerekli kavrayışı ve duygusal derinliğı kazandırdı. Söz konusu "yarım kâğıt yaprağı"yla devasa ciltleri henüz şekillenme yolundaydı; fikirlerin soyağacı uzmanı açısından, bizatihi *A Study of History* sırf bir sonsöz haline gelir. Ancak eserine neredeyse ilk ciltlerinin çıkışıyla birlikte yüklenen muazzam alay korosunun II. Dünya Savaşı'ndan sonra kulakları sağır edici hale geliş ve 21. yüzyılın başında adeta bütün diğer olası sesleri bastırışı özellikle göz önünde tutulduğunda, geride bıraktığı mirasa bakmanın başka bir yolu da vardır. Bir aydın olması itibarıyla, Türkiye'ye ilişkin izlenimlerini sadece eylem ve yüzlerce insanın canını kurtarma düzeyinde bırakamazdı. Gözlemlerini popüler basının ufalanmaya açık üçüncü hamur kâğıt sayfalarına emanet etmeye de istekli değildi. Bir kitabı çıkmalıydı ve bu birçok bakımdan en harika olduğu kadar, akıllarda en az kalan kitabı olacaktı.⁵⁴

Arnold Toynbee 22 Mart 1922'de *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi) kitabının birinci baskısına önsözünü tamamladı. Kitaba *Manchester Guardian* makalelerini almanın yanı sıra, uygarlıkların niteliğı üzerine sonraki yazıları için ön fikir veren bir yaklaşımla, Yunanistan ve Türkiye arasında daha derin çatışma noktaları üzerinde de durdu. "İnsanlığın geri kalan kısmının üstündeki gölgenin kaynağı Batı uygarlığıdır" diye yazdı. "Ama iki tarafın da durumu bütünüyle kavraması zordur." Nitekim ona göre, "bu toplumlarda güncel bir siyasal, ekonomik, dinsel ya da düşünsel akım incelendiğinde,

53 McNeill, *Toynbee*, s. 110-112, 305.

54 Kataloglanmamış Toynbee Belgeleri, Kutu 54 (Bodley Kütüphanesi, Oxford) *The Western Question* kitabıyla ilgili eleştirileri ve mektupları içerir.

hemen her zaman bir Batı uyarısına cevap ya da tepki olduğu ortaya çıkar.” Geleceğe dönük bir bakışı esas alan Toynbee, Türkiye’de kaldığı dönemde bir yandan antik Mısır ve Mezopotamya enkazı üstünde kurulu “Ortadoğu uygarlığının çözülüşü”nü, diğer yandan Anadolu ve Konstantinopolis’teki antik Helen, Yunan-Roma uygarlığının enkazından doğan Yakındoğu uygarlığının çöküşünü gördü; onun gözünde her ikisi de sırasıyla İslam ve Ortodoks Hristiyanlık olmak üzere “evrensel dinler”in tezahürüydü.⁵⁵ Bu büyük uygarlıklar uluslararası siyaset tarafından Batı devletleri gibi ulusal temele göre yapay biçimde örgütlenmeye zorlanmıştı ve şimdi özendikleri yabancı Batı uygarlığını sindirememenin moral bozukluğuyla, Batı’nın üstün gücü ve çekiciliği yüzünden dağılma sürecindeydi. Dolayısıyla, 18. yüzyıl sonlarından beri uluslararası diplomasiyi çileden çıkaran sözde “Doğu Sorunu” aslında üç farklı uygarlığın karşılaşmasından ve daha sonra Batı (Avrupa) karşısında daha zayıf Ortadoğu (Türk) ve Yakındoğu (Yunan) ortaklarının feci biçimde çözülmesinden kaynaklanan bir “Batı Sorunu”ydu.

Batı dünyasında bir devletin aynı yerel dili konuşanlar çerçevesinde kurulması gerektiği fikri güçlenirken, Belçika ve İsviçre gibi ülkeler ancak Avrupa’nın akliselimi ve kendi siyasal itidalleri sayesinde varlıklarını sürdürdüler. Ama bu siyasal yöntem evrensel geçerliliğe sahip değildi; dile dayanan böyle bir bölünme sadece Batı dünyasında işleyebilirdi. “Dolayısıyla Batı formülünün bu halklara dayatılışı katliamla sonuçlanmıştır.” Yunanlar ve Türkler arasındaki savaş, “bu bölgede Batı ulusal fikrinin bilinçli bir uygulanışıyla ortaya çıkan belki ilk hareket Mora’nın her yanında Türklerin, Ayvalık ve Khios’ta da Yunanların katledilmesine yol açtı.” Aslına bakılırsa, Toynbee’nin ifadesiyle, “uygarlıklar arasındaki çatışmaların korkunç olmasının sebebi uygarlıkların insan toplumunun en somut ve temel biçimleri olmasıdır.”⁵⁶

Toynbee’nin *A Study of History* eserini iki ciltlik kısaltılmış baskıyla bile olsa okuyan ya da onun görüşlerinden haberdar olan herkes, *Batı Meselesi*’nin bu birinci bölümünde sonraki daha olgun tarih felsefesinin tohumundan çok fazlasını fark eder:⁵⁷ Uygarlıkları toplumun temel birimleri sayan anlayış;

55 “Bu bağlantıda Yunanistan ve Türkiye sırasıyla Yakındoğu ve Ortadoğu dünyalarını temsil eder.” Toynbee, *Western Question*, s. 27.

56 Agy, s. 1, 5, 12, 15-17, 36.

57 Okurlar bu sözlerde tarihçi Elie Kedourie’nin *The Chatham House Version and other Middle-Eastern Studies* (Londra, 1970) kitabındaki tezinin (s. 351-394, 457-462 [Bölüm 12 ve notlar]), yani Batı milliyetçiliğinin Ortadoğu’ya girişinin yerel toplumlara hastalık bulaştırıp onları yıktığı fikrinin özünü de bulabilirler. Toynbee 1924’ten emekliye ayrıldı; 1955’e kadar Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü’nde (Chatham House) araştırma direktörüyü: “Otuz yıl boyunca Chatham House’ta baskın düşünsel etkisi vardı ve Chatham House Versiyonu büyük ölçüde onun eseridir.” (s. 353). Kedourie bu versiyonu çok sert eleştirmesine karşın, Toynbee’nin *The Western Question* adlı eserini “esaslı”, “belki de yazdığı en iyi kitap” olarak nitelendirdi: “Kitap Toynbee’nin bir tarihçi olarak taşıdığı meziyetleri takdire şayan biçimde gözler önüne serer: Bilgi birikiminin derinliği, hayal gücünün yaratıcılığı, siyasal, ekonomik, sosyal ve manevi yönleri birbirine bağlama becerisi ve topografik bakışı.” (s. 356, 366).

“cevap”, “tepki”, “uyartı”, “evrensel din” gibi kelimeler. Bunlar Toynbee’nin acayip çapraşık tarih teorisini her yere ve her döneme uyarlamaya dönük nafîle bir girişimle hiç durmaksızın evirip çevireceği kavramlardı. Toynbeeciliğin Türk İstiklâl Savaşı bağlamında tasarlandığı hiç kavranmış değildir.

Toynbee tanık olduğu olaylara kafa yorarken, çok ilerisini düşündü. “Yakındoğu ve Ortadoğu uygarlıklarının çözülüşü, Batı dünyasındaki siyasal milliyet fikrinin bölgeye girişi, büyük devletlerin geleneksel çekişmeleri ve Yunanistan ile Türkiye’nin kısır döngüye sürüklenişi, birbirlerinden kopuk görünseler bile, Anadolu dramının kaçınılmaz girizgâhıdır.” Toynbee’ye göre, Anadolu’ya bakıldığında, Yunanlar ile Türklerin zıt uçlarda oldukları düşüncesi tarihe oldukça aykırıdır. “Doğu ve Orta Anadolu’daki Türkleştirme süreci tarihin muammalarından biridir. “Ortaçağda Yunan halkı Selçuklularca yok edilmek yerine din değiştirmeye zorlandı. Bir zamanlar nasıl Hitit ve Frig kimliğinden Yunan kimliğine geçtilerse, bir avuç göçebe akıncının etkisiyle Yunan kimliğinden Türk kimliğine geçtiler.” Sözelimi Norman istilacılarını özümseyen Anglosakson kültürünün aksine, “Yakındoğu uygarlığı heybetli dış görünüşüne karşın, göçebe atlarının toynakları altında kırılan içi boş bir kabuğa dönüşmüş olmalı”ydı.⁵⁸

Yunanlar ile Türkler arasındaki son savaşa eşlik eden trajedilerde önyargıların ve propagandanın payı çoktu. Toynbee I. Dünya Savaşı’nda o mekanizmanın parçası olduğunu yadsımadı.⁵⁹ Ama şuna dikkat çekti:

Mazlum azınlıkların acı çekmeleri mutlaka masum oldukları anlamına gelmez; [...] onlara zulmedenlerin yönelttikleri fesat suçlamaları çoğu kez kısmen doğrudur, her ne kadar genellikle bastırmadaki orantısız vahşetle etkisiz hale getirilseler de.⁶⁰

Bununla birlikte, Toynbee’nin kanaati şuydu:

Batı kamuoyu kaba aşağılamalarla ve o kadar kaba sayılmayacak alkışlarla, onları dövüş horozları gibi kasılarak yürümeye kışkırttığı, her türlü nefret ve horlama duygularını canlandırdığı sürece, Yunanlar ve Türkler birbirlerine eşit davranmayı öğrenmeyeceklerdir. Yunanlar ve Türkler konusundaki Batı duyarlılığı çoğunlukla eksik bilgiye dayalıdır, hırçın ifadelidir ve tehlike yaratacak kadar etkilidir.⁶¹

İşin en kötüsü, bu duyarlılık tam dengeli değildir:

58 Toynbee, *Western Question*, s. 108, 111-113, 128, 148.

59 Agy, s. 50.

60 Agy, s. 326.

61 Agy, s. 327.

Batı kamuoyunda “Yunan” ve “Türk” ibareleri csasen insanların (hep Türklerin aleyhine olmak üzere) yanlış antitezleri, [...] [yani] Hristiyanlık ve İslam, Avrupa ve Asya, uygarlık ve barbarlık adlı üç yanlış antitezi astıkları bildik kanca-lardır. Batı zihniyetinde çok kökleşmiş olmaları, ayrıca Yakındoğu ve Ortadoğu zihniyeti üzerinde çok talihsiz etki yaratmaları nedeniyle, bilgiçlik taslama pa-hasına, bunları çürütmeye çalışacağım.⁶²

Bilgiçlik Toynbee'nin asla karşı koyamadığı bir dürtüydü ve “antik Helen ya da Yunan-Roma toplumunun son evresi”yle başlamak üzere hemen bu işe koyuldu.

Yazdığı şeylerin büyük bir bölümü Bizans tarihi ya da Ortadoğu tarihi ve coğrafyası üzerine bir giriş dersi almış herkesçe iyi bilinir. Burada da sonraları daha eksiksiz ifade edeceği İslam'a açık destek gibi kanaatlerinin habercisi olan epey şey karşımıza çıkar:

Batı'nın İslam'dan bilinçaltı yakınması İslam'ın her türlü ilerleyişle bağdaşmaz oluşundan kaynaklanmaz; zira İslami çizgide ilerleyişe ya da durgunluğa düpe-düz kayıtsızız. Aslında İslam'ın bizimkine alternatif bir yaşam sistemi sunına-sına kızarız. Doğru ya da yanlış, bu alternatifi aşağı derecede sayarız ve onlara böyle bir alternatifin sunulmaması halinde, şu anda İslam'a sarılan halkların bir çırpıda bize yetişebilecekleri ve onlara sunduğumuz en iyi şeylere tamamen sa-hip olma yoluna girebilecekleri kanısını taşıyoruz.⁶³

Kamuoyunda Toynbee'nin sonraki imajına inen son bir darbeden söz edile-bilirse, bu 1952 tarihli BBC Reith Konuşmaları, özellikle de “İslam ve Batı” başlıklı ikincisiydi. Orada şaşkın ve soğuk bir İngiliz dinleyici kitlesi önünde Müslüman yanlısı bu temayı geliştirdi.⁶⁴

Ama canını asıl sıkan nokta “Avrupa” ve “Asya” arasındaki yanlış antitezdi. Ona göre, kıtalar kavramı tamamen bir coğrafi kurmaca olduğu gibi, bizatihi Osmanlı İmparatorluğu “kaderini Avrupa kıtasına bağlamış” bir devletti ve “Türk halkı Anadolu'ya taşınmasıyla ancak Balkan Savaşı'ndan sonra yüzleşti

62 Agv. s. 327-328. İnsan Toynbee'yi yanlış antitezlere vurgusuyla, Derrida'nın ve yapısöküm akımının habercisi gibi gormekten kendini alamaz.

63 Agv. s. 331.

64 Toynbee'nin BBC Reith Konuşmaları (1952) “İslam ve Batı” başlıklı ikinci konuşmayı da kapsamak üzere. *The World and the West* (New York ve Londra, 1953) adıyla yayımlanmış ve Türkçeye *Dünya, Batı ve İslam* (İstanbul, 2002) adıyla çevrilmiştir. Batı saldırganlığı ve aşagılmasına ilişkin bildik temasını en açık seçik biçimiyle orada geliştirdi ve Araplara karşı işlenen haksızlıkları ortaya koydu. Hiç kuşkusuz, Toynbee'nin İslam ve Arap yanlısı görüşlerinin doğal sonucu Museviliğe, Siyonizm'e ve İsrail Devleti'ne sürekli husumetti; bu durum yaşadığı dönemde azımsanmayacak ölçüde tartışmalara yol açtı. Batı küstahlığının “seçilmiş halk” şeklindeki Yahudi anlayışından kaynaklandığını ve bizzat Musevilğin bir “fossil” olduğunu ileri sürdü. Toynbee Belgeleri içinde, 9 Ekim 1973'te Suriyeli Tümgeneral Mustafa Tlas'a yazdığı mektup yer alır; orada “Size bir Arap zaferi için en içten dileklerimi iletiyorum” diye belirtir. McNeill, *Toynbee*, s. 248.

ve bunu Mustafa Kemal Paşa'nın 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni toplamasına kadar benimsemedi." Aslında, Toynbee (hayatı boyunca sürdüreceği bir görüşle) "insan coğrafyasının gerçek yapıları"nın uygarlıklar olduğunu vurguladı: "Hiç kuşkusuz, 'Avrupa' terimi uydurma kıta ve Batı uygarlığının gerçekliği arasındaki bir kafa karışıklığıdır. İnsanlar bu bağlantı çerçevesinde 'Avrupa'dan söz ederken 'Batı'yı kastederekler." Bu kafa karışıklığı özellikle Türk bağlamında zararlı sonuç vermiştir:

İtilaf devletlerini haklı bulacak ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan kovulması" için, "Batı uygarlığına köklü biçimde yabancı" olması geçerli bir sebep sayacak olursak, bizzat Yunanistan başta olmak üzere, Batılı olmayan diğer birçok Avrupa devletinin pılı pırtıyı toplaması gerekecektir. Ama "sadece Batılılara yer olan Avrupa" ucube ve son derece isabetsiz bir savdır; sıfatların kıtalara göre verilmesi halinde, dünyanın dört bir yanını sömürgeleştirmiş biz Batıların Amerika, Afrika ve Avustralya'daki topraklarımız açısından nasıl bir konumu olur?

Nitekim Toynbee'ye göre, "Avrupa" ve "Asya" ancak "küçük ölçekteki iki renkli bir haritada mümkün olan kabuller"dir. "Bilimi esas alan fiziksel coğrafya uzmanı iki kıta arasında bir engel tanımaz."⁶⁵

Toynbee'nin Dışişleri Bakanlığı'nda çalışırken öğrendiği bir şey varsa, o da politikacıların zaten benimsedikleri bir görüşü doğrulamaya yaramadığı sürece, uzmanlara nadiren kulak verdikleriydi. Yine de bir farklılık yaratma umudu vardı ve canını en çok sıkan konu Türk çıkmazıydı. "Türkler Batı zihniyetinde onlara dair mevcut önyargının farkındalar" diye yazdı.

Üstelik bunun üstesinden gelme ihtimalinden umutlarını kesmeye eğilimlidirler. [...] Türklere verdiğimiz en büyük zarar onları umutsuz ve küskün duruma düşürmektir. Şüphecililiğimiz o kadar derin ve kibrimiz o kadar hiddetli ki, bunları kendi davranışlarıyla değiştirmeyi mümkün saymaktan neredeyse vazgeçmişlerdir.⁶⁶

Toynbee'nin *Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi*'ni yazmaktaki amacı, insanların zihniyetini değiştirmeye çalışmaktır.

IV

Toynbee'nin bu kitabının birinci baskısı 1922 yazı başlarında çıktı; ikinci baskıya önsözünün tarihi ise Türkiye'nin yakın geleceğine ilişkin nihai kararı

65 Toynbee, *Western Question*, s. 332-334.

66 Agy, s. 345, 353.

almak üzere düzenlenen Lozan Konferansı'nın başladığı gün olan 20 Kasım 1922'di. Eylül 1921'de Londra'ya dönüşünden beri yaşanan epeyce olay vardı. Yunan ordusu tam bozguna uğrayarak Anadolu kıyılarından sürülmüş ve geldiği İzmir'den kaçıp gitmişti. Mustafa Kemal 10 Eylül 1922'de kente girdi ve Yunan işgali sona erdi.

Artık Londra'da olan Toynbee ise Yunan havasıyla karşı karşıya kaldı.⁶⁷ Makalelerinin başına dert açacağına hep farkındaydı; bir süre önce Balliol'daki ömür boyu işinden istifa etmiş olmasına bakılırsa, kesinlikle öğretim üyeliği açısından bir tür akademik intihar eğilimi taşıdığı söylenebilirdi. Nitekim 22 Kasım 1921'de, Londra'ya dönüşünden tam iki ay sonra Chatham House'ta "kurumun üyelerine tecrübelerini aktarma ve Türklerin savaş gerekçesini sunma fırsatını bulabilmek amacıyla" özel olarak ayarladığı bir konferans verdi. Toplantıya başkanlık eden tanınmış Girit arkeoloğu Sir Arthur Evans'ın (1851-1941) tavizsiz Yunan yanlısı giriş konuşması işini daha da zorlaştırdı.⁶⁸

Alenen Türkleri savunur mahiyette yazmak ve konuşmak yetmezmiş gibi, Toynbee İngiliz hükümeti ile Türkleri buluşturacak dürüst bir aracı rolünü oynamaya bile kalkıştı. Mustafa Kemal'in temsilcisi (Ali) Fethi (Okyar) Bey (1880-1943) son Türk askeri hamlesinden önce, Ağustos 1922'de Londra'ya geldiğinde, kimse onunla görüşmeye yanaşmadı. Ne Başbakan Lloyd George ne de Dışişleri Bakanı Lord Curzon (1859-1925) onu kabul etti.

Bu kritik anda majestelerinin hükümeti mazur görülemeyecek kadar kördü. Ya emrindeki askeri istihbaratta kusur vardı ya da gidişatı görmezlikten gelmede bizzat kabahatliydi. Anadolu'da askeri durumun gerçeklerini kavrasalardı, morali çoktan dibe vurmuş Yunan orduları hâlâ maddeten ayaktaiken, Türklerin sunduğu barış için müzakere fırsatına atlamaları gerekirdi.

Toynbee kendini "Britanya'da Türk milliyetçi hareketine yakınlık duyan oldukça az sayıdaki kişilerden biri olarak" gördüğü için, karısıyla birlikte Fethi Bey ile arkadaşlarını âsi Muhafazakâr milletvekili Samuel Hoare (1880-1959) ve "Arabistanlı" T. E. Lawrence'la (1888-1935) kendi evinde görüşmeye davet etti. Pek bir sonuç çıkmasa da, Türk heyetinin elde edebildiği en üst düzeydeki buluşmaydı bu.⁶⁹

Toynbee akademik durumunun nazikliğinden bihabermiş gibi değildi. Nitekim *Batı Meselesi*'nin ikinci baskısının önsözünde, Yunan diasporasının

67 Toynbee'ye yönelik sert eleştiriler için örneğin bkz. [George] Georgios Melas, *The Türk as He is. Answer to a Libel. Sidelights on Kemalism, Bolshevism and Pan-Germanism* (Londra, [1922]). Krş. aynı yazar, *Ex-King Constantine and the War* (Londra, [1920]).

68 Toynbee, *Acquaintances*, s. 247-249.

69 Agy, s. 184-185; krş. s. 239. Her ne kadar Toynbee'den söz edilmese de, Fethi Bey'in ziyareti için ayrıca bkz. Andrew Mango, *Atatürk* (Londra, 1999), s. 337-338; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, ed. Cemal Kutay (İstanbul, 1980), s. 308-309.

maddi destek verdiği bir kürsüde bulunmasına karşın, şöyle bir saptamada bulundu:

Benim ve Yunan dostlarım ile tanıdıklarım açısından ne tür kişisel tatsızlıklara yol açarsa açsın, mevcut durum bir İngiliz üniversitesindeki öğrenim bağışının ilgili ülkenin lehine propaganda için kullanıldığı kuşkusunun önünü en azından kesiyor. Eğer ileri sürülebilirse, böyle bir iddia vahim olur; zira akademik araştırma bir siyasal amaç taşımamalıdır, her ne kadar konusu tarih olunca, geçmişteki olayların niteliğine ve sebep-sonuç bağlantısına ilişkin değerlendirmesi günümüze ve geleceğe ara sıra ve arızı olarak biraz etkide bulunsun da.⁷⁰

Nitekim Toynbee daha Mayıs 1921'de, İstanbul'dan ilk *Guardian* makalelerinin yer aldığı posta paketinde, King's College'ın dekanı Ernest Barker'a (1874-1960) bir mektup göndererek, kürsüsünden istifa etmeyi önerdi. Yine ona 6 Mayıs 1922 tarihli başka bir mektubunda da aynı öneriyi tekrarladı. Barker bunu reddetmekle kalmayarak, *Batı Meselesi*'ne önsözü gözden geçirmesine de yardımcı oldu. Birinci baskı 1922 yazının başlarında, Yunanların Anadolu'da toplu yenilgiye uğrayarak, işin İzmir yangını noktasına varmasından hemen önce çıktı. Londra'daki Yunanların hoşnutsuzluğu Yunan-Türk sınırının her iki tarafında çok eski beldelerin yıkılmasına yol açacak ahali mübadelesi şartlarının belirlendiği 1923 başlarında ikinci baskının yayınlanmasıyla daha da arttı.⁷¹

Dekan Barker ilk başta destek verdiği Toynbee'ye 31 Ocak 1923'te şunu yazdı:

Öğretim özgürlüğünü korumak için elimden gelen her şeyi yapacağıma kesinlikle güvenebilirsin; çoğu şeyden daha fazla değer verdiğim ama bana başında olduğun kürsünün kuruluşu sırasında tamamen gözden çıkarılmış gibi görünen bir husus bu. Buna bağlı olarak senin ve benim birlikte düştüğümüz durumu düpedüz trajik bulmaktayım.⁷²

İşler hızla gayet nahoş hale geldi ve Bağışçılar Komitesi'nde yer alan Yunanlar 24 Ocak 1923'te bir dizi toplantının ilkinin düzenleyerek, Toynbee'nin görevi üstlenmesinden beri hiç toplanmamış bu organı canlandırdılar.⁷³ Onlar ve belirli çıkar gruplarınca desteklenen benzer kürsülerin başındaki bazı

70 Toynbee, *Western Question*, s. xxxi.

71 Clogg, *Politics*, s. 57. "Yakındoğu ve Ortadoğu ulus-devletleri arasındaki sınır hatları sonunda nereden geçirilirse geçirilsin, her devletin elindeki rehinelere birbirine yakın sayıya varacak olması pratik garantilerden birini sağlamaktadır." Toynbee, *Western Question*, s. 323; benzer bir görüş sonraki sayfada da yer alır.

72 Clogg, *Politics*, s. 60.

73 Agy, s. 60.

hocaları da kapsayan okuldaki destekçileri, Toynbee'yi sadece kürsünün amacına görünüşte ters düşecek aleni bir tutum takındığı için değil, genel yetersizliğinden dolayı da sertçe eleştirdiler. Büyük yeteneğe sahip bir genç olduğundan kimsenin kuşkusu olmasa bile, gönlünün öğretim üyeliğinde olmadığı açıktı ve derslerine giren öğrenci sayısı bazen ikiyi geçmemekteydi. Ona düşkünlüğü ömrü boyunca sık aralıklı ve canlı bir mektuplaşmayı sürdürecektir düzeyde olan annesi bile şunu yazdı: "Bu görevin herkes ve en başta da Türklere güçlü yakınlık duyan senin için imkânsız olduğunu uzun süredir çok kuvvetle hissetmekteyim." Annesine göre, bağışçılar onu pek tarafsız bir gözlemci gibi görmemekte muhtemelen haklıydı. Bizzat şunu da belirtti: "Türkler konusunda biraz takıntılı olduğunu düşünmeyeceğime söz veremem."⁷⁴

Toynbee'nin biraz takıntılı olmanın ötesine geçtiğine hiç kuşku yoktur. Sanki bunu göstermek istercesine, tam Bağışçılar Komitesi'nin akıbetine karar vereceği sırada, *Manchester Guardian*'daki eski dostu C. P. Scott'ın önerdiği küçük bir görevi üstlendi ve Mustafa Kemal'le Ankara'da röportaj yapmak üzere Nisan 1923'te Türkiye'ye bir kez daha gitti. Başka birçok kişi gibi o da Mustafa Kemal'den çok güçlü biçimde etkilendi. Karısına 13 Nisan 1923'te Mustafa Kemal'in "hiç kuşkusuz büyük bir adam" olduğunu yazdı. "Yeminle Avusturyalı ya da Alman olduğunu söylersin. Cana yakın ama sokulgan değil; [...] atılmaya hazırlanan bir parsi andırıyor azıcık."⁷⁵ Kırk yılı aşkın bir süre sonra, Toynbee "Ankara'da yemek için Atatürk'ün konuğu olduğu 1923 ilkbaharı akşamı"nı hâlâ hatırlayacaktı. Kişiler arası ilişkilere dair çok genel bir saptamasını hoş karşılamamıştı:

Atatürk birinin söylediği şeyle hemfikir olmadığında, ağzını açmadan önce onu bakışıyla sindirirdi. Suratını asınca alnının tamamı bir fırtına bulutu gibi kaşlarının üstüne çökerdi; bana bütünüyle yanıldığımı söylediğinde, işte bu asık suratla karşılaştım.⁷⁶

O sırada Toynbee Büyük Britanya ile Türk milliyetçileri arasındaki iyi ilişkilerin önemine öylesine inanmıştı ki, Yunan yakınmalarına hak verir gibi görünmeye dahi artık istekli değildi. Dahası, İngiliz dış politikasının yükselen Müslüman milliyetçiliğinin gereklerine yeterince dikkat etmediğine her zamankinden daha emindi. Türkiye'den karısına şunu yazdı: "Burada

⁷⁴ Agy, s. 68.

⁷⁵ Toynbee'den Rosalind Toynbee'ye, 13 Nisan 1923; McNeill, *Toynbee*, s. 117.

⁷⁶ Toynbee, *Acquaintances*, s. 249. Onunla tanışmadan önce bile, 1922'de "Mustafa Kemal Paşa konusunda, dolayısıyla sadece bir Yahudi olmadığını belirtmeliyim" notunu düşme gereğini duyması oldukça tuhaftır. Toynbee, *Western Question*, s. 178. Büyük hayranlık duyduğu Atatürk'ten yıllar sonra bile "büyük adam" diye söz edecekti. Toynbee, *Experiences*, s. 73; *Acquaintances*, s. 181, 235, 237-238.

Türklerin yanı sıra Afgan ve Hintliler gördüm; momenti (bizimle denk olma yönündeki irade gücünün momentini) yakaladıklarına ve bütün yükün Britanya İmparatorluğu'na düşeceğine hiç kuşku yok."⁷⁷ Bu *Manchester Guardian* muhabiri Toynbee'nin klasiği olmakla birlikte, Yunan yaralarına tuz basar nitelikteydi.

Sonunda Londra'ya dönen Toynbee bile konumunun savunulamaz olduğunu gördü ve 6 Kasım 1923'te Dekan Barker'a yazdığı mektupta, Korais kürsüsünden istifa önerisini teyit ederken, niçin ayrıldığına dair bir basın açıklamasında bulunma hakkını saklı tuttu.⁷⁸ Bunu mümkün olan en geniş kesime duyuracak şekilde *Times*'a gönderdiği mektup 3 Ocak 1924'te çıktı.

Mektubunun büyük bir kısmı Bağışçılar Komitesi'yle ilişkilerinin ayrıntılarıyla ilgilidir ama söze yüksek bir ahlaki gerekçeye dayanarak başlar:

Yakınoğlu'ya 1921'deki bir gezim sırasında, Yunan makamlarının Anadolu'da işgal ettikleri topraklardaki davranışını çok olumsuz bir yönde açıkça yorumlamayı görev edindim; o zamandan beri Yunan-Türk ilişkilerini her iki tarafın bakışıyla incelemeyi sağlayacak her fırsattan yararlandım ve durumun gidişatı boyunca kanaatlerimi kamuoyuna özgürce ifade ettim. Bu özgürlüğün bir İngiliz üniversitesindeki profesör olarak hakkım olduğu kanısındayım; şahsen başka şartlar altında bir akademik kürsüde bulunmaya istekli olmazdım. Ancak sorumluluğu bizzat üstlensem bile, mevcut durumdan böyle bir hareket tarzı yüksekokulun ve üniversitenin çıkarlarını etkileyebilirdi; dolayısıyla Yunanistan'a olumsuz yaklaşan ilk makalelerimi Konstantinopolis'ten İngiliz basınına gönderdiğim postaya, King's College dekanı Dr. Barker'a hitaben bir mektup koydum. Neler olup bittiğini ve nasıl bir yol tuttuğumu açıklayarak, durumun yüksekokul ve üniversite için çok rahatsız edici şekle girmesi halinde, her an istifa etmeye hazır olduğumu bildirdim.

Toynbee mektubuna Dekan Barker tarafından sekiz gün önce yazılmış bir tanık beyanını ekledi ve bu metin yazarının izniyle *Times*'da yer aldı.⁷⁹

Kamuoyunu ilgilendirdiği ölçüde, Toynbee yerel Yunanlarla bu anlaşmazlıktan kazançlı çıktı.⁸⁰ İngiliz basınının büyük bölümü ondan yana ta-

77 Toynbee'den Rosalind Toynbee'ye, 13 Nisan 1923; McNeill, *Toynbee*, s. 117.

78 Clogg, *Politics*, s. 75.

79 Toynbee'nin 3 Ocak 1924 tarihli mektubu ve Barker'ın beyanı (26 Aralık 1923) için bkz. Clogg, *Politics*, s. 116-117.

80 Özellikle *Times*'a mektubundan sonra, Toynbee'nin Türk yanlısı görüşleri kamuoyunda yaygın biçimde öğrenildi. E. M. Forster'ın (1879-1970) Mısır doğumlu Yunan şair Konstantinos Kavafis'in (1863-1933) eserlerini İngilizceye çevirme planına aptalca bir kararla Toynbee'yi katması için tavsamasına yol açtı: Peter Jeffreys, "Cavafy, Forster, and the Eastern Question", *Jnl. of Mod. Greek Studies*, 19 (2001), 61-87. Forster'ın biraz Türk yanlısı görüşleri için bkz. David Roessel, "Live Orientals and Dead Greeks: Forster's Response to the Chanak Crisis", *Twentieth Cent. Lit.*, 36 (1990), 43-60.

vır takındı; özellikle itibarlı *The Nation and Athenaeum* 12 Ocak 1924'te bu "olağanüstü zeki tarihçi ve uzman"a yapılan haksızlık üzerine sert bir başyazı yayımladı. Toynbee'nin kayınpederi Profesör Gilbert Murray tarafından ismini vermeksizin yazılmış olması elbette konu dışıydı.⁸¹ Bağışçıların hiçe saymakla diğer kürsüleri ve tasarıları tehlikeye düşürmesinden endişelenen bazı meslektaşları ise Toynbee'ye karşı çıktılar; çünkü hareket tarzı üniversite camiasında bir dalga etkisi yaratabilirdi. Örneğin, R. W. Seton-Watson (1879-1951) Orta Avrupa tarihi Masaryk kürsüsü profesörüydü ve 1924-1925 akademik yılında bütün kürsü giderlerini karşılama vaadiyle, bağışın yarısını ödeyen Çek hükümetiydi.⁸² İş Prof. Murray'ye mektup yazma noktasına götüren Seton-Watson, davranışını "tamamen rezilce ve yersiz" bulduğu damadının "Yunan ulusunun kaderindeki en önemli (hiç abartısız Kserkses'ten bu yana belki de en belirleyici) krizde [...] Türklerden yana azgın bir propaganda kampanyasına dalmış olmasına öfke saçtı."⁸³

Üniversite Senatosu başka birçok görüşmenin ve epeyce yazışmanın ardından, 26 Mart 1924'te Korais kürsüsü olayına kesin noktayı koydu. Mevcut görev süresinin sona erdiği 30 Haziran 1924'te, Toynbee'nin ilişkisi tamamen kesildi. İşin garip yanı, ertesi ay İstanbul Üniversitesi'nde [Darülfünun] bir görevi kabul ettiğine dair bir söylenti yayıldı; bunun üzerine *Times*'da 16 Nisan 1924'te çıkan başka bir mektubunda, kendisiyle bu yönde bir temasın kurulduğunu doğrulamakla birlikte, o sırada teklifi kabul etme niyetinin olmadığını belirtti.⁸⁴

Toynbee artık işsizdi ama şansı yaver gittiğinden, bir süre önce ufukta yeni bir mevki belirmişti. Savaş dönemindeki amiri J. W. Headlam-Morley'den 16 Ocak 1924'te onu öğle yemeğine davet eden bir pusula almıştı. Ona önerilen şey Chatham House bünyesindeki İngiliz (1926'dan sonra Kraliyet) Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde geçici bir görevdi. Enstitünün kurucuları halkın uluslararası ilişkileri daha iyi bilmesi halinde, yeni bir savaşın önlenebileceğine hâlâ inanan eski Paris Barış Konferansı danışmanlarıydı. Toynbee'den Büyük Savaş'ın bitişiyle başlayacak ve ardından her yılı kapsayacak şekilde, uluslararası ilişkiler üzerine kitap boyutunda araştırmalar yazması istendi. Chatham House'ta 30 yıl sonra emekliye ayrılıncaya kadar araştırma direk-

81 Clogg, *Politics*, s. 84-85.

82 Agy, s. 76.

83 Agy, s. 91. Bununla birlikte, Toynbee *A Study of History* kitabında Seton-Watson'ı bir ölçüde saygıyla andı (x. 225).

84 Ne var ki, Toynbee Belgeleri'nde Londra'daki Türk elçisi Yusuf Keinal'e bir taslak mektup vardır; Toynbee burada Mayıs 1925'ten Mart 1926 sonuna kadar İstanbul Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak hizmet vermeyi önerir. Seyahat masraflarının karşılanması dışında istediği maaş vergiden muaf olmak üzere 1.200 sterlindi, yani Korais kürsüsünden aldığından iki katıydı: Clogg, *Politics*, s. 102. Bu konudaki Türk tepkisine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Cem Çakmak, "Arnold Toynbee ve bir kürsünün hikâyesi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 116 (Şubat 1990), 19-23.

törlüğünü sürdürdü ve böylece I. Dünya Savaşı sırasında pervasızca teptiği akademik ödüle, yani ömür boyu bir işe nihayet kavuştu.⁸⁵ Daha da iyisi, orada birlikte çalıştığı Veronica Boulter'la (1894-1980) onu terk eden Rosalind Murray'den boşandıktan sonra, 1946'da ikinci eşi olarak evlendi.⁸⁶ Toynbee yaklaşık yarım yüzyıl sonra, kendine özgü abartılı üslupla, "Hangi kapiya açılırsa açılsın, günah benim için mutluluğa vesile oldu" diyecekti.⁸⁷ Aynı ölçüde mutluluğa vesile olan araştırmacı muhabir kimliğiyle Türkiye'yi 1921'de gezişi, dünyaya uygarlıkların çöküşünü açıklamaya yönelik sonuçta inandırıcılıktan uzak ama karmaşık ve garip biçimde büyüleyici bir teori verdi ve İngiliz kamuoyunun bağımsızlık savaşı veren Türkiye'ye karşı tutumunun değişmesine katkıda bulundu.

85 Aslında, Londra Üniversitesi kadrosunda kalacaktı. ABD'ye ilk gezisine çıktığı 1925 yazında, Glasgowlu kömür kralı Sir Daniel Stevenson, zamanını uluslararası ilişkiler öğretimi ve Chatham House'taki çalışma arasında paylaşırması kaydıyla, onun için Londra Üniversitesi'nde başka bir kürsüye kaynak sağlamayı kabul etti. Toynbee açılış dersini 1926'da verdi ama öğretim üyeliğinden hiç hoşlanmaması nedeniyle, Aralık 1928'de unvanı "araştırma profesörü" olarak değiştirildi ve farkın büyük bölümü Chatham House tarafından karşılanmak üzere maaşı indirildi. McNeill, *Toynbee*, s. 128, 130-132.

86 Veronica Boulter Toynbee, *The Gentle Giant's Lady and Her Friend: Selected Letters of Veronica Boulter Toynbee, 1964-1980*, ed. Lois Wiegardt Whitaker (Dubuque, Iowa, 1997).

87 Toynbee, *Experiences*, s. 72; krş. s. 111. Toynbee'nin daha sonraları Korais meselesini "eski hikâye" sayan sakin ve filozofça tutumu kaynaklarda sürekli tekrarlanır.

BÖLÜM 7

Sonuç: Avrupa'daki Türkiye, Asya'daki Türkiye, Britanya'daki Türkiye

“Haç inerken, senin minarelerin yükseliyor.” Osmanlı İmparatorluğu’na ilk kez ayak bastığı anı hatırlarken, Lord Byron’ın aklına gelen sözler bunlardı. *Childe Harold’s Pilgrimage*’den alınma bu mısradaki tezatlar çarpıcıdır: Haç karşısında minareler, iniş karşısında yükseliş ve hepsinin gerisinde Batı karşısında Doğu. Bu kelimeler şiire konu olan kahramanın arketip İslami ötekinin alanına girişindeki endişe ve korku ürpertilerini çağrıştırmaya yönelikti. Oysa gerçekte Soylu Genç Harold (tıpkı yaratıcısı gibi) Osmanlı İmparatorluğu’na önce Yunanistan’da ve kafa karışıklığını artıracak bir sonuçla, o sırada Arnavutluk olarak anılan diyarda girmişti.

Disraeli, Toynbee ve başka birçok çağdaşları gibi, Byron da Türkiye’yi tanıma ve ona değer verme noktasına Yunanistan konusunda hayal kırıklığına uğradıktan sonra vardı. Bu kişilerin hepsi “okuma körlüğü”nün, onları gözlerinin önündeki şeyleri görmekten kısa bir süreliğine alıkoyan geçici bir durumun mağdurlarıydı. Eğitimli İngilizler okudukları şeylerin yarattığı bir beklenti ufkuyla yolculuklarına çıktılar. Yunanistan’da kendi Avrupa uygarlıklarının bildik kaynağını bulmaya hazırlanmışken, Yunanistan’ın Doğu olduğunu fark edince şoka uğradılar. Modern Yunanların klasik dünya kahramanlarından beklenmedik biçimde ayrı olmasının ötesinde, yaşadıkları ortam camiler ve Müslümanlarla doluydu.

Bu kitapta hayatları ve eserleri ele alınan beş yazardan dördü şahsen İstanbul’a kadar dolaştı ve kendine has yabancılığının yanı sıra sahicilik izlenimi veren bir kültüre hayran kaldı. Edward Said’in Doğu dünyasının yer aldığı “metin evreni” onlar için öylesine kırılıyordu ki, neredeyse temasa girilir girilmez uçup gitti. Her yeni yazar sahneye çıktığında kaçınılmaz olarak öncellerince döşenmiş temellere dayandığı için, hepsi neredeyse aynı dönemde yaşamış gibi gelir insana.

İlk yazar Edward Gibbon Yunanlar hakkında çok az hayal beslerken ve Bizans ardılları hakkında hiç hayal beslemezken, “Osmanlıların yükseliş ve ilerleyiş” sürecine hayranlıkla doluydu. Kitapları Victoria dönemi İngilteresi’nde genel eğitim görmüş kişilerce okundu; Hristiyanlığa yönelik sert eleştirileriyle birçok dindar okura sevimsiz görünse de, uzmanlığı yadsınamaz ölçüde

derindi ve üslubu son derece enfesti. Yola gelmeyecek kadar dindar olan Kardinal Newman (1801-1890) bile “Söylemesi hazin ama bir din tarihçisi sayılmayı hak eden başlıca, hatta belki yegâne İngiliz yazarı kâfir Gibbon’dır” diye itiraf etmek zorunda kaldı.¹ Gibbon’ın altı ciltlik harika eserinin ikinci yarısı tamamen Osmanlı İmparatorluğu’nun ortaya çıkışını, gelişimini ve yaratıcılığını konu alır. Aradan yaklaşık iki buçuk yüzyıl geçmesine karşın, çizdiği tablo çekiciliğini korur; üstelik yorumlarının ve anlatı ayrıntılarının birçoğu tarihsel açıdan hâlâ doğrudur.

Gibbon her “bilgili ya da aşına” İngiliz okurunun Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu algısını dayandığı genel bir bilimsel temel sağlarken, Lord Byron buna binlercesinin yürek atışlarını hızlandıran daha duygusal bir tepki kattı. Byron’ın bazı Yunanların bağımsız bir Ortodoks devlet yapısı yaratma mücadelesinin sembolü haline gelişi bizzat seçtiği bir rol değildi. Hayranlık duyduğu Yunanlar aslında Arnavut’tu ve yazılarında Türk imparatorluğunun kültür ve havasını saygı ve hatta sevgi dolu bir yaklaşımla sundu. Eserlerini basan John Murray’nin yayınevi rehber kitaplarıyla da tanınırdı; bunlara zamanla Byron’ın şiirlerinin anlatılan yerleri gezerken rahatça taşınabilecek cep baskıları eklendi. Nitekim manzum bir anlatının yanı sıra bir seyahat anlatısı da olan bu şiirlerin büyük bir bölümünde dipnotları yer aldı. Byron’ın mirası olan Doğu romantizmi Yunanistan kadar Türkiye’yle de ilgiliydi. Yunanca konuşan Ortodoks Hristiyanlara bir devlet vermek gerektiğini düşünen okurlar bile Byron’ın Bizans enkazı üstünde kurulu karmaşık ve egzotik bir kültüre dair Türk hikâyesi karşısında büyülenmekten kendilerini alamadılar.

Gibbon ile Byron’ı kendince okuyup tanıyan Benjamin Disraeli’nin gençlik yıllarında büyük ölçüde Byron’ın İstanbul’a güzergâhını izleyen Büyük Tur’da büyük şaire şahsen hizmet etmiş bir kişi yer alırdı. Disraeli öncelikle bir politikacı olarak görülür; oysa uzun bir dönemi, 47-69 yaş arasındaki olgunluk yıllarını siyasal boşlukta geçirdi. Hayatının büyük bölümünde ve özellikle söz konusu yıllarda esas olarak bir romancıydı; Büyük Tur sırasındaki izlenimlerinden ve Türk tecrübesinden yoğun biçimde yararlandı. Doğu gezisi Anglikan toplumun pek hoşgörüsüyle bakmadığı, vaftiz edilmiş bir Yahudi kimliğinden, şanlı kökeni ve soyu ona dudak büken İngiliz asilzadelerinkinden bile üstün Ortadoğulu aristokrat bir centilmen şeklindeki yeni bir güçlü benliğe geçiş için gerekli ilham kaynağını sağladı. Disraeli siyasal kariyeri boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü destekledi ve bunu yaparken Türkleri Rusya ve Batı arasında bir tampon olarak gören geleneksel İngiliz dış politikasını sürdürdü. Doğrusu, Disraeli’ye husumet bizzat Osmanlı İmparatorluğu’na İngiliz desteğini sarsma sonucunu doğurdu.

1 John Henry Newman, *An Essay on the Development of Christian Doctrine* (Londra, 1845), s. 5

Disraeli'nin romanlarında, parlamento konuşmalarında ve siyasal yazılarında Yahudilerin, Arapların, Türklerin ve bir şekilde Sami ya da Doğulu saydığı herkesin erdemlerini sürekli diline dolması, özellikle 1876 Bulgar katliamından sonra Gladstone ve Liberaller için kolay bir hedef haline gelmesine yol açtı. Bununla birlikte, son derece tutulan romanları Türkiye'yi çok çekici bir açıdan sundu; tıpkı Gibbon ve Byron gibi, Gladstone'un Nisan 1880'de iktidara dönüşünün ardından Türklere karşı İngiliz dış politikasındaki değişimin etkilerini dengeleyecek bir Osmanlı İmparatorluğu algısı yaratmaya katkıda bulundu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe Almanya'nın kucağına düşmesi, Britanya'nın eski bir müttefikine sırt çevirmesinin sonucuydu. Türkiye I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer alınca, birçok kişi Gladstone'un başından beri haklı olduğunu düşündü. Oysa Almanya asıl çıbanbaşıydı ve propaganda savaşında geçerli kural durumu basite indirmektir. Ünlü gerilim romanı *Otuz Dokuz Basamak*'ın (1915) yazarı ve İstihbarat Dairesi subayı John Buchan, incelikli iknanın gücünü sıkıca kavramış biriydi. Rusların Şubat 1916 ortalarında Erzurum'u ele geçirişinden kısa bir süre sonra, romanın devamı olarak yazdığı *Yeşil Kaftan*'ın (1916) konusu birleşik Alman ve Türk kuvvetinin bu tahkimli kenti kaybedişiydi. Buchan'ın Türklere ilişkin imajı oryantalist bir nitelik taşımakla birlikte, Büyük Savaş'ta yanlış tarafı desteklemenin kusurunu dosdoğru Almanya'ya, katı İslam inancını hınzırca istismar etmiş ülkeye yıkan bir anlayışa dayalıydı. *Yeşil Kaftan*'ın hem seferber edilmiş popüler tarih, hem kurmaca dışı ucuz eser, hem de kolay okunan, çok satılan bir kitap olması, kamuoyunu etkilemesini sağladı. Buchan'ın anlatısında, Türkler İngiltere'nin amansız düşmanları değil, kısmen uzun yıllar destekçisi olmuş İngilizlerce yüzüstü bırakıldıktan sonra çaresizce Alman düzenbazlığına yenik düşen dindar bir halktı.

Arnold Toynbee de İngiliz propagandasının hizmetinde çalışarak ama daha dolambaçlı bir tarzda Almanları olabilecek en kötü açıdan sunmaya yönelik metinler yazdı. Savaş dönemindeki görevi Türkleri kana susamış Almanların bile onlarla ittifaka girmekten utanç duymalarını gerektirecek kadar vahşi göstermekti. Bu uğraşın başlıca ürünü, Ermeni katliamı üzerine Lord Bryce'in adıyla yayımlanan rapordu. Savaştan sonra Toynbee Türkiye ve azınlıkları arasındaki sorunlu ilişkiler konusunda daha girişik bir anlayışa varmaya çalıştı; Türk İstiklâl Savaşı'nı muhabir olarak aktarmak üzere 1921'de oraya gidişinin ardındaki saiklerden biri buydu. Gezisi Türkiye ve halkına karşı ömür boyu sürecek bir hayranlığa temel oluşturdu ki çok geçmeden bu tutumu üniversitedeki görevine mal olacaktı. Ayrıca geçici olarak dünya çapında bir tarihçi şöhretine ulaşmasını sağlayacak 12 ciltlik anısal eseri *A Study of History*'ye (1934-1961) ilham verdi.

Elbette Britanya'da uzun 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye üzerine kitaplar yayımlayan başka birçok yazar vardı. Adları unutulmuş yazarlar bile Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz dış politikasının yanı sıra Türkiye'de o dönemde yaşanan olaylarda görüşlerinin somut bir damgası saptanabilen karar alıcılara bir etkide bulundu. Ama bu kitapta ele alınan beş yazar, etkileri çok geniş bir alana ulaşmış ve dönemin kültürel yaşamına yayılmış evrensel kişilerdi. Kitaplara biraz "aşına" herkesçe bilindiği üzere, yüzyılın seyri içinde bu beş adam okurların zihninde birikimli ve eşzamanlı yaşıyor gibiydi. Her yazarın kitapları okunması beklenebilecek ciltler yığınınına eklenirken, bir tür tortulaşma etkisi devredeydi. Toynbee ondan önceki Gibbon'ı okudu ve Disraeli kendince Byron'ı tanıdı. Adeta bu kitapları okumanın kaçınılmaz sonucu olarak, Türkiye'ye karşı tutumun merak dolu, saygılı ve genellikle olumlu olduğunu görürüz.

Bu oldukça parlak beklenti ufkunun ucunda önemli bir siyasal gerçek durur. Mustafa Kemal'in (Atatürk) öncülüğünde 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Dönüm noktası niteliğindeki bu olayın belki de en önemli öncülü, İngilizlerin öncülüğünde İtilaf devletlerinin, neredeyse beş yüzyıl önce Türkler tarafından kuşatılıp sonunda yıkılmış Bizans İmparatorluğu'nun hayali şanına bir ölçüde ulaşmaya dönük sakıncalı ve talihsiz bir girişimle, Yunanların 1919'da Türkiye'nin batı kıyı şeridinde kuvvetlerini çıkarmalarına izin verme kararıydı. Mustafa Kemal'in Yunanlar karşısındaki zaferi hem tarihteki yerini hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratılışını perçinledi. Türkiye'ye ilişkin İngiliz tutumları ile önyargılarının Ekim 1923'teki o dönemeçle doğrudan bir alakası vardı. O tarihte eğitimli bir İngiliz gözlemci, gazetede Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşmesini okurken, aklından Türkiye'ye dair bildiği, Gibbon, Byron ve Disraeli'den, Buchan'ın romanlarından ve Toynbee'nin gazete makalelerinden hatırladığı şeyleri geçirmiş olabilir. Bu adamlar İngiliz okurlarının zihnini hayranlığa yöneltici ve Avrupa'daki Türkiye'nin Asya'daki Türkiye'den kopmaksızın, Doğu'nun en Batılı kesimi ve hiç kuşkusuz Batı'daki en Doğulu ülke olarak kalmasını sağlayan bir tutumu destekleyici Türkiye imgeleriyle donatmışlardı.

Daha Kapsamlı Okuma Önerileri

Bu eser kelimenin en dar anlamıyla bir “deneme” babındadır. Yazar böylesine zahmelli bir işe girişirken elindeki sınırlı araçlar ile güçlerin gayet farkındadır; araştırmasına daha büyük güvenle bakabilse dahi, erbabların onayına daha emin olmayacaktır. Belirli bir uygarlığın ana hatları her göze muhtemelen farklı bir resim sunar; her aşamada hem yazarın hem okurun bireysel yargı ve duygusu ister istemez devreye girer. Dalmaya cesaret ettiğimiz engin deryada olası yollar ve istikametler çoktur; bu esere hizmet etmiş aynı araştırmalar başka ellerde kolayca tamamen farklı bir yaklaşıma ve yoruma tabi olabileceği gibi, temelde farklı sonuçlara da yol açabilir.

Koca Jacob Burckhardt (1818-1897) 1860'ta yayımlanan *The Civilization of the Renaissance in Italy* adlı “deneme”sine bu sözlerle başlar. Bu anlayışa uygun olarak, aşağıda bu kitabı yazarken en yararlı bulduğum kaynakların biraz kendine has bir listesi yer almaktadır. Yer sınırlamalarına uymak açısından ciddi biçimde budanan bölüm dipnotlarında adları geçen malzemelere bir ek niteliğindedir. Her halükârda, fikirler tarihi öylesine geniş bir alan kaplar ki, birincil kaynakları okumanın ve kargaşayı düzene sokar gibi görünen bir kalıbın ortaya çıkmasını beklemenin yerini tutacak bir yol yoktur.

Genel

Elinizdeki kitap bir 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa devletleriyle ilişkileri tarihi değildir; ancak bunu bilmek ele alınan yazarların zihinsel dünyasını canlandırmak gerekli zemini sağlar. Yeni uzmanların Osmanlı tarihçileri ailesine katılmanın zahmetli dil ve eski yazı sınavını göze almalarıyla birlikte, gerek Türkçede gerekse Avrupa dillerinde bu dönem üzerine heyecan verici eserler yığını gittikçe büyümektedir. *Cambridge History of Turkey* (ed. Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet ve Reşat Kasaba, Cambridge, 2006-2013) başta olmak üzere, onların çalışmalarını hayranlıkla okumaktayız. Bu dört cilt, dönemin tamamına ilişkin ayrıntılı araştırmaların bir portalidir; alanın kilit uzmanlarınca yazılmış birçok makalenin sonundaki kapsamlı bibliyografyalar, o kitapları burada tekrarlama gereğini ortadan kaldırmaktadır.

Bölüm 2. Edward Gibbon'ın Doğu Sorunu (1776-1788)

Bir dizi değişik Gibbon baskılarının birçoğu, eserinin bu bölüme konu olan ikinci kısmını tamamen budar. Günümüzde çoğunlukla Penguin baskısı kullanılır: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Londra, 1994). Ancak çeşitli Everyman versiyonlarından da hâlâ alıntı yapılır. Gibbon üzerine günümüzün en anıtsal araştırması J. G. A. Pocock'un altı ciltlik *Barbarism and Religion* (Cambridge, 1999-2015) kitabıdır. Pocock "*Decline and Fall*'un ikinci üçlemesi hakkında" çok fazla şey yazmaktan kaçınmasının gerekçesini (vi. 8) şöyle açıklar: "Bu anlatıyı başkalarına bırakmak durumundayım; (böyle kişiler çıkarsa) *Decline and Fall*'un ikinci kısmını nasıl gördüklerini okurlarına anlatmak onlara düşer." David Womersley'nin *Gibbon and the "Watchmen of the Holy City"* (Oxford, 2002) kitabı önemli bir kaynaktır. Hugh Trevor-Roper'ın her zamanki gibi okunmaya değer olan ve bu özelliği sadece Gibbonvari üsluptan kaynaklanmayan makalesi için bkz. "Dimitrie Cantemir's Ottoman History and its Reception in England", *Revue roumaine d'histoire*, 24 (1985), 51-66; yeni baskı Trevor-Roper, *History and the Enlightenment* (New Haven, 2010), Bölüm 4 (s. 54-70, 284-286). *Edward Gibbon and Empire* (ed. Rosamond McKitterick ve Roland Quinault, Cambridge, 1997) kitabında bir dizi ilginç makale yer alır. Hâlâ yararlı diğer öncü eserler arasında Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (3. baskı, Oxford, 2002) [1. baskı 1961] ve M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923* (Londra, 1966) sayılabilir. Genel bilgi için bkz. *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard (Cambridge, 2008).

Bölüm 3. Türk Hayranı Lord Byron ve Doğu'ya Büyük Turu (1809-1811)

En iyi başlangıç noktası bizzat Byron'ın yazılandır: *Lord Byron: The Complete Poetical Works*, ed. Jerome J. McGann ve Barry Weller (Oxford, 1980-1993); *Byron, Letters and Journals*, ed. Leslie A. Marchand (Londra, 1973-94); J. C. Hobbhouse, *A Journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810* (Philadelphia, 1817), 2 cilt, 1. baskı (Londra, 1813). Genel bilgi için bkz. *The Cambridge Companion to Byron*, ed. Drummond Bone (Cambridge, 2004). Özel olarak Tepedelenli Ali Paşa için bkz. K. E. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, 1999). İngilizler ve Yunan bağımsızlık mücadelesi konusunda yazılmış epeyce kitap arasında, William St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: the Philhellenes in the War of Inde-*

pendence (Londra, 1972) ve C. M. Woodhouse, *The Philhellenes* (Londra, 1969) hâlâ yararlı kaynaklardır. Yakın dönemdeki bir araştırma için bkz. Roderick Beaton, *Byron's War: Romantic Rebellion, Greek Revolution* (Cambridge, 2013). Ek kaynaklardan bazıları şunlardır: Suzanne L. Marchand, *Down From Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970* (Princeton, 1996); Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece* (Stanford, 1996); T. J. W. Spencer, *Fair Greece, Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron* (Londra, 1954); aynı yazar, *Byron and the Greek Tradition* (Nottingham, 1960); Fani-Maria Tsigakou, *The Rediscovery of Greece: Travellers and Painters of the Romantic Era* (Londra, 1981).

Bölüm 4. Disraeli'nin Doğu Kariyeri, 1830

Başlangıç noktası haliyle Disraeli'nin yazışmalarını içeren *Letters*, ed. J. A. W. Gunn vd. (Toronto, 1982-), ardından başta *Contarini Fleming: A Psychological Auto-Biography* (Londra, 1832) ve *Tancred, or, the New Crusade* (Londra, 1847) olmak üzere kendi romanlarıdır; (tam olmasa bile) sürükleyici sayılabilecek *Lothair* (Londra, 1870) de ihmal edilmemelidir. En iyi biyografi hâlâ Robert Blake'in *Disraeli* (Londra, 1966) kitabıdır; bunu yine onun yazdığı *Disraeli's Grand Tour: Benjamin Disraeli and the Holy Land, 1830-1831* (Oxford, 1982) izler. *The Self-Fashioning of Disraeli 1818-1851*, ed. Charles Richmond ve Paul Smith (Cambridge, 1998) kitabı da yararlıdır. Disraeli'nin Doğu'ya karşı tutumunda etkili diplomatik ve siyasal olayların ele alındığı şu kitapların hepsi çok önemlidir: R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra, 1935); M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations* (Londra, 1966); Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford, 1979). Özel olarak Bulgar krizi için öncelikle polemik karakterli W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra, 1876), ardından R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (Londra, 1963) önerilir. Diğer yararlı kitaplar arasında Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887* (Bloomington, 1973) ile Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960* (Oxford, 2006) sayılabilir. Stanley Lane Poole'un *Life of [...] Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe* (Londra, 1888) kitabı da kendi tarzında büyüleyicidir.

Bölüm 5. Yeşil Kaftan Enformasyon Bakanlığı'nda: John Buchan, I. Dünya Savaşı ve Türkler

John Buchan'ın yayımladığı *Memory Hold-The-Door* (Londra, 1940) adlı bir otobiyografi daha sonra *Pilgrim's Way* adıyla da çıkmıştır. Klasik biyografi Janet Adam Smith'in *John Buchan* (Oxford, 1985, 1. baskı 1965) kitabıdır. Ayrıca bkz. Janet Adam Smith, *John Buchan and his World* (New York, 1979); Andrew Lownie, *John Buchan: The Presbyterian Cavalier* (Londra, 1995). Buchan'ın savaş dönemi eserlerinin bağlamı için bkz. M. L. Sanders ve Philip M. Taylor, *British Propaganda During the First World War, 1914-1918* (Londra, 1982), Peter Buitenhuis, *The Great War of Words: British, American, and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933* (Vancouver, 1987) ve Gary S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War* (Manchester, 1992). Aynı şekilde James Duane Squires, *British Propaganda at Home and in the United States from 1914 to 1917* (Cambridge, ABD, 1935) öncü kitaplardan biridir. Önemli makalelerden bazıları şunlardır: M. L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda During the First World War", *Historical Journal*, 18 (1975), 119-146; Ş. Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882", *Die Welt des Islams*, 36 (1996), 59-89. Gertrude Himmelfarb'ın *Victorian Minds* (New York, 1968) kitabında Bölüm 9 olarak yer verdiği "John Buchan: The Last Victorian", *Encounter* (Eylül 1960) makalesi de başvurulması gereken kaynaklardandır. I. Dünya Savaşı'nın yüzüncü yıldönümü vesilesiyle çıkan çok sayıda esere, en sonuncusu Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East* (Londra, 2015) olmak üzere yenilerinin eklenmesi beklenmektedir.

Bölüm 6. Arnold Toynbee İzmir Rıhtımında, 1921-192

William H. McNeill'in *Arnold J. Toynbee: A Life* (New York ve Oxford, 1989) kitabı ve ondan önceki "Arnold Joseph Toynbee" (*Proc. Brit. Acad.*, 63 [1977], 441-469) makalesi eşsiz biyografiyi sunar. Bizzat Toynbee'nin hazırladığı çeşitli deneme derlemeleri epeyce otobiyografik malzeme içerir: *Acquaintances* (Londra, 1967); *Experiences* (Londra, 1969). Hak ettiği değeri görmeyen *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (2. baskı, Boston ve New York, 1923) konumuz açısından Toynbee'nin en önemli kitabıdır. "İslam ve Batı" başlıklı olanı da içeren BBC Reith Konuşmaları (1952) *The World and the West* (New York ve Londra, 1953) adıyla yayımlanmıştır. Gittikçe güçlenen Osmanlı hayranlığının doğrudan sonuçları için bkz. Richard Clogg, *Politics and the Academy: Arnold Toynbee and*

the Koracs Chair (Londra, 1986); bir özel sayı olarak ilk yayımlanışı *Middle Eastern Studies*, 21, no. 4 (1985). Daha kişisel düşünceleri Ved Mehta'nın onunla röportajına yer verdiği *Fly and the Fly-Bottle: Encounters with British Intellectuals* (Boston ve Toronto, 1962) ve ikinci karısı Veronica Boulter Toynbee'nin yazdığı *The Gentle Giant's Lady and Her Friend* (ed. Lois Wiegardt Whitaker, Dubuque, Iowa, 1997) kitaplarında bulunabilir. *Toynbee and History: Critical Essays and Reviews* (ed. M. F. Ashley Montagu, Boston, 1956) yararlı bir deneme derlemesidir. Elie Kedourie *The Chatham House Version and other Middle-Eastern Studies* (Londra, 1970) kitabında Toynbee'nin dünya görüşünü sert biçimde eleştirir. Ermeni meselesi üzerine Toynbee'nin belgeleri ortaya çıkarmadaki rolünü de içeren çalışmalar son yıllarda hız kazanmıştır ve hiç kuşkusuz sürecektir. Arnold Joseph Toynbee'nin konuyla alakasız otobiyografik arasözlerle dolu olan 12 ciltlik eseri *A Study of History* (Londra, 1934-1961) "The Inspirations of Historians" (x. 130-144) ve "Acknowledgements and Thanks" (x. 213-242) başlıklı iki tuhaf bölümle son bulur. Hocam Hugh Trevor-Roper'ın ilk kez *Encounter* (Haziran 1957) dergisinde çıkan ve *Men and Events* (New York, 1958) kitabında Bölüm 43 olarak yer alan "Arnold Toynbee's Millennium" makalesi Toynbee'nin eserlerine yönelik sıkı bir çürütme girişimidir.

Ve Son Olarak...

İngiliz tarihi üzerine yazarken, *Dictionary of National Biography* Victoria dönemindeki orijinali harika bir matbu anıt olan ve şimdi sürekli güncellenen bir internet sitesi yayını sürdürülen son derece önemli bir kaynaktır. İnternet versiyonu daha güncel olmakla birlikte, saklı küçük hazineleri açısından hâlâ başvurulması gereken orijinalindeki mizah ve nüktedanlıktan yoksundur.

Dizin

ABD tarihsel hakikat tartışması 206, I. Dünya Savaşı'na giriş 1, 180, Osmanlı İmparatorluğu konusunda kamuoyunu belirlemede çok etkili heyet 150

Abdülhamid I, Osmanlı padişahı (hd 1774-1789) 30, 32

Abdülhamid II, Osmanlı padişahı (hd 1876-1909) 163, 168, 174, 196, 198, 200, 243

Abdülmecid II, halife (1922-1924) 202

Adair, Robert (1763-1855), Bâbüali nezdindeki İngiliz sefiri 70, 84, 85, 91, 93, 94

Aleksandr I, Rus çarı (hd 1801-1825) 68

Aleksios I Komnenos, Bizans imparatoru (hd 1081-1118) 40

alımlama teorisi 14

Ali Paşa, Tepedelenli (1750?-1822) 66, Hobhouse'un anlatımıyla sarayı 73, Byron'a göre Scott'ın kahramanı Roderick Vich Alpine Dhu'nun Doğu versiyonu 99, Solyotlara yönelik sefer 67, David Richard Morier ile sarayında görüşme 69, Osmanlı komutanı Reşid Mehmed Paşa karşısında yenilgisi 124, Byron'ın tasviri 78, 106, Byron ve Hobhouse'u ağırlama 76, Dr. Henry Holland aracılığıyla Byron'a mektup 109 zindana atılışı 111, öldürülüşü 111, Kyra Frosine 107, Hobhouse ve Byron'la görüşme 76-80, nahoş adam 67, "Filiki Eteryia" 110, 111, Pouqueville 69, 70, 76, 101, 102, bazı İyon Adaları'nı ele geçişi 69, kesik başının İstanbul'da sarayın dışında sergilenişi 111, Campo Formio Antlaşması 68, Stafford Canning ile Robert Adair'in müzakereleri sonunda İngilizlerle antlaşma 70, "Türk Hikâyeleri" 106, 107, 109, 118, William Hamilton 69, William Martin Leake 70, 74n27, 77

Ali Rıza Bey (1876-1945) 218

Ali Suavi Efendi (1838-1878) 174

Almanya, Disraeli 120, 159, Enver Paşa 192, İngiliz savaş dönemi politikaları 17, 212 *Yeşil Kaftan* 17, 238, *Otuz Dokuz Basamak* 17, 185, 238, Toynbee'nin şilencilik heyecanlı romanları 211, Ruslardan daha kötü düşman 210, yegâne kötü adam 194, müsrif propaganda 187

Alp Arslan, Selçuklu sultanı (hd 1063-1072) 39, 46

Ameer Ali, Syed (1849-1928), Hintli bilgin 201

Andrassy, Gyula, Kont (1823-1890) 161, 175

antisemitizm Gladstone 153, Edward Augustus Freeman 153, 162, Goldwin Smith 162, Disraeli'yle birlikte İngiliz siyasi kültürüne aşılması 16, 179, John Bright 173, Buchan 204 (ayrıca bkz. Yahudiler)

Arbuthnot, Charles (1767-1850), Bâbüali nezdindeki İngiliz sefiri 69

Aristoteles 42

Arnold, Thomas Walker (1864-1930) 201

Asquith, H. H. (1852-1928) 186n22, 189, 202n67 Atatürk. Bkz. Mustafa Kemal

Ayastefanos Antlaşması 172, 173, 175, 176, Britanya ve Türkiye için kâbus 172

Aynalıkavak Sözleşmesi (21 Mart 1779) 31

Badger, George Percy (1815-1888) 198

Balfour, A. J. (1848-1930) 189, 204

Ball, Alexander (1756?-1809), Malta'nın İngiliz valisi 65

Bar Hebraeus, namıdiğer Ebü'l-Ferec (1226-1286) 27, "Hanedanların Tarihi" 27, muhtemelen Yahudi kökenli 27n22

Baring, Walter (1844-1915), Bulgar mezalimini soruşturma 150, 151

Barker, Ernest (1874-1960), King's College dekanı 231, 233

başbozukluklar 145, 147, 148, 150, 167

Bathurst, Albay Walter (1764-1827) 85

Battista, Giovanni ("Tita") Falcieri (1798-1874) 16, 123

Bayezid I, Osmanlı padişahı (hd 1389-1403) 47-55, Ankara Muharebesi, 48 Konstantinopolis kuşatması, 47, 52, 55, Timur'un esiriyken ölümü 49, Niğbolu (Nikopol) zaferi 47

Beard, Charles A. (1874-1948) 206

Beaverbrook, Lord (1879-1964) 195, 196n45

Becker, Carl (1873-1945) 206, 207

Bentham, Jeremy (1748-1832) 112

Berlin Kongresi (Haziran 1878) 123, 174, katılımcılar 175, cksantrik arabulucu Bismarck 175, Britanya İmparatorluğu'nun görüşlerine etkisi 177, Layard'ın görüşü 177, sınır çözümleri 176, Türkiye'nin Avrupa'daki konumunun güvenceye alınışı 176

Bevan, Edwyn (1870-1943) 212

Birdwood, George (1832-1917) 197, 198

Bizans İmparatorluğu 11, XI. Konstantinos Dra-

- gases 55, 93, 14. yüzyıl ortalarında iç savaş 44, VI. Ioannis Kantakuzenos'un askeri destek karşılığından kızı Theodora'yı Osmanlı padişahı Orhan'a sunuşu 44, Suriye'nin elden çıkışı 36, Rus sorunuyla başa çıkamama 37, Osmanlıların Konstantinopolis'i fethi 54, 56, Gibbon'un anlatımıyla gerileyişi 45, Yunanların diriltme isteği 208, Bizans diye bir şeyin olmayışı 20, Osmanlılarla işbirliği 46, Büyük Yekaterina 31, tarihi 20, 21, Malazgirt Muharebesi 38, Gibbon'un yaklaşımı 20, 21, Türk tarihiyle iç içe geçiş 42, II. Manuel 52
- Blaquiere, Edward (1779-1832) 112-114
- Blunt, Wilfrid Scawen (1840-1922) 109n138, 165n175, 199, 200
- Boğazlar'da Serbest Seyrüseferi Sağlama Komitesi 169
- Bogdan 31, 49n79
- Bowring, John (1792-1872) 112
- Bright, John (1811-1889) 173
- Bryce, James, Lord (1838-1922) 153, 162, 169n203, 188, 209-212n11, 238
- Buchan, John (1875-1940) Disraeli'yle karşılaşma 206, Konstantinopolis 184, kamuoyunu oluşturma 17, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi Almanya'dan ayırma tutma 17, 180, erken ölümü 206, İstihbarat Dairesi 190, 195, 238, yazarlık kariyerine başlaması 181-183, gençlik ve eğitim 180, Kanada genel valisi 205, 206, seferber edilmiş tarih niteliğinde propaganda 17, 202, Nelson'la yayınevi ortaklığı 184, törensel payeler 205, *Nelson's History of the War* 188-190, 202, 203, Oxford 180-183, yayımlanmış kitaplar 203, tefrikalar 183, 185, 188, Güney Afrika 183, 184, Gilbert Murray 186, *Onuz Dokuz Basamak* 17, 185, 189, 190, 192, 238, savaş muhabirliği 189, Siyonizm 204 (ayrıca bkz. *Yeşil Kaftan*)
- Bulgar mezalimi 146, 147, 148, 150, 151, 152, 157n136, 159, 165, 198, 238, İngiliz siyaseti 143, 149, 150, 152, 153, 165, Disraeli 143, 148, 149, 152, 154, 157, 159, 167, 198, 238, Gladstone 17, 149, 152-157, 159, 164, 165, 238, medya haberleri 145, 146, 147, 148, 152, Kraliçe Victoria 148, 168
- Bulgaristan, Küçük Kaynarca Antlaşması 30, Gibbon 45 Ayastefanos Antlaşması 172, I. Murad'ın 1389 zaferi 46, Türklere karşı isyan 145, 146, Berlin Kongresi 174, Toynbee'nin sempatisi 216n26
- Burke, Edmund (1729-1797) 33
- Bursa 44, 58, 220
- Büyük Yekaterina (hd 1762-1796), Rus çaricesi 31-33, Küçük Kaynarca Antlaşması 31, imparatorluğu genişletmesi 31, 32, Özi Krizi, 33
- Byron, Lord George Gordon (1788-1824) Claire Clairmont'la gönül ilişkisi 110, Arnavutluk 66, 67, 69, 70, 71, 76, 77, 80, 82, 84, 90, 98, 99, 102, 109, 118, Arnavutların kadınlara karşı tutumu 80, Arnavutlar 113, 118, Alexander Ball 65, Aleksandros Mavrokordatos 104, 112-114, Ali Paşa (Tepedelenli) 66-83, 99, 100, 103, 106, 107, 109-111, 113, 116-118, Ali Paşa'nın sevgisi 77, 110, Yunanistan'a varış (26 Eylül 1809) 16, 63, 66, Thomas Thornton 101, 102, William Eton 101, Yunanistan'ı kurtarmak için can veren güzel genç İngiliz kahraman imajındaki ironi 63, 117, St. Mary Magdalene Kilisesi'ne defin 114, Canning 91-93, İrlanda Katolikleri 100, Osmanlı topraklarına hiç gitmemiş Türkiye uzmanlarını azarlama 102, Gibbon 67, 71, 98, İskoçya'yla karşılaşma 99, 102, 116, Constance Spencer Smith 66, Missolonghi'de ölüm, 16, 63, 112, 123, Büyük Tur'a çıkış 63, 116, Türk saray teşrifatında Canning'den sonra yer almaktan dolayı kırgınlık 93, D'Israeli'nin "edebi karakter" üzerine denemesi 104, Harrow ve Cambridge'e bağlı Trinity College'da eğitim 63, sara nöbeti 114, Yunanistan'da dört aylık kalışı 84, Ermenice sözlük için H. Avgeryan'la işbirliği 110, William Parry'yle dostluk 114, Georgios Foresti 65, Giovanni Battista ("Tita") Falcieri 16, 123, Yunan bağımsızlık davası 16, 111, 114, 115, Yunanlar 63, 74, 82, 90, 96, 100, 101, 102, 110, 116, 117, Hobhouse 64, 66, 67, 74, 75, 79, 80-83, 94, 97, 99, 112, Büyük Tur'un İberya kısmı 64, Auguste Comte ve "karşılaştırmalı yöntem" 100, Walter Scott 99, Lordlar Kamarası 63, 93, Yanya 71-74, 80-82, Jacob Bryant'ın etkisi 86, Yahudiler 80, 81, 92, 100, 117, John William Polidori 110, Ali Paşa'nın huzuruna çıkış 76, 77, Doğu hakkında bilgi eksikliği 72, 116, Leydi Caroline Lamb 122, Leydi Hester Stanhope 96, Charles James Napier 113, Tümgeneral Hildebrand Oakes 65, Anne Isabella Milbanke'le ("Annabella") evlilik 109, Ali Paşa'yla görüşme 77, Leicester Fitzgerald Charles Stanhope'la görüşme 113, biraz aşırı ukalalık 76, Percy Bysshe Shelley ve müstakbel eşi Mary Godwin 110, Pouquerville 69, 76, 101, 102, Osmanlılar üzerine okuma listesi 104, ikinci kızı Allegra 110, edebiyat temsilcisi Robert Charles Dallas 96, 97, Niğbolu (Nikopolis) harabeleri 71, kızı Augusta Ada'nın doğumundan dört ay sonra karısından boşanma 109, Spiridion Foresti 65, 66, 71, Çanakale Boğazı'nı yüzerek geçiş 86-90, "The Curse of Minerva" 96, Troya 85, 86, "Türk Hikâyeleri" 106, 107, 109, 118, Türkler 63, 78, 80, 81, 90, 93-96, 100, 102, 106, 117, William Martin Leake 70, 72-75, 77, 90, 98, 99

- Campbell, George (1824-1892), İskoç Liberal milletvekili 197
- Campo Formio Antlaşması (17 Ekim 1797) 68
- Canning, George (1770-1827) 70
- Canning, Stratford, Vikont Stratford de Redcliffe (1786-1880) Byron 93, Gladstone'un broşür ithaf edişi 157, Hobhouse ve Byron 91-93, Hobhouse 90, Layard 165, İstanbul Antlaşması 115, Byron, Hobhouse ve Adair'in İstanbul'dan ayrılışına tepki 94, Napoléon Savaşları esnasında Robert Adair'in maslahatgüzarı ve Britanya'nın Doğu Sorunu'nda kilit sima 70
- Cenevre Sözleşmesi (1864) 156
- Cengiz Han (1162?-1227) 42, 43
- Charteris, John, Tuğgeneral (1877-1946) 203
- Childe Harold's Pilgrimage*, Byron'ın Büyük Tur'u şiirsel dille anlatımı 65, 76, Byron'ın eve mektuplarına yansıyan üslup 124, Byron'ın yaşadıklarıyla örtüşen kısımlar 65, ünlenişi 98, ilk yayımlanışı 97, 105, "Manastır Köyü Zitsa" üzerine beş kıta 75, Robert Charles Dallas 96, 97, Byron'ın Türkiye'yle eşanlamlı hale gelişi 105, yayımcısı John Murray 97, 98, 105, Byron tarafından gözden geçirilişi 97, Moore'un yıklan edebi emelleri 105, ikinci kantonun bitişi 85, birinci baskının garip mizanpajı 98, Arnavutluk'ta öğrencilere okutuluşu 118, Arnavutluk gezisinde yazılışı 82
- Chirol, Valentine (1852-1929), oryantalist uzman 201
- Comte, Auguste (1798-1857) 100
- Constantinus (Büyük), Roma imparatoru (hd 306-337) 22, 23, 40, 48, 51n81, 57-59
- Curzon, Lord (1859-1925) 230
- d'Herbelot, Barthélémy (1625-1695) Antoine Gal-land 25, *Bibliothèque orientale* 25, Gibbon'ın okuyuşu 22, 26, Jean-Baptiste Colbert 25, Kâtip Çelebi, 25
- Dallas, Robert Charles (1754-1824) 89n76, 90n79, 92n91, 96, 97
- de Guignes, Joseph (1721-1800) 26
- Derby, Lord, 15. kontu, (1851-1869 arasında Lord Stanley) (1826-1893) Disraeli 147, 153, dışişleri bakanlığı 145, 147, 148, 150, 151n101, 153, 157-161, 164, 165, 168 istifa 168, Bulgar mezalimine şüpheli yaklaşımı 147, 150, 157, 158, Ayastefanos Antlaşması'nı gözden geçirmeye yönelik uluslararası konferansa desteği 159
- Disraeli, Benjamin (1804-1881) Bulgar Hristiyanlarına yönelik Türk saldırıları 145-147, Blake 123, Ortadoğulu aristokrat bir centilmen 237, Türkleri Rusya'yla savaştan kurtarma girişimleri 163, Türkiye'ye ve Türklere karşı tutum 119, 123, 124, 125, 129, 131, 132, 137, 143, 147, 153, 164, 166n181, 167, 169n203, 170, 176, 179, Anglikan toplumunun pek hoşgörüsüyle bakmadığı, vafiz edilmiş bir Yahudi 237, Bulgar mezalimi 143, 148, 149, 158, 238, Buchan'la karşılaşma 206, Berlin Kongresi 123, 174, 175, 177, Bulgar krizi 152, Konstantinopolis 131, 133, 160 163, 176, *Contarini Fleming* 124-126, 128, 131, 132, 134, 138, 242, Beaconsfield kontu adıyla 152, ilk edebi yayınlar 120, Parlamento'ya giriş 138, Gladstone 149, 153, 154, 156, 158, 163-165n175, 177-179, Gladstone'un *Bulgarian Horrors* broşürü 153, 154, 156, 242, Büyük Tur 120, 124, 129, 137, 237, Yunanlar 130, 131, 141, 143, 176, İstanbul'da Robert Gordon'un konduğu 131, Kutsal Topraklar 133, Berlin Kongresi'nden sonra onursal payeler 176, James Clay 121, 123, 132, Kudüs 16, 134, 139, İstanbul'daki Yahudiler 131, Süveyş Kanalı (1875) 144, Lord Derby 153, 168, 169, Arta valisi Kalyo Bey'le görüşme 125, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın huzuruna çıkış 135-137, Reşid Mehmed Paşa'yla görüşme 124, 128, 129, haşarı ve neşeli 122, Tanrı'yla tek iletişim aracı oluşu 122, Matthew Arnold parodisi 142, gösteriş 122, oryantalist kötü adam 178, ırkçı tarih yorumu 138, Bulgaristan'da Türk saldırganlığı haberlerine tepki 149, George Eliot tarafından çürütülüşü 139, dış politikasının kökleri 16, 179, 237, şüpheli 137, 138, Rus yayılmasına sınırlar koyması 164, Rusya'ya karşı Türkleri desteklemek için Gelibolu'yu işgal önerisi 164, mizaç 139, 165, Yanya gezisi 125, 127, 129, "Genç İngiltere" romanlarında Doğu Sorunu'nun felsefi ve kültürel yönlerini ifade edişi 138, 139
- Doğu Akdeniz Kumpanyası 26, 27n21, 95
- Doğu Sorunu Üzerine Ulusal Uzlaşma (1876) İngilizlerin Türkiye aleyhine dönüşü 162, 163, E. A. Freeman 162, St. James Salonu, Piccadilly 162
- Drummond, William (1770?-1828), Bâbüli nezdindeki İngiliz sefiri 68, 69
- Dupuis, Joseph Hutton (1827-1903), Edirne'deki İngiliz konsolosu 146, 147n82, 148, 150, 151
- Echard, Laurence (1672-1730) *History of England* 23, *The Roman History* 22
- Edirne (Adrianopolis) 31, 45, 56, 58, 72, 146, 150, 151, 167, 169, 224
- Ekenhead, Yüzbaşı William (ö. 1810) 87, olumu 88, Byron'ın *Don Juan* şiiri 88, Byron'ın Çanakkale Boğazı'nı yüzerek geçme girişimlerine destek 87, 88

- Elliot, Henry (1817-1907) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz sefiri 146-148, 150, 151, 158n142, 160, 161n154, 165, 168, 177
- Enver Paşa (1881-1922) 191, 192, Sarıkamış harekâtı 190, 191, 194
- Ermeniler 92, 110, Türkiye 210, 211, 214, İngiliz siyasal meselesi 210, 238, 244, Toynbee 209, 211, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916* 18, 211, 218, 221, 244
- Ertuğrul (hd 1230-1281) 13, 44, 104, 220
- Erzurum 48, 51, 169, *Yeşil Kaftan* 222, Ruslar tarafından ele geçirilişi 189, 190, 191, 194, 195, 238, İngilizlerce inşa edilen Osmanlı tabyaları 191
- Evans, Arthur (1851-1941) Girit arkeoloğu 146, 230, Balkan krizinde gazeteci 146
- Ferrara-Floransa Konsili (1438-1439) 52
- filioque* anlaşmazlığı 53
- Fish, Stanley 14, 15
- Floransa Birliği 55
- Fox, Charles James (1749-1806) 33
- Fransızlar Ali Paşa'nın sınırında 69, Ali Paşa'nın uzak duruşu 76, Britanya'nın yerine Rusya'yla ticaret antlaşması, 1786 32 Osmanlıları Ruslara direnmeye teşviki, 1768 30, Lyon Adaları 68, 70, 71, önemli diplomasi dili 159, 160, 175, dil, Disraeli'nin bilmeyişi 175, Nil Muharebesi 68
- Froude, James A. (1818-1894) 158, 162, 169
- Galland, Antoine (1646-1715) 25, *Binbir Gece Masalları* 26
- gazi tezi 60-62
- Gennadios, Georgios Skholarios (yak. 1400-1473), Türk fethinden sonraki ilk patrik 52, 55
- Gibbon, Edward (1737-1794) II. Mehmed'e hayranlığı 54, General Pyotr Rumyantsev'e hayranlığı 34, *Binbir Gece Masalları* 26, Malazgirt Muharebesi 38, Bizanslılar 22, 24, 37, 43, 47, 52, 54, 56, *Chronicon Syriacum* 27, Byron 67, 71, 98, Osmanlı ve Hristiyan dünyasındaki orduları karşılaştırma 46, ölümü 35, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* 16, 20, 27, 34-36, 40, 42, 59, 62, Haçlı Seferleri tarihini yazmaktan kaçınışı 41, d'Herbelot 22, 25, 26, Dr. Thomas Waldegrave 23, Echard'ın *History of England* kitabı 23, Edward Pocock'un *Abulpharagius* kitabı 22, 26, Ankara Muharebesi'ne ilişkin engin bilgisi 48, Türk imparatorluğunun kuruluşunda ve toparlanışında padişahların kişisel vasıflarının rolü 51, dördüncü ve beşinci ciltler 21, Dördüncü Haç-

- lı Seferi 41, 68, gazi tezi 60-62, Howel 22, 25, Howell'in *An Institution of General History* kitabı 23, 24, Joseph de Guignes 26, Lord North 35, Lord Sheffield 34, 35, Ockley 22, 24, 25, oryantalist 22, 236-238, Oxford 23, 29, 36, parlamento 34, 35, Paul Rycout 27, Richard Knolles 27, Konstantinopolis kuşatması (birinci, MS 674-678) 36, (1453) 55, 56, altıncı cilt 21, Türklerin İtalyan Rönesansı'ndaki rolü 53, 54, Voltaire 49, 54, Macarcanın Türk ve Fin dil ailelerinden hangisine girdiği konusu 37, yazış tarzı 38, 39
- Gillon, Stair (1877-1954) 182
- Girit 146, 176, 182, 230
- Gladstone, William Ewart (1809-1998) 159, 162, 164, 181, Disraeli 153, 154, 158, 159, 160, 163, 164, 177, 178, Osmanlı İmparatorluğu'nu kınama 154-157, 163, 164, Bulgar krizine yaklaşımı 149, 163, 164, 157-159, Wilfrid Scawen Blunt 199, Yahudilik 153, Mısır'ı işgali 178, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* 153, 154, 156, 157, başbakan 178, 199, Toynbee 18, sırtında yükselmek için seçtiği küeylan olarak Türkiye meselesi 157, İstanbul'a birlikler gönderilmesine karşı çıkışı 170, Türkiye'nin Cenevre Sözleşmesi'ni kabul edişi 156
- Gordon, Thomas (1832-1914) 201
- Gordon, Thomas, Tümgeneral (1788-1841) 114
- Gotlar 22, 23
- Gough-Calthorpe, Somerset Arthur (1865-1937) 216
- Granville, Lord (1815-1891) 165
- Grenville, Lord (1759-1834) 33
- Grey, Edward (1862-1933) 153n111, 189
- Güney Hampshire milisleri, Gibbon'ın rolü 29
- Haçlı Seferleri 40, 41, 47, 54, 56, 57, 68, 139, 153
- Haig, Douglas (1861-1928) 184, 203
- halifelik, İngiliz hayranlığı 17, İngiliz akademik tartışmaları 196, 198, 201, İngilizlerin Hindistan'da kullanışı 162, 197, *Yeşil Kaftan* 17, 193, 196, 202, 204, *Spectator*'da tartışma (1906) 201, Louis Sabunji 199, Mekke emiri Hüseyin bin Ali 197, 202, klasik İslam çağının sona erişi 30, George Birdwood 197, 198, James Redhouse ve George Percy Badger 198, Osmanlı tarihsel gerekçesi 196, Türk kanuni esasisi 196, Wilfrid Scawen Blunt 199, 200, Ockley'nin araştırması 24, İsmail Paşa 198, Kırım Tatarlarıyla bağlantı 30, 31, Müslüman papa tanımı 30, II. Abdülmecid 202, II. Abdülhamid 196, 198-201, I. Selim 31, 201,
- Headlam-Morley, James (1863-1929) 212, 234
- Hearne, Thomas (1678-1735) 24

Herbert, Aubrey (1880-1923) 182

Hristiyan İrfanını Yayma Derneği (SPCK) 28

Hristiyanlar, Anadolu'da Türk yönetimi altındaki Yunanlar 39, Türkiye'de yurttaşlık haklarından yoksunlukları 170, 171, Yanya 74, 82, Balkanlar'da başıbozuk savaşçılar 145, 146, Kudüs 40, Bulgaristan'da yerel Türkler ile Çerkezlerin katliamına İngiliz öfkesi 17, 146, 148, 149, 150, 152, Konstantinopolis'in düşüşünü önlemek için birleşmemeleri 50, 54, 55, 56, 58, Hersek'te Türklerle isyanları (1875) 143, 144

Hristiyanlık 20, 24, 34, Gibbon tarafından İslam'la karşılaştırılması 28, 38, Gibbon'ın Etiyopya tarihi 35, Rusya'nın Ortodoksları himaye edişi 31, Toynbee'nin anlatımına göre Batı dünyasıyla karşılaşması 226

Hoare, Samuel (1880-1959) 230

Hobhouse, John Cam (1786-1869) Doğu gezisini anlatışı ve günceleri 64, Türkiye'ye ilişkin İngiliz dış politikası 78, 94, 95, Byron'ın saygısı 97, Canning 91, Konstantinopolis 88, 92, 93, 1851'de Baron Broughton 63, Byron'ın dostu 64, 112, Ali Paşa 72-81, Osmanlı gerilemesi 94, 95, Londra Yunan Komitesi 112, Türk pantomimi 80, 81

Holland, Dr. Henry (1788-1873) 109

Holroyd, John Baker (daha sonra Sheffield 1. konutu) (1735-1821) 34

Hornby, Amiral Geoffrey (1825-1895) 168, 169, 171, 173

Howell, William (1631/2-1683) 22-24, *An Institution of General History* 23, *History of the World* 22

Hunlar *Histoire générale des Huns* 26, *Chronicon Syriacum*'un Latince çevirisi 27, Roma tarihinde Çin yıllıklarına atfen Xiongnu (Hsiung-nu) olarak anılışları 26

Huntington, Samuel, "uygarlıklar çatışması" 18

Hüseyin bin Ali (1854-1931) Mekke emiri 201, kendini halife ilan edişi 201

Ironside, Edmund (1880-1959) 184

Isidoros, Kardinal (1385-1463) 55

İbrahim Edhem Paşa (1819-1993), sadrazam 163, Layard'la görüşme 164

İgnatyev, Nikolay, Kont (1832-1908), İstanbul'daki Rus sefiri 160

İoannis VIII Palaiologos (hd 1425-1448), Bizans imparatoru 52

İslam Tours Muharebesiyle Batı'daki ilerleyişinin durması 36, *Yeşil Kaftan* 17, 192-195, 204, 205, 238, Gibbon'ın Hristiyanlıkla karşılaştırması 28, Türklerin kabul edişi 38, Disraeli'nin

sevgisi 123, Haçlıların korkusu 40, 41, ilk ansiklopedi 25, ilk Müslüman İngiliz lordu 158, Blunt'a göre geleceği 200, Almanya'nın istismarı 238, tarih 22n7, 25, 29, Britanya İmparatorluğu'na kafa tutma 212, Ockley'nin sıcak bakışı 24, Oxford'da ders konusu olma olasılığı 36, Sale'in hayranlığı 28, akademik eserler 18, Toynbee'ye göre Batı dünyasıyla karşılaşması 243, Toynbee'nin açık desteği 228

İsmail Paşa (1830-1895) 144, 198

İsmet [İnönü] Paşa (1884-1973) 220

İstanbul Ali Paşa'nın kellesi 111, İtilaf işgali 13, 208, 223, Antoine Galland 25, İngiliz bombardımanı 69, İngiliz filosu ile Rus birliklerinin mevzilenişi 152, 161, 168-173, Buchan 180, 184, Byron ve Hobhouse 64n6, 65, 71, 84, 85, 88, 90, 92, 93, 94, 95, Disraeli 130-132, 159, 164, 179, büyük devlet gemileri (1876) 145, Türkiye ve Doğu Sorunu üzerine uluslararası konferans (1876) 162, 163, Milletler Cemiyeti denetiminde bağımsız kent tasarısı 213, ayrışlar 94, 132, 208, Hilâl-i Ahmer temsilcisi 221, 222, yanlış Avrupa bakışı 92, 95, Müslüman mülteciler 170, Ruslara kilise kurma hakkı 31, geziler 92, 93, 131, Toynbee (1921) 208, 210n6, 218n33, 220, 222, 224, 231

İstanbul Konferansı (1876) 163

İsveç-Osmanlı Antlaşması (Temmuz 1789) 32

Lyon Adaları Venedik yönetimi 68, İngilizlerin emeli (1809) 71, Yunanistan'a bağlanması 123, Fransızlar 68, 70, Solyotlar 67, Rus işgali 68, Sultan III. Selim ile Çar Pavel'in ortak yönetimi 68

İzmir İtilaf kuvvetleri 216, yangını 210n6, 231, Byron'ın Büyük Turu 64n6, 65, 84, 85, 93, Disraeli 131, 133, Yunan işgali 13, 208, 217n29, 230, Yunan-Türk çatışması 221, Toynbee 208, 213, 218, 219, 243

Jauss, Hans Robert (1921-1997) 14, 15

Josef II (hd 1765-1790) 31, 32

Karadeniz 30-33, 37, 39, 44n67, 47, 166, 172, 219, 223

Karlofça Antlaşması 29

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* 25

Katoliklik engizisyoncular 43, Byron'ın Türklerle karşılaştırması 103, İngiltere'de yurttaşlık haklarından yoksunlukları 170, Gibbon'a göre yıkıcı 59, 60, Gibbon'a göre Yunan Ortodokslarla kopuşu 41, Gibbon 29, Yunan bilginlerinin korkusu 53, İrlanda 100, son Bizans imparatorunun birliği kabul edişi 55

- Kıbrıs Sözleşmesi (4 Haziran 1878) 174
- Kırım Savaşı (1853-1856) 143, 144, 149, 153, 172, tarihsel literatür 143n72
- Kırım, Türkiye'nin kaybedişi 30-32
- Konstantinopolis, imparatorları 20, 21, Buchan 184, *Yeşil Kaftan* 192, Byron ve Hobhouse 75, 85n57, 88, 92, Disraeli 131, 133, 160, 162, 163, 168, 176, *Gerilimci Çöküş* 19-21, 39, 41-43, 45, 47, Gibbon'ın 1204 Haçlı istilasını anlatışı 41, Gibbon'a göre önemi 21, Disraeli'ye göre Yahudiler 131, Osmanlı fethi 20, Rönesans'ın ortaya çıkışı ve yayılışında Osmanlı kuşatmasının önemli rolü 53, Ali Paşa'nın sarayındaki tablo 73, 9, yüzyıldaki dinsel kriz 41, Rusların yağmalama girişimleri 37, Rusların geri çekilişi 38, Sultan Bayezid'in kuşatması 47, 48, 51, 52
- Konstantinos I, Yunanistan kralı (hd 1913-1917, 1920-1922) 218
- Konstantinos XI Dragases, son Bizans imparatoru (hd 1448-1453) 55, 93
- Kostaki Musurus Paşa (1807-1891), İngiltere'deki Türk sefiri 167
- Kudüs 16, 40, 134, 139
- Küçük Kaynarca Antlaşması 30, 31, 34, Avrupa devletlerinin kaygısı 31
- Lawrence, T. E. "Arabistanlı" (1888-1935) 205, 230
- Layard, Austen Henry (1817-1894) 161, 163, 165, 166, 173, 177, Britanya'nın uluslararası çıkarları ve Türkler 167, 168, Büyük Bath Haçı 174, ileri görüşlülüğü 177, II. Abdülhamid'le baş başa görüşmeleri 165, 166, 172, 173, 174, Salisbury 174
- Leake, William Martin (1777-1860), Yanya'daki özel elçi 70, 72-75, 77, 90, 98, 99
- Lewis, Bernard 22n7, 28n26, 29, 29n31, 199n54, 241
- Liddon, Henry (1829-1890) 159, 169
- Lloyd George, David (1863-1945) 185, 186, 189, 196n46, 213, 230, Buchan 195n44, 203
- Lloyd, General Francis (1853-1926) 189
- Londra Antlaşması (6 Temmuz 1827) 115
- Londra Kraliyet Derneği 26
- Londra Protokolü 163
- Londra Yunan Komitesi 112-114, Bentham liberalizminin merkezi 112, Thomas Gordon öncülüğünde Yunanistan'a seferi 114, ölümünden sonra Byron'ın adını kullanması 114
- Lozan 29, 35, 60
- Lozan Konferansı 230
- Lyons, Lord (1817-1887) 158
- Macarca, Gibbon'ın değerlendirmesi 37
- MacColl, Peder Malcolm (1838-1907) Bulgar Dehşeti 201, *Spectator*'da halifelik tartışması 201
- MacGahan, Januarius A. (1844-1878) 150, İrlanda asıllı Amerikalı gazeteci, İstanbul'da ölümü 150n95, Bulgar meczalimini araştırması 150n95, Bulgarlara övgüsü 151, halkı galeyana getirmesi 151, İngiliz Parlamentosu'nda tartışmaları kışkırtan haberleri 151
- Mahmud II, Osmanlı padişahı (hd 1808-1839) yenicileri ortadan kaldırması 46, 115, Adair'le son resmi görüşmesi 93, 94
- Manchester Guardian*, Arnold J. Toynbee 18, 19, 208, 217, 221, 222, 225, 232, 233, Arthur Evans 146
- Manuel II (hd 1391-1425), Bizans İmparatoru 52
- Maria Theresa, Avusturya imparatoriçesi (1717-1780) 31
- Marlowe, Christopher (1564-1593), *Tamburlaine the Great* (1587) 48
- Marracci, Ludovico (1612-1700), Kur'an'ın Latince çevirisi 28
- Martel, Charles (hd 718-741) 36
- Masterman, C. F. G. (1873-1927) İngiliz yazarlarla toplantısı, 186, İngiliz edebi propagandası 187, I. Dünya Savaşı'nda liberal politikacı, gazeteci ve propagandacı 185
- Mehmed Ali Paşa, Kavalalı (1769-1849) Disraeli'yle görüşmesi 135-137, Mısır ve Sudan valisi 115, 135, padişahın çağrısı üzerine Yunan ayaklanmasını bastırışı 115
- Mehmed Esat Safvet Paşa (1814-1883) 160
- Mehmed I, Osmanlı padişahı (hd 1413-1421) 50
- Mehmed II, Fatih Sultan, Osmanlı padişahı (hd 1444-1446, 1451-1481) Konstantinopolis'in fethi 20, Gibbon'ın hayranlığı 54, Edirne'ye dönüşü (23 Mart 1453) 56, Edirne'ye dönüşü (21 Haziran 1453) 58
- Mehmed V (Reşad), Osmanlı padişahı (hd 1909-1918) 202
- Mehmed VI (Vahideddin), Osmanlı padişahı (hd 1918-1922) 202
- Meredith, William (1803-1831) Disraeli'nin kayınbiraderi ve seyahat arkadaşı 121-124, 129, 131-135, 137
- Midhat Paşa (1822-1883) sadrazam 160, 161, 163
- Milner, Lord Alfred (1854-1925) 183, 184, 189
- Missolonghi Byron'ın öldüğü yer 16, 63, 84, 112, 114, 115, 123, Disraeli'nin uğramayışı 130
- Mogollar, Gibbon'un anlattıkları 21, 26, 42-44, 47, 48, 52, 55, 61
- Montesquieu (1689-1755) 33, 49
- Morier, David Richard (1784-1877) 69
- Moskova Kumpanyası 33
- Murad I, Osmanlı padişahı (hd 1362-1389) 45-47

- Murray, Gilbert (1866-1957) 6. kariyeri 181, 187, kızının Toynbee'yle evlenişi 18, 208, 209, basında Toynbee'yi savunması 234, Buchan üzerindeki etkisi 186
- Murray, John II (1778-1843) 97, *Childe Harold's Pilgrimage*'in yayıncısı 97, 104, 107, 115
- Murray, John III (1808-1892) *Bulgarian Horrors and the Question of the East*'in yayıncısı 153
- Mustafa Kemal [Atatürk] (1881-1938) 13, 208, 229, 230, Toynbee'nin Ankara'daki röportajı 232, Türkiye Cumhuriyeti, 13, 247
- Namier, Lewis (1888-1960) 186n23, 187n29, 195n44, 212, 215
- Nelson, Horatio, amiral (1758-1805) 68
- Nelson, Tommy (1877-1917) 180, 182, 184
- Nicholson, Harold (1886-1968) 213
- Nikolay, Grandük (1831-91), Rus kuvvetlerinin komutanı, 172
- Nikomedia 44
- Nil Muharebesi (Abukir Koyu) (Ağustos 1798) 68
- Oakes, Hildebrand, Tümgeneral (1754-1822) 65
- Ockley, Simon (1678-1720), Gibbon 22, 24, 25, Cambridge Şatosu 25, *The Conquest of Syria* 24, *The History of the Saracens* 24, İslam 24 okura duyarlı eleştirisi 14
- Okyar, Ali Fethi (1880-1943), Mustafa Kemal'in temsilcisi 230
- Orhan, Osmanlı padişahı (hd 1326-1362) 44, 45
- oryantalizm Buchan'ın romanları 196, 204, 238, Byron 102, 104, 105, Disraeli 130n29, 178, kırılğan 236, Osmanlı gerilemesine tarihsel yaklaşım 29, Toynbee 225, 226
- Osman (hd 1299-1326) 13, 44, 51, 61, 104, 220, 247
- Oswald, John, Tümgeneral (1771-1840) 71
- Özi, Osmanlı kalesi 32, 33, 35
- Parker, Gilbert (1862-1932), Kanadalı romancı ve milletvekili 188
- Pavel I, Rus çarı (hd 1796-1801) 68
- Pavloviç, Konstantin, Grandük (1779-1831) 32
- Pitt, William (Genç) (1759-1806) 32, 35, 96 Osmanlı yanlısı dış politikası 33
- Plethon, George Gemistus (yak. 1355-1452) 52
- Poe, Edgar Allan (1809-1849) Yunan ulusal bağımsızlık hareketi 113
- Polidori, John William (1795-1821), Byron'ın Avrupa gezisindeki arkadaşı 110
- Polonya haritadan silinişi 33, birinci paylaşımı (5 Ağustos 1772) 30, 34, Rusya'ya karşı ayaklanması 30, Toynbee 212
- Ponsonby, Henry (1825-1895), Kraliçe Victoria'nın özel sekreteri 148, 162, 171
- Potemkin, Prens Grigoriy (1739-1791) 32
- Pouqueville, Charles Hugues Laurent (1770-1838) 70, Ali Paşa 69, Byron'ın sert eleştirisi 69, 76, 101, 102, Ali Paşa'nın sarayında Fransız elçisi 69
- Prideaux, Humphrey (1648-1724) 24, 25, *The History of the Saracens* 24, *True Nature of Imposture Display'd in the Life of Mahomet* 24
- propaganda İngiliz edebiyatı 17, 179, 180, 185, 186-190, 192, 195, 196, 201-203, Toynbee 211, 214, 223, 227, 231, 234, 238
- Prusya-Polonya Antlaşması (1790) 32
- Redhouse, James (1811-1892) 197n48, 198
- Reşid Mehmed Paşa (1780-1839) 124, Disraeli'yle görüşmesi 128, 129
- Roma İmparatorluğu 14, 16, 20, 21, 22, 23, 29, 34, 39, 41, 42n63, 43, 48, 54, 59, 62, Gibbon'un anlatımıyla son saatleri 56 (ayrıca bkz. Gibbon)
- Romanos IV Diogenes (hd 1068-1071), Bizans imparatoru 39
- Romulus Augustus (hd 475-476), Roma imparatoru 20
- Rönesans, İtalyan 53, 54
- Rumyantsev, General Pyotr (1725-1796) 34
- Rus-Osmanlı savaşları (1683, 1687) 29, (1700-1711) 49n79, (1768-1772) 30, (1768-1774) 34, (1787-1792) 32, (1877-1878) 143, 191, 200, 203n72, (1915) 191
- Russell, Lord (1792-1878) 152
- Rusya Ali Paşa 68-70, Kırım'ı ilhakı 31, Edirne'de mütareke 169, gerilimi urmandırma 173, İngiliz Parlamentosu 32, İngiliz zayıflığının Rus saldırganlığını kışkırtışı 171, Buchan'ın Scapa Flow Üssü'ndeki konferansı, 1916 189, 190, Kraliçe Victoria'nın kinayesi 168, Plevne 166, 167, İngiliz kırmızı hatları 164, Yunanlıları korumada Fransızlarla işbirliği (1826) 115, Gibbon 35, yavaş ilerlemesi 166, roman için ilham kaynağı 190, İyon Adaları 68-69, Özi Krizi, 1791 32, 33, 35, İstanbul Antlaşması 115, Bulgaristan'daki bazı Batılı temsilcilerin yakınlığı 151, "Salisbury Genelgesi" 173, kazanımları 30, 169, 172, Karlofça Antlaşması 29, Ayastefanos Antlaşması 172, 173, 175, 176, Türkiye'yle savaşı 143, Küçük Kaynarca Antlaşması 30, 31, 34
- Rycaut, Paul (1629-1700), *The History of the Present State of the Ottoman Empire* 27, 72n19, 104

- Sabunji, Louis (1838-1931) 199
 Said, Edward (1935-2003) 15, 72n20, 116, 138n56, 139n60, 204, 236
 Sale, George (yak. 1696-1736) 28
 Salisbury, Lord (1830-1903) 158-161 İngiliz dış politikası 163, Berlin Kongresi'nden sonra nişanlar 174, 176, Layard 173, 174, Liberallerin Türkiye üzerindeki Muhafazakâr nüfuzundan yararlanamayışı 178, Disraeli'nin dış politikasına itirazı 164 Derby'nin yerine dışişleri bakanlığına getirilişi 173, "Salisbury Genelgesi" 173
 Savary, Claude Etienne (1750-1788) 28
 Schuyler, Eugene (1840-1890), İstanbul'daki Amerikan başkonsolosu 150, 151
 Scott, C. P. (1846-1932), *Manchester Guardian*'ın sahibi 195n44, 217, 218, 222, 232
 Selim I. Osmanlı padişahı (1512-1520) 31, ilk halife 31, 196, 201
 Selim III, Osmanlı padişahı (hd 1789-1807) 33, 68
 Seton-Watson, R. W. (1879-1951) 156n129, 161n155, 164, 234, 242
 Shaftesbury, Lord (1801-1885) 149, 162
 Shelley, Percy Bysshe (1792-1822) Byron 110, 112, Yunanlar 119, 120
 Smuts, Jan Christiaan (1870-1950) 215n24
 Spengler, Oswald (1880-1936), *Der Untergang des Abendlandes* 215
 Stanhope, Leicester FitzGerald Charles (1784-1862) 113, 114
 Stanhope, Leydi Hester (1776-1839) 96
 Stanley, Lord (1827-1903) 158
 Stead, William Thomas (1849-1912), Darlington merkezli *Northern Echo*'nun yayın yönetmeni 152, 162,
 Stillman, William James (1828-1901), Balkan krizi gazetecisi 146
 Şuvalov, Pyotr, Kont (1827-1889), Londra'daki Rus sefiri 160, 173, 175
 Tatarlar Disraeli 139, Kırım 30, 31, Percy Bysshe Shelley 120, 1768 Rus-Osmanlı Savaşı'ndaki rolleri 30
 Teggart, Frederick J. (1870-1946) 215
The Bride of Abydos, Byron 107, 112n146
The Curse of Minerva, Byron 96
 Thomas, Lowell (1892-1981) 205
 Tilsit Antlaşması (7-9 Temmuz 1807) 69
 Timur (yak. 1336-1405) 47-52, 61
 Tours Muharebesi (MS 732) 36
 Toynbee, Arnold J. (1889-1975) *Time* dergisi (1947) 18, casusluktan iki kez tutuklanması 209n4, Türkiye'ye gidişi 18, (1921) 208, (1923) 232, hükmetmek için yaratılmış 208, Türklerden etkilenmesi 218, Doğu Ekspresi 18, 208, 224, Chatham House'ta araştırma direktörü 226n57, 234, 235, Ermeniler konusunda uzman 21 I, Yunanistan'a Büyük Tur 17, Yunanlar 209, 214, 216-218, Batı müdahalesinin yol açtığı Yunan-Türk husumeti 225-227, tarih felsefesi 226, Ankara'da Mustafa Kemal'le röportajı 232, İstanbul (1921) 208, 210n6, 218n33, 220, Türkiye'ye ömür boyu süren hayranlığı 238, Gilbert Murray'nin kızıyla evliliği 17, 181n3, 208, 209, Dışişleri Bakanlığı 210, 212, 213, 214, 217, 229, Türk yanlısı görüşleri 233n80, Osmanlı İmparatorluğu 212, 1919 Barış Konferansı 213, 234, bilgiçliği 228, King's College'da Bizans ve modern Yunan tarihi profesörlüğü 214, Britanya'da Hristiyan önyargıları rahatsız etmesi 222, Beaverbrook'un emrinde çalışmayı reddi 195n44, istifa mektubu 233, Yalova'da Türk sivillerin canını kurtarması 18, 221, 222, 223, *A Study of History* 18, 208, 209n4, 210n7, 214n18, 215n21, 220n41, 224, 225, 226, 234n83, 238, 244, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916* 17, 18, 211, Türkiye 219, 220, 221, Türkler 229, İslam'a açık destek 228, *Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi* 225, 226, 229-231
 Troya 57n99, 85, 86, Byron'ın Jacob Bryant'a karşı tutumu 86, Disraeli 130
 "Türk Hikâyeleri" Ali Paşa 103, *The Bride of Abydos*, Byron 106, 107, 109, 118
 Türkiye'deki Hristiyanlara Yardım Birliği 149
 Türk-Prusya Antlaşması (1790) 32
 Üçlü İttifak, Büyük Britanya, Prusya ve Hollanda Cumhuriyeti arasında 32, 33
 Vambery, Arminius (1832-1913), Macar-Yahudi oryantalist, *Spectator*'da halifelik tartışması 201
 Victoria, Kraliçe (hd 1837-1901) Bulgar mezalimi 149, Berlin Kongresi'nden sonra Disraeli ile Salisbury'ye onursal nişanlar 176, Rusya'ya karşı tedbir ricası 168, Layard'ın Türkleri sindirmesinden hoşnutsuzluk 174, özel sekreter 148
 Waldegrave, Dr. Thomas (1721-1784) 23
 Walpole, Horace (1717-1797) 20, 21
 Wellington Konagı, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz edebi propagandasının merkezi 186-188, 190n36, 202n67, 243
 Werry, Francis (1745-1832), İngiliz başkonsolosu 85
 Wilhelm II, Alman kayzeri (hd 1888-1918), İstanbul'u ziyareti 17

Wilson, Woodrow (1856-1924) 13, 213

Witteck, Paul (1894-1978) Osmanlı uzmanı ve gazi tezi 60-62

Yahudiler Amerika'da dış politikaya etkileri 210, Bar Hebraeus 27n22, 11. Dünya Savaşı öncesinde katıksız antipatinin sosyal açıdan hoşgörüsüyle karşılaşması 204, Byron'ın Yunanlarla karşılaştırması 100, 117, Disraeli'nin Yunanlarla karşılaştırması 141, Yanya'da kukla gösterisi 80, 81, Disraeli'ye göre Tanrı'yla tek iletişim aracı 140, Disraeli'nin üstün ırkı 119, 139, kesin yabancı 173, 175, İstanbul 92, 131, George Eliot 139, Berlin Kongresi 175, İstanbul Konferansı'nda eşitlik isteği 161, Disraeli'nin *Coningsby* romanındaki zengin banker tipi 138, Freeman'ın Piccadilly Konferansı'nda alaya alışı 162, İstanbul'daki Robert Kolej 146, Rothschild ailesi 144, Muhafazakârlarla özdeşleşmeleri 179, Doğu Hristiyanlarına karşı kindarlıkları 165 (ayrıca bkz. antisemitizm)

Yanya Ali Paşa'nın gömüldüğü yer 111, Ali Paşa'nın başkenti 72, İngiliz temsilcileri 65, 69, 70, 72, 98, Byron ve Hobhouse 71-75, 80-82, Disraeli 125, 127, 129

Yedi Ada Cumhuriyeti 68

yeniçeriler 46, ortadan kaldırılışları 46, 115, Gibbon'ın hayranlığı 52, Byron'a tercümanlıkları 91

Yeşil Kaftan (1916) halifelik 196, 202, İngilizlerin Türkiye algısındaki önemi 180, romanlaştırılmış anlık tarih 192 (ayrıca bkz. Buchan, John)

Yunan ulusal bağımsızlık hareketi, "Filiki Eteryâ" 110, 111 Aleksandros Mavrokordatos 111, mücadelenin sembolü Byron 237, Edgar Allan Poe 113, Avrupa desteği 115, Petra Muharebesi 115, yabancı gönüllülerin rolü 112-114, şekillenmesi 110, Ali Paşa 107, Demetrios Ipsilantes 111, 114, Londra Yunan Komitesi 112, 114 Byron'ın ölümünden sonraki seyrinin ana hatları 114, 115, Türkler ile Yunanların misilleme katliamları 114, Prens Aleksandr Ipsilantes'in öncülük ettiği isyan (1821) 111, İstanbul Antlaşması (1832) 115

Yunanlar Batı'nın teşvikiyle Türklere husumetleri 227, Disraeli'nin Yahudilerle karşılaşması 141, İzmir'den kaçışları 224, köyleri yakmaları 223, hayal kırıklığına uğrayan Toynbee, Disraeli ve Byron'ın Türkiye'ye yönelişi 236, Disraeli'nin kanaati 130, Yalova'da Müslüman Türklere yönelik katliam 221, 223, Gibbon 236, Türkiye'yi işgalleri 208, 217, 219, 221, 223, 224, 230, 233, işgalin uzun vadeli sonuçları 239, Rusya'nın adına Türkiye'de ticari ve ruhani gözetmenlikleri 31, Toynbee 233, Berlin Kongresi 176

Yunan-Türk Savaşı (1897) 182, (1919-1922) 220n42, 221

Yusuf Âgah Efendi (1744-1824), İngiltere'deki ilk Türk sefiri 33

Zimmern, Alfred (1879-1957) 182, 212

Zitvatorok Antlaşması 29

YAPI KREDİ YAYINLARI / YENİLERDEN SEÇMELER

Amin Maalouf

Empedokles'in Dostları

Jean-Louis Fournier

Tek Yalnız Ben Değilim

Orhan Duru

Denge Uzmanı

Şiir Erkök Yılmaz

Fil Kazası

Erlend Loe

Volvo Kamyonlar

Helen Garner

Çocuklar İçin Bach

Ian McEwan

Siyah Köpekler

Eric Ambler

Dimitrios'un Maskesi

May Sarton

Kürekli Kişi

Ali Teoman

Aşk Yaşama Çok Uçuk

Eylem Ata Güleç

Uzak Değil

George Orwell

Hayvan Çiftliği

Dorothy Baker

Cassandra Düğünde

Franz Kafka

Dava

Metin Arditi

Babam Omuzlanmda

Gültekin Emre

Sürgülü Kapı

İpek Çalışlar

Halide Edib — Biyografisine Sığmayan Kadın

Frédéric Gros

İtaat Etmemek

John Gray

Ateizmin Yedi Türü

Talat Parman

Ergenliğin Tutkusu

Freud'un Makara Oyunu

Javier Marías

Tüm Ruhlar

Duygusal Adam

Mehmet Rifat

Sait Faik'i Yorumlayanlar: Eleştirinin Eleştirisi

Demir Özlü

İthaka'ya Yolculuk

Doğan Hızlan

Hahrlamak - Günlük Yaşamdan Dipnotlar

Manuel Benguigui

Alman Koleksiyoncu

Robert Creeley

Aşk İçin

Alberto Manguel

Efsanevi Yaratıklar

Kütüphanemi Toplarken

YAPI KREDİ YAYINLARI / YENİLERDEN SEÇMELER

YAPI KREDİ YAYINLARI / YENİLERDEN SEÇMELER

James Wood

İyi Bir Hayat

Ian McEwan

Hamamböceği

Sahilde

Beton - İlk Aşk, Son Ayın

Yabancı Kucak

Solar

Hüseyin Hamit

Bir Osmanlı Subayının Esaret Günlükleri

B. Nihan Eren

Hoyal Otel

Jean-Claude Grumberg

Yüklerin En Değerlisi

Semih Tezcan

Topkapı Sarayı Oğuznamesi

Ali Teoman

Café Esperanza

Ahmet Ümit

Aşkıımız Eski Bir Roman

Roy Jacobsen

Oduncular

Selçuk Baran

Anaların Hakkı

Kış Yolculuğu

Haziran

Tortu

Yelkovan Yokuşu

Türkan Hanım'ın Ölümü

Haz. Sezai Halifeoğlu

Psikanaliz Defterleri 4 – Çocuk ve Ergen

Çalışmalar / Çocuk ve Ergen Cinselliği

Haz. Neslihan Zabcı

Psikanaliz Defterleri 5 – Çocuk ve Ergen

Çalışmalar / Eksiklik, Ayrılık ve Ötesi

Nurullah Ataç

Keziban'a Mektuplar

Vénus Khoury-Ghata

Mandelştam'ın Son Günleri

Kerem Işık

Dünyanın Güçlü Tarafı

Sabahattin Ali

İçimizdeki Şeytan - 80 Yaşında

Faruk Duman

Sus Barbatus! 2

Köpekler İçin Gece Müziği

Stella Rimington

Çifte Kıskaç

Ömür İklim Demir

Kum Tefrikaları

Wiesław Myśliwski

Fasulye Ayıklama Sanatı Üzerine Bir Tez

Claudio Magris

Mikrokozmoslar

Bir Kılıç Üzerine Çıkarılmalar

Edip Cansever

Umutsuzlar Parkı

YAPI KREDİ YAYINLARI / YENİLERDEN SEÇMELER

